

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2024.11 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2024
© Авторлар ұжымы, 2024

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Кәкенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Коллектив авторов, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромилл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Zelvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2024
© Group of authors, 2024

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyazhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.

Vol. 11. Is. 1, pp. 7–23, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_7-23

FROM THE HISTORY OF NATIONAL-TERRITORIAL DEMARCATION OF TURKESTAN

Zhanat Akhmetova^{1*}, Mirzahan Egamberdiyev², Arman Abikey³

¹Kazakh National Women Pedagogical University
(114, Gogolya Str., 0050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
*Correspondent author

²Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasai Batyr Str., 0050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Akhmetova Zh., Egamberdiyev M., Abikey A., 2024

Abstract. *Introduction.* Having come to power, the Bolsheviks faced the rise of the national liberation movement in all national regions of Russia and the strengthening of Turkic unity and solidarity. Lenin, as the main ideologist of the national policy of the RCP(b), well understood the danger of the idea of Turkic unity, the difficulties before the process of establishing Soviet power in the national regions of the empire, as well as the need to quickly prevent Turkic unity in the developing Civil War. With his proposal, the importance of the national problem in the hierarchy of party priorities increased, the party began to amend its theoretical schemes and clarify the practical steps for its solution, taking into account regional peculiarities. *Goals and objectives of the study.* This study examines the evolution of the national policy of the RCP(b) in Turkestan on the example of the institution of the autonomous Soviet republic and the party structure, which aims to rethink the history of the national-territorial demarcation of Turkestan. *Results.* Modern researchers, allowing a better understanding of the political processes in the Turkestan region after the February Revolution, laid the foundation for the national liberation movement of the Turkic-Muslim peoples against the Bolsheviks, which took the character of jadidism and «Basmachi». In a number of studies there are opinions that the Soviet government continued the Russian imperialist policy. In addition, without denying the enormous social costs of the establishment of Soviet

power in the vast territories of the Turkic peoples, it should be noted that it removed the local liberal intelligentsia from power and prevented the «Basmachi movement», which determined the subsequent course of events and the nature of Bolshevik reconstruction, including the logic of nation-building. *Conclusion.* The February Revolution raised hopes of independence for the colonized peoples under the tsarist government, followed by the creation of the Turkestan Autonomy, which in turn was reorganized by the Bolsheviks into the Turkestan AKSR. In 1924, the policy of partitioning Central Asia and Kazakhstan was implemented in order to completely destroy this structure, contradicting Lenin's Bolshevik policy.

Keywords: February Revolution, Turkestan, Lenin, Central Asia, Kazakhstan, demarcation, national territories

For citation: Akhmetova Zh., Egamberdiyev M., Abikey A. From the history of national-territorial demarcation of Turkestan // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 7–23 (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_7-23

ТҮРКІСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН МЕЖЕЛЕНУ ТАРИХЫНАН

Жанат Ахметова^{1*}, Мырзахан Эгамбердиев², Арман Әбікей³

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көш., 0050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
 <https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
(95-үй, Қарасай Батыр көш., 0050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Әбікей А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Билікке келгеннен кейін большевиктер Ресейдің барлық ұлттық аймақтарда ұлт-азаттық қозғалыстардың өрбуі және түрік бірлігі мен ынтымақтастығының күшеюімен бетпе-бет келді. В. Ленин РКП(б)-ның ұлттық саясатының басты идеологы ретінде, түрік бірлігі идеясының қауіпін жақсы түсінді, империяның ұлттық аймақтарында Кеңес өкіметін орнату процесіне дейінгі қиындықтарды, сондай-ақ өркендеп келе жатқан Азамат соғысы жағдайында түрікшілдіктің тез арада алдын алуды қажет деп білді. Оның ұсынысымен партиялық басымдықтардың иерархиясындағы ұлттық мәселенің маңызы артты, партия өзінің теориялық схемаларына түзетулер енгізе бастады және аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, оны шешу үшін практикалық қадамдарды жасауды нақтылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Бұл зерттеуде РКП(б)-ның Түркістандағы ұлттық саясаттың эволюциясын автономды кеңестік республиканың институты мен партия құрылысының мысалымен қарастырып, Түркістанның

ұлттық-территориялық тұрғыдан межелену тарихын қайтадан ой елегінен өткізу мақсат етілді. *Нәтижелер.* Ақпан төңкерісінен кейінгі Түркістан өңіріндегі саяси процестердің көрінісін жақсырақ ұғынуға мүмкіндік беретін қазіргі зерттеушілердің негізінен большевиктерге қарсы түркі-мұсылман халықтарының жәдидтішілдік пен «басмашылық» сипатын алған ұлт-азаттық қозғалыстарын бастап кетті. Бірқатар зерттеулерде кеңестік биліктің ресейлік империалистік саясатын жалғастырды деген пікірлер де жоқ емес. Осыған қоса түркі халықтарының кең байтақ алқаптарында Кеңес өкіметін құрудың үлкен әлеуметтік шығындарын жоққа шығармай, жергілікті либералды интеллигенцияны биліктен алып тастап, большевиктік қайта құрудың кейінгі сипатын, оның ішінде ұлттық құрылыстың логикасын анықтайтын «басмашылар соғысының» алдын алғанын атаған жөн. *Қорытынды.* Ақпан революциясы патшалық билік тұсында отарланған ұлттарға тәуелсіздік үмітін арттырды, артынан Түркістан Автономиясы құрылды, ол өз кезегінде Түркістан АКСР деп большевиктер тарапынан қайта құрылды. В.И. Лениннің большевиктік саясатына қарсы келетін бұл құрылысты түбегейлі жою мақсатында 1924 жылы Орта Азия және Қазақстанды межелену саясаты жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: Ақпан революциясы, Түркістан, Ленин, Орта Азия, Қазақстан, межелену, ұлттық территориялар

Дәйексөз үшін: Ахметова Ж., Эгамбердиев М. Әбікей А. Түркістанның ұлттық-территориялық тұрғыдан межелену тарихынан // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 7–23 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_7-23

ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТУРКЕСТАНА

Жанат Ахметова^{1}, Мырзахан Эгамбердиев², Арман Абиkey³*

¹Казахский национальный женский педагогический университет

(д. 114, ул., Гоголя, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

*Корреспондирующий автор

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(д. 95, ул. Карасай батыра, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD-доктор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Абиkey А., 2024

Аннотация. *Введение.* Придя к власти, большевики столкнулись с подъемом национально-освободительного движения во всех национальных регионах России и укреплением тюркского единства и солидарности. В. Ленин, как главный идеолог национальной политики РКП(б), хорошо понимал опасность идеи тюркского единства, трудности перед процессом установления Советской власти в национальных областях империи, а также необходимость быстрого

предотвращения тюркского единения в условиях развивающейся Гражданской войны. С его предложением возросло значение национальной проблемы в иерархии партийных приоритетов, партия стала вносить поправки в свои теоретические схемы и уточнять практические шаги по ее решению с учетом региональных особенностей. *Цель и задачи исследования.* В данном исследовании эволюция национальной политики РКП(б) в Туркестане рассматривается на примере института автономной советской республики и партийной структуры, которая направлена на переосмысление истории национально-территориального размежевания Туркестана. *Результаты.* Современные исследователи, позволяющие лучше понять политические процессы в Туркестанском крае после Февральской революции, положили начало национально-освободительному движению тюрко-мусульманских народов против большевиков, принявшему характер джадидизма и «басмачества». В ряде исследований существуют мнения, что советское правительство продолжало российскую империалистическую политику. Кроме того, не отрицая огромных социальных издержек установления советской власти на обширных территориях тюркских народов, следует отметить, что она отстранила местную либеральную интеллигенцию от власти и предотвратила «басмаческое движение», что предопределило последующий ход событий и характер большевистской реконструкции, включая логику национального строительства. *Заключение.* Февральская революция породила надежды на независимость колонизированных народов под царским правительством, после чего последовало создание Туркестанской автономии, которая, в свою очередь, была реорганизована большевиками в Туркестанскую АКСР. В 1924 году была реализована политика размежевания Средней Азии и Казахстана с целью полного разрушения этой структуры, противоречащей большевистской политике В. И. Ленина.

Ключевые слова: Февральская революция, Туркестан, Ленин, Средняя Азия, Казахстан, размежевание, национальные территории

Для цитирования: Ахметова Ж., Эгамбердиев М. Абикей А. Из истории национально-территориального размежевания Туркестана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 7–23. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_7-23

Introduction

The problem of studying the history of territorial demarcation in Soviet and domestic historiography and the dynamics of the political situation in Turkestan was subordinated to the logic of the entire Russian revolutionary process. Against the background of the food crisis in the villages and the deterioration of the socio-economic situation, the authority of the Provisional Government within the framework of the Turkestan Committee was marked. At the same time, public sentiment was focused on national liberation uprisings, the strengthening of the Bolsheviks in the cities of European Russia, the Soviets of Workers' and Military Deputies, and the balance of political forces in Turkestan. By September the Bolshevik program had gained the support of army committees and railroad workers' unions. At the end of August, after the Kornilov uprising, the local Bolsheviks, who had realized the creation of the RSDLP(b), adopted a resolution at the Tashkent Council of Workers' and Soldiers' Deputies to transfer all power to the Soviets. In general, the proclamation of Soviet power in Tashkent and then in Turkestan followed Moscow's scenario. Relying on the military, the Tashkent Soviets seized power three days after the October Revolution in Petrograd (RSACH. F. 71. I. 34. C. 1475. Pp. 7–9).

The peculiarity of the proclamation of Soviet power in Turkestan was that the Soviets represented the interests of the local Russian-speaking population as democratic authorities. At that time, the local Turkic peoples had not formed as a class of «proletariat» and were not widely spread in the Soviets, military units formed from the local population practically did not exist. In turn, the local socio-political organizations «Shuroi-Islamiya» and «Ulama Jamat» declared the actions of the Bolsheviks since September 1917 a seizure of power to grant the region the status of national-territorial autonomy, and the

Soviets proclaimed «Power belongs to the Soviets!» stating that this slogan was contrary to the interests of the Turkic-Muslim people. When they came to power, V. Lenin and I. Stalin's theoretical constructs on the national question were dominated by the class approach. The problems of nations and national statehood were perceived as a phenomenon of the capitalist formation, and the right to national autonomy and independence was considered only as a transitional stage in the process of creating a proletarian unitary state (Ishakov, 2004: 27–31). The first decisions of the Soviet government on the national question: the «Declaration of the Rights of the Russian People» and the appeal to «All Working Muslims of Russia and the East», issued in November–December 1917, guaranteed the right to self-government, freedom of religion and preservation of the culture and traditions of the peoples. (Agzamkhodzhayev, 2005: 19–22). These statements were primarily aimed at increasing the confidence of the Turkic-Muslim people in the new government and erasing the traces of colonialism left by the new government. It should be noted that the attitude of the central bodies of the RSDLP(b) to the national question at that time was mainly declarative in nature, and the national policy was characterized by a high level of conjuncture.

Soviet power in Turkestan was proclaimed as a dictatorship of the workers on the class principle, but limited to a very narrow social base on the national principle. At the same time, the issue of autonomy of the region as a whole was not reflected in the decisions of the Congress. In this regard, according to A. Khalid, the reason why the Bolsheviks did not allow the Turkic-Muslims in was because they controlled the distribution of food during the shortages (RSACH. F. 71. I. 34. C. 1475. Pp. 12–14).

Thus, the agenda of creating a Turkestan republic, even as an autonomy, was not part of the Bolsheviks' policy plans, which eventually led to a policy of partitioning the whole of Turkestan, after which five new Soviet national republics were formed on the political map. Subsequently, constitutions were issued, which eventually led to the complete dependence of the national republics on the Russian Empire, already in the form of the Soviet state.

Materials and methods

After the collapse of the Soviet Union, a number of independent states emerged in the Central Asian region. Since that time, the media have periodically raised issues related to the territorial claims of the young republics. In the opinion of Central Asian historians, many border problems arose as a result of the national-territorial demarcation of the region carried out in 1924–1925 (Caroe, 1953: 135–144). In Soviet literature, it was believed that the aim of the project was to eradicate ethnic discord and facilitate the process of forming socialist nations in Turkestan. Modern literature is dominated by the assertion that Central Asia could have posed a threat to the young Soviet republic. This was due to the fact that in the region, where several million Muslims lived, pockets of resistance to Soviet power based on the ideas of Pan-Turkism and Pan-Islamism could arise. In foreign literature there is an opinion that the demarcation was in fact a «Soviet experiment» and an expression of the «divide and rule» policy.

The materials of Turkish, Uzbek and Russian authors were used in this study. As a source material, the archival data of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan and the State Historical Archive of the Russian Federation were attracted. The main methods of research were used content analysis of sources, the principle of historicism, diachronic analysis of historical processes after the revolution of 1917, as well as the prerequisites of the division of Turkestan.

Discussion

The Kazakh national elite published the problem of historiography of this scientific work in their works. Among them, Mustafa Shokai, a political émigré, was one of the first intellectuals who openly opposed the policy of dismemberment of Turkestan. In one of his works he wrote: «Such artificial and forcible dismemberment of Turkestan allowed the Soviet government, firstly, to fight the aspiration of Turkic-Muslim peoples of Turkestan to strengthen their national-political unity even under the Soviet

flag, and secondly, Stalin's definition of «national nation in name only, international and socialist nation in internal content» was only necessary for the successful implementation of the «policy» of «nationalization» (Shokai, 1993: 245). According to M. Shokai in fact the Bolsheviks intended in their national policy in Turkestan to prove the policy of the old Russian colonial imperialism and to establish Russian power.

Being a witness of the events of the Bolshevik policy, M. Shokai in his scientific works stated that the Soviet authorities were deathly afraid of the unification of Turkic peoples of Turkestan, they opposed the idea of «United Turkestan» and did everything possible to prevent the strengthening of related Turkic peoples. Back in 1917, when Turkestan autonomy was created, Bolsheviks used the Armenian party Dashnaktsutyun and created the Soviet-type Turkestan ACSR in its place. However, the idea of pan-Turkism did not lose its significance even in this Bolshevik-type autonomous service. Bolsheviks were among those who supported the idea of «integrity of Turkestan». These were prominent representatives of the Kazakh ethno-elite Turar Ryskulov and Sultanbek Kozhanov (Ryskulov, 1997: 547).

S. Kozhanov was one of the participants of the policy of disunification of Turkestan. Kozhanov believed that the political organization of the Turkestan region should be in the form of a federation and initiated the creation of the Central Asian Federation with the inclusion of Kazakhstan. He followed the direction to include the republics flying under the flags of the region, first in the economic community, then in the Central Asian Federation, and then in the Union of Republics – USSR as a powerful economic and political-administrative structure. But this idea of S. Kozhanov was not supported by the Central Asian Bureau of the RC RC(b)P. The Soviet government did not want the unification of the Turkic peoples of Central Asia in any form and prevented this from happening (Khodjayev, 1932: 190).

In the Soviet period there were no special studies on this topic. The attention of scientists was directed to the disclosure of issues of economic zoning in the RSFSR and union republics, to the study of the administrative-territorial structure of the USSR. In addition, there were published works on administrative-territorial changes and zoning of individual regions of the Urals, Siberia and Kazakhstan. Since the 1920s, there have been works that address the problems of zoning of the Soviet state. The works of I.G. Aleksandrov are devoted to the issues of administrative changes (Aleksandrov, 1921: 15). The author argued that the new zoning based on the method of economic gravitation should be the basis for building the future economy of Russia. At the same time, according to the scientist, it was necessary to respect the interests of autonomies and any changes in the boundaries, if required by economic transformation, had to be coordinated with the desire of autonomous entities.

S.I. Sulkevich, being a consultant of the administrative commission of the All-Russian Central Executive Committee, covered in his works the territorial transformations of the Soviet state in the 1920s. He was one of the first to identify the main stages of administrative-territorial construction, considered the process of creation of autonomies in the RSFSR. On the issue of mass unbundling of volosts in 1917–1919, the author pointed out that it was necessary in the conditions of the Civil War, when the situation of instability required a special tension of forces, for which the volost authorities were created to carry out the directives of the Soviet leadership in the field (Sulkevich, 1926: 198–201).

The history of research into the policy of disengagement in Turkestan has traveled a difficult path. If in the 20s–30s of the twentieth century there were individual studies of an objective nature, as can be seen in the works of Mukhamedjan Tynyshbaev, Sanzhar Asfendiyarov, Khalel Dosmukhamedov, then from the mid-1930s the studies began to be conducted under strict party-class control. The authors who did not meet such requirements were punished severely, as evidenced by the tragic fates of many scientists, including those listed above. In the 50s of the twentieth century, a monograph by A. Nusupbekov was published on the principles of Marxism and Leninism. In his scientific work, the author touched upon the complexities of that period. However, taking into account the national policy of the Bolsheviks in Turkestan, the Turkkommissiya on June 5, 1920 in a telegram addressed to V.I. Lenin,

the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee and the Central Committee of the RCP(b) pointed out that the immediate dismemberment of the Turkestan Republic into a number of separate national republics would bring chaos to all work in Turkestan and would undoubtedly play into the hands of nationalist elements of the republic, that the political situation dictated the necessity of preserving a unified Turkestan Republic for the time being (Nusupbekov, 1953: 190).

In the work of T.A. Agdarbekov the problems of forming the borders of the Kazakh autonomy with Siberia and Turkestan were revealed (Agdarbekov, 1990: 32). The author wrote that the core of nation-state building in Kazakhstan was the collection and unification of Kazakh lands within the autonomy, which was completed by the mid-1920s. The establishment of the legal status of the republic followed a thorny path, in the struggle of two trends: the tendency to transform the autonomy into an ordinary administrative-territorial unit and the granting of state independence to the republic in resolving internal issues. At the same time, the Kazakh Republic, being a part of the RSFSR, had limited state sovereignty.

In general, in the Soviet period, there was no need for a detailed study of the peculiarities of the delimitation of union republics in the first decades of the USSR. New generations were brought up in the spirit of unity, which was based on the postulates of equality and brotherhood of all peoples, enshrined in one of the first official documents of the Bolsheviks – the «Declaration of the Rights of the Peoples of Russia». In this regard, research in the field of territorial transformations was in the shadow of the research focus, as it could potentially serve as a pretext for the development of nationalist ideas and separatist movements in the Soviet Union.

After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan scientists continued their research on the problems of state building in Kazakhstan. The work of M.A. Maldybekova was devoted to the territorial and state demarcation of the Turkestan Republic (Maldybekova, 2002: 146). The author analyzed the processes of national-state division of Central Asian republics, as a result of which Turkestan autonomy was divided into union republics and autonomous regions. The scientist noted the importance of this stage for the political life of Kazakhstan, as the republic received economically developed regions – Zhetysay and Syr Darya, preserved the national integrity of the Kazakh people.

The processes of national-territorial demarcation of the Siberian territories of the RSFSR with the Kazakh ASSR in the 1920s are covered by E.B. Sadykov (Sadykov, 2011: 64–66). Without denying the importance of Soviet national policy in the formation and strengthening of the borders of the autonomous republic, he notes the steadfastness of the leaders of the Steppe region in the return of «ancestral» lands, such as the Akmola and Semipalatinsk regions. The historian concludes that the administrative-territorial changes between Siberia and the Kazakh ASSR in the 1920s were only a tool in the Bolsheviks' creation of a rigidly centralized state.

In the early 2000s, the problem of the division of Turkestan began to be considered in foreign historiography, where the issues of the Bolsheviks' national policy towards the national peripheries in the 1920s–1930s are highlighted. The work of the German researcher W. Dönninghaus pays special attention to the problems of interaction between the Bolsheviks and the national western peripheries and western minorities, especially the Germans (Dönninghaus, 2011: 727). A detailed analysis of the formation and development of the national policy of Soviet power is given.

The American researcher T. Martin, considering the peculiarities of the Bolsheviks' national policy, came to the conclusion that the unification of the majority of peoples under the wing of Russia took place in the conditions of serious support of national minorities by the Soviets to the detriment of the ethnic majority – the Russian people (Martin, 2011: 662). The author also introduces into scientific circulation a new term «Empire of positive reality», defining the Soviet Union as a special form of statehood.

It can be said that the demarcation of Turkestan was studied to a greater or lesser extent by Uzbek and Russian scholars in the 50s–60s of the last century. However, this issue was not considered as a separate topic. The mentioned issue is often covered in a brief overview within the framework of other

problems. Therefore, scholars have considered this problem predominantly, paying special attention to the last period of the Republic of Turkestan and the process of establishing national republics in Central Asia. Therefore, the politics of Turkestan's disengagement have been studied from a general point of view in relation to these topics. Moreover, in accordance with the ideology and politics of the period, issues contrary to the principles of the party were deliberately glossed over or not mentioned at all. These authors too little considered the aspects of the destination process related to Kazakhstan. There are few Kazakhstani authors who have paid attention to this problem. Except for the monograph published in 1953 by scientist A. Nusipbekov, there are almost no works in this area. Moreover, his study could not comprehensively cover the set goal. The book did not mention economic demarcation, as well as conflicts and disputes during the demarcation of Turkestan.

Recently published scientific work of the authors M. Laruelle, I. Grek, S. Davydov, who considering aspects of national identity Russian/Russian touched on some aspects of the formation of the Soviet state. This study touched upon the problems of the policy of partitioning of Central Asia and Kazakhstan from the point of view of ethno-nationalism and a new form of colonialism as factors of logistic policy of the Russian Empire. What is interesting in this study are the discourses of demarcation and a comparative analysis of contemporary approaches of neo-colonialism (Laruelle, Grek, Davydov, 2023: 3–27).

Results

Prerequisites of the policy of disengagement. Because of the political instability and uncertainty of the Soviet government's positions, the Bolsheviks seized power by force, the leaders of the national liberation movement prepared their project of Turkestan autonomy without waiting for the convening of the Constituent Assembly. Thus, two weeks later, on November 27, 1917, the Fourth Muslim Congress was convened in the city of Kokand, where the famous resolution was adopted: «*The Extraordinary All-Muslim Regional Congress expressed the desire for self-government of the country, the peoples living in Turkestan on the basis of the announcement of the Russian Revolution and declared Turkestan territorially autonomous*» (Buttino, 2007: 121–125). The next day, the congress elected the Provisional People's Autonomous Council consisting of 32 people based on the number of seats allocated to Turkestan at its constituent assembly. The Provisional Government was formed from the 12-member People's Council headed by M. Tynyshpayev, 4 of whom were to be representatives of the European community.

This «special period» was characterized by the tension of interethnic relations in the Turkestan region, first of all by the fact that the principles proclaimed by the Soviet government contradicted the real policy of the Soviet power in the conquered territories, colonialism in the conditions of maintenance and continuation of traditions of discrimination of Turkic peoples (SHA RF F. 122, D. 2, C. 311, L. 25–28). The exploitative policy of the Armenian-Dashnak detachments, which participated in the dissolution of the government of the Turkestan (Kokand) autonomy and then took control of the situation in a number of cities in the Ferghana Valley, is a vivid evidence of this approach.

Indeed, the proclamation in November-December 1917 of Turkestan, Alash, Volga-Ural and Caucasus national Turkic autonomies in the regions of Turkic peoples colonized by Russia and the widespread dissemination of the ideas of national governments and national self-government worried the leaders of the «red empire». That is why the leaders of the Soviet power began to move to concrete practical steps to abolish the state-wide decisions on the autonomy of the Turkic peoples during the civil war. At the III All-Russian Congress held in January 1918, Russia was reorganized into a Soviet Federative State. In April 1918, in a letter to the Council of People's Commissars of the Turkestan region, Stalin explained Moscow's position on the issue of autonomy in the following way: «*Some councils in local regions did not recognize any autonomy and preferred to solve the national question by arms. But I believe that this way is absolutely not suitable for the Soviet power. This way lays the basis for gathering*

the masses around the bourgeois elite and enhances their reputation as saviors and defenders of the homeland, so this situation is considered ineffective for Soviet power. The next task of Soviet policy is not to reject autonomy, but to recognize it» (Deklaratsiya prav narodov Rossii, 1957).

In order to provide organizational assistance to the legalization of Soviet autonomy, the Extraordinary Commissar of the RSFSR Council of People's Commissars sent P.A. Kobozev. On April 30, 1918 at the V Congress of Soviets of Turkestan region was adopted the «Regulations» on the establishment of the Soviet Federative Republic of Turkestan within the RSFSR. After the February Revolution in the ideological and political structures of the Turkestan autonomy, the administrative status of the autonomy of the region was not clearly defined, it was to be only national-territorial (Obrashenie k trudyashimsya musulmanam Rossii i Vostoka, 1957). The republican form of autonomy established a system of power management based on the principle of separation. The highest permanent legislative body of the Turkic Republic was the Central Executive Committee headed by P. A. Kobozev, while the executive power remained in the hands of the Council of People's Commissars headed by Kolesov. Both at the V Congress of Soviets and at the I Congress of the Turkestan Communist Party the main content of the decisions was to take the interests of the Turkic-Muslim proletariat away from the influence of the national intelligentsia and to attract it to their side. of the Soviet government. As a result, 9 out of 37 members of the Turkestan Central Executive Committee and 4 out of 16 members of the Sovnarkom were Turkic-Muslims (Abashin, 2007: 12).

In October 1918, on the initiative of V. Lenin, the Central Bureau of Muslim organizations of the RCP(b) was established to carry out organizational, political and propaganda work among Muslim communists. In Turkestan, as well as in the center, the Turkestan Communist Party formed a network of district and regional Muslim bureaus under the general leadership of the Regional Muslim Bureau at the regional committee. The activities of the Muslim Bureau, in addition to carrying out organizational and propaganda work among the Muslim part of the party, included *«supervision over the activities of the People's Commissariat and other bodies of the Soviet for the correct implementation of the communist program in the part related to Muslims»* (Abashin, 2007: 34–38).

The leadership of the RCP(b) consolidated its power in Turkestan after the defeat of Kolchak's army in September 1919 and decided to send a commission on Turkestan affairs to the region in order to develop measures to strengthen the influence of the Soviet Union. government. The problem of solving the tasks set out in the Turkestan case was directly related to solving the national question, which included the following issues: a clearer legal definition of the status of autonomy and competence in relations with the federal authorities of the republic of Turkestan, the struggle against «local oppressors», access to land and water for the Turkic-Muslim population, and the principles of establishing the Communist Party of Turkestan to ensure accessibility. When the Turkic Commission arrived in Tashkent in November 1919, the party organization of the RCP(b) continued the policy of colonial organization of society during the empire. The Turkestan Communist Party consisted of three loosely interacting structures: the Obkom of the RCP(b), the Obkom of Foreign Communists, and Musburo. Three regional conferences of the Muslim organizations of the Turkestan Communist Party, held in May 1919 – February 1920, revealed the growing dissatisfaction of the Turkic-Muslim communists with the policy of the party and the republic's governing bodies towards the indigenous population, which was considered colonial, and it was considered a continuation of the present colonial policy (Ryskulov, 1997: 41–44).

T. Ryskulov criticized the leadership of the Communist Party of Turkestan in the regional committee and its program of solving the national question, contrary to the instructions of Moscow. In February 1920, T. Ryskulov in his report at the 3rd regional conference of Muslim communist organizations said: *«The party organizations of Turkestan have not understood the tasks facing the proletarian party in the East.... It is necessary to destroy the colonial system of the tsarist era, which complicates the national problem. There is still no party in Turkestan ... The Obkom has no influence on the Muslim masses. The latter are subordinate only to Musburo. If we want to realize our idea in the*

East, we need to change our attitude to the local population, we need to awaken their trust in us» (Ustinov, 1996: 56–59). T. Ryskulov made a proposal to abolish the existing organizational division of the party on the national principle and unite all the communist organizations of Turkestan into one party under the general leadership of the Central Committee of the RCP(b); he wanted to give this name to the Communist Party of Turkic Peoples of Turkestan. As for the question of state-building, he emphasized that the Turkic peoples of the Turkestan ACSR were a nation striving for self-government, and therefore the republic should be called the Turkic Soviet Republic of the RSFSR (Beysembayev, Kulbayev, 1974: 2–5).

T. Ryskulov's desire to strengthen the identity of Turkic-Muslim peoples in the party-republican system of governance was carefully used by the Soviet authorities in the policy of national-regional demarcation of the Turkestan ACSR in the future, and it was felt that the whole of Turkestan should be demarcated quickly. After all, Lenin and Stalin thought at the beginning of the Bolshevik regime that the Turkestan AKSR would jeopardize the integrity of the USSR and the goals of the Russian Empire in the future (Stalin, 1947: 7–9).

In order to justify the right of Turkic-Muslim peoples to establish party and republican bodies in order to give the autonomy of Turkestan a truly national character, T. Ryskulov recreated the concept of the unity of Turkic peoples, the uniqueness of the Turkic nation to which the people of the republic as a whole belong. T. Ryskulov tried to realize the national project of the Turkic Republic based on communist ideology. For example, he called the project of the Turkic Soviet Republic international, because the workers of all Turkic peoples, even if they were not part of the RSFSR, could unite in the future within the framework of this republic (Qozybayev, 1998: 87–92).

The process of disunification of Turkestan. The real power in the management of the Turkestan ACSR and the Turkestan Communist Party was concentrated in the hands of the Turkic Commission and the Revolutionary Military Council of the Turkestan Front. The Regional Committee of the Communist Party of Turkestan and the Central Executive Committee of Turkestan were under the control of the Turkic Commission, although the proportion of Communists among the Turkic peoples was increasing. This situation was perceived by T. Ryskulov and his supporters as a violation of Turkestan's autonomy. Trying to defend his point of view on the organization of power in the Turkestan AKSR, T. Ryskulov decided to appeal directly to the Politburo of the Central Committee of the RCP(b). On May 25, 1920, members of the Turkestan delegation met with V. Lenin and presented him the party responsibilities in Turkestan. What was common in T. Ryskulov's proposals was that the Central Executive Committee of Turkestan and the Council of People's Commissars of Turkestan raised the issues of granting real autonomy to the state bodies of the Turkic Republic and placing local Turkic-Muslim peoples in administrative positions (RSACH. F. 122. I. 1. C. 311. Pp. 25–28).

Having familiarized himself with the report of the Turkestan delegation, V. Lenin advised the Central Committee of the RCP(b) to accept the draft of the Turkic Commission as a future regulation of the Party's duties in Turkestan. The political self-government of Turkestan on the basis of Turkestanism and the formation of military units from the local population were not supported by V. Lenin. In solving other components of the national question in the Turkic Republic, the Bolshevik leadership remained on the same positions. The party retained the name Turkestan Communist Party, and the Turkic Commission retained its influence as the representative of the All-Russian Central Executive Committee, which dealt with the administration of the federal government in the republic. In particular, it controlled international relations, foreign trade, and military affairs (RSACH. F. 17. I. 1. C. 567. Pp. 8–9). At Lenin's suggestion, members of the Turkic Commission were obliged to constantly interact and consult with the Central Executive Committee of Turkestan and the Sovnarkom of Turkestan in order to increase its importance to local party leaders. and to build up an image of its independence. In fact, under the one-party regime, when the Communist Party of Turkestan retained the status of only a regional branch of the RCP(b), the decision-making process in the republic was still dominated

and represented by the central bodies.

It was decided to abandon the division of the Turkic Republic on the ethno-territorial principle in the conditions of the ongoing civil war in Russia, the development of the «leadership» national movement in Turkestan and the weak position of the Turkic Republic. The reason for this was the lack of honest, ideologically educated cadres in Turkestan who firmly believed in Soviet policy. Reports from members of the Turkic Commission and workers of the republican administration to Moscow everywhere reported the weakness of councils and party groups. He declared that the Turkic-Muslim peoples of Turkestan could not be trusted from either a class, national, or professional point of view. M. Frunze and V. Kuibyshev, discussing the fate of Turkestan in the Politburo of the Central Committee of the RCP(b), wrote to V. Lenin that it was too early to create national republics throughout Turkestan because they stated that Turkestan lacked the strength to develop (Sultangaliyev, 1995: 130). The composition of the Turkic Commission changed several times during its work. The departure of the members of the Turkic Commission Sh. Eliava and Y. Rudzudak, as well as the departure of M. Frunze due to a change of place of work, on June 29, 1920 the Political Bureau of the Central Committee of the RCP(b) approved the new composition of the Turkic Commission.

After that, the Politburo of the Central Committee of the RCP(b) set the task of rejecting T. Ryskulov's project as the basis of national policy in the region and relieving «Ryskulov's group» from leading positions in the leadership of the Central Committee of the RCP(b). republic. His views were officially regarded as an expression of «bourgeois nationalism». This assessment then passed into Soviet historiography, where his project was defined as «Turkic-nationalist». (Qoygeldiyev, 2004: 94). Since T. Ryskulov did not agree with the nature of the demands made of him and continued to defend his position, on July 10, 1920. Turkic Commission dissolved the Communist Party of Turkestan loyal to him and established a temporary Central Committee of the Communist Party. Instead, N. Torekulov headed the Party of Turkestan. T. Ryskulov was invited to Moscow. In the summer, the entire Soviet apparatus, all party and revcoms of the Turkestan ACSR were re-elected. As a result, Moscow eventually established centralized authority over the establishment of Soviet power, as well as the formulation and interpretation of national approaches to solving problems in the region. The 10th Congress of the RCP(b), held in March 1921, determined the party's final position toward the initiatives of Muslim communists. The Congress condemned anti-party bias on the national question, i.e., great-power chauvinism and local nationalism or Turkism, as dangerous to communism and proletarian internationalism. At the same time, great-power chauvinism was defined as the main threat to the realization of the Party's tasks in the national question, and the struggle against it in Turkestan took the form of an anti-colonial campaign.

In 1920, the issue of national-regional demarcation of all Turkestan was discussed in the party and Soviet structures of Turkestan. At the end of 1919, the idea of creating a Turkic republic within the RSFSR was proposed. According to it, the policy of forming a state structure *«designed to protect the historical, economic and internal interests of the Turkic peoples of the region, to be a single center for all Turks, including those living outside the RSFSR»* was implemented. The project of the Turkic Republic was taken out of the center as the Bolsheviks struggled with the ideas of pan-Turkism and Islamism in the context of the military «primary» national liberation movement that had begun in the region. «Basmachi» National Movement advocated the creation of an independent state on the territory of united Turkestan and declared its name to be the Republic of Turkestan. Therefore, with the direct support of the Central Executive Committee of the Turkestan Commission and the Sovnarkom of the RSFSR, the Communists of Turkestan proposed the Soviet way of state organization in the region (Prilutskii, 1990: 24–27).

The idea of regional-territorial demarcation was determined by the basic rules of the national policy pursued at that time by V. Lenin: «The necessity of this historical event was determined by the basic principle of the Party's program on the national question, the recognition of the right of each

nation to self-determination, to create an independent nation-state» (Nazarov, 1965: 115–119). The Central Bureau of the Central Committee of the RCP(b), established in May 1922, acted as the governing body of this program. In the decision of the Politburo of the Central Bureau of the RCP(b), which was the main organization in the field of party building during the Soviet Union, adopted on October 11, 1924, it was stated: *«The responsibility for all party and Soviet work on the delimitation and organization of the Central Asian republics should be entrusted to the Central Asian Bureau of the Central Committee»* (RSACH. F. 62. I. 1. C. 111. Pp. 1–3).

In Soviet historiography, the Bolshevik policy of disengagement is traditionally presented as progressive. Many works conclude that *«this step was brought about by the unification of the Soviet peoples of Central Asia and their political, economic and cultural backwardness»* (Yakubovskaya, 1972: 78–81). Also, Western researchers were not biased in their assessments of the demarcation of national-state borders in the region, as they were able to clearly articulate Bolshevik goals. Political emigrants forced to leave the USSR studied the policy of the Soviet authorities in the West and expressed their scholarly opinions. Among them, Baymirza Hayt, an ideologue of Uzbek origin, a well-known expert on Central Asia, stationed in West Germany and in contact with the Nazis at the time, considered the policy of disengagement to be the result of the Soviet government's desire to separate and divide the Turkic peoples from each other. According to him, the Soviet government tried to separate the Turkic peoples from each other and *«set up a kind of experiment, created a new Russian nation for the Turkic peoples»* (Baymirza, 1975: 147–148). The author further states that *«Soviet authorities used such concepts as «Uzbek nation», «Kazakh language», «History of Turkmenistan», «Kyrgyz folk customs», «Tajik national culture», «Karakalpak literature», and «national governments».* According to Baimirza Hayt, *«the dream of Turkism is for all Turkic tribes to unite within a single Turkic nation»* (Baymirza, 2004: 34–38). Another political scientist, A. Benigsen, concluded that *«Moscow was able to make extensive use of the method of dividing Muslim peoples in the face of their confrontation, while destroying the unity of the Muslim peoples of Turkestan»* (Beningsen, 1983: 74).

In early 1924, the Soviet government was able to seize the main centers of the «Basmachi» national movement and create a social base for itself in the region in order to start a new national-territorial «redistribution» in the Turkestan ACSR. In February-March 1924, delimitation plans were discussed in the local party organs of the Turkestan SSR, Bukhara and Khiva, which recognized that *«the question of dividing the territory of Soviet Central Asia into a number of republics on the basis of nationality is quite resolved, ripe and its formation very timely»* (RSACH. F. 62. I. 2. C. 87. P. 79–81). The project of creating Uzbek and Turkmen Soviet Republics on the territory of the Turkic Republic, Bukhara and Khorezm was supported by local Soviet elites by transferring part of the lands inhabited by the already existing Kyrgyz (Kazakh) Autonomous Soviet Socialist Republic.

In the process of nation-state formation, the project of creating Uzbekistan encountered difficulties. In the case of the creation of the Uzbek Republic, the political elements of nation-building on the part of Moscow manifested themselves most clearly, since the Uzbek national project did not exist in the minds of the regional political elite until the collapse of the Turkestan ACSR. However, the opinion of the local party elite on the boundaries of the new national structure and national identity was also taken into account. According to S. Abashin, *the «Uzbek project» was the result of a compromise between the Bolsheviks and the local elite* (Abashin, 2007: 183–187). At the time, the only option was the idea of Turkism, uniting the national elites of Bukhara, Khorezm and Turkestan, separated by political boundaries. However, this was rejected as an ineffective idea of national identity by the Bolsheviks. And the Bolsheviks did not like the proposals that emerged from the discussion about creating a unified political union along the lines of the Caucasus in Turkestan, and were accused of being close to the «Turkic project» (Tashenov, 1960: 24–27).

After the RCP(b) approved the demarcation plan in April 1924, the institution known as the Turkburo was renamed the Sredazburo, and by May 1924 a special commission was established

to prepare a demarcation plan for the new national republic. The name Turkestan as a whole was officially changed to Central Asia. When solving the issue of dividing certain territories of Central Asia into new national republics, the subcommittees in their work were obliged to proceed from the following principles: the national composition of the majority of the inhabitants of the territory under consideration should be determined on ethnic grounds; the creation of a list based on the way of life of the local population. As a result, the optimality of the process of forming a homogeneous «national identity» in the newly created national Soviet republics and the level of interethnic conflicts were determined, and attention was paid to strengthening the influence of Soviet power in the region (Khalid, 2010: 95–101).

However, already at that time, during the preparation of the border demarcation project, territorial disputes began between local national elites. In most cases, they saw demarcation as an opportunity to expand the territory of their national republics at the expense of neighboring republics. Justification of territorial claims was prepared on the basis of the ethnic composition of the inhabitants of a certain territory. Among the Bolsheviks, the word of all-Turkic unity was completely forgotten. The Soviet leadership, from the Sredazbureau to the central organs of the party, seemed to be looking for compromise solutions at the local level and began to mediate in border disputes. In fact, the Bolsheviks were guided by the national principle and acted from an economic point of view. The Bolsheviks were well aware of the disparity in the economic potential and level of development of the established national republics and in many cases seemed to try to balance this difference. The newly created republics were supposed to be developed on the basis of raw materials, and for each of the created national Soviet republics, directions of development were defined: cotton production in Uzbekistan, heavy industry and agrarian sector in Kazakhstan, cattle breeding in Kyrgyzstan, and light industry in Turkmenistan.

Conclusions

On October 11, 1924, the Politburo of the Central Committee of the RCP(b) made a final decision on national demarcation in Turkestan. The Uzbek and Turkmen republics, which included the territories of the Bukhara and Khiva republics, immediately received the status of union republics within the USSR. Explorations continued until the new borders of the Kyrgyz (Kazakh) Republic, which temporarily retained its autonomous status, were defined. The Soviet authorities continued to glorify national peculiarities, propaganda activities were carried out in an exaggerated form, in this regard, the national problem in each region deepened. The problem of national-territorial delimitation of the Turkestan ACSR continued until the 1930s.

The policy of delimitation of Turkestan in 1924 was carried out in order to block the growth of Turkic unity in the region and to prevent T. Ryskulov's project of «Turkic Republic». In this case, the issue of national-territorial demarcation was, firstly, to stop the trend of Turkic national identity, historically formed in the region, and secondly, to finally eliminate the influence of the political elite, which are the «carriers» of Turkic consciousness. Taking into account the presence of constructive elements in their national policy, the Bolsheviks focused on deepening the historical differences in the culture of local peoples, justifying in the minds of Turkic-Muslim peoples their isolation from each other ethnically and internally, and accelerating this process. Thus, the Bolsheviks, by ensuring the demarcation of national territories, formed the basis of the social hierarchy of each Turkic nation that emerged on a socialist basis, and accelerated the growth of ethnic self-consciousness and the emergence of new variants of local «nationalism» into the future.

According to the principle of conditionality of borders of national state formations, according to which the land did not actually belong to the nations and even their state formations, but was the common property of a single indivisible country – the USSR. The Union Government was the rightful owner of the land, based on political, military-strategic and economic considerations, while the population of the republics was put in the position of mere land users. The Union Government could,

by order, transfer vast territories of one republic to another for perpetual or long-term use.

On the basis of the above, we can say that the work of the commission on the national demarcation of Turkestan, its concrete results not only did not take into account the real situation of the peoples of the region, the original borders of their residence, but also laid a kind of "time mine" in the relations of the states of the region on border issues. Moscow looked at all this as a meaningless game, since all borders in the USSR were conditional. At that time, none of the members of the commission could have imagined that the Union would collapse and the product of their labor would turn into real interstate borders with all the ensuing problems.

Sources

CSA OK — Central State Archive of the Republic of Uzbekistan
RSACH — Russian State Archive of Contemporary History

Источники

ЦГА РУз — Центральный государственный архив Республики Узбекистан
РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории

References

- Abashin, 2007 — *Abashin S.* Natsionalizmy v Srednei Azii [Nationalisms in Central Asia]. SPb.: Aleteya, 2007. Pp. 183–187. (In Russ.).
- Agzamkhodzhaev, 2005 — *Agzamkhodzhaev S.* Istoriya Turkestanskoi avtonomii [History of the Turkestan Autonomy]. Tashkent: Toshkent Islam universiteti, 2006. 263 p. (In Russ.).
- Agdarbekov, 1990 — *Agdarbekov T.A.* Osnovnye problem natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v Kazahskoi avtonomnoi respublike, 1920–1936 godah [Die Hauptprobleme des Aufbaus des Nationalstaates in der Autonomen Republik Kasachstan in den Jahren 1920–1936]. Avtoreferat dissertatsii doktora yuridicheskikh nauk [Author's abstract of the dissertation of the Doctor of Laws]. Alma-Ata. 1990. 32 p. (In Russ.).
- Aleksandrov, 1921 — *Aleksandrov I.G.* Ekonomicheskoe rayonirovanie Rossii [Economic zoning of Russia]. Moscow: Izdatelstvo B.I., 1921. Pp. 15. (In Russ.).
- Beysembayev, Kulbayev, 1974 — *Beysembayev S., Kulbayev S.* Turar Ryskulov [Turar Ryskulov]. Alma-ata: Kazakhstan, 1974. 391 p. (In Russ.).
- Beningsen, 1983 — *Beningsen A.* Musulmane v SSSR [Muslims in the USSR]. Paris: YMCA-PRESS, 1983. 86 p. (In Russ.).
- Buttino, 2007 — *Buttino M.* Revolutsiya naoborot. Srednyaya Aziya mezhdu padeniem tsarskoi imperii i obrazovaniem SSSR [Revolution in reverse. Central Asia between the fall of the tsarist empire and the formation of the USSR]. Moscow: Zven'ya, 2007. Pp. 293–301. (In Russ.).
- Caroe, 1953 — *Caroe Olaf.* Soviet Colonialism in Central Asia // Council on Foreign Relations. Vol. 32. No. 1. Pp. 135–144. URL: <https://doi.org/10.2307/20031013> (access date: 01.12.2023).
- Deklaratsiya prav narodov Rossii [The Declaration of the Rights of the Peoples of Russia] // Dekrety Sovetskoi vlasti. Moscow: Gos. izd. polit. nauki, 1957. V. 1. Pp. 35–43. Moscow: State Publishing House of Political Science, 1957. Vol. 1. C. 35–43. (In Russ.).
- Donninghaus, 2011 — *Donninghaus W.* V teni «Bolshogo Brata»: Zapadnye natsionalnye menshinstva v SSSR (1917–1938 gg.) [In the Shadow of Big Brother: Western National Minorities in the USSR (1917–1938)]. Moscow: Izdatelstvo, Rossiyskaya politicheskaya ensiklopediya, 2011. 727 p. (In Russ.).
- Hayit, 1975 — *Hayit Baymirza.* Türkistan Rusya ve Çin Arasında. Alamancadan çeviren Abdülkadir Sadak [Turkestan Between Russia and China. Translated from German by Abdulkadir Sadak]. İstanbul: OtağYayınevi, 1975. 437 p. (In Turk.).
- Hayit, 2004 — *Hayit Baymirza.* Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi [History of National Struggle of Turkestan States]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004. 448 p. (In Turk.).
- Iskhakov, 2004 — *Iskhakov S.M.* Rossiiskie musulmane i revoliytsiya [Russian Muslims and the Revolution]. Moscow: Sotsialno-politicheskaya mysl, 2004. 598 p. (In Russ.).

Khalid, 2010 — *Khalid A.* Islam posle kommunizma. Religiya i politika v Tsentralnoi Azii [Islam after Communism. Religion and Politics in Central Asia]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. Pp. 95–101. (In Russ.).

Khodjajev, 1932 — *Khodjajev F.K.* K istorii revolyutsii v Buhare i natsionalnogo razmejevania Srednei Azii [Toward a History of the Revolution in Bukhara and the National Disaggregation of Central Asia]. Tashkent: Gosudarstvennoe izdatelstvo UaSSR, 1932. 190 p. (In Russ.).

Laruelle, Grek, Davydov, 2023 — *Laruelle Marlene, Grek Ivan, Davydov Sergey.* Culturalizing the Nation: A Quantitative Approach to the Russkii/Rossiiskii Semantic Space in Russia's Political Discourse // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Institute for European, Russian, and Eurasian Studies, The George Washington University, 2023. Vol. 31. No. 1. Pp. 3–27.

Maldybekova, 2002 — *Maldybekova M.A.* Razmejevanie Turkestanskoi Respubliki i problemy territorialnoi tselostnosti Kazahskoi ASSR [Partitioning of the Turkestan Republic and problems of territorial integrity of the Kazakh ASSR]. Dissertatsia kandidata istoricheskikh nauk. Turkestan, 2002. 146 p. (In Russ.).

Martin, 2011 — *Martin T.* Imperia «polojitelnoi deyatelnosti». Natsii i natsionalizm v SSSR. 1923–1939 [The Empire of «Affirmative Action». Nations and Nationalism in the USSR, 1923–1939]. Moscow: Fond Prezidentskiy tsentr: B.N. Yeltsina: ROSSPEN, 2011. 662 p. (In Russ.).

Nazarov, 1965 — *Nazarov S.A.* Iz istorii deyatelnosti Sredazbiyro TSK VKP(b) (1922–1924 gg.) [From the history of the activities of the Central Asian Bureau of the Central Committee of the CPSU(b) (1922–1924)]. Tashkent: Uzbekistan, 1965. Pp. 115–119. (In Russ.).

Nusupbekov, 1953 — *Nusupbekov A.* Obyedinenie kazahskikh zemel v Kazahskoi Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respublike [Unification of Kazakh lands in the Kazakh Soviet Socialist Republic]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoi SSR, 1953. 190 p. (In Russ.).

Prilutskii, 1990 — *Prilutskii E.A.* Nekotorye voprosy formirovaniya sovetskoj natsionalnoi gosudarstvennosti v Turkestane [Some Issues of the Formation of Soviet National Statehood in Turkestan] // *Obshestvennye nauki v Uzbekistane*, 1990. No. 6. Pp. 24–27. (In Russ.).

Ryskulov, 1997 — *Ryskulov T.* Sobranie sochinenii v 3-h tomah, Tom 2 [Collected Works in 3 Volumes. Vol. 2]. Almaty: Kazakstan, 1997. Pp. 33–197. (In Russ.).

Sadykov, 2011 — *Sadykov E.B.* Gosudarstvenno-territorialnoe razmejevanie Kazakhstana i Sibkraya v kontekste natsionalnoi politiki 1920-h godov [State-territorial demarcation of Kazakhstan and Sibkrai in the context of the national policy of the 1920s] // *Etnografika Altaya i sopredelnykh territorii: materialy mejdunarodnoi nauchnoi konferentsii* [Ethnography of Altai and Adjacent Territories: Proceedings of the International Scientific Conference]. Is. 8. Barnaul, 2011. Pp. 64–66. (In Russ.).

Safarov, 1985 — *Safarov G.* Kolonialnaya revoliytsiya (opyt Turkestana). [Colonial Revolution (Experience of Turkestan)]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. 121 p. (In Russ.).

Shokai, 1993 — *Shokai M.* Turkestan pod vlastyu Sovetov [Turkestan under the rule of Soviets]. Almaty: Ayqap, 1993. 245 p. (In Russ.).

Stalin, 1947 — *Stalin I.V.* Doklad ob ocherednykh zadachah partii i natsionalnom voprose na X syezde RKP(b) 10 marta 1921 g. [Report on the next tasks of the Party and the national question at the 10th Congress of the RCP(b), March 10, 1921.] // *Stalin I.V. Sochineniya*. Moscow. 1947. Vol. 5. Pp. 33–44. (In Russ.).

Sulkevich, 1926 — *Sulkevich I.V.* Administrativno-politicheskoe stroenie Soyuza SSR: (Materialy o territorialnykh preobrazovaniyakh s 1917 po 1 iyulya 1925 g.) [Administrative and Political Structure of the Union of Soviet Socialist Republics: (Materials on Territorial Transformations from 1917 to July 1, 1925)]. Leningrad: Gosudarstvennoe izdanie, 1926. 300 p. (In Russ.).

Sultangaliyev, 1995 — *Sultangaliyev M.* Nekotorye nashi soobrajeniy ob osnovakh sotsialno-ekonomicheskogo i kulturnogo razvitiya tiyrkskikh narodov Azii i Evropy [Some of our thoughts on the foundations of the socio-economic and cultural development of the Turkic peoples of Asia and Europe] // *Zhurnal «Gasyrlaravazy. Ehkho vekov»*. Kazan, 1995, May. 130 p. (In Russ.).

Tashenov, 1960 — *Tashenov K.T.* Natsionalno-gosudarstvennoe razmezhevaniye v Srednei Azii i Kazakhstane [National-State Partition in Central Asia and Kazakhstan]. Alma-Ata. 1960. (K. Nurpeysov Foundation). Pp. 24–27. (In Russ.).

Qoigeldiyev, 2004 — *Qoigeldiyev M.* Ulttyq sayasi elita [National political elite]. Almaty: Zhalyyn, 2004. (In Kaz.).

Qozybayev, 1998 — *Qozybayev M.Q.* Gasyr tauqymetin arqalagan arystar [Lions carrying the armor of the century] // Tarih zerdesi. Ekinshi kitap: Arystar tugyry. Almaty: Gylym, 1998. 278 p. (In Kaz.).

Ustinov, 1996 — *Ustinov V.M.* Turar Ryskulov (Ocherki politicheskoi biografii) [Turar Ryskulov (Essays on Political Biography)]. Almaty: Kazakhstan, 1996. 98 p. (In Russ.).

Yakubovskaya, 1972 — *Yakubovskaya S.I.* Razvitie SSSR kak soiynogo gosudarstva. 1922–1936 gg. [Development of the USSR as a Union State. 1922–1936.]. Moscow: Nauka, 1972. Pp. 78–81. (In Russ.).

Литература

Абашин, 2007 — *Абашин С.* Национализмы в Средней Азии. Санкт-Петербург, 2007. С. 183–187.

Агдарбеков, 1990 — *Агдарбеков Т.А.* Основные проблемы национально-государственного строительства в Казахской автономной республике, 1920–1936 гг.: автореф. дис. ... д-ра. юр. наук. Алма-Ата, 1990. 32 с.

Агзамходжаев, 2005 — *Агзамходжаев С.* История туркестанской автономии. Ташкент, 2005. 263 с.

Александров, 1921 — *Александров И.Г.* Экономическое районирование России. Москва, 1921. 15 с.

Бейсембаев, Кульбаев, 1974 — *Бейсембаев С., Кульбаев С.* Турар Рыскулов. Алма-Ата: Издательство Казахстана, 1974. 391 с.

Бенигсен, 1983 — *Бенигсен А.* Мусульмане в СССР. Париж: YMCA-PRESS, 1983. 86 с.

Буттино, 2007 — *Буттино М.* Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва: Звенья, 2007. С. 293–301.

Декларация, 1957 — Декларация прав народов России. Декреты Советской власти. Москва: Государственное издательство политической науки, 1957. Т. 1. С. 35–43.

Дёнингхаус, 2011 — *Дёнингхаус В.* В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938). Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. 727 с.

Исхаков, 2004 — *Исхаков С.М.* Российские мусульмане и революция. Москва: Социально-политическая мысль, 2004. 598 с.

Козыбаев, 1998 — *Қойгелдиев М.Қ.* Ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар. Тарих зердесі. Екінші кітап: Арсытар тұғыры. Алматы: Ғылым, 1998. 278 б.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Алматы: Жалын, 2004. 397 б.

Малдыбекова, 2002 — *Малдыбекова М.А.* Размежевание Туркестанской Республики и проблемы территориальной целостности Казахской АССР: дис. ... канд. ист. наук. Туркестан, 2002. 146 с.

Мартин, 2011 — *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939. Москва: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина» (РОССПЭН), 2011. 662 с.

Назаров, 1965 — *Назаров С.А.* 1965. Из истории деятельности Средазбюро ЦК ВКП(б) (1922–1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1965. С. 115–119.

Нусупбеков, 1953 — *Нусупбеков А.* Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1953. 190 с.

Рыскулов, 1997 — *Рыскулов Т.* Собрание сочинений в 3-х томах, Том 2. Алматы: Казахстан, 1997. С. 33–197.

Садыков, 2011 — *Садыков Е.Б.* Государственно-территориальное размежевание Казахстана и Сибкрая в контексте национальной политики 1920-х годов // Этнография Алтая и сопредельных территорий: материалы международной научной конференции. Вып. 8. Барнаул, 2011. С. 64–66.

Сафаров, 1985 — *Сафаров Г.* Колониальная революция (опыт Туркестана). Reprint: Oxford, 1985. 121 с.

Сталин, 1947 — *Сталин И.В.* Доклад об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 г. // Сталин И.В. Сочинения. М., 1947. Т. 5. С. 33–44.

Султангалиев, 1995 — *Султангалиев М.* Некоторые наши соображения об основах социально-экономического и культурного развития тюркских народов Азии и Европы // Журнал «Ғасырлар авазы. Эхо веков». Казань, 1995. 130 с.

Сулькевич, 1926 — *Сулькевич С.И.* Административно-политическое строение Союза ССР: (материалы о территориальных преобразованиях с 1917 г. по 1 июля 1925 г.). Ленинград: Государственное издательство, 1926. 300 с.

- Ташенов, 1960 — *Ташенов К.Т.* Национально-государственное размежевание в Средней Азии и Казахстане. Алма-Ата: б.и. 1960. С. 24–27.
- Устинов, 1996 — *Устинов В.М.* Турар Рыскулов (Очерки политической биографии). Алматы: Казахстан, 1996. 98 с.
- Халид, 2010 — *Халид А.* Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 304 с.
- Ходжаев, 1932 — *Ходжаев Ф.* К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Ташкент: Государственное издательство УаССР, 1932. 190 с.
- Шокай, 1993 — *Шокай М.* Туркестан под властью советов. Алматы: Айкап, 1993. 245 с.
- Якубовская, 1972 — *Якубовская С.И.* Развитие СССР как союзного государства. 1922–1936 гг. Москва: Наука, 1972. С. 78–81.
- Caroe, 1953 — *Caroe Olaf.* Soviet Colonialism in Central Asia // Council on Foreign Relations. Vol. 32. No. 1. Pp. 135–144. URL: <https://doi.org/10.2307/20031013> (дата посещения: 01.12.2023).
- Hayit, 1975 — *Hayit Baymirza.* Türkistan Rusya ve Çin Arasında. Alamancadan çeviren Abdülkadir Sadak [Turkestan Between Russia and China. Translated from German by Abdulkadir Sadak]. İstanbul: OtağYayınevi, 1975. 437 p. (In Turk.).
- Hayit, 2004 — *Hayit Baymirza.* Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi [History of National Struggle of Turkestan States]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004. 448 p. (In Turk.).
- Laruelle, Grek, Davydov, 2023 — *Laruelle Marlene, Grek Ivan, Davydov Sergey.* Culturalizing the Nation: A Quantitative Approach to the Russkii/Rossiiskii Semantic Space in Russia's Political Discourse // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization, Institute for European, Russian, and Eurasian Studies, The George Washington University, 2023. Vol. 31. No. 1. Pp. 3–27.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.

Vol. 11. Is. 1, pp. 24–36, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_24-36

THE ACTIVITIES OF THE UNION OF CINEMATOGRAPHERS OF KAZAKHSTAN IN THE POSTWAR YEARS (1946–1970)

Satbay Tastanbek¹, Talgat Zholdassuly^{2*}

¹Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Ayteke Bi Str., Kyzylora, 120000, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, acting associate professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: dstan.satbai@mail.ru

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Ayteke Bi Str., Kyzylora, 120000, Kazakhstan)
Doctor of Philosophy (PhD), acting associate professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Satbay T., Zholdassuly T., 2024

Abstract. *Introduction.* It is very important to determine the place of National artistic intelligentsia and creative unions in society, to emphasize their role in the spiritual renewal of society. This is possible only when conducting a historical analysis of the path of creative unions during the years of Soviet totalitarianism. *Goals and objectives.* To discuss the activities of the Union of Cinematographers of Kazakhstan in 1946–1970. *Results.* It is noted that despite the Soviet ideological dominance, which were reflected in the works of cinematographers of Kazakhstan, the cinematographers of the republic as a whole made an invaluable contribution to the development of domestic culture. In 1960–1970, the formation of national Kazakh cinema was completed. The Union of Cinematographers played a positive role as a structure uniting filmmakers of Kazakhstan. Cinematographers of Kazakhstan were in creative contact with each other and improved their skills in its framework. It was this Union of Cinematographers that carried out training of young film directors of Kazakhstan in Moscow studios. *Conclusion.* The success of Kazakhstan's cinematographers was very significant in 1946–1970. According to experts, the years 1946–1970 have gone down in history as a kind of “golden age” of Kazakhstan's cinematographers. In many cases, this success was associated with the life and creativity of the first directors of Kazakhstan, Shaken Aymanov, Abdulla Karsakbaev, Mazhit Begalin and other film personalities. At the same time, the desire of Kazakhstan's filmmakers for creative freedom was also observed in the words of Olzhas Suleymenov from the official stands.

Keywords: Union of Cinematographers, creative union, cultural system, Soviet cinema, artistic culture

For citation: Satbay T., Zholdassuly T. The activities of the union of cinematographers of Kazakhstan in the postwar years (1946–1970) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 24–36 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_24-36

ҚАЗАҚСТАН КИНЕМАТОГРАФИСТЕР ОДАҒЫНЫҢ СОҒЫСТАН KEЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (1946–1970)

Сәтбай Тастанбек Яхьяұлы¹, Жолдасұлы Талғат²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор м.а.
 <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: dastan.satbai@mail.ru

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2024
© Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазіргі уақытта ұлттық көркем интеллигенция мен шығармашылық одақтарының қоғамдағы орнын айқындаудың, олардың қоғамды рухани жаңғыртудағы рөлін сараптаудың маңызы зор. Бұл шығармашылық одақтардың Кеңестік тоталитаризм жағдайында жүріп өткен шиеленіске толы жолына тарихи талдау жұмыстары жүргенде ғана мүмкін болады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Мақалада Қазақстан Кинематографистер одағының 1946–1970 жылдардағы қызметі қарастырылады. *Нәтижелер.* Қазақстан кинематографистерінің туындыларында Кеңестік идеологиялық өктемдіктің бейнеленгендігіне қарамастан республика кинематографистері отандық мәдениеттің дамуына өлшеусіз үлес қосты. 1960–1970 жылдары ұлттық қазақ киносының қалыптасуы біржолата аяқталды. Кинематографистер одағы Қазақстан киногерлерін біріктірген құрылым ретінде оң рөл атқарды. Оның аясында Қазақстан кинематографтары бір-біріменен шығармашылық байланыста болып, өздерінің біліктілігін арттырып отырды. Қазақстан жас режиссёрларының Мәскеу студиоларында біліктілігін көтеруін нақ осы Кинематографистер одағы жүзеге асырды. *Қорытынды.* 1946–1970 жылдары Қазақстан кинематографистерінің табыстары өте елеулі болды. Мамандардың айтуынша 1946–1970 жылдар Қазақстан кинематографистерінің өзіндік «алтын ғасыры» болып тарихта қалды. Көп жағдайларда бұл жетістік Қазақстанның тұңғыш режиссёрлары Шәкен Айманов, Абдулла Қарсақбаев, Мәжит Бегалин және басқа кинотұлғаларының өмірі және шығармашылығымен байланысты болды. Сонымен қатар Қазақстан киногерлерінің шығармашылық еркіндікке ұмтылысы Олжас Сүлейменовтың ресми трибуналардан айтылған сөздерінен де байқалды.

Түйін сөздер: Кинематографистер одағы, шығармашылық одақ, мәдениет жүйесі, кеңестік кино, көркемдік мәдениет

Дәйексөз үшін: Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т. Қазақстан кинематографистер одағының соғыстан кейінгі жылдардағы қызметі (1946–1970) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 24–36 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_24-36

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЮЗА КИНЕМАТОГРАФИСТОВ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946–1970)

Сатбай Тастанбек Яхьяұлы¹, Жолдасұлы Талғат²

¹Кызылординский университет им. Коркыт Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Казахстан)
Доктор исторических наук, и.о. ассоциированного профессора
 <https://orcid.org/0000-0002-0697-7686>. E-mail: daстан.satбай@mail.ru

²Кызылординский университет им. Коркыт Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Казахстан)
Доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Сатбай Т.Я., Жолдасұлы Т., 2024

Аннотация. *Введение.* В настоящее время особую значимость приобретает определение места и роли Национально-художественной интеллигенции и их творческих союзов в духовной модернизации Казахского общества. Это возможна только в случае проведения научного и исторического анализа пройденных путей творческих союзов в период советского тоталитаризма. *Цель и задачи.* Рассмотреть деятельность Союза кинематографистов Казахстана в 1946–1970 гг. *Результаты.* Отмечается, что несмотря на советское идеологическое доминирование, которые отражались в работах кинематографистов Казахстана, кинематографисты республики в целом внесли неоценимый вклад в развитие отечественной культуры. В 1960–1970 годах было завершено формирование национальной казахской кинематографии. В рамках собственных творческих союзов, кинематографисты Казахстана находились в творческом контакте друг с другом, постоянно совершенствуя свое мастерство. Республиканский союз кинематографистов организовала обучение молодых режиссеров Казахстана на центральных московских студиях. *Заключение.* В 1946–1970 годах успех казахстанских кинематографистов был очень значителен. По мнению экспертов, 1946–1970 годы вошли в историю как «золотой век» казахстанских кинематографистов. Во многом этот успех был связан с творческими достижениями первых плеяд казахстанских режиссеров как Шакена Айманов, Абдуллы Карсакбаев, Мажита Бегалин и других деятелей кино. Стремление казахстанских кинематографистов к творческой свободе выражалось в смелых выступлениях Олжаса Сулейменова с официальных трибун, где поэт и сценарист позволял себе критиковать жесткую цензурную практику исходящую из центра.

Ключевые слова: Союз кинематографистов, творческий союз, культурная система, советское кино, художественная культура

Для цитирования: Сатбай Т.Я., Жолдасұлы Т. Деятельность союза кинематографистов Казахстана в послевоенные годы (1946–1970) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 24–36. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_24-36

Кіріспе

Қазақстан кинематографиясы ұлттық көркем өнердің мейілінше жас саласы. Соғыстан кейінгі жылдары ол әлі қалыптасу үстінде болатын. Сондықтан «Қазақфильм» киностудиясы саны жағынан да, сапа жағынан да айрықша жетістіктерімен мақтана алмайтын. Соғыс жылдарында «Ленфильм», «Мосфильм» киностудияларының Алматыға уақытша қоныс аударып қызметін жалғастыруының отандық киногерлер үшін тәжірибелік маңызы зор болды.

1942 жылы көркем фильмдердің Алматы киностудиясы қайтадан ұйымдастырылып жұмысын жалғастырды. Соғыстан кейінгі жылдардағы материалдық және әлеуметтік қиыншылықтарды отандық киногерлер де басынан кешіп жатты. Оның үстіне кино саласының маман кадрлары да жетіспей жатты. Осы себептерден 1946–1958 жылдар аралығында Қазақстан киногерлерінің дербес шығармашылық одағын құру идеясы күн тәртібіне қойылмады. 1958 жылы Қазақстан кинематографистерінің дербес одағының құрылуы салыстырмалы түрде айтылған қиыншылықтардың едәуір еңсерілгендігін көрсетті. Сондықтан соғыстан кейінгі жылдардағы негізінен Алматы киностудиясында шоғырланған отандық киногерлердің қызметі мен олардың дербес одағы құрылғаннан кейінгі қызметіндегі ілгерілеуді саралау өзекті. Бұл орайда 1958 жылға дейін шығармашылық одағы болмаса да, ұлттық киногерлердің шығармашылық және ұйымдық ізденістері, қызметі жалғасын тауып жатқандығын атап көрсету маңызды.

Кинематографияның аса маңызды сипаттарының бірі оның бұқаралылығы мен қолжетімділігі. Осы тұрғыдан алғанда осы мерзімдегі отандық киногерлердің Алматы киностудиясына шоғырланған уақытындағы қызметі мен дербес шығармашылық одағы құрылуының алғышарттарына сараптама жүргізу – отандық тарих ғылымы үшін пайдалы және көкейкесті болып табылады. Өткен ғасырдың 40-шы жылдарының аяғы 60-шы жылдардың соңындағы Қазақстан шығармашылық одақтарының жұмысы туралы республика киногерлері өкілдері тарапынан естелік, очерк, кино төңірегіндегі ой-толғамдар және эссе форматындағы мерзімдік басылымдарда қозғалады, алайда олардың еңбектерінде архив материалдары көбіне пайдаланылмайды. Бұл Қазақстан кинематографистер одағының қызметін объективті түрде зерттеуге сөзсіз жеткіліксіз. 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында шығармашылық одақтардың жұмысына идеологиялық және мемлекеттік құрылымдардың қатаң түрде араласуы жалғасын тауып жатты.

1953 жылы И. Сталин қайтыс болғаннан кейінгі қалыптасқан саяси ахуалда Кеңестік кино тек «айқын пропаганданың құралы болу» аясынан шыға бастады, киногерлердің туындыларында жаңа шығармалық ой мен ішкі еркіндік элементтері көрініс берді, мағыналар мен акценттер өзгерді. Айталық, бұған дейінгі Кеңестік киноның негізгі кейіпкерлері жұмысшылар мен шаруалар болса, енді кино кейіпкерлері ретінде ғалымдар, инженерлер, журналистер, мұғалімдер, геологтар және басқа кәсіп иелері де жиі көрінді (Русина, 2019: 56). Бұл үрдіс «Қазақфильм» киностудиясы туындыларынан да көрініс тапты. Отандық және шетелдік мамандар да XX ғасыр өнері кинематографияға қашанда ұлттық сипаттың тән екендігін атап өтеді (Фрейлих, 2020: 13). Осыған сәйкес соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан киногерлерінің туындыларындағы өзгерістерге талдау жүргізу қажеттілігі пайда болып, мақалада Кеңестік Қазақстан кинематографиясындағы ілгерілеулерді нақтылау үшін *зерттеу пәні* ретінде отандық кино өнерінің соғыстан кейінгі жылдардағы жағдаяты, ал зерттеу *нысаны* ретінде осы кезеңдегі Қазақстан кинематографистері одағы қызметі алынып, төмендегідей мақсаттар мен міндеттер қойылды:

- Соғыстан кейінгі жылдардағы қазақ кино өнерінің қиыншылықтары мен қордаланған мәселелерінің себептеріне талдау жасау;
- Дербес кинематографистер одағын құру жолындағы белгілі қазақ кино қайраткерлерінің ұйымдастырушылық қызметін көрсету;
- Қазақстан кинематографистері одағының отандық кино өнерін дамыту жолындағы қызметін саралау.

Материалдар мен әдістер

Мақалада негізінен архив деректері пайдаланылды. Нақты айтқанда, Қазақстан республикасы орталық мемлекеттік архивінің 2128-қоры (Қазақстан кинематографистер одағы) құжаттары қолданылды. Мақалаға қатысты түпдеректер негізінен осы аталған архивте сақталған.

2128-қордың жекелеген іс-қағаздарында кинематографистер одағы съезі мен пленумдары шешімдерінің, одақ басқармасы мәжілістерінің және секция отырыстары хаттамаларының, Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне берген есептерінің және қатынас қағаздарының деректік маңызы зор. Бұл деректер кеңестік биліктің көркем интеллигенцияға қарсы жүргізген саяси идеологиялық науқандарының тетіктерін ашуға көмектеседі. Деректердің үлкен бір бөлігін көрнекті қазақ режиссерларының естеліктері, кино зерттеушілерінің кітаптары мен мақалалары құрайды. Сонымен қатар, авторлардың 1950–1960 жылдары жарыққа шыққан «Қазақфильм» туындыларын зерттеуші, тарихшы ретінде қайтадан көріп шығып, ой елегінен өткізуінің де деректік маңызы болғандығын айта өткен жөн.

Зерттеу жұмысының барысында авторлар ғылыми танымның негізгі ұстанымдары – объективтілік, тарихилық, хронологиялық, құндылықтық (аксиологиялық), детерминизм, жүйелілік принциптеріне арқа сүйеді. Объективтілік принципі арқылы соғыстан кейінгі кезеңдегі отандық кино өнері қандай жағдайда болса, оны сол қалпында қабылдап, субъективтілікті азайтуға мүмкіндік берді. Тарихилық принципін ұстана отырып, қазақ киносының өткені, зерттеліп отырған кезеңі мен бүгінгі жағдайы арасындағы уақыттық байланыстары ескеріліп отырды. Сондай-ақ тарихилық принципі қазақ киносын оның генезисімен дамуы үстінде кезең-кезеңмен қарауға мүмкіндік берді. Осылайша зерттеліп отырған проблеманың тарихнамасына, оның пайда болуы себептері мен дамуының контекстіне назар аудару қажеттігі туындады.

Тарихшының зерттеп отырған проблемасын мүдделілік тұрғысынан қарайтыны сөзсіз. Бұл оның дүниетанымы, тұжырымдамасы, жинақтай келгенде «құндылықтық принциптері» арқылы жүзеге асырылады. Тіпті топтық құндылықтық принциптердің болғаны да аян (саяси, діни, этникалық, экономикалық). Кеңестік тарихнамада бұл «таптық» немесе «партиялық» принцип арқылы жүзеге асырылғаны белгілі. Жаңа жағдайларда «құндылықтық принцип» отандық кино өнеріне ұлттық мүдде мен құндылықтар тұрғысынан қарауға мүмкіндік берді.

Хронологиялық принцип арқылы 1946–1970 жылдардағы Алматы киностудиясы мен 1958 жылы құрылған Қазақстан кинематографистер одағының шығармашылық және қоғамдық қызметі уақыт жағынан бірізділік және реттілікпен талданды. Барлық зерттеу нысандарының өзара әрекеттесетін құрамдас бөліктерден тұратыны және біртұтас жүйені құрайтыны белгілі. Қазақстан кинематографистер одағы Қазақстан шығармашылық одақтары жүйесінің бір бөлігі. Сондықтан отандық киногерлер ұйымының қызметі де кеңестік саяси-идеологиялық жүйесі шеңберінде беріліп, оның басқа да шығармашылық одақтармен байланыстары жүйелілікпен қарастырылды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, әдебиет, философия, мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Талқылау

Қазақстанның көркем өнері мен интеллигенциясының шығармашылығын зерттеуге әрбір көркем өнер саласының өз өкілдері ат салысты. Өткен ғасырдың 1960–1980 жылдарында Қазақстан кино өнеріне арналған байыпты зерттеулер дүниеге келді. Бұл орайда Г.Н. Новожилов, К. Сиранов, К. Смаилов зерттеулерін атап өткен жөн (қараңыз: Г.Н. Новожилов. Қазақстанның кинохроникасы. Алматы, 1962; А. Федулин. Кино в Казахстане. Алматы, 1967; К. Сиранов. Кино искусство Советского Казахстана. Алматы, 1966; А. Федулин. Кино туралы әңгіме. Алматы, 1973; К. Смаилов. Фильм осылай туды. Алматы, 1986). 1973 жылы К. Сирановтың «Жазушы» баспасынан шыққан «Кино өнері туралы» кітабының ерекшелігі – қазақ тілінде жарық көргендігі және негізінен әуесқойлар үшін кино үйірмелеріне арналғандығында болды. Осы автордың 1983 жылы шыққан кезекті «Кино. жылдар. ойлар: мақалалар жинағында» белгілі отандық кино зерттеушісі ретінде қазақ кинематографиясының көкейтесті мәселелерін қозғады. Жинаққа енген мақалаларда қазақ кино өнерінің өркендеуіне үлес қосқан қайраткерлердің шығармашылығына

талдау жасалады. Бұл сипат К. Кенжетаевтың 1994 жылы шыққан «Мәжит Бегалин: естелік» кітабына да тән.

Тәуелсіздік жылдарында одан басқа К. Смаилов, С. Нарымбет, Н. Рахманқызы, Б. Нөгербектердің қазақ киносының дамуы мен қалыптасуына және бүгінгі күнгі жағдайына байланысты күрделі еңбектері пайда болды (қараңыз: Б. Нөгербеков. Когда оживают сказки. Алматы, 1994; Мәжит Бегалин: кітап-альбом. Құрастырушылар: Қ.С. Бегалин, С. Санбаев. Алматы, 2008; С. Нарымбет. Көзімнің қарасы. Алматы, 2016; Н. Рахманқызы. Қазақ киносы: кеше және бүгін. Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар, сұхбаттар. Астана, 2017; Кинотанушы Бауыржан Нөгербек. Құрастырған: Г. Бекхожина, Б. Нөгербек. Алматы, 2020). Ол еңбектерде қазақ киносының көрнекті өкілдерінің туындылары терең сарапталды. Г. Абикуеваның 2006 жылы жарияланған «Нациостроительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отображается в кинематографе» атты күрделі еңбегінде аталған аймақ елдеріндегі ұлт болып қалыптасудағы отандық фильмдердің рөлі қарастырылады. Б. Нөгербектің 2008 жылы шыққан «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» атты монографиясында қазақ ойын киносындағы экрандық фольклорлық дәстүрлердің экрандық бейнеленуі мәселелері қарастырылады. Автор кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі қазақ көркемсуретті киносын фольклорлық және тоталитарлық фильм модельдеріне сәйкес шартты түрде фольклорлық, тоталитарлық, тоталитарлық емес және антитоталитарлық емес деп жіктейді (Нөгербек, 2008: 22). А. Туякбаеваның 2019 жылы «Қазақ кино өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі» тақырыбындағы философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясында біз зерттеп отырған кезеңге қатысты отандық кино туындыларындағы ұлттық «салт-дәстүрлердің экрандалуы, ондағы көркемдік экрандық шешімдердің эстетикалық ерекшеліктері, әдет-ғұрыптардың кино тілі арқылы кескіндеудегі режиссерлық ізденістер талданған» (Туякбаева, 2019: 77).

Нәтижелер

Соғыс жылдарында Алматыға Орталық киностудиялар көшіп келгеніне және ол жерде атақты кеңестік кино өнері шеберлері жұмыс істегеніне қарамастан олардың игі бастамаларын әрі қарай дамыту өте қиын болды. Ең бірінші кезекте маман кадрлар – режиссёрлар, сценаристер, операторлар жетіспеді. Алайда, И. Сталин өлгеннен кейінгі қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуал жылдарының жемісі Қазақстан Кинематографистер одағының қызметінен көрінді. Әсіресе, 1960 жылдардың басында қазақ кино өнерін жаңа деңгейге көтерген, талантты шоғырдың қазақ мәдениеті тарихындағы орны ерекше болды. Дегенмен 1960 жылдардың ортасында да мәдениет пен оның салаларын, құрылымдарын, шығармашылық одақтардың жұмысын басқарудың әміршіл-әкімшілдік әдістері сақталынып қалды. Шығармашылық одақтар өкілдерінің шығармашылық қызмет еркіндігін шектеу жетілдірілді. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Мұның барлығы өз кезегінде көркемдік құндылығы төмен кітаптарды, музыкалық шығармаларды, фильмдерді, суреттерді, мүсіндерді, сәулет ескерткіштерін және журналистік өнімдерді тудырды. Шығармашылық одақтардың жұмысына бюрократизм, бейімделушілік тән келіп, конформистік элементтерге орын берілді. Нәтижесінде 1960 жылдардың аяғына қарай «социалистік реализмнің» көркемдік өнімдерін халықтың тұтынуында дағдарыстық белгілер байқалып, бұл «Қазақфильм» туындыларына көрермендердің аз баруынан, қазақ тіліндегі кітаптардың кітап сөрелерінде жатып қалуынан, опера мен балетке деген қызығушылықтың орныға қоймағанынан және сәулет өнеріндегі олқылықтардан көрінді. Соған қарамастан Ш. Айманов бастаған Қазақстан кинематографистері ұлттық өнердің дамуына елеулі үлес қосты. Одақтық және халықаралық кинофестивальдерге қатысып жүлделі орындар алды.

1958–1963 жылдары Қазақстан Кинематографистер одағының жұмыстарын жолға қоюда ұлттық киноның шеберлері Ш. Айманов, А. Қарсақбаев, С. Қожықов, М. Бегалин және басқалар шығармашылықпен және бастамашылдықпен жұмыс істеді. 1958 жылдың маусым айында өткен Мәскеудегі бүкілодақтық кинофестиваль Қазақстан кинематографистерінің жұмысындағы ілгерілеуді байқатты. Алматы киностудиясы бұл фестивальде «Біздің сүйікті дәрігеріміз», «Біз осында тұрамыз» (режиссерлары Ш. Айманов), «Ботагөз» (режиссёрі Е. Арон), «Шоқан Уалиханов» (режиссёрі М. Бегалин) сияқты көркем фильмдерін көрсетті. «Біз осында тұрамыз» (қоюшы режиссёрлар – Ш. Айманов пен М. Володарский) фестивальде үшінші орынды, «Даладағы қайындар» фильмінің сценарийін жазған Б. Мешельников және Б. Теткин екінші жүлдені алды. «Миллиард үшін күрес», «Кеңестік Қазақстан» атты құжатты фильмдер екінші жүлдеге ие болды (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 11-іс. 11–12-пп.). Ш. Аймановтың алғашында театрландырған фильм ретінде ойластырған «Біздің сүйікті дәрігеріміз» картинасы жоғарғы кәсіби деңгейде қойылған музыкалық комедияға айналып қазақ киносының алтын қорынан лайықты орын алды. Фильмнің басты ерекшелігі мен жетістігі актерлар құрамының толығымен жергілікті Алматылықтар болғандығынан еді. Бұрынғы тәжірибеде «Қазақфильмге» Орталықтан (Мәскеу мен Ленинградтан) жергілікті фильмдерді «күшейту» үшін актерлар жіберіліп отырылатын. Бұл жолы фильм толығымен Қазақстандық актерлардан тұрды. Актерлар жетіспегендіктен әншілер Бибігүл Төлегенова мен Ермек Серкебаевты шақыруы уақыт көрсеткендей Ш. Аймановтың «ұлы жүрісі» болды. Фильмде сондай-ақ сол жылдардағы әсем Алматының ғажайып келбеті қаймағы бұзылмаған қалпында берілуінің көрермендер үшін эстетикалық әсері орасан зор болды. Кейінгі аға ұрпақ өкілдерінің пікірінше, олар әлі күнге дейін фильмді сол жылдардағы «ғажайып Алматыны» қайта сезіну үшін көреді. Басты рөлді сомдаған актер Юрий Померанцевтің айтуынша, шетелге кетіп жатқан Алматылықтардың қайсібірі «Біздің сүйікті дәрігеріміз» фильмінің пленкаларын өздерімен бірге алып кететін болған.

1958 жылы 20 тамыз – 5 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында өткен Азия-Африка елдері кинематографистерінің фестиваліне Қазақстан кинематографистері белсене қатысты. Осы жылғы Қазақстан кинематографистерінің ірі қоғамдық іс-шараларының бірі 20 қыркүйекте Қарағанды қаласында өткен Алматы киностудиясы шығарған фильмдердің он күндігі болды.

1959 жылдың 17 қарашасында Қазақстан кинематографистері мен мәдениет министрлігінің кеңесі өткізілді. Пленум Қазақстан кинематографистері жұмысындағы басты кемшілік ретінде кәсіптік шеберліктің әлі де болса жетіспей жатқандығын атап көрсетті. 1958 жылы Мәскеудегі кинесемпестивальде Қазақстан фильмдері зор табыспен өтсе, келесі жылы бұл табыстарды одан әрі жылжытудың сәті түспеді. Оның себебі Қазақстан жазушылары сценарийлер жазу машығын игеруге баяу тартылды. Оның үстіне жазушылардың өздері сценарий жанрына селқос қарады. Айталық, саны жағынан мүшелерінің ең көбі Жазушылар одағы болғанымен, сценарий жазуда М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов секілді бірнеше жазушы ғана атсалысты. Пленумда сөйлеген режиссёр Сигединнің айтуынша, «1958 жылдың басында сценарийдің жоқтығынан Алматы студиясының жұмысы тоқтаудың алдында тұрды» (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 23-іс. 79-п.). Мұның өзі қалыптасқан жағдайдың күрделілігінен хабар берсе керек.

1960 жылдардың басында шығармашылық одақта кинодраматургия, хроника, киноәуесқойлық және Кеңес киносын насихаттау секциялары жұмыс істеді. Қазақстан кинематографистерінің шетелмен де байланысы жалғасын тауып, 1961 жылы Ш. Айманов Каирде өткен Азия және Африка елдері кинематографистерінің халықаралық конференциясына қатысты. Арнайы туристік сапармен Қазақстан кинематографистері М. Бегалин Мексикада, А. Карпов Францияда, Қ. Сатыбалдин Индияда, О. Зекки мен И. Верещагин Қытайда болып қайтты. Бұл жылдары Қазақстан кинематографистері республиканың барлық шығармашылық одақтарының күшін кино ісіне жұмылдыруда белсенділік көрсетті. 1961 жылдың қарашасында Қазақстан жазушылар, кинематографистер, композиторлар мен суретшілер одақтарының біріккен

пленумы болып, онда «КОКП-ның XXII-съезі және шығармашылық одақтардың міндеттері» талқыланды.

Пленумда Қазақстан шығармашылық өкілдерімен бірге кинематографистер де Одақтардың материалдық базасын нығайту, өзара шығармашылық байланыстарды күшейту, маман кадрлар даярлау ісі сияқты көкейтесті мәселелер қозғады. Бұл жылдардағы қазақ киносының ілгерлеуіне кедергі жасаған киносценарийлерге деген зәрулік, ұлттық актер мамандарының жетіспеушілігі еді. Оның себебі республикада өнер шеберлерін дайындайтын арнайы оқу орындары болған жоқ. Сондықтан бұл мәселелерге 1962 жылдың 26–27 наурызы және 21–22 қараша айларында өткен шығармашылық одақтардың біріккен пленумдарында айрықша назар аударылды.

Біріккен пленумдарды шақыру, жазушылар мен кинематографистердің күштерін ортақ іске жұмылдыруда Ғ. Мүсірепов пен Ш. Айманов аянбай еңбек еткен еді. Ғ. Мүсірепов пен Ш. Аймановтың пленумдарда жасаған баяндамалары жазушылар мен кинематографистердің күштерін біріктіруде үлкен рөл атқарды. Киносценарий жазуға кезінде қазақтың көрнекті жазушылары М. Әуезов пен Ғ. Мүсірепов қалам тартқанына қарамастан 1960 жылдардың басында бұл дәстүр жалғасын таппай қалды. Оның себебі киносценарий жанрының өзіндік қиындықтарымен түсіндірілсе, Кинематографистер одағы мен Мәдениет Министрлігі жазушыларды бұл жанрға лайықты ынталандыра алмады.

1962 жылы өткен Қазақстан кинематографистерінің наурыз пленумында: «Біздің студия үшін, қазақ кино өнері үшін жоғарғы сапалы сценарийлермен қамтамасыз ету ең өткір, ең өмірлік маңызы бар мәселеге айналып отыр – деп атап көрсетті Ш. Айманов. Біздің кино өнерінің тағдыры соған байланысты... Кәсіпқой маман сценаристердің бізде әлі жоқ екенін, оның үстіне кәсіпқой сценарист болып табылатын адамдардың қазір кинода емес, телеарналарда немесе басқа жерлерде істейтінін тағы да және тағы да қайталап айтуға тура келеді» (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 78-іс. 7-п.) деді. Киносценарий жанрына деген қазақ жазушыларының селқостығын Ш. Айманов былайша түсіндіреді: «Киноның ерекшелігін білмеу, кейде оны үйренуге тырыспау, біздің жазушылардың кеңінен тартылуына кедергі болып отырғандығына күмән жоқ. Ал біз, кинематографистер, жазушылардың жалпы кинематографияның барлық ерекшеліктерімен, атап айтқанда, кинедраматургиямен танысуына пәрменді жәрдем бермегенімізге кінәліміз» (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 78-іс. 10-п.). Алайда, жалақының төмендігінен кәсіпқой сценарист болып табылатын «бірнеше адамның» өзі бұл жанрға ден қоя алмады. Жалпы сценарий жазу жанрының күрделілігін шетелдік жазушылар да атап өтеді (Филд, 2020: 22).

1963 жылдың 9–10 қаңтарында өткен Қазақстан кинематографистерінің I – құрылтай съезі де сценарий жанрындағы проблемаларға тоқталмай кете алмады. Съезд Қазақстан кинематографистерінің Басқармасы мен хатшылығын сайлап Одақтың құрылуын аяқтады. Басқарманың 1963 жылдың 15 қаңтарындағы № 2 хаттамасымен кинедраматургия, ғылыми-көпшілік, құжаттық кинематография мен киноәуесқойлар, актерлық және дубляждық шығармашылық секциялары бекітілді.

1945–1960 жылдары қазақ деректі фильмдерінде, оның ішінде соғыстан кейінгі алғашқы бесжылдықта фильмдердің драматургиясында «бүгін» ұстанымы басымырақ болды. 1950 жылдардан бастап «кеше және бүгін» тәсілі қайта оралды. Алайда «кеше» сөзі өткенге оралу, оны дәріптеу емес, керісінше өткенді сынау арқылы, бүгінгі күнді мадақтау қызметін атқарды. 1960 жылдары қазақ деректі киносында жеке тұлғаның ішкі жан дүниесіне барлау жасау, мінез болмысын ашу үрдісінде жаңа қызықты ізденістер пайда болды. Бақылау, үйреншікті камера, репортаж, сұхбат алу сияқты тағы басқа көркемдік тәсілдер фильмдердің құрылымына ене бастады (Рахманқызы, 2017: 39).

1963–1964 жылдары Қазақстан киноматографистері халықаралық Карлово Вары кинофестивалында және Орта Азия мен Қазақстан республикаларының кино байқауларына қатысты. Бұл фестивальдар мен байқауларда «Ана туралы аңыз» (Реж. Карпов) көркемсуретті

фильмі жүлделі орынға ие болды. Басты рөлде ойнаған Ә. Өмірзақова Орталық Азия мен Қазақстанның ең таңдаулы актрисасы деген құрметті атаққа ие болды. Халықаралық кино өнеріндегі үлкен оқиға 1963 жылғы XI-Мәскеу халықаралық кино форумы болды. Кеңес елінің астанасына әлемдік киноның үздік режиссёрлары мен актёрлары: Джулетта Мазина, Федерико Феллини, Ив Монтан, Симона Синорье, Жан Море және тағы басқалары келді. Жюри төрағасы КСРО халық артисі Григорий Чухрай «Мое кино» атты кітабында Бас бәйгені таңдауда Ш. Аймановтың тапқырлығының көп көмектескенін айтады. Қазақ режиссёры Ф. Феллинидің туындысын ұшақпен салыстырып, басқаларының туындыларын арбаға балаған еді. Жюри мүшелері бұл уәжбен келісіп бас бәйгені Ф. Феллини алды.

Алайда, Кеңестік саяси-идеологиялық талаптар мен оның тапсырыстар жүйесі және жоспарлылық практикасы Қазақстан кинематографистерінің шығармашылығына кері әсерін тигізіп отырды. 1965 жылдың 10 қарашасында өткен Қазақстан Кинематографистері одағының III-пленумында сөйлеген режиссер А. Карповтың сөздері қалыптасқан жағдайдың одан әрі тереңдей түскенін көрсетеді: «Өндірістік жоспар мәселесі мен шығармашылық сапа мәселесі, екі проблеманың қарама-қайшы келуі мәселесі бізді қашанда толғандырады – деп атап көрсетті режиссёр. – Мен бұл қарама қайшылықты II-съезімізге дайындық барысында айтқанмын, содан кейін «мұрынның қан кетсе де, жылдық жоспарды орында» дейтін сұмдық кеселіміз болмайды деп ойлағанмын. Автордың (сценарист), өзінің шығармасын студияға өктемдікпен таңатындығы неліктен болып отыр? Мұның болатын себебі, студия жоспардың үштен бірін орындау үшін қабырғаға тақалған адам сияқты, сапасы төмен сценарийлерді жіберуге мәжбүр. Егер үштен бірі орындалмаса цехтарға ақша төленбейді... Жалақы төленбейді. Шарттардың барлығы өте ескірген, идеологиялық өнім шығаратын өнерді, студияны, шұжық шығаратын өндіріске айналдыруға болмайды ғой. Мұндай жағдайда студия жақсы фильмдер шығара алмайды» (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 17-іс. 18-п.). Кеңестік жүйе жағдайындағы кино ісін ұйымдастырудың мұндай жоспарлылық практикасы объективті түрде сұрғылт, нәрсіз фильмдерді дүниеге келтірді.

1966–1967 жылдардағы Қазақстан кинематографистерінің барлық ұйымдастырушылық жұмыстары Кеңес өкіметінің 50 жылдығына арналды. Осы жылдар «Ана туралы аңыз», 1967 жылы «Ән қанаты» (реж. Ш. Айманов) көркем суретті фильмдері Қазақ ССР-і мемлекеттік сыйлығына ие болды. Осы жылы Канн қаласындағы балалар мен жасөспірімдердің халықаралық кинесивалінде «Менің атым Қожа» көркем фильмі ынталандыру дипломын алды.

Кинематографистердің ұйымдастыруымен Алматы қаласы мен облысында «Қазақфильм» киностудиясы жаңа фильмдерінің фестивалдары өтті. Алматы, Қарағанды, Жезқазған, Қызылорда, Шымкент, Панфилов, Қаскелең, Гурьев және Жамбыл қалаларында–«Менің арманым», «Ән қанаты», «Жартастағы шынар ағашы», «Мазасыз таң» көркем фильмдері авторларының қатысуымен премьералары болды (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 162-іс. 2-п.). Мәскеудегі Орталық Кино үйінде Ш. Аймановтың жаңа көркем фильмі «Атамекеннің» премьерасы өтіп, оған режиссёр, қоюшы-режиссёр және негізгі рольдерді ойнаушылар қатысып қайтты.

1968 жылы Қазақстан кинематографистері София, Майндағы, Франкфурттегі Халықаралық кинесивальдерге қатысып, дипломдар мен марапаттарға ие болды. Осы жылы Ашхабад қаласында өткен Орта Азия және Қазақстан Республикалары кинематографистерінің V-байқау конкурсында Қазақстан фильмдері 8 дипломға ие болды. Фрунзеде өткен фестивалда «Артымызда Москва» көркем фильмі I-дәрежелі дипломмен марапатталды. Камал Смаиловтың сөзінше: «Қазақтың батыл да ақылды жауынгері Бауыржан Момышұлының есімін әлемге таратқан орыс жазушысы Александр Бектің «Волокалам тас жолы» кітабы бойынша көркем суретті фильм қою қажет әрі міндет еді. Ол фильмді кинорежиссёр Мәжит Бегалин қойсам деп көптен айтып жүретін. Ол Баукеңе ерекше табынған қазақ болатын. Қасында маман, кинодраматург («Соғыс және бейбітшілік» фильмінің сценарийін жазған) Василий Соловьев бар, екеуі сценарийді жазып тапсырды. Студия қабылдады. Мәжит оны біраз қазақтандырып, қазақ

психологиясынан туатын көріністер қосты. А. Бек Бауыржанды орыс-совет офицері етіп көрсетсе, Мәжит қазақ-совет офицері етіп көрсетуге ұмтылды» (Мәжит Бегалин: кітап-альбом, 2008: 80–81).

1969 жылдың 23 қаңтарында Қазақстан кинематографистерінің II-съезі болып өтті. Бұл форумға республиканың кино мамандары кәсіптік жағынан мол дайындықпен келген еді. Ұлттық киноның майталман мамандары режиссёрлар Ш. Айманов, М. Бегалин, С. Қожықов, Ш. Бейсембаев, А. Қарсақбаев, кино актёрлар Н. Жантөрин, Ы. Ноғайбаев, Ә. Молдабеков, Ә. Өмірзақова, Р. Қойшыбаев, Қ. Бодыров, Х. Бөкеева, Р. Мұхамедьярова және тағы басқалар қазақ киносының лайықты өкілдері болды. Режиссёрлар М. Бегалиннің «Оның заманы туады», С. Қожықовтың «Қыз Жібек», А. Әшімов пен қырғыз режиссері Б. Шәмшиевтің «Қараш-Қараш оқиғасы», Ә. Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа», Ш. Аймановтың «Ән қанаты», «Алдар Көсе», «Тақиялы періште» атты көркем суретті фильмдері қазақ киносының «алтын қорынан» орын алып, Қазақстан кинематографистері республика мәдениетінің дамуына сүбелі үлес қосты. Себебі аталған фильмдер көрермендер және кино сыншылары тарапынан жоғары баға алып, ұлттық сипатымен ерекшеленді. Табысқа жеткен фильмдердің көпшілігі Кинематографистер одағының шығармашылық секцияларында алдын-ала талқыланатын және фильм түсірушілердің барлығы аталған одақтың белсенді мүшелері болатын. Орталық студиялардан жіберіліп отырған орыс тілді маман кадрлар да Қазақстан киносының қалыптасуына елеулі жәрдем берді. Дегенмен, Қазақстан кинематографистерінің шығармашылық мүмкіндіктері тоталитарлық қоғамның идеологиялық-саяси талаптарымен де шектеліп отырды.

Кинематографистердің II-съезінде де Одақтың төрағасы Ш. Айманов және басқа да режиссёрлар тарапынан фильмдерді шығарудың жоспарлылығы өткір сынға алынды. Съезде қазақ киносының ең әлсіз буыны сценарийлер зәрулігі тағы да қайтара айтылды. Бірақ бұдан кейінгі жылдарда да мұндай кеселді практиканы жеңу мүмкін болмады. Әміршілдік-әкімшілік жүйе жағдайында кино сценарий жанрына қалам тартқысы келген азғантай энтузиаст жазушылардың алдында да бюрократиялық немесе саяси кедергілер тұрды. Кино сценарий жанрына өз еркімен келген ақын О. Сүлейменовтің басынан өткен шырғалаңдары бұған дәлел. Съезд делегаттарының алдында ол өзінің бұл жанырдағы тәжірибелерімен былай деп бөліседі: «Мен киноға, жұмысқа келгендей жәй келе салғаным жоқ еді, мен қызмет іздегенім жоқ, қызмет еткім келді..., мен мұнда біздің киноның тағдыры жайлы жайсыз әңгімелерден кейін, нақ сондай әңгімелерден кейін келдім, біздің мәдениеттің соңшалықты ебедейсіз көрсетілгеніне өкініш сезіммен келген едім – дейді ол. Мен сценарий жазғаннан кейін тәжірибесі жағынан үлкен достардың оны мұқият қарап шығатын дәуірі басталды. Алғашқыда маған кеңес берілді. Жаңа іс, жолдастар, менен де жақсы түсінеді деп есептеген мен, барлық кеңестерге құлақ асып отырдым. Бұдан кейін қамқоршылардың ауқымы кеңейе түсті, бұл топқа комитет те кірді, ал онан соң бұл топқа Мәскеулік жолдастар да кіре бастады. Менің шығармашылық намысыма тиген осыншалықты қорлықтардан кейін ғана... Сүлейменовтегі сценаристің дәйектілікпен және салқынқандылықпен өлтіріліп отырғанын мен қазір ғана түсіндім» (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 216-іс. 102–103-пп; 215-іс. 169-пп.). Бұдан біз фильмдерді шығарудағы жоспарлылықтың, саяси цензураның «Қазақфильм» киностудиясында шын шығармашылық атфосмераның орнауына жол бермегенін көреміз.

Осыған ұқсас жағдай, жазушы Сәтімжан Санбаевтың «Ақ Аруана» повесі бойынша 1970 жылдары режиссер Виктор Пусурмановтың түсірген «Ақ шаңқан таулар» фильміне тән болды. Фильмде кеңестік идеологияға қауіп болатындай ештеңе жоқ болатын, негізінен Қазақстан фаунасы мен флорасы басым бейнеленгендігіне қарамастан цензурадан өтпей, 15 жыл прокатқа шығарылмады. Өйткені фильмнің негізгі идеясы туған мекеніне деген сағыныш сезімінің жануарға да тән екендігі бейнеленді. Бірақ сол уақыттағы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің идеология жөніндегі хатшысы С. Имашев фильмді үзілді кесілді көрермендерге

көрсетуге болмайды деген үкім шығарды. Бұл мәселе Д.А. Қонаев деңгейіне дейін көтеріліп, республика басшысы оның себебін сұрағанда С. Имашев: «ертең біз шетелге көшу туралы өтініштердің астында қаламыз» деп жауап берді. Себебі бұл уақытта одақ көлемінде шетелге кету туралы өтініш бүкіл Кеңес Одағында жаппай сипат ала бастаған еді. Айталық, немістердің Германияға, еврейлердің Израильге көшуі үрдіс алған болатын. Фильмнің цензурадан өтпей қалғанына қапа болған актер Н. Жантөрин жылап жіберген деседі (Әуезов, 2023: 146). Әміршіл-әкімшілік жүйеде қарапайым кино эксперименттерге де жол жабық еді. Тек «дұрыс» фильмдердің шығарылуы талап етілетін.

Қазақстан кино өндірісі сапасының төмендігіне кино актёрлардың жетіспеуі де әсерін тигізді. 1960–1970 жылдары актёрлардың бір фильмнен екінші фильмдерге үнемі көшіп отырып, көрермендерді жалықтырған уақыттары да аз болмады. Актёрларды пайдаланудың мұндай практикасын басқа емес, Ш. Аймановтың өзі «жыртқыштықпен пайдалану» деп бағалады. Осындай объективтік және субъективтік себептермен Қазақстан киносы 1946–1970 жылдары жекеленген табыстарына қарамастан мейлінше баяу ілгерледі. Бұл Қазақстан киносында көп уақытқа дейін жаңа кезеңнің байқала қоймағанынан көрінді. Қазақстанда 1930 жылдарда пайда болған алғашқы фильмдер мен 1960 жылдардағы фильмдердің көркемдік, сюжеттік сапасында өзгерістер байқалмады. 1930 жылдары шыққан қазақтың тұңғыш көркемсуретті «Амангелді» фильмі 1960 жылдары шыққан фильмдермен терезесі тең тұрды. 1960 жылдардың аяғында ғана жаңа кезеңнің нышандары байқалды. Сатыбалды Нарымбет: «Қазақ фильмдері ішінен 70 жылдары шыққан Мәжит Бегалиннің «Тұлпардың ізі» мен Ш. Аймановтың «Атамекен» фильмдерін жоғары бағалауға болады. Біреуінің сценарийін Әкім Тарази, екіншісінің сценарийін Олжас Сүлейменов жазған. Өкінішке орай екеуі де ұлттық қорымыздың алтын қорына енгенімен, кино тарихымызды әлі күнге дейін толыққанды талданып, анализ жасалынған жоқ. Таза кино дегеніміз осы» дейді (Нарымбет, 2016: 127).

Қазақстан киносының баяу ілгерілеуі, оның өнімдерінің көрермендердің арасындағы беделі, таралуы, тұтынылуы деңгейінен де көрінді. Кино өнімдерін халықтың арасында тарату ісінде де терең қарама-қайшылықтар байқалды. Әдетте фильм үш кезеңнен өтеді: өндіріс, таралым және көрсетілім (Кино өнеріне кіріспе, 2020:39). Отандық кино фильмдері әрбір кезеңнің өзіндік сынақтарынан өтіп отырды. Республика көлемі, оның тұрғындарының санымен салыстырғанда «Қазақфильм» киностудиясы көркемсуретті фильмдерді аз шығарып, республика халқының киноға деген сұранысын қанағаттандыра алмады. 1946–1965 жылдар аралығында бар болғаны 40-қа жуық көрмесуретті фильм шығарылды (Сиранов, 1966: 176). Бұл Қазақстан үшін мейлінше аз еді. Онсызда аз «Қазақфильм» өнімдерінің техникалық сапасы төмен болып, олардың көшірмелерінің өзі жеткілікті көлемде репродукцияланбады. Режиссёр А. Карповтың айтуынша «Қазақфильм» өнімдерін республика тұрғындарының 50 проценті осы себептен көре алмады (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 139-іс. 21–22-пп.).

Техникалық сапасының төмендігінен, киномеханиктердің жауапсыздығынан алғашқы айлардың өзінде-ақ киноленталар үзіліп, жарамсыз болып жатты. Соған қарамастан фильмнің бір данасы 700 рет көрсетілуі керек деген нұсқау болды (ҚР ОМА. 2128-қ. 1-т. 139-іс. 29-п.). Қалыптасқан мұндай практика «Қазақфильм» өнімдерінің көрермендердің арасында таралуына, пәрменді насихатталуына жәрдемдескен жоқ. Республика қалаларында қазақ киносының фестивальдары өткізіліп тұрғынымен оның беделі көрермендер арасында төмен болды. Қазақфильм киностудиясынан шыққан фильмдердің идеялық, мазмұндық, сюжеттік, тақырыптық ұқсастықтары да кино көрермендерін жалықтырды. Дегенмен, тарихқа қазақ киносының «алтын кезеңі» болып енген бұл кезеңде қазақтың тұңғыш режиссёры Ш. Аймановтың еңбегі шешуші рөл атқарды. Кинотанушы Бауыржан Нөгербектің пікірінше, «Ш. Аймановтың кинорежиссурасына назар аударсақ, әр фильмді қойған сайын оның қоюшы режиссёр ретіндегі кәсіби шеберлігі ұштала түскенін байқаймыз. «Біздің сүйікті дәрігер», «Бір ауданда»,

«Жол қиылысы», «Алдар көсе», «Атамекен», «Тақиялы періште», «Атаманның ақыры». Жеті фильм – партиялық номенклатура тегінен нормативті эстетика, идеологиялық киноштампардан ажырап, еркіндікке бастаған жеті қадам» (Топжарған, 2014: 15). Шынында да, Шәкен Аймановтың ұлттық кино тарихындағы жарқын тұлғасы уақыт өткен сайын сезіле түсті. Сондай-ақ осы қатардан қазақ киногерлерінің қас шеберлері Сұлтан Қожықов, Мәжит Бегалин, Абдулла Қарсақбаевтың кино шығармашылық кезеңдері де Ш. Айманов есімімен басталып, Ш. Айманов есімімен аяқталады (Кинотанушы Бауыржан Нөгербек, 2020: 90). Айта кететін жайт, 1960 жылдардағы Европалық кинематография өнері режиссерлерінің кейбір канондық туындыларына қарасақ, фильмдегі модернистік бетбұрыстың ортақ үлгідегі туындыларын көруге болады (Кино теориясы: сезім тұрығысынан кіріспе, 2020: 92). Ал, бұл Қазақстан фильмдерінде байқалмады.

Қорытынды

Сонымен, соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан көркем өнерінің барлық салалары бойынша дербес шығармашылық одақтары болып, тек отандық киногерлерді біріктірген шығармашылық одақтары құрылған жоқ еді. Бұл кезеңде отандық киногерлердің жұмысы негізінен Алматы киностудиясында шоғырланды. Қазақстан киногерлерінің сандық және сапалық құрылымының ілгерілеуімен киногерлер шығармашылық одағын құрудың алғышарттары жасалынып жатты. Отандық кино көшбасшыларының тынымсыз жүрізген ұйымдастырушылық жұмыстарының нәтижесінде 1958 жылы Қазақстан Кинематографистерінің шығармашылық одағы құрылып, ұйымдық жағынан нығая түсті. Соған қарамастан 1950–1970 жылдары Қазақстан Кинематографистері одағының қызметінде қарама-қайшы тенденциялар байқалды. Бір жағынан Қазақстан киносының қалыптасып, Кинематографистер одағының қызметі республика мәдениетінің дамуына үлес қосып жатса, екінші жағынан кино өндірісінің көптеген туындыларының деңгейі өсуді талап ететін. Республика көлеміндегі кинотеатрларда республикалық киностудияның өнімдеріне қарағанда Одақтық киностудиялардың өнімдері басым түрде көрсетілді. «Қазақфильм» киностудиясының материалдық техникалық базасы да өскелең талаптарға жауап бере алмай жатты. Кеңестік кино өндірісінде мемлекеттік тапсырыстар мен идеологиялық талаптарға көп көңіл бөлінді. Бұл тоталитарлық қоғамның қатаң шарттары мен талаптарынан туындап жатты. Соған қарамастан бұл кезең қазақ кино тарихында мамандардың пікірінше «алтын кезең» атанып тарихқа енді. Осы жылдары аса көрнекті қазақ режиссёрлары – Ш. Айманов, А. Қарсақбаев, С. Қожықов және тағы басқа киногерлерінің кәсіби таланты мен шығармашылық әлеуеті жарқырай көрінді. О. Сүлейменовтың партиялық және одақтық кино шенеуніктерінің цензуралық бақылауларына қарсы ресми сөздері қазақ киносының еркіндікке ұмтылуының көрінісін құрады.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

References

- Auezov, 2023 — Auezov M. Kazak ruhy [Kazakh spirit]. Almaty: Atamura, 2023. 480 p. (In Kaz.).
 Begalin, Sanbaev, 2008 — Begalin Q.S., Sanbaev S. MajitBegalin: kitap-albom [MajitBegalin: book-album]. Almaty: Oner, 2008. 160 p. (In Kaz.).
 Bekhojina, Nogerbek, 2020 — Bekhojina G., Nogerbek B. Kinotanushi Bauyrjan Nogerbek [Film critic Baurzhan Nogerbek]. Almaty: Qazaq universiteti, 2020. 375 p. (In Kaz.).
 Borduell et al., 2020 — Borduell D., Tompson K., Smit D. Kino onerine kirispe [Introduction to Filmmaking]. Almaty: “Ulttyk audarma byurosy” kogamdyk kory, 2020. 728 p. (In Kaz.).

- Elzesser, Hagener, 2020 — *Elzesser T., Hagener M.* Kino teoryasy: sezim turgysynan kirispe [Film Theory: A Sensational Introduction]. Almaty: “Últtyk audarma byurosy” kogamdyk kory, 2020. 232 p. (In Kaz.).
- Fild, 2020 — *Fild S.* Kinoscenarii. Scenarii zhazu negizderi [Movie script. Basics of screenwriting.]. Almaty: “Últtyk audarma byurosy” kogamdyk kory, 2020. 248 p. (In Kaz.).
- Freilih, 2020 — *Freilih S.I.* Kino teoryasy: Ejzenshteininen Tarkovskiige dejin [Film Theory: From Eisenstein to Tarkovsky]. Almaty: “Últtyk audarma byurosy” kogamdyk kory, 2020. 412 p. (In Kaz.).
- Narimbet, 2016 — *Narimbet S.* Kozimnin karasi [The black of my eyes.]. Almaty: Han taniri, 2016. 618 p. (In Kaz.).
- Nogerbek, 2008 — *Nogerbek B.* Ekranno-folklornye tradicii v kazahskom igrovom kino [Screen-folklore traditions in Kazakh feature films]. Almaty: RUAN, 2008. 376 p. (In Russ.).
- Rahmanqyzy, 2017 — *Rahmanqyzy N.* Kazak kinosy: keshe jane bugin. Zertteuler, maqalalar, retsenziyalar, suhbattar [Kazakh cinema: yesterday and today. Studies, articles, reviews, interviews]. Astana: Foliant, 2017. 464 p. (In Kaz.).
- Rusina, 2019 — *Rusina Yu.A.* Istoriya sovetskogo kino [History of Soviet cinema]. Ekaterinburg: Ural University Publishing House, 2019. 104 p. (In Russ.).
- Siranov, 1966 — *Siranov K.* Kinoiskusstvo Sovetskogo Kazahstana [Cinematography of Soviet Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1966. 399 p. (In Russ.).
- Smailova, 2014 — *Smailova S.* Topjargan: Shaken Aymanovtyn 100 jyldygyna arnalady [Topzhargan: dedicated to the 100th anniversary of Shaken Aymanov]. Almaty: Raritet, 2014. 400 p. (In Kaz.).
- Tuyakbaeva, 2019 — *Tuyakbaeva A.* Kazak kino onerindegi salt-dasturler men ruhani kundylyktardyn korinisi. [The manifestation of traditions and spiritual values in Kazakh film art]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 2019. (In Kaz.).

Әдебиеттер

- Әуезов, 2023 — *Әуезов М.* Қазақ рухы. Алматы: Атамұра, 2023. 480 б.
- Бегалин, Санбаев, 2008 — *Бегалин Қ.С., Санбаев С.* Мәжит Бегалин: кітап-альбом. Алматы: Өнер, 2008. 160 б.
- Бекхожина, Нөгербек, 2020 — *Бекхожина Г., Нөгербек Б.* Кинотанушы Бауыржан Нөгербек. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 375 б.
- Бордуэлл және т.б., 2020 — *Бордуэлл Д., Томпсон К., Смит Д.* Кино өнеріне кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 728 б.
- Нарымбет, 2016 — *Нарымбет С.* Көзімнің қарасы. Алматы: Хан тәңірі, 2016. 618 б.
- Нөгербек, 2008 — *Нөгербек Б.* Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. Алматы: RUAN, 2008. 376 с.
- Рахманқызы, 2017 — *Рахманқызы Н.* Қазақ киносы: кеше және бүгін. Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар, сұхбаттар. Астана: Фолиант, 2017. 464 б.
- Русина, 2019 — *Русина Ю.А.* История советского кино. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2019. 104 с.
- Сиранов, 1966 — *Сиранов К.* Киноискусство Советского Казахстана. Алматы: Казахстан, 1966. 399 с.
- Смаилова, 2014 — *Смаилова С.* Топжарған: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады. Алматы: Раритет, 2014. 400 б.
- Туякбаева, 2019 — *Туякбаева А.* Қазақ кино өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2019.
- Филд, 2020 — *Филд С.* Киносценарий. Сценарий жазу негіздері. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 248 б.
- Фрейлих, 2020 — *Фрейлих С.И.* Кино теориясы: Эйзенштейннен Тарковскийге дейін. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 412 б.
- Эльзессер, Хагенер, 2020 — *Эльзессер Т., Хагенер М.* Кино теориясы: сезім тұрығысынан кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. 232 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 37–51, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_37-51

MULTIFACETED SOURCES OF EVERYDAY HISTORY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTANI RESEARCH

Gulzhanar Abdykulova^{1*}, *Tolenova Zirabuby*²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satbaev Str., 010000 Astana, Kazakhstan)
PhD, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>. E-mail: gabdykulova@mail.ru

²Center for Advanced Study Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
(39, Abay Str., 050000 Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Head of the Center for Advanced Studies Study Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-5995-9879>. E-mail: tolenova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Abdykulova G., Tolenova Z., 2024

Abstract. *Introduction.* This study delves into the history of everyday life, offering a comprehensive examination of individuals, social groups, and larger communities across different historical periods. It illuminates ordinary aspects such as habits, customs, material culture, and social interactions, providing a unique perspective on history through the lens of everyday people. *Objectives.* In Kazakhstani historical science, the history of everyday life is an evolving field, with expanding works focusing on cities, regions, and social groups. The research emphasizes the diverse source base, distinct from traditional historical sources, encompassing materials related to daily lives. This article aims to investigate and classify these sources, defining their scope and potential for a more systematic approach to studying everyday life. *Results.* The analysis identifies traditionally used sources in Kazakhstani everyday life studies and suggests introducing prospective sources that reveal peculiarities and trends. Sources are classified by types and forms. *Conclusion.* This source-based study underscores the diversity and potential of sources in Kazakhstani everyday life research. A broader, non-traditional set of sources, including unconventional written and electronic formats, is deemed essential to present a complete picture of everyday life in scientific discourse.

Keywords: Everyday history, historical sources, sources of everyday history

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of realization of the scientific project of grant financing of young scientists under the project «Zhas galym» for 2022–2024 years. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13268739 «Women's daily life in Kazakhstan (1991–2021): historical

overview, momentum and prospects (on the example of Northern Kazakhstan regions)».

For citation: Abdykulova G., Tolenova Z. Multifaceted sources of everyday history: the experience of Kazakhstani research // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 37–51 (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_37-51

КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНЫҢ КӨЗДЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Әбдіқұлова Гүлжанар^{1*}, Зирабүбі Төленова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан)

PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>. E-mail: gabdykulova@mail.ru

*Автор-корреспондент

²ҚР ОМА Әлеуеттік зерттеулер орталығы

(39-үй, Абай көш., 050000 Алматы, Қазақстан)

Т.ғ.к., ҚР ОМА Әлеуеттік зерттеулер орталығы жетекшісі м.а.

 <https://orcid.org/0000-0002-5995-9879>. E-mail: tolenova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Әбдіқұлова Г., Төленова З., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Күнделікті өмір тарихының өзегі – адамдардың, әлеуметтік топтардың немесе үлкен қауымдастықтың күнделікті өмірін жан-жақты зерттеу. Ол өмірдегі өзгерістерге әкелетін, көзге көрінбейтін өзгерістер орын алатын күнделікті қайталанатын әрекеттерді зерттейді. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазіргі уақытта қазақстандық тарих ғылымында күнделікті өмір тарихы зерттеу бағыты ретінде даму үстінде. Қалалардың, аудандардың, әлеуметтік топтардың күнделікті өмірінің тарихын зерттеуге арналған еңбектер қабаты бірте-бірте жинақталуда. Күнделікті өмір тарихы қазақ тарихшылары үшін жаңа ғылыми сала болғандықтан, зерттеудің деректік негізін қалыптастыру белгілі бір қиындық туғызады. Күнделікті тарихтың қайнар көздері дәстүрлі тарихи дереккөздерден ерекшеленеді. Өйткені олар тек жазбаша дәлелдер ғана емес, сонымен қатар адамдардың қоршаған әлемінің заттары болуы мүмкін. Осыған орай, мақаланың мақсаты – күнделікті өмір тарихының дерек көздерінің шеңберін анықтау, міндеттері – олардың мүмкіндіктерін анықтау және жіктеу. *Нәтижелер.* Қазақстандық күнделікті өмірді зерттеуге арналған еңбектердің дереккөздік негізін талдау негізінде автор дәстүрлі түрде қолданылатын дереккөздердің ауқымын анықтады. Күнделікті өмір зерттеулеріндегі зерттеу пәндерінің ерекше екендігіне назар аударып, күнделікті өмірдегі ерекшеліктер мен тенденцияларды ашуға ықпал ететін перспективті дереккөз түрлерін ғылыми айналымға енгізу ұсынылды. Дереккөздер түрлері мен формалары бойынша жіктеледі. *Қорытынды.* Зерттеу деректанулық сипатқа ие. Еңбектердің дереккөздік негізін талдау зерттеушілер пайдаланған дәлелдемелердің алуан түрлілігін және әлеуетін көрсетті. Автор күнделікті өмірдің толық көрінісін көрсету үшін кеңірек және классикалық емес дереккөздер жиынтығы қажет деген қорытындыға келіп, ғылыми айналымға жазбаша да, электронды форматта да дереккөздердің жаңа түрлерін енгізу қажеттігін атап өтеді.

Түйін сөздер: Күнделікті өмір тарихы, тарихи дереккөздер, күнделікті өмір тарихының дерек көздері

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022–2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін гранттық қаржыландыру шеңберінде AP13268739 «Қазақстан әйелдерінің күнделікті өмірі (1991–2021 жж.): тарихи шолу, өзгерістер динамикасы және перспективалары (Солтүстік Қазақстан облыстары материалдары негізінде)» ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Әбдікұлова Г., Төленова З. Күнделікті өмір тарихының көздері: Қазақстандық зерттеу тәжірибесі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 37–51 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_37-51

МНОГОМЕРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Гулжанар Абдыкулова^{1*}, Зирабубы Төленова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(2, Сатпаева, 010000 Астана, Казахстан)

PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана

 <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>. E-mail: gabdykulova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Центр перспективных исследований ЦГА РК
(39, Абая, 050000, Алматы, Казахстан)

К.и.н., и.о. руководителя Центра перспективных исследований ЦГА РК

 <https://orcid.org/0000-0002-5995-9879>. E-mail: tolenova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абдыкулова Г., Төленова З., 2024

Аннотация. *Введение.* В центре внимания истории повседневности – комплексное исследование повседневной жизни людей, социальных групп или более крупного сообщества. Она изучает обычные, повседневные аспекты жизни людей в различные исторические периоды, позволяет увидеть историю через призму обычных людей, их привычек, обычаев, материальной культуры и социальных взаимодействий. *Цель и задачи.* В данное время в казахстанской исторической науке история повседневности является развивающимся научным направлением. Постепенно расширяется пласт трудов по изучению истории повседневности городов, регионов, социальных групп. Особый интерес в исследованиях вызывает источниковая основа повседневноведческих трудов, которая является разноплановой, отличной от традиционных источников собственно исторических исследований. Включает в себя различные материалы, связанные с ежедневной жизнью и привычками обычных людей. В связи с этим целью настоящей статьи является исследование источников истории повседневности, используемых в казахстанских исследованиях. Основные задачи авторов включают определение круга таких источников, оценку их потенциала и разработку классификации для более системного и структурированного подхода к изучению обыденной жизни. *Результаты.* На основе анализа источниковой основы казахстанских повседневноведческих исследований автором определен круг традиционно применяемых источников. В связи со специфичностью повседневноведческих исследований и предметов изучения, предложено введение в научный оборот перспективных видов источников, способствующих раскрытию особенностей и тенденций в повседневной жизни. Источники классифицированы по видам и формам. *Заключение.* Исследование носит

источниковедческий характер. Анализ источниковой основы трудов показал многообразие и потенциал свидетельств, используемых исследователями. Автор приходит к выводу, что для отражения полной картины повседневности необходим более широкий и неклассический набор источников и отмечает необходимость введения в научный оборот нетрадиционных видов источников, как письменных, так и в электронном формате.

Ключевые слова: История повседневности, исторические источники, источники истории повседневности

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых учёных по проекту «Жас ғалым» на 2022–2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР13268739 «Повседневная жизнь женщин Казахстана (1991–2021 гг.): исторический экскурс, динамика изменений и перспективы (на материале областей Северного Казахстана)».

Для цитирования: Абдыкулова Г., Толенова З. Многомерные источники истории повседневности: опыт Казахстанских исследований // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 37–51. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_37-51

Введение

История повседневности одна из динамично развивающихся исследовательских направлений в исторической науке Казахстана. Отказ от традиционных подходов в изучении исторического прошлого и апробация новых методов исследования в современной отечественной науке создали благоприятные условия для изучения проблематики истории повседневности. Междисциплинарный характер исследований, возможность применения обширного по содержанию научно-методологического аппарата показало перспективы для дальнейшего развития данного направления.

Ракурс изучения истории повседневности всеохватный. В качестве объектов изучения выступают различные аспекты обычной, повседневной жизни людей: ежедневная рутина, привычки, обычаи и нормы поведения обычных людей, семейная и общественная динамика, материальный мир, окружающий людей, пищевая культура, образование, развлечения, женская повседневность.

Актуальность и необходимость изучения истории повседневности сложно переоценить. Сквозь призму повседневной жизни просматриваются реакции людей на события и их каждодневные действия, изучение которых позволяет проследить предпосылки и причины последующих, более важных, событий, складывающихся в историю.

Качественная реконструкция истории повседневности любого исторического времени требует применения как можно большего круга объективных исторических источников, запечатлевших на себе факты и события прошлой жизни. Именно источники дают возможность для воссоздания картины изучаемой исторической эпохи. Источники – это основа, на которую опирается любое научно историческое исследование. Нет источника – нет истории. Вернее, нет уверенности в достоверности описываемых исторических событий.

Повседневная жизнь — это процесс ежедневно повторяющихся действий, в котором происходящие изменения детерминированы и закономерны, однако невидимы и неявны. В этих условиях свидетелями трансформаций в повседневной жизни людей являются предметы материального мира, которые, различаясь по времени возникновения, могут констатировать начало трансформаций.

На первый взгляд для воспроизведения исторической ретроспективы повседневности в качестве источника могут быть использованы любые предметы, относящиеся к изучаемому времени, так как все они обладают способностью «говорить» – сообщать о себе и о своем времени. Однако, чем дальше от нас отодвинута исследуемая эпоха, тем сложнее становится

собрать комплекс необходимых свидетельств и документов. В этом случае для исследователя повседневности большое преимущество дает применение междисциплинарного подхода, при котором для реконструкции истории жизнедеятельности людей прошедших эпох могут быть использованы источники археологии, этнографии, oral history, а при изучении недавней истории – социологии, демографии, статистики и других смежных с историей наук.

Строго ограниченного и определенного круга источников истории повседневности не существует, однако хронологические рамки изучаемой проблемы уже сами по себе могут ограничить источниковую базу исследования. В связи с этим целью настоящей статьи является определение круга источников истории повседневности, необходимых для исследования повседневности определенного исторического периода, выявление их потенциала для отражения тенденций и изменений в жизни общества того времени. Верификация и классификация данных источников позволит исследователям истории повседневности осуществлять целенаправленный сбор определенных видов источников для реконструирования жизни людей исследуемого исторического периода.

Материалы и методы исследования

Изучению и анализу подверглись имеющиеся в казахстанской науке исследования по истории повседневности. Детально изучена база источников данных трудов, отражающих историю повседневности в разрезе различных локальных пространств и временных отрезков.

При проведении исследования применялись принципы объективизма, детерминизма. Методологию исследования составили применение метода историографического анализа, сравнительно-исторического метода, методов типологизации, систематизации, анализа и синтеза и классификации.

Историографический анализ научных трудов по истории повседневности позволил определить широту проблематики истории повседневности, изучаемой отечественными историками, проанализировать источники, на основе которых базируются труды для определения характерных особенностей, тенденций и новшеств в повседневной жизни.

Сравнительный метод позволил определить виды и типы используемых источников.

Вместе с тем, в работе автором предложены новые виды источников, применение которых обоснованно и необходимо при изучении повседневной жизни недавнего исторического прошлого. Определены их возможности и перспективы для воспроизведения картины современной повседневности.

Для классификации источников применен метод типологизации, применяемый в исторических и источниковедческих исследованиях.

Обсуждение

Статус истории повседневности как формирующегося научного направления открывает возможность выбора для изучения самых разных тем по проблематике истории повседневности. В связи с этим на данный момент в историографию истории казахстанской повседневности входит пласт научных трудов: диссертаций, монографий, статей, которые различаются между собой в зависимости от выбора объектов и предметов исследования, а также пространственного и временного аспектов изучения. Основная масса исследований представляет собой труды по истории повседневности локальных пространств и небольшая часть – исследования повседневной жизни социальных микрогрупп.

В частности, полем изучения казахстанских повседневноведов, ученых-историков З.Г. Сактагановой (Сактаганова и др., 2017), К.К. Абдрахмановой (Абдрахманова, 2009), М.М. Козыбаевой (Козыбаева, 2015), Д.Б. Асымовой (Асымова, 2013), Е.А. Жалмагамбетова (Жалмагамбетов, 2014), Г. Абдыкуловой (Абдыкулова, 2021) является история городской

повседневности. Их труды посвящены исследованию повседневной жизни различных городов Казахстана в разное историческое время. Работы на сегодняшний день являются единичными исследованиями по выбору локального пространства исследования, что делает их по-своему уникальными.

Использование авторами различных методологических приемов при работе над данными исследованиями, добавляют трудам еще большую оригинальность. К примеру, в диссертации Д.Б. Асымовой социокультурная повседневность жителей города Алматы представлена на основе изучения и анализа кино-, фото-, фонодокументов (Асымова, 2013: 7). В научном исследовании Г. Абдыкуловой женская повседневность представлена сквозь призму повседневной жизни города-столицы (Абдыкулова, 2021).

Вопросам истории повседневной жизни социальных или этнических групп казахстанского населения, изучению структурных элементов повседневности, социокультурных практик, жилищно-бытовой повседневности посвящены работы Г. Жуман (Жуман, 2013), Д.У. Хамидуллиной (Хамидуллина, 2014), Н.Х. Джуманиязовой (Джуманиязова, 2016), Е.А. Козаченко (Козаченко, 2016).

Среди данных работ оригинальностью в выборе объекта исследования отличается труд Д.У. Хамидуллиной, посвященный изучению истории повседневной жизни спецконтингента в казахстанских лагерях ГУЛага. В ней автор описывает семейное и социальное положение, быт и трудовую повседневность политических заключенных и спецпоселенцев, отбывавших наказание в исправительно-трудовых лагерях Казахстана в 30–50-х гг. XX в. (Хамидуллина, 2014).

Историографический обзор показывает, что в целом, за последние несколько лет в развитии истории повседневности наблюдается положительная динамика. Количество трудов возрастает, что свидетельствует об интересе ученых к изучению проблематики повседневности.

В контексте разнообразия научных трудов обращает внимание отсутствие исследований, в которых источники повседневности стали предметом особого внимания. В рамках повседневноведческих исследований источники играют фундаментальную роль, предоставляя основу для научного анализа. Именно они обладают способностью «рассказывать» о характере, особенностях и тенденциях в повседневной жизни людей. Этот факт определил выбор темы исследования, с учетом значимости источников как ключевого элемента для понимания сущности повседневной жизни и ее динамики.

Результаты

Традиционно трудам по истории повседневности присущ междисциплинарный характер, поскольку для определения причин изменений в повседневной жизни, обоснования своих выводов, исследователи используют результаты научных исследований смежных с историей наук. Источники, применяемые в этих научных исследованиях, также применимы в повседневноведческих исследованиях. Таким образом применение комплекса многообразных, но взаимодополняющих источников создает условия для достижения цели научного исследования.

Антропологический характер истории повседневности детерминирует обращение к тем источникам, через которые проявляется отношение человека ко всему окружающему – среде, обществу, материальному миру и к жизни в целом. Тем не менее традиционный подход в проведении исторических исследований, который прослеживается и в повседневноведческих работах, инстинктивно наталкивает исследователей к поиску классических исторических источников. В общепринятой классификации исторические источники подразделяются по следующим типам: письменные, вещественные, устные, этнографические, кино-, фотодокументы.

В казахстанских работах по истории повседневности источниковая основа преимущественно представлена письменными источниками, внушительную часть которых составляют документы архивов. Преобладание архивных материалов в исследованиях обусловлено тем, что хронологические рамки абсолютного большинства исследований охватывают временные отрезки не ранее XX столетия. Информативный материал об этом времени в достаточно большом объеме отложился в фондах архивов: на страницах документов различных учреждений, организаций и отдельных лиц, поэтому широко используется современными историками повседневности. В частности, делопроизводственные документы, документы партийных, государственных, хозяйственных учреждений, хранящиеся в республиканских и местных государственных архивах, были широко использованы в исследовании К.К. Абдрахмановой, изучавшей историю повседневности городов Центрального Казахстана послевоенного периода – 1945–1953 гг. Данные материалы позволили автору сделать обобщающие выводы о состоянии здравоохранения, санитарно-гигиенических условиях проживания горожан, качестве оказываемых населению медицинских услуг. Документы по торговле и местной промышленности свидетельствовали о развитии торговых сетей и общественного питания, выявили негативные тенденции в сфере обеспечения продовольственными товарами и товарами широкого потребления. Информационные справки жилищно-коммунального хозяйства отражали жилищные проблемы, вопросы благоустройства городов. А документы учреждений сферы культуры продемонстрировали уровень развития библиотечной сети, деятельность культурно-досуговых центров, религиозных учреждений (мечетей, церквей) на территории городов в рассматриваемое время (Абдрахманова, 2009: 8).

Значительная источниковая основа, также базирующаяся на архивных документах, представлена в монографии «Города Центрального Казахстана в 1950–1960-е годы: история и повседневность», написанной коллективом авторов под руководством казахстанского ученого, известного исследователя истории повседневности З.Г. Сактагановой (Сактаганова и др., 2017). В данной работе также были широко использованы документы из фондов казахстанских и российских архивов, благодаря которым авторам удалось реконструировать региональную историю и повседневность центрально-казахстанских городов послевоенных десятилетий, дать качественные и количественные характеристики населения региона, изучить благоустройство городов, жилище и быт горожан, качество жизни городского населения, состояние образования, возможности для организации досуга, проследить и проанализировать проявления девиации и уровень преступности в повседневной городской жизни региона.

Несомненно, архивы хранят в себе самую разнообразную и достоверную информацию, помогают реконструировать события прошлого, чем и объясняется обращение к ним всех исследователей. Однако базирование исследования исключительно на архивных материалах не является выгодной позицией для повседневноведа. Архивные документы крайне полезны в качестве ключевого вида исторических источников, дающего возможность выстроить скелет исследования. Они выполняют роль одной из важных деталей в механизме для достижения цели исследования.

В повседневноведческих исследованиях количественные показатели выступают в качестве обязательной компоненты исследования. В связи с этим закономерно обращение исследователей к таким письменным источникам, как статистические сборники и демографические ежегодники. Цифровые данные в статистических и демографических сборниках несут в себе большую фактологическую нагрузку и обладают большим потенциалом для проведения сравнительно-исторического анализа. В частности, обширны перспективы использования статистических данных при изучении повседневной жизни микрогрупп общества, объединенных по социальному, этническому, половому и др. признакам. Статистические данные являются основой для определения динамики численности, состава, уровня жизни населения и

других важных показателей развития. «Сухая» статистика, выражаемая в цифрах, дает объективную информацию о составе населения изучаемого региона, повествует о социально-экономическом положении, развитии культуры, выступает в качестве констатирующего факта. В частности, в исследовании К.К. Абдрахмановой статистические материалы дали автору сведения «по текущему учету численности городского населения, переписи жилищного фонда, по семейным бюджетам рабочих угольной промышленности и т.д.» (Абдрахманова, 2009: 8).

В работе Г. Абдыкуловой статистический метод был использован для изучения показателей доходов и расходов домашних хозяйств города, определения численности женщин, работавших в разных отраслях – в социальной сфере, в сфере экономики, в сфере услуг, на государственной службе, для определения степени развития в городе предпринимательства, о востребованности различных видов услуг. Эти данные позволили автору сделать выводы об уровне жизни городского женского населения. Благодаря статистическим данным о наличии в городе объектов и учреждений культуры были определены возможности городского населения по организации своего досуга (Абдыкулова, 2021: 30).

Необходимо учитывать, что статистические данные подвержены возможным погрешностям, и показатели развития могут различаться в различных статистических сборниках, предоставляя несогласованные данные за один и тот же временной период. К примеру, как пишет К.К. Абдрахманова, «в опубликованных в советское время еженедельниках статистические данные подвергались серьезной корректировке», что затрудняло создание «необходимой достоверной и полной картины по проблемам повседневности». Поэтому автору «требуемую цифровую информацию приходилось извлекать из текстовых материалов областных и центральных архивов, подвергать сверке, систематизации и анализу» (Абдрахманова, 2009: 8).

В целом, статистические сборники и демографические ежегодники содержат наиболее важные данные по различным аспектам повседневности, анализ которых способствует выявлению назревающих или уже существующих социокультурных и экономических проблем в жизни общества. Сбор статистического материала может представить абсолютную сложность лишь при исследовании повседневной жизни более ранних периодов отечественной истории. В этом случае исследователю необходимо осуществлять поиск статистических сведений через изучение архивных фондов, где хранятся официальные документы, доклады и отчеты, содержащие и числовую информацию.

Статистические сведения также встречаются в путевых записках путешественников, дневниковых записях исследователей казахской степи. Констатирующие сведения, взятые из данных трудов, помогут охарактеризовать особенности повседневной жизни в эти периоды, получить информацию о состоянии хозяйства, демографическом положении и об уровне жизни населения.

Важным письменным источником истории повседневности являются газеты и журналы. Периодическая печать живо откликается на все происходящие события и несет на своих страницах не только информацию о повседневной жизни страны, региона или города, но и отражает настроения людей, фиксирует общественную рефлексии на все происходящее. В частности, газеты, будь то общественно-политического характера или газета объявлений, являются одним из незаменимых источников при исследовании жизни города. Как пишет К.К. Абдрахманова, «из материалов периодической печати можно выявить наиболее актуальные проблемы городской повседневности» (Абдрахманова, 2009: 8). В них отражаются ежедневные повседневные заботы, интересы, запросы горожан, злободневные вопросы.

Для исследователей повседневной жизни социальных микрогрупп населения незаменимым источником информации являются опубликованные на страницах периодической печати очерки об исторических личностях, статьи о лицах современности и особенно биографические

материалы. В последних зачастую содержатся сведения не только о жизни героя публикации, но и второстепенная информация о среде, в которой он жил. К примеру, в исследовании Г. Абдыкуловой были широко и разнопланово использованы материалы республиканских газет «Егемен Қазақстан» и «Казахстанская правда», столичной газеты «Вечерняя Астана» и газет объявлений «Из рук в руки» и «Инфо-Цес». Если в первых из них, автор получил информацию о различных изменениях в жизни столицы, материалы интервью с известными женщинами, статейные публикации о женщинах, то последние дали «исчерпывающую информацию о быте, заботах и чаяниях горожан». Исследователь отмечает, что для изучения женской повседневности особенно были важны материалы газет объявлений, так как афиши, реклама и сообщения «о продажах, об услугах, о предложениях работы, о возможностях организации отдыха и досуга и другое» позволили сделать многие выводы по исследуемым вопросам (Абдыкулова, 2021: 34–35).

При этом не стоит слепо доверять позиции авторов газетных публикаций, особенно это касается публикаций в государственных изданиях периодической печати, которые часто являются инструментом оказания идеологического воздействия на общество, и подвергать используемый материал критическому осмыслению, использовать для исследования лишь фактологическую часть статьи. К примеру, К.К. Абдрахманова отмечает, что в советский период «периодика являлась мощным идеологическим рычагом государства и партии», поэтому повседневная жизнь людей со страниц периодической печати выглядела «часто приукрашенной» (Абдрахманова, 2009: 8). Тем не менее, вне зависимости от своего направления газеты обладают большим информационным потенциалом для исследователя истории повседневности. Если газета республиканского (государственного) значения и имеет общественно-политическую направленность и содержание, то является почвой для разностороннего анализа жизни общества, происходящих изменений на фоне реализуемой социально-экономической политики, отражает реакцию общества на проводимую политику.

Одними из наиболее перспективных источников, полноценно раскрывающих особенности повседневной жизни, являются материалы, на которых базируется «oral history» – устная история. Устная история как новое научное направление и современная технология сбора исторических источников сформировалась в США в середине XX века. Во второй половине XX в. она получила широкое распространение в западной и российской историографии. Изначально термин «устная история» подразумевал сбор и использование воспоминаний участников исторических событий. Однако впоследствии термин стал обозначать различные виды устных свидетельств о прошлом, а также исследования, написанные на их основе.

Как правило источниковеды выделяют 2 пласта информации, содержащейся в устных источниках. Первый – архаичный, уходящий корнями в глубокое прошлое, и представляющий собой традицию передачи социального опыта. Второй пласт – меморатный – включает воспоминания очевидцев и участников событий недавнего прошлого. По жанрам устные источники подразделяются на такие типы, как воспоминания, устные рассказы, легенды и т.д.

В казахстанской исторической науке применение материалов устной истории в качестве исторических источников вызывали у ученых некоторый скепсис, так как в них содержится субъективный взгляд на исторические события. Тем не менее в последние годы трудов, основанных на источниках устного происхождения, становится больше, особенно в трудах историко-этнографического характера.

Научно-методологическое обоснование необходимости применения «oral history» приводится в коллективной работе «Айтылған тарих», написанной под руководством известного казахстанского ученого, историка М.К. Койгелдиева (Койгелдиев и др., 2015). В данной работе авторы доказывают эффективность применения источников устного происхождения, отмечают

их возможности, приводят классификацию. Выводы учёного и его коллег свидетельствуют о том, что современным исследователям необходимо демонстрировать более серьёзное отношение к устным источникам и более активному введению их в научный оборот.

Необходимо отметить, что материалы устной истории более всего информативны при изучении повседневности «недавнего» прошлого. В исследованиях они могут выступать и как основной источник, на котором строится исследование, и как второстепенный, входящий в комплекс материалов автора. К примеру, в работах Г. Сактагановой (Сактаганова и др., 2017), К.К. Абдрахмановой (Абдрахманова, 2009), Д.У. Хамидуллиной (Хамидуллина, 2014), Е. А. Козаченко (Козаченко, 2016), Г. Абдыкуловой (Абдыкулова, 2021) материалы устной истории, собранные по итогам личных интервьюирований, а также воспоминания людей, хранящиеся в архивах, были использованы в качестве дополнительных источников информации, которые при сопоставлении с остальными источниками способствовали установлению достоверности изучаемых исторических фактов и событий, выявлению скрытых тенденций. Отмечая важность сведений, полученных из уст современников изучаемой эпохи, исследователи пишут, что они позволяют «отразить разнообразную палитру повседневной жизни» (Сактаганова и др., 2017) и детально конструировать прошлую жизнь. К.К. Абдрахмановой «воспоминания людей позволили иллюстрировать проблемы, с которыми они сталкивались в послевоенные годы» (Абдрахманова, 2009: 8). Е.А. Козаченко беседы со старожилами помогли воссоздать историю повседневности казахстанского города советской эпохи (Козаченко, 2016: 177).

Несомненно, отличительной особенностью материалов «oral history» является способность «оживлять» картину повседневности прошедшей эпохи. Однако, необходимо учитывать, что материалы устной истории не могут выступать в качестве объективного и достоверного источника и требуют критического анализа и сопоставления данных со сведениями, полученными из других исторических источников.

На первый взгляд у исследователей всегда есть большой выбор исторических источников, однако, необходимо признать, что чем дальше от нас исследуемое время, тем больше суживается круг источников, и тем сложнее найти сохранившиеся свидетельства прошлого. И лишь при изучении повседневности периода современности существует возможность приобщения и введения в научный оборот широкой массы новых источников, так как динамичное общественное и экономическое развитие наполняет духовную и материальную повседневность современных людей новыми предметами и практиками. К примеру, технологическое развитие фотографического искусства в новейшее время «оставляет» исследователям большой комплекс визуальных фото источников.

Фотография, ее формы, изображение на нем – являются ценным источником, обладающим большим информативным потенциалом. Обладая способностью фиксировать различные детали, фотографии выражают особенности, изменения и развитие в повседневной жизни.

В традиционном бумажном виде фотографии хранятся в семейных или документальных фотоальбомах, формирование которых было особенно популярно с середины XX столетия. Фото, зафиксировавшие жизнь и людей более раннего времени, зачастую находятся среди архивных документов. К примеру, в работах К.К. Абдрахмановой (Абдрахманова, 2009: 8) и Г. Абдыкуловой в качестве источников были использованы фотоматериалы личного происхождения – из семейных альбомов.

В современный период большая часть фотографий существует в электронном виде, в цифровом формате. Изменение ее форм уже информирует о тенденциях и развитии в повседневной жизни.

Фотографии присутствуют в различных видах рекламного материала, на страницах периодической печати, в социальных сетях. Вне зависимости от времени возникновения, формата, ценность фото как источника в том, что оно неизменно отображает жизнь и ее

незаметные детали. Как считает Г. Абдыкулова, как визуальный источник, фотографии необходимы при изучении материальной культуры и связанной с ней смыслами и ценностями. Они, «так же, как и текстовые, позволяют реконструировать многие моменты повседневной жизни» (Абдыкулова, 2021: 36).

Наряду с фотографиями, еще одним видом источников для изучения истории повседневности нового и новейшего времени являются аудиовизуальные материалы. В частности, потенциал данных источников и возможности их применения для воссоздания картины прошлого оценила исследователь городской повседневности Д.Б. Асымова. Д.Б. Асымова осуществила репрезентацию истории повседневной жизни города Алматы на основе привлечения широкой массы кинофотофоно-источников, посредством которых автору удалось отразить отличительные особенности развития городской инфраструктуры, благоустройства, проанализировать социально-демографическое положение населения, состояние сфер здравоохранения, культуры и развитие духовной жизни горожан (Асымова, 2013).

Одними из важных источников по истории повседневности являются источники личного происхождения. К ним относятся письма, дневниковые записи, автобиографические тексты, мемуары, частные альбомы, которые, являясь документами личного характера и отражающие субъективный взгляд автора, могут служить в качестве второстепенных источников исследования, что обосновано сложностью установления достоверности фактов, излагаемых в них. При этом, необходимо отметить, что, если в качестве источника используются письма личного характера, то их ценность резко возрастает, поскольку они зачастую содержат детальное описание повседневной жизни, ежедневных забот людей, подробности бытовых практик.

В целом, содержание материалов личного происхождения являются выражением личных взглядов автора источника, описывают его жизнь. Сквозь записи прослеживаются степень заинтересованности автора в описываемых событиях, его отношение ко всему, о чем идет речь в письме, автобиографии или мемуарах. Ярко выраженный субъективизм является главной особенностью и специфичной чертой такого вида источников. Однако, если исследование посвящено изучению истории повседневной жизни конкретной личности, документы личного происхождения становятся одним из основных видов источников. В этом случае их ценность и степень достоверности становится намного выше.

Одним из достаточно спорных, но тем не менее необходимых и эффективных источников истории повседневности являются интернет-источники, использование которых обосновывается необходимостью введения в научный оборот новых нетипичных, альтернативных видов источников. Реконструкция современной реальности, отражение ее новых аспектов невозможно без опоры на электронные информационные ресурсы.

Интернет пополнил традиционные источники информации, хранящиеся в бумажном виде, новыми - электронными материалами, способными стать источниками исследования. Материалы периодической печати дополнили средства массовой информации, издающиеся в электронном виде, библиотечная литература, переводится в цифровой формат, возникают электронные справочники, банки данных, энциклопедии. Интернет обеспечил свободный доступ к огромному количеству литературы, научной и другой информации. Исследователям стали доступны научные труды авторов со всего мира.

Необходимо признать, что с наступлением эры масштабной цифровизации источники в цифровом формате постепенно вытесняют письменные источники. Монографии, сборники научных трудов, журналы, хранящиеся в электронных библиотеках, интернет-порталы, содержащие результаты научных исследований, официальные сайты государственных органов, предоставляющие быстрый доступ к документам, являющихся аналогичными письменным оригиналам, оцифрованные документы архивов, существенно расширяют источниковую базу

любого научного исследования.

Динамичное развитие информационно-коммуникационных технологий, возникновение большого объема информации в электронном виде способствует возникновению все новых видов информационного материала, которые также могут выступать в качестве источникового материала. Ученый, историк К.Ш. Алимгазинов, обосновывая необходимость введения в научный оборот интернет-источников отмечает, что они могут быть использованы для «многовариантной интерпретации исторической действительности», так как «электронный источник отражает многообразие информационного потока о процессах и явлениях», в частности, «в современной истории Казахстана» (Алимгазинов, 2019). Отмечая неизбежность введения в научный оборот новых видов источников, современные исследователи пишут, что «для исторической методологии – это несомненный вызов, поскольку на термине «опубликованные источники» строилась доказательная база научного исследования» и возможно теперь, в сложившихся условиях, потребуются формирование новой методологии научного исследования (Бибиков, Бибилова, 2011: 55).

Вместе с тем, не стоит забывать, что в нынешнее время историк, в условиях все возрастающего объема источников, «обречен на то, чтобы «задохнуться» в них, «если не выработает действенного механизма выбора нужных документов и отсеивания второстепенных» (Бибиков, Бибилова, 2011: 45).

«Завал» источников происходит и при изучении истории современной повседневности, хотя, при этом, обилие всевозможных источников, обладающих большим информативным потенциалом, является также и преимуществом данных исследований. Как пишет Г.Н. Бибиков, при наличии разнообразного источникового материала, исследователю истории современной повседневности необходимо лишь «выбрать правильный вектор научного исследования, чтобы осуществить максимально репрезентативную выборку источников, работая в рамках научного (то есть критического подхода к документам)» (Бибиков, Бибилова, 2011: 45).

Для определения особенностей повседневной жизни населения в локальном разрезе необходимо формирование источниковой основы на базе комплекса материалов, характеризующих структуры повседневности людей определенных регионов. К примеру, при изучении повседневной жизни сельской местности первоочередными предметами исследования становятся жилища людей и его обустройство, одежда, рацион и режим питания, способы организации досуга и трудовые будни сельчан. Под влиянием таких факторов, как природно-климатические условия, социальное развитие, культурно-бытовые традиции, общественно-политические события, происходят постепенные, не видимые на первый взгляд, изменения в повседневных практиках, что в целом, демонстрирует трансформации в сельской повседневности. Комплексное изучение и детальный анализ каждого элемента повседневности в отдельности дает возможность исследователю проследить эти изменения.

В целом, исследование каждой сферы повседневной деятельности и определение особенностей и тенденций, меняющейся структуры (если такое наблюдается) возможно лишь при использовании широкого круга разноплановых источников. К примеру, при изучении истории женской повседневности Г. Абдыкуловой были введены в научный оборот такие слабо используемые в отечественных повседневноведческих исследованиях группы источников, как прейскуранты цен на услуги в салоны красоты, в спортивные и тренажерные залы, скидочные сертификаты (Абдыкулова, 2021: 185–189). Эти виды источников стали свидетельством новых явлений в «личном пространстве» женщин города, источником информации об уровне доходов, о степени востребованности тех или иных видов уходовых процедур и о других новых гранях повседневной жизни современных женщин.

Наглядным примером результативности использования разноплановых источников является коллективная монография по истории повседневности городов Центрального Казахстана, комплекс источников которой включает статистические сборники, демографические ежегодники, сборники документов, материалы периодической печати, социологических опросов, что создало благоприятные условия для разностороннего изучения основных предметов исследования – населения региона, благоустройства городов, жилищно-бытовых условий горожан, качества их жизни, состояния образования, досуга, религии, девиации и преступности в городской среде.

В трудах К.К. Абдрахмановой, Г. Абдыкуловой комплекс исторических источников, состоящий из документальных, нарративных, статистических материалов, документов личного происхождения, материалов периодической печати, фотодокументы, показали все многообразие городской повседневной жизни (Абдрахманова, 2009: 7; Абдыкулова, 2021). В работе Д.Б. Асымовой картины прошлого «оживили» кино-, фото-, фонодокументы (Асымова, 2013).

Необходимо отметить, что круг источников повседневности существенно сужается в зависимости от изучаемого исторического времени, так как общественное и экономическое развитие в каждом периоде вносит качественно новые предметы в жизнь людей, становящихся впоследствии потенциальными историческими источниками для исследователей.

По сути, универсальными источниками истории повседневности являются все исторические источники. Их информативные возможности очень широки: источник является носителем социальной информации и может «говорить» о большем, чем может спросить исследователь. Все зависит от того, насколько обширная информация требуется ему для исследования в данный момент.

Таким образом, анализ состава источников, взятых в основу в работах казахстанских исследователей, позволяет создать следующую классификацию, универсальную для применения в исследованиях по истории повседневности. По типам все источники подразделяются на письменные, устные, вещественные или материальные, визуальные, фономатериалы и источники в электронном формате.

Письменные источники включают архивные документы, статистические сборники, демографические ежегодники, материалы периодической печати (газет, журналов), прейскуранты, сертификаты и другое.

Устные источники: нарратив, материалы интервью, воспоминания, дневники, мемуары, устные рассказы, легенды (аңыз, жырлар), шежіре и т.д.

Вещественные или материальные источники: предметы материального мира людей (жилища, предметы быта, одежда, пища), археологические и этнографические источники.

Визуальные источники: фотографии, фотодокументы, фотосюжеты, реклама, одежда (костюм).

Фономатериалы: аудиозаписи бесед, интервью с современниками исследуемого периода.

По способу фиксации источники подразделяются на письменные, в электронном формате и фото-, фоно-, видео-, кинодокументы.

К источникам в электронном формате относятся литература, размещенная на сайтах библиотек (монографии, сборники научных трудов, журналы), электронные справочники, банки данных, энциклопедии, интернет-порталы, содержащие результаты научных исследований, сайты государственных органов, оцифрованные документы архивов, материалы социальных сетей.

Новое время, интенсивное развитие технологий, производства, общественных отношений регулярно вводит в жизнь людей новые предметы и новые практики. Ежедневно возникают все новые «следы» повседневности, потенциально могущие стать источниками для изучения истории повседневной жизни.

Главным качеством любого источника должна быть его информативная отдача. А источники повседневности, какими бы они ни были, обладают очень большим информативным потенциалом, раскрытие которой и объективная интерпретация всецело зависит от самого исследователя.

Заключение

Таким образом, изучение имеющихся повседневноведческих трудов показывает, что современные казахстанские историки, в зависимости от периода, предмета и объекта изучения, в качестве основы исследования использовали широкий спектр источников, отражающих особенности и изменения в повседневной жизни людей. Кардинально различаясь, но в совокупности взаимодополняя, источники позволили ученым определить факторы, детерминировавшие тенденции и изменения в жизни людей.

Анализ источниковой основы трудов также показывает многообразие свидетельств не только по своему содержанию, но и по форме. Авторы при проведении исследования основываются как на традиционных письменных и вещественных источниках, так и на документах в цифровом формате, оперируя мощным инструментарием.

Если в исторических исследованиях основной упор традиционно делается на письменные источники, хранящиеся в архивах, то в исследованиях по истории повседневности исследователям необходим более широкий и неклассический набор источников, и имеющиеся труды по истории повседневности доказывают это.

References

- Abdykulova, 2021 — *Abdykulova G. Povsednevnaia zhizn' zhenshin goroda Nur-Sultan (1991–2019 gg.): diss. na soisk. st. doktora filosofii (PhD). [Daily life of women in Nur-Sultan (1991–2019)].* Nur-Sultan, 2021. 195 p. (In Russ.).
- Abdrahmanova, 2009 — *Abdrahmanova K.K. Povsednevnaia zhizn' gorodov Central'nogo Kazakhstana v 1945–1953 gg.: Avtoref. diss. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk: po spec. 07.00.02 – otechestvennaia istoriia (Istoriia Respubliki Kazakhstan). [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953].* Karaganda, 2009. 30 p. (In Russ.).
- Alimgazinov, 2019 — *Alimgazinov K.Sh. Istoricheskij istochnik v jepohu informatizacii (k voprosu aktualizacii istoricheskogo znaniia v sovremennyj period) [elektronnyj resurs] [Historical source in the era of informatization (on the issue of updating historical knowledge in the modern period)].* URL: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1470> (date of the application: 18.07.2019). (In Russ.).
- Asymova, 2013 — *Asymova D.B. XX f. 20–30-zhzh. Almaty kalasynyn kundelikti oimirin kinofotofono kuzhattaryndary korinisi: 02.03.00: PhD dok. ... dis. [XX century 20–30 years the daily life of the city of Almaty is reflected in film and photo-recording documents].* Astana, 2013. 173 p. (In Kaz.).
- Bibikov, Bibikova, 2011 — *Bibikov G.N., Bibikova L.V. Metodologija sovremennoj istorii: metodologicheskij ocherk. [Methodology of Modern History: Methodological Essay].* Moscow: Fond sovremennoj istorii, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2011. 208 p. (In Russ.).
- Dzhumanijazova, 2016 — *Dzhumanijazova N.H. Povsednevnaia zhizn' kazahskogo naselenija v konce XVIII – nachale XX vv. (na materialah Orenburgskoj gubernii) // Respublika Kazakhstan i Evrazijskoe prostranstvo: sovremennost' i perspektivy razvitija: sb. mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posv. 25-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. [Daily life of the Kazakh population in the late XVIII – early XX centuries. (on the materials of the Orenburg province)].* Astana, 2016. Vol. 2. Pp. 89–92. (In Russ.).
- Hamidullina, 2014 — *Hamidullina D.U. Kazakstandagy «arnajy kontingenttin» kundelikti omiri (XX g. 30–50-shy zhyldary): 02.03.00: PhD filos. dok. ... dis. [Daily life of the "special contingent" in Kazakhstan (30–50s of XX century)].* Almaty, 2014. 175 p. (In Kaz.).
- Kozachenko, 2016 — *Kozachenko E.A. Zhilishhno-bytovaja povsednevnost' ljudej v 70-h godah XX veka na primere Ust'-Kamenogorska // Respublika Kazakhstan i Evrazijskoe prostranstvo: sovremennost' i perspektivy razvitija: sb. mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posv. 25-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. [Housing and everyday life of people in the 70s of the XX century on the example of Ust-Kamenogorsk].*

Astana, 2016. Vol. 2. Pp. 176–178. (In Russ.).

Kozybaeva, 2015 — *Kozybaeva, M.M. Povsednevnaia zhizn' gorodskogo naselenija Severnogo Kazakhstana v 1920–1930-e gody: dis. ... dok. filos. PhD: 02.03.00.* [Daily life of the urban population of Northern Kazakhstan in the 1920–1930s]. Astana, 2015. 209 p. (In Russ.).

Koigeldiev et al., 2015 — *Koigeldiev, M.Қ., Nurtazina N.D., Zhanguitin B.O. et al. Ajtylgan tarih: oku kuraly.* [Oral history] Almaty: Kazak universiteti, 2015. 238 p. (In Kaz.).

Saktaganova i dr., 2017 — *Saktaganova Z.G., Veremenko, V.A., Abdrahmanova, K.K., Dosova, B.A., Kozina, V.V., Eleuhanova, S.V., Karsybaeva, Zh.A., Utebaeva, A.D. Goroda Central'nogo Kazakhstana v 1950–1960-e gody: istorija i povsednevnost': monografija / pod obshh. red. Z.G. Saktaganovoj.* [Cities of Central Kazakhstan in the 1950s–1960s: history and everyday life]. Karaganda: Izdatel'stvo KarGU, 2017. 224 p. (In Russ.).

Zhalmagambetov, 2014 — *Zhalmagambetov E.A. Kyzylorda kalasynyn astanalық kezenindegi kundelikti omiri (1925–1929): 02.03.00: PhD dok. ... dis.* [Daily life of Kyzylorda during the capital period (1925–1929)]. Almaty, 2014. 163 p. (In Kaz.).

Zhuman, 2013 — *Zhuman G. Povsednevnyj aspekt vnedrenija kul'turnyh praktik v organizacii dosuga i prazdnikov g. Aulie-ata (vtoraja polovina XIX – nachalo XX vv.)* [The everyday aspect of the introduction of cultural practices in the organization of leisure and holidays in the city of Aulie-ata (the second half of the 19th – early 20th centuries)] // *Otan tarihy.* 2013. No. 2. Pp. 97–103. (In Russ.).

Литература

Абдыкулова, 2021 — *Абдыкулова Г. Повседневная жизнь женщин города Нур-Султан (1991–2019 гг.): дисс. на соиск. ст. доктора философии (PhD).* Нур-Султан, 2021. 195 с.

Абдрахманова, 2009 — *Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: по спец. 07.00.02 – отечественная история (История Республики Казахстан).* Караганда, 2009. 30 с.

Алимгазинов, 2019 — *Алимгазинов К.Ш. Исторический источник в эпоху информатизации (к вопросу актуализации исторического знания в современный период).* Qazaqstan Tarihy, 2019. URL: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1470> (дата обращения: 18.07.2019).

Асымова, 2013 — *Асымова Д.Б. XX ғ. 20–30-жж. Алматы қаласының күнделікті өмірінің кинофотофоно құжаттарындағы көрінісі: 02.03.00: PhD док. ... дис.* Астана, 2013. 173 б.

Бибикив, Бибикива, 2011 — *Бибикив Г.Н., Бибикива Л.В. Методология современной истории: методологический очерк.* Москва: Фонд современной истории, Издательство Московского университета, 2011. 208 с.

Джуманиязова, 2016 — *Джуманиязова Н.Х. Повседневная жизнь казахского населения в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Оренбургской губернии)* // *Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф., посв. 25-летию Независимости Республики Казахстан.* Астана, 2016. Ч. 2. С. 89–92.

Жалмагамбетов, 2014 — *Жалмагамбетов Е.А. Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі күнделікті өмірі (1925–1929): 02.03.00: PhD док. ... дис.* Алматы, 2014. 163 б.

Жуман, 2013 — *Жуман Г. Повседневный аспект внедрения культурных практик в организации досуга и праздников г. Аулие-ата (вторая половина XIX – начало XX вв.)* // *Отан тарихы.* 2013. № 2. С. 97–103.

Козаченко, 2016 — *Козаченко Е.А. Жилищно-бытовая повседневность людей в 70-х годах XX века на примере Усть-Каменогорска* // *Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф., посв. 25-летию Независимости Республики Казахстан.* Астана, 2016. Ч. 2. С. 176–178.

Козыбаева, 2015 — *Козыбаева М.М. Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920–1930-е годы: дис. ... док. филос. PhD: 02.03.00.* Астана, 2015. 209 с.

Қойгелдиев және т.б., 2015 — *Қойгелдиев М.Қ., Нұртазина Н.Д., Жангуттин Б.О. және т.б. Айтылған тарих: оқу құралы.* Алматы: Қазақ университеті, 2015. 238 б.

Сактаганова и др., 2017 — *Сактаганова З.Г., Верemenko В.А., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В.В., Елеуханова С.В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д. Города Центрального Казахстана в 1950–1960-е годы: история и повседневность: монография. Под общ. ред. З.Г. Сактагановой.* Караганда: Издательство КарГУ, 2017. 224 с.

Хамидуллина, 2014 — *Хамидуллина Д.У. Қазақстандағы «арнайы контингенттің» күнделікті өмірі (XX ғ. 30–50-шы жылдары): 02.03.00: PhD филос. док. ... дис.* Алматы, 2014. 175 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 1, pp. 52–66, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_52-66

CERTAIN ASPECTS OF THE KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE LATE XVII – MIDDLE XVIII CENTURIES: BASED ON ARCHIVAL SOURCES

Akmaral R. Beisembayeva^{1*}

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies
 (15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru
 *Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Beisembaeva A.R., 2024

Abstract. *Introduction.* In the second half of the XVII – early XVIII centuries, the First Oirat-Manchu War proved disastrous for the Dzungar Khanate, suffering a major defeat at the hands of the Qing Empire. In attempt to compensate for their losses, the Dzungar Khanate turned its aggression towards the Kazakh Khanate. After the death of Galdan, the new Dzungar ruler Tsevan Rabdan, sought to maintain good relations with the Qing and Russian Empires, while engaging in battles against the Kazakh Khanates. In 1698, troops led by Oirat chieftain Tsevan Rabdan invaded the territories of the Great Juz, initiating a series of armed conflicts between the Oirats and the Kazakhs. From that time onwards, Dzungar invasions became the main danger threatening the independent existence of the Kazakh Khanate. The history of Kazakh-Dzungar relations has always been an important issue in the study of international relations in Central Asia. The history of their confrontation lasted more than two centuries and this had a great influence on the conduct of their domestic and foreign policies. It also had important consequences for the policies of the Qing and Russian empires in the region. Thus, *Goal* of the study is to examine Kazakh-Dzungar relations in the late XVII to the first half of the XVIII centuries, utilizing archival materials to investigate the activities of various representatives involved in that confrontation. The research was based on archival materials collected from the archives of the Russian Federation and published documents included in various collections. The first group comprised materials from the State Historical Archives of Omsk Region, the Archives of Foreign Policy of the Russian Empire, and the Russian State Archive of Ancient Acts relevant to the specified period. *Results.* During the Kazakh-Dzungar military conflicts, opportunities arose for the emergence of decisive and successful military leaders, laying the foundation for further strengthening their political influence. The prolonged antagonistic relations between the Kazakh Khanate and Dzungaria, the harsh conditions of military confrontations, influenced the consolidation of the Kazakhs and their unity around important political figures. *Conclusion.* Ultimately, Kazakh-Dzungar relations gave rise to such an outstanding Kazakh leader as the future khan – Abylai. The growth of authority and respect among Kazakh leaders

on the steppe was largely due to their active and successful political and military actions in Kazakh-Dzungar relations.

Keywords: Kazakhs, Dzungars, Khong Tayiji, noyons, international relations, Kazakh-Dzungar relations, Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, Russian Empire, Qing Empire, Abylai, batyrs, sultans

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the implementation of the program under the targeted funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «Kazakh Khanate in the Second Half of the XV to the First Half of the XVIII Centuries: Ethnopolitical History and Foreign Policy» IRN BR21882223.

For citation: Beisembaeva A.R. Certain aspects of the kazakh-dzungar relations in the late XVII – middle XVIII centuries: based on archival sources // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 52–66 (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_52-66

XVII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева^{1*}

¹Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты

(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Бейсембаева А.Р., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 17 ғасырдың екінші жартысы – 18 ғасырдың басында бірінші ойрат-манчжур соғысы Жоңғар хандығы үшін сәтсіз болып, Цин империясынан үлкен жеңіліске ұшырауына байланысты Жоңғар хандығы оның шығынын Қазақ хандығына қарумен бет бұру арқылы талпынған болған. Галдан өлгеннен кейін жаңа жоңғар билеушісі Цеван Рабдан қазақ хандықтарына қарсы күресте Цин және Ресей империяларымен жақсы қарым-қатынаста болуға тырысты. 1698 жылы ойрат хунтайжысы Цеван Рабданның түмендері Кіші жүздің көшпелі жерлеріне басып кіріп, ойраттар мен қазақтар арасындағы қарулы қақтығыстар сериясын бастады. Дәл осы кезден бастап жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығының тәуелсіз өмір сүруіне қауіп төндіретін басты қауіпке айнала бастады. Орталық Азиядағы халықаралық қатынастарды зерттеуде қазақ-жоңғар қатынастарының тарихы әрқашан өзекті мәселе болып табылады. Олардың қарсыласу тарихы екі ғасырдан астам уақытқа созылды және бұл олардың ішкі және сыртқы саясаттарын жүргізуге үлкен әсер етті. Бұл Цин және Ресей империяларының осы аймақтағы саясаты үшін де маңызды салдарларға ие болды. Сонымен, *зерттеудің мақсаты* – 17 ғасырдың соңы – 18 ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-жоңғар қатынастарын зерттеу; осы текетіреске қатысушы тараптардың әртүрлі өкілдерінің қызметі туралы ақпаратты зерттеу үшін мұрағат материалдарын тарту. Зерттеудің бастапқы негізі Ресей Федерациясының мұрағаттарында жинақталған мұрағаттық материалдар және әртүрлі жинақтарда жарияланған құжаттар болды. Бірінші топты Омбы облысының мемлекеттік тарихи мұрағаты, Ресей империясының сыртқы саясат мұрағаты, Ресей мемлекеттік көне актілер мұрағаты қорларының белгіленген кезеңге қатысты материалдары құрайды. *Қорытынды.* Қазақ-жоңғар әскери қақтығыстары кезінде шешуші де табысты қолбасшылардың көтерілуіне мүмкіндік туып, олардың саяси ықпалын одан әрі нығайтуға негіз болады. Қазақ хандығы мен Жоңғария

арасындағы ұзаққа созылған қарсыластық қарым-қатынастар, әскери қақтығыстардың қиын жағдайлары қазақтардың топтасуының күшеюіне және олардың маңызды саяси қайраткерлердің айналасына топтасуына әсер етті. *Қорытындылар.* Сайып келгенде, қазақ-жоңғар қарым-қатынасы майдан даласында болашақ хан – Абылай сияқты көрнекті қазақ көсемін дүниеге әкелді. Даладағы қазақ басшыларының беделі мен құрметінің артуына көп жағынан олардың қазақ-жоңғар қарым-қатынасындағы белсенді және табысты саяси және әскери әрекеттері ықпал етті.

Түйін сөздер: Қазақтар, Жоңғарлар, Хунтайжылар, Ноёндар, халықаралық қатынастар, Қазақ-Жоңғар қатынастары, Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, Ресей империясы, Цин империясы, Абылай, батырлар, сұлтандар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалған «XV ғасырдың екінші жартысы-XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» (ИРН BR21882223)

Дәйексөз үшін: Бейсембаева А.Р. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ-жоңғар қатынастардың кейбір аспектілері: архив материалдары негізінде // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 52–66 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_52-66

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНЦЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКОВ: НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Акмарал Рашидкызы Бейсембаева^{1}*

¹Научный институт изучения Улуса Джучи

(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Бейсембаева А.Р., 2024

Аннотация. *Введение.* Во второй половине XVII – начале XVIII веков из-за того, что Первая ойрато-маньчжурская война оказалась провальной для Джунгарского ханства, и оно потерпело большое поражение от цинской империи, джунгарское ханство попыталось возместить свои потери обернувшись с оружием к казахскому ханству. После смерти Галдана новый правитель джунгар Цэван Рабдан старался сохранить хорошие отношения с Цинской и Российской империями, сражаясь против казахских ханств. В 1698 г. тумены ойратского хунтайджи Цэван Рабдана вторглись в кочевья Старшего жуза, что положило начало череде вооруженных столкновений между ойратами и казахами. Именно с этого времени джунгарское вторжение начало превращаться в главную опасность, угрожающую самостоятельному существованию Казахского ханства. История казахско-джунгарских отношений всегда представляло собой актуальную проблему в исследовании международных отношений в Центральной Азии. История их противостояния продолжалась более двух веков и это оказало большое влияние на ведение их внутренней и внешней политики. Так же это имели важные последствия для политики Цинской и Российской империй в данном регионе. Таким образом, *Целью* исследования является изучение казахско-джунгарских отношений в конце XVII – первой половине XVIII веков; привлечение архивных материалов для изучения сведений о деятельности различных представителей

вовлеченных в данное противостояние сторон. Источниковой базой исследования послужили архивные материалы, собранные в фондах архивов Российской Федерации, и опубликованные в составе различных сборников документы. Первую группу составляют материалы фондов Государственного Исторического архива Омской области, Архива внешней политики Российской империи, Российского государственного архива древних актов, касающиеся обозначенного периода. *Результаты.* В ходе казахско-джунгарских военных конфликтов, появляется возможность возвышения решительных и удачливых полководцев, и основание для дальнейшего усиления их политического влияния. Долгие противоборствующие отношения Казахского Ханства и Джунгарии, тяжелые условия военных столкновений, повлияли на усиление консолидации казахов и их сплочения вокруг важных политических фигур. *Выводы.* В конечном итоге казахско-джунгарские отношения – породили на поле брани такого выдающегося казахского лидера как будущего хана – Абылая. Во многом росту авторитета и уважения в степи у казахских предводителей способствовали их активные и удачные политические и военные действия в казахско-джунгарских отношениях.

Ключевые слова: Казахи, джунгары, хунтайджи, нойоны, международные отношения, казахско-джунгарские отношения, Казахское ханство, Джунгарское ханство, Российская империя, Цинская империя, Абылай, батыры, султаны

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации программы программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» ИРН BR21882223.

Для цитирования: Бейсембаева А.Р. Некоторые аспекты казахско-джунгарских отношений в конце XVII – середине XVIII веков: на основе архивных материалов // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 52–66. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_52-66

Introduction

Kazakh-Dzungar relations of the 17th–18th centuries often changed under the influence of foreign policy and domestic political circumstances, military confrontation and truce between them were caused by various factors of the historical period.

During the second half of the XVII century, the Dzungars, under the leadership of Huntuaji Galdan Boshogtu (from 1678 – khan), expanded their influence over a large part of Central Asia (Martha Avery, 2003: 104). Subsequently, the acceptance of the title of Khan from the Dalai Lama made the Dzungars the leading tribe in the Oirat Confederation. The Dzungar Khanate, organized by the Oirat nomads, on the steppes north of the Tien Shan Mountains (Dzungaria, northern Xinjiang), held that region for about a hundred years. However, in 1754 (in the mid-XVIII century), due to constant internal wars, the Oirats eventually split into political domains, and the imperial army of the Qing dynasty under the command of General Chzhauhuy began a campaign to seize this region from Mongol influence.

In the 1660s, in Khalkha, located north of the Gobi Desert, a bloody civil war broke out, resulting in the emergence of two warring factions in the country. One was supported by the Dzungar Khanate, while the other sided with the Manchu Qing Empire. As a result, in 1688, a war broke out between Dzungaria, led by Khan Galdan Boshogtu and Khalkha, led by Tushetu Khan Chikhun Dorji (Moiseev, 1991: 52). Galdan took measures to consolidate his position in Mongolia and Tibet, where he had been sent in earlier years to become a disciple of the Panchen Lama and the Dalai Lama. Then, with the permission of the Dalai Lama, having relinquished his spiritual role as a lamaist church servant and vows, he turned against his enemies. Subsequently, after defeating his opponents, he united the Oirats under the leadership of the Dzungar (Moiseev, 1991: 49). In 1678, the Dalai Lama granted him the title «Boshogtu Khan» («legitimate» or «mandated» khan), thereby making Galdan his protector in the Mongolian political world. This title officially sounded as «Galdan Tenzin Boshogtu Khan» and

was considered in Tibet itself and in the Mongolian world dependent on it as a symbol of the sacred nature of the supreme authority of the ruler, conditioned by its highest purpose. In the 1670s, Galdan pursued a policy of strengthening central authority in the nomadic Oirat state.

Galdan Boshogtu Khan did not restrain his ambitions and aimed to seize the best pastures, even on Kazakh lands, which led to a sharp deterioration in Kazakh-Dzungar relations. The vast expanses of Kazakh nomadic lands between the basins of the Irtysh, Ishim, Tobol Rivers on one side, and the Syr Darya, Sarysu, Turgai, Talas, Chu Rivers on the other, were subjected to devastating raids from the Dzungar Khanate (Suleimenov, 1981: 30). The military campaigns of Boshogtu Khan significantly worsened the economic situation of the Kazakh zhuzes. Boshogtu Khan began political expansion into Eastern Turkestan and raided the Kazakhs while maintaining good relations with the Russian Empire. As a result of the military campaigns conducted by the ruler of the Oirats in the Syr Darya steppes and the neighboring Fergana, his troops captured and ravaged 11 cities subordinate to Kazakh khans and sultans. These cities included Turkistan, Sayram, Mankent, Kharasman, Chimbent, Tekke, Jan-Kurgan (Baban Yelgen), Karamurt, Otrar, Tashkent, and Chinaz (Epistolary Heritage, 2014: 397).

Meanwhile, the ruler of Dzungaria aimed to unite all of Mongolia under his authority to resist Qing forces. However, the majority of Khalkha khans opposed the consolidation and centralization of power under Galdan Boshogtu. When they found themselves on the losing side of the confrontation, unwilling to submit to Oirat khans, the Khalkha turned to the Qing emperor and entered into Manchu suzerainty (Epistolary Heritage, 2014: 111).

Galdan aimed to unify all Mongolian lands under his rule and prevent Mongolia from joining the Qing Empire. In 1688, Boshogtu Khan invaded Khalkha with a 30,000-strong army, defeating local princes and clashing with the Qing Empire. Defending the independence of Mongolian states from the Manchu dynasty, he waged military campaigns against Emperor Kangxi from 1690 onwards. In the course of fierce battles with Qing forces, Galdan suffered defeat in 1696 in this struggle and, after a brief illness, passed away on May 3, 1697, in the area of Achamutai, in the territory of Western Mongolia (Epistolary Heritage, 2014: 398).

After suffering a heavy defeat in the war with the Qing Empire (1690–1697), the Dzungars attempted to compensate for their losses by conquering Kazakh khanates and Central Asia. Following Galdan's death, the new Dzungar ruler, Tsewang Rabtan, sought to maintain good relations with the Qing and Russian Empires while fighting against Kazakh khanates. In 1698, Tumen units of the Oirat leader Tsewang Rabtan invaded the territories of the Elder zhuz, marking the beginning of a series of armed conflicts between the Oirats and the Kazakhs. It was from this time that Dzungar invasion began to pose the main threat to the independent existence of Kazakh khanates.

Materials and Methods of Research

The research was based on archival materials collected from the archives of the Russian Federation and published documents included in various collections. The first group comprised materials from the State Historical Archives of Omsk Region, the Archives of Foreign Policy of the Russian Empire, and the Russian State Archive of Ancient Acts relevant to the specified period.

Archival materials from the Archives of the Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI) were sourced from Funds 122 «Kirghiz-Kaisak Affairs» and 113 «Zyungor Affairs» Additionally, the following materials from the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA) were utilized: Fund 248 «Senate and its institutions» (consolidated funds), St. Petersburg, Moscow, Inventory 17, Book 1164, «Reports of secret advisor Kirillov on the prosperous state of the Orenburg province and the oath-taking of the Horde khans for loyalty»; Inventory 113, File 1607, «About Dzungarian, Kirghiz-Kaisak, and Mungal appeals», and others.

The article presented information from documents in the following funds of the State Archive of Omsk Oblast (GIAOO): Fund 1, «Military-Campaign Chancellery of the Commander-in-Chief of the

Siberian Corps of the Military Collegium (renamed in 1797: Divisional Chancellery of the Commander of the Troops of the Siberian Division and Lines of the Military Collegium), Omsk (1744–1800). Inventory 1, Journal of outgoing orders, instructions, reports on Siberian affairs, journals of received memoranda and reports about those willing to settle in newly designed lines of fortresses, et al.; File 4, «About sending retired Cossacks for reconnaissance to Zengor districts and other correspondence»; File 7, «About daily travels and strong precautions against Kalmyks, Kirghiz-Kaisaks, and other hordes. About the death of Zengor landowner Goldan Chirin and his heir», and others. About the death of the Zengor owner Goldan Chirin and his heir and other correspondence; File 8. Journal of secret outgoing reports, reports, orders, and memoranda; File 10 Decree from the State Collegium of Foreign Affairs to the Siberian Governor about sending back from Moscow envoys of the Kalmyk Zengor owner.

The second group of sources includes published documents. These are collections of documents and materials: «History of Kazakhstan in Russian Sources from the XVI to the XX Centuries»; «Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite, 1675–1821. Collection of Historical Documents. In 2 Volumes. Volume 1: Letters of Kazakh Rulers, 1675–1780».

The methodological basis of the work is formed by such fundamental principles of scientific-historical knowledge as objectivity, historicism, systems approach, and principle of specificity, as well as the value-based approach applied in historical research. They presuppose a comprehensive, objective consideration of various historical events, taking into account the whole spectrum of factors influencing the activities of historical figures and their environment, and considering historical events in the interrelation of all elements.

Discussion

Of particular interest to researchers is the work of Khalid Kurbangali «Tauarikh Khamsa» of 1910, translated from the Chagatai language (Kurbangali, 1992: 304). The author, relying on Chinese, Arab, Persian and Turkish historical sources, described the history of the Kazakh, Tatar, Mongolian and Chinese peoples.

Among the Russian representatives, one of the first explorers of the territory of the Kazakh khanates were P.I. Rychkov (Rychkov, 1772: 104), and I.G. Georgi (Georgi, 1799: 146), I. Falk (Falk, 1824: 560), G.I. Spasky (Spassky, 1820: 51–58), P.S. Pallas (Pallas, 1786: 476) and others. These researchers recorded direct eyewitness accounts of the historical events of the period under study, and they were also directly aware of the economy, culture and everyday life of the local population of the study area through personal observations.

In the book of one of a number of researchers of the territory of the Middle Zhuz, Captain I.G. Andreev, entitled «Description of the Middle Horde of the Kyrgyz-Kaysaks», published in 1785, geographical data on the territory and borders of the nomadic clans of the Middle Zhuz are given. The captain was also personally well acquainted with the daily life of the local population. In the first two chapters, the author described the history, customs and traditions of the steppe people, the book contains sketches made by the author of images of «tamgas» (signs) unique for each clan, Ivan Grigorievich also left information about the migration of part of the Kazakhs to the right bank of the Irtysh in difficult years and much more (Andreev, 1998: 280).

Particular attention should be paid to the main work of S.B. Bronevsky «Notes of Major General Bronevsky about the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde» published in 1829–1830 (Bronevsky, 2007: 165). The colonel's notes reflect the original culture, economy and way of life of the Kazakhs; he provides information about the sultans and rulers, the approximate population and trade relations in the Middle Horde, the territory of which was attacked by the Dzungars most often.

The works of M.Zh. Kopeev, Sh. Kudaiberdiev, M. Tynyshpaev, M. Dulatov, A. Bukeikhanov made a great contribution to the study of Kazakh-Dzungarian relations. Studies of the Kazakh-Dzungar

wars, the reasons why attacks on Kazakh lands began in 1723–1726, studies of the political and economic situation were carried out in the monographs of I.Ya. Zlatkin, N.G. Apollova, V.Ya. Basin, V.A. Moiseev.

Of significant interest are the archival materials used in the research of Ramazan Bimashuly Suleimenov and Vladimir Anisimovich Moiseev – «From the history of Kazakhstan in the 18th century» (Suleimenov, 1988: 144); Sanjar Jafaruly Asfendiyarov and Pavel Arminovich Kunte – «The Past of Kazakhstan in Sources and Materials» (Asfendiyarov, Kunte, 1997: 381).

Results

Tsevan Rabdan (1697–1727) was the nephew of the Dzungar leader Galdan Boshogtu, whose forces were joined by the troops of Prince Sanjip (Epistolary Heritage, 2014, 397). The departure to Dzungaria in 1701 of significant masses of Volga Kalmyks – about 15 thousand families under the leadership of the noyon Sanjip, who quarreled with his father, Khan Ayuka, significantly strengthened Dzungaria, allowing its ruler to carry out military actions simultaneously in Kazakhstan, Central Asia, and Eastern Turkestan. However, relations with Emperor Kangxi soured in the early XVIII century due to territorial disputes and the reluctance of the Dzungars to lower themselves to the dependent status of other Mongols within the empire, as indicated by the Qing emperor. In one of his conversations with his diplomatic affairs official Bao Zhu, Emperor Kangxi noted that «by the right of arms and his subjects, after the destruction of Galdan, they should have belonged to me. But I, out of leniency towards Tsevan Rabdan, allowed him to take over all of Galdan's subjects to strengthen him against the enemies of the Khans» (Moiseev, 1991, 59).

The active foreign policy of the Dzungar khans, their conquest of Eastern Turkestan, and the forced imposition of yasak on several tribes of Southern Siberia contributed to the economic strengthening of the Oirat state. At the same time, nearly continuous expansion and constant military pressure from the Manchu dynasty of the Qing Empire led to the strengthening of central khanate authority. The rulers of Dzungaria had the right to almost unlimited disposal of human resources and material means of the state (Suleimenov, 1988, 17). Episodic invasions by the Dzungars into the territory of the Kazakh khanates in the late XVII century began to occur almost annually. These conquests significantly complicated the economic situation of the Kazakh juzes and led to the disruption of their trade relations with neighboring sedentary peoples of Central Asia.

The danger of Dzungar expansion into the Kazakh khanates temporarily reconciled the Kazakh rulers, forcing them to jointly seek ways and means of defense against the enemy. In 1709–1711, the Dzungars carried out another major invasion into the Kazakh steppes. During the Oirat advance in 1710, a congress of representatives of the nobility of all three Kazakh juzes was held in the Karakums, where the batyr of the Middle juz, Bogembay, was elected as the leader of the all-Kazakh militia, and a general plan of resistance to the enemy was outlined. This consolidation of Kazakh forces in the subsequent period dealt the Oirats a series of strong counterattacks (AFPRE. F. ZD. 1731. I. 113/1. C. 2. Pp. 113 rev.-114). The envoy of the Qing Emperor to Tsevan Rabdan, Bao Zhu (Khafizova, 1995: 77), who was in Dzungaria in 1716, wrote about the major defeats of the Oirats in 1713–1714 and their return to Dzungaria with great damage. In 1716, the Kazakh militia set out on a campaign against the Dzungars but it was unsuccessful. Taking advantage of the disagreements among the Kazakh rulers and military leaders Kaip and Abulkhair, the Oirats carried out another series of invasions into the territories of the Elder and Middle juzes in 1717.

At this time, the Qing Empire was ruled by a dynasty founded by Manchu rulers. Essentially, due to the peculiarities of the mentality based on Confucian teachings, the Qing Empire followed its complex system of relations with neighboring peoples, known as «khanate cultural influence» (Kurmanalina, 2022: 75). The political propaganda of the Manchus regarding the Dzungar Khanate aimed to create an image and reputation of the dynasty as successors to the Mongol rulers, without

resorting to the principle of Chinggisid legitimacy. The death of Emperor Aisin Gioro Xuanye, who ruled under the motto of Kangxi in 1723, temporarily postponed the threat of imminent Qing Empire aggression against the Dzungars. This delay allowed the Dzungars to launch devastating raids into Central Asia.

In 1718, Tsevan Rabdan launched a campaign against the Khoshut Mongols in Tibet. Such a turn of events led Emperor Kangxi to direct military confrontation with the Dzungars in Tibet. The first Qing expeditionary army suffered a devastating defeat against the Dzungars in 1718, but subsequent military actions proved successful, and in 1724, Tibet was liberated from the Dzungars. Tibet was now fully under the control of the Qing Empire. During the expedition to expel the Dzungars from Tibet, forces of the Qing Emperor also attacked and captured the Turkestan cities of Barkul, Hami, and Turpan, with the latter being of particular importance as it allowed Kangxi to initiate anti-Dzungar negotiations with the Kazakhs.

After the start of the Second Oirat-Qing War in the years 1717–1722, the pressure of the Dzungars on the Kazakhs weakened. Taking advantage of that, the Kazakhs struck back. I. D. Cheredov, Russian ambassador in Dzungaria, noted that in 1720, «the Cossack horde attacked and captured thousands of its [Dzungar] people» (AFPRE. F. ZD. 1731. I. 113/1. C. 2. P. 135 rev.). Thus, for over two decades, armed conflicts periodically flared up between the Kazakh khanates and Dzungaria, bringing no decisive success to either side. Finally, after making peace with the Qing Empire, in early spring 1723, the Oirats unleashed their full force on Kazakh lands and Central Asia. The population of the nomadic regions, busy preparing to move from winter pastures to summer grazing grounds, was caught off guard. Sweeping away scattered and few Kazakh detachments in their path, the Dzungar troops quickly advanced into the steppe, leaving piles of dead bodies, ashes of burnt villages, and driving tens of thousands of captives and caravans of plundered wealth back to Dzungaria (Moiseev, 1991: 70). One after another, after fierce battles, Central Asian and Kazakh cities fell into the hands of the Oirats – Tashkent, Sayram, Turkestan, and others (Suleimenov, 1988: 21). Abandoning their cattle and property, the Kazakhs fled to Central Asia. The years 1723–1725 remained in the memory of the Kazakh people as the «Aktaban shubryndy» years of great calamity: «The mass exodus of people on foot to the point that their heels turned white, i.e., their heels were worn out» (Moiseev, 1991: 74). The migrations to Central Asia and other places led to devastation and death. Herds dwindled daily, barter trade ceased – coins disappeared from the market, natural exchange revived, poverty became widespread, and the number of deaths from hunger increased.

The fate of the peoples of Central Asia could have been even more tragic if there had not been forces in the Kazakh steppe capable of stopping the Dzungar invasion. The task of saving the country was taken on by the people themselves, – Bogenbay, Kabanbay, Taylak, Sauryk, Zhanibek, Malaisary, Utegen, and many others, who produced outstanding organizers and leaders from their midst. Abilmansur also rose to defend them from within their own ranks.

His grandfather and father were rulers of Tashkent but the city was captured by the Dzungars. According to contemporaries, there were joint actions by the Kazakhs and the residents of Tashkent against the Oirats, however, the Kazakhs suffered a severe defeat. Abylai spent his childhood and partly his youth in exile, losing his father at the age of 13, who was killed by dynastic rivals in an internal conflict in the southern region (Valikhanov, 1985: 111).

Abylai moved to the city of Turkestan under the rule of Khan Abulmambet. As known, Tashkent was captured by the Oirats in 1725, when Abilmansur, born in 1711, turned 14. According to some information, before arriving in Turkestan, first he visited Central Asia along with his surviving tribesmen. From 1725 to 1738, Abylai was under the patronage of the junior Khan of the Kazakhs, Sameke (1724–1738), and was in the inner circle of Sultan Abulmambet, who provided him with protection and personal support (Epistolary Legacy, 2014: 274). In 1726, at the age of 15, he actively participated as part of the Kazakh militia of the Middle Horde under the leadership of Khan Sameke and Sultan

Abulmambet in the nationwide liberation struggle against the Dzungars and for the next four years proved himself to be a brave and skilled warrior capable of making unconventional tactical decisions: «Participating in all raids initially as an ordinary warrior, he showed feats of extraordinary courage and cunning. His useful advice and strategic considerations solidified his reputation as a wise man» (Valikhanov, 1985, vol. 4, p. 112). During this period, Abylai noticeably stood out from the array of other young Kazakh sultans and received from the Kazakhs for his courage and military exploits the honorary title of bahadur.

Thanks to the fame and support of Sultan Abulmambet, Abylai was recognized at the turn of the 1720s and 1730s as the ruler of the powerful Atygay clan within the Argyns, where in 1731, 1000 adult males were under his authority (AFPRE. F. 122. C. 1. Pp. 141–143 rev.). Throughout the 1730s and 1740s, the astute and determined sultan gradually gained strength in the Middle Horde: by 1736, 10, 500 families were under his patronage (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1164. P. 20), by 1740, about 20,000 families (Atygai and partly Karakesek Argyns, some Kypshaks), and by 1749, all seven Argyn clans, as well as Kerei, Uaki, and some Kypshaks (AFPRE. F. 122. I. 1749. C. 4. Pp. 206–233 rev.). Until 1744, Abylai effectively, and from then until the mid-1760s, formally served as the junior partner to Khan Abulmambet in managing many tribal and clan groups of the Middle Horde, predominantly residing in the north and northeast of the region, as governors appointed by the Dzungar khuntaidzhi were in charge in the Tashkent and Turkestan regions from 1735 to 1751.

Following this, in 1727, Ceven Rabdan, who sought to strengthen the central authority and economy of the khanate, died, and he was succeeded by his son Galdan Tseren. In the 1720s, relations between Emperor Yuncheng and the Dzungars, although still hostile, were less heated. However, in the 1730s, Galdan Tseren, who spent his early years in power restructuring the Dzungar Khanate, attacked the Khalkha Mongols. The Qing Empire intervened militarily to protect its Eastern Mongolian subjects and, especially, to maintain its hegemony in the region, repeatedly defeating the Dzungars in armed conflicts. Eventually, in 1739, a peace treaty was signed, establishing the border between the two states, under which the Dzungars suffered extensive territorial losses, including the loss of Tuva. However, official trade was resumed, and the Dzungars were allowed to send trade delegations to the Qing Empire once every three years. This treaty remained in effect until the 1750s. After the signing of the peace treaty, devastating raids by Dzungar troops followed on the lands of the Middle Horde Kazakhs in 1739–1742 (Yerofeeva, 2005: 429).

By the early 1740s, the primary focus of the Dzungar Khanate's foreign policy was its relations with the Russian Empire, Kazakh khanates, and states of Central Asia. Following the annexation of Khalkha by the Qing Empire, the evident lack of strength of the Dzungar Khanate to unify the Mongolian world became apparent, as well as its complete ineffectiveness in resisting the advance of the Qing Empire in Central Asia. Therefore, during this period, the direction of Dzungar military-political activity definitively shifted westward, towards the Kazakh steppes.

In the autumn of 1740, a new invasion of Dzungar troops into the Kazakh steppes began, and Abylai actively participated in repelling the enemy's onslaught. Despite the complex relations between the Dzungar and Kazakh Khanates, the issue of prisoners, often captured by both sides, was resolved fairly humanely. A.I. Tevkelev emphasized that «if Kyrgyz-Kaisaks are taken as prisoners by the Kontayshi troops, after that battle, the Kyrgyz-Kaisaks are allowed to bring their prisoners in exchange for one Kaisak for one Kalmyk from the Volga Kalmyks, for money or goods, at no price does he give them away, except for those brought in exchange for one Kaisak, one Kalmyk... and they watch this closely, and the Kaisaks willingly go to the Kontayshi for exchange of their prisoners» (AFPRE. F. ZD. 1731–1733. I. 113/1. C. 3. P. 104).

During these events, Sultan Abylai fell into the hands of the Dzungars: «Abylai indeed endured many trials and struggles until his significance grew to the point where the Kirghiz considered him a spirited leader (arvakh), sent to accomplish great deeds. He was captured twice, once by the wild Kyrgyz

(Buruts), and the other time by Galdan Tseren» (Valikhanov, 1985, vol. 4, 113). In the spring of 1741, during the Kazakh-Dzungar war, the Sultan killed a prominent Dzungar leader Charchu (Charish, Sharysh) in one of the initial battles, who was part of the closest circle of Khan Galdan Tseren. At the end of February to the beginning of March of the same year, he was captured by the Oirats in the vicinity of Lake Shilegen and the Shiderty River, in the northeast of the Kazakh nomadic lands (Yerofeeva, Zhanaev, 2007a: 515).

According to information collected by the Bashkir Akkush Kusebayev and conveyed to the Russians, there were several demands for the release of Abylai from the Dzungar captivity. Envoys returned from Galdan Tseren accompanied by three Dzungar Kalmyks, demanding to send 10 hostages from the Kazakh nobility, along with all their attendants and herds. Upon fulfilling this condition and handing over the former agitator Karasakal's son Sunoy batyr, who was in Bashkiria, Galdan Tseren promised not to wage war against the Kazakhs. Otherwise, it could have happened that the Dzungar troops could stop retreating at the Tagashe River, where about a thousand people, led by Saryn Manzi, who captured a considerable number of people, remained in captivity (AFPRE. F. 122. I. 1742, C. 4, Pp. 50–54 rev.). In response to the demands, the biy and batyr from the Basentiin clan of the Argyll Malaisar tribe stated, «They do not demand hostages from all our clans even to Russia and you want to be greater than the Great Russian State» (Moiseyev, 1991: 126).

Moreover, among these 10 hostages, the Dzungars demanded to send one son each from the children of Sultan Barak and Batyr Zhanybek. Zhanybek Batyr of the Middle Horde, renowned for his battles against the Oirats, was one of the most prominent opponents of closer ties with Dzungaria in the steppe. Sultan Barak wielded significant influence in the steppe, had not sworn allegiance to the Russian Empire, and regularly declined invitations to visit Russian fortresses, yet he also refrained from approaching closer to the Dzungars (Moiseyev, 1991: 135). In response to the envoys' words about building fortresses starting from the Ural River and occupying Russian pastures, Barak stated that the construction of fortresses and the establishment of trade centers in them would only benefit the Kazakhs. Galdan Tseren had to temporarily withdraw these demands.

In an effort to prevent the strengthening of ties between Russia and the Kazakh Khanates, Galdan Tseren began to employ a more flexible approach towards the rulers of the Junior and Middle Hordes. In late 1741, he sent a new embassy to the camp of Khan Abulkhair with a proposal to arrange a marriage between the children of Galdan Tseren and the daughter of Abulkhair (RSAAA. F. Governing Senate. I. 113. 1740–1746. C. 12/143. P. 1025). To compel the Kazakhs to comply with demands regarding tribute payments and hostages, the Khuntaiji decided to exploit the issue of the exchange of prisoners, particularly Sultan Abylai. According to Kazakhs who visited Dzungaria, upon the arrival of Kazakh envoys, Galdan Tseren ordered Abylai's hands and feet to be bound, and he remained in this state throughout Batyr Akchur's stay as a guest of the Khuntaiji. Upon Akchur's departure, Galdan Tseren immediately ordered Abylai to be released from his bonds, and even allowed his brother to return to the Kazakh steppes (AFPRE. F. KKD. 1742. I. 122/1. C. 2. P. 17).

A Russian diplomatic mission led by Major K. Miller was also dispatched to Dzungaria in the autumn of 1742 from Orsk to Galdan Tseren. The sending of K. Miller's embassy to Dzungaria, besides negotiations for the release of a Russian subject - Sultan Abylai, aimed to study the political situation and sought to reach an agreement with Galdan Tseren on Russo-Oirat relations. The government of the Russian Empire played a certain role in the liberation of Abylai from Dzungar captivity. Extremely concerned about the Dzungars' proposal of subjection and the demand for influential political hostages, the government and the Orenburg administration took a series of measures to prevent the strengthening of Dzungaria's influence, including the return of Sultan Abylai from captivity (Suleimenov, 1988: 39). Later, Sergeant Alexander Podzorov, sent from Tobolsk to Dzungaria, reported that Abylai lived under the guard of Zaysan of the Kharachinsky district Ceguk (AFPRE. F. ZD. 1743. I. 113/1. C 2. Pp. 39–40). One of his sons and 20 Kazakhs were also with

him in Dzungaria. The guards did not allow communication with Abylai.

In mid-October 1743, the first representatives of Sultan Abylai, Yulbars Sultan, along with three ordinary Kazakhs, arrived in Korkinu Sloboda and handed over letters from Abylai to the representatives of the Tsarist government addressed to the Siberian Governor. The Sultan reported that he, along with all his companions, safely returned from the Dzungar territory on September 5. In this letter, Abylai expressed his desire to contribute to peaceful interaction with the Russian people and requested permission for trade in Orenburg for his people (Suleimenov, 1988: 32). Abylai's envoys were promptly escorted to Tobolsk. In the Siberian provincial chancellery, they recounted the internal situation of the Middle and Junior Juzes, the conditions under which Abylai was released from Dzungar captivity. The Tsarist government, unable to significantly influence the nature of Kazakh-Dzungar relations, was forced to officially consider the frequent contacts of Abulmambet, Barak, Khan Kuchuk, and other influential figures with the Dzungar Khan.

Until the spring of 1743, Abylai remained in Dzungar captivity. For about two and a half years, he was held in Dzungar captivity, initially in the camp of Galdan Tseren, and then among the nomads of the Davachi noyon, where he met the Hoyot noyon Amursana (1722–1755). In March 1743, after the arrival of hostages from Abulmambet, Barak, and other Kazakh leaders, Abylai, his son, and several other prominent captives were released (Moiseyev, 1991: 127). This was reported to the Collegium of Foreign Affairs by I. I. Neplyue, the head of the Orenburg Commission. Abylai stayed in the Dzungar ruler until early April and in the territory of Dzungar until September 1743: «I, Abylai-Magamet-Batyr-sultan, left the Kalmyk lands and arrived at our horde on the 5th day of September» (AFPRE. F. 122. I. 1. 1743. C. 8. Pp. 11–12).

Thus, by the end of September of the same year, Abylai returned to his nomadic camp on the Ishim River. During his time in Dzungar captivity, he learned colloquial Oirat language and Oirat script («todo bichig», or «clear script»). Abylai's personal bravery, statesmanship, and strong sense of dignity as a young Kazakh Chingizid made a profound impression on the Dzungar ruler. Therefore, it was with him, rather than with Khan Abulmambet and Sultan Barak, that he negotiated a peace treaty before his return from Urga to his nomadic camp. However, upon returning home, Abylai was compelled to send one of his sons as a hostage to Galdan Tseren (Suleimenov, 1988: 37–38).

The total number of hostages in Galdan Tseren's camp was 35 individuals (Suleimenov, 1988: 38). In the spring of 1744, replacing Abulmambet's son Abulfeiz, the son of Sultan Barak, Shigai arrived, accompanied by representatives from Khan Abulkhair «sent for service» (AFPRE. F. 122. I. 1. 1743. C. 8. Pp. 11 rev.-12). As a symbolic tribute, Kazakh khans and sultans sent hundajs with dogs and eagles (HAOR. F. Military campaign chancellery. I. 1. C. 4. P. 48). The stay of the hostages in Dzungaria was brief. Galdan Tseren released the captives, demonstrating the extent of his protection and the level of moderation and privileges he could offer to the Kazakhs in exchange for their alignment without sending troops (AFPRE. F. 1742–1744. I. 113/1. C. 3. P. 14).

After Abylai's return from Dzungarian captivity and his peace agreement with the Oirat leader, neighborly relations between the Kazakh sultan and the Oirat ruling house persisted until the early 1750s when fierce internal wars erupted in Dzungaria, and the Kazakhs became active participants in these events (Suleimenov, 1988: 40). Instead of himself, Abylai was obliged to send his sons to Dzungaria, where Galdan Tseren provided them with very favorable conditions. Junior Lieutenant Savva Sobolev, who traveled to Dzungaria, reported upon his return in 1745 to the commander of the Siberian Line troops, General G. H. Kinderman, that the children of Abylai and Sultan Barak came to Dzungaria for 1–2 months with light yurts, played with Galdan Tseren's children, and received all his favors (RSAAA. F. 1st Department of the Senate. 1745. I. 113. C. 1607. P. 41). And soon even Abulkhair, the khan of the Younger Horde, sent his son to Dzungaria. Seeking to slow down the process of Kazakhstan's annexation to Russia, Galdan Tseren portrayed himself as a «humane» ruler who, unlike the Russian emperors, would not restrict their freedom. These details were confirmed by K. Miller, who traveled to

Dzungaria as an envoy (Moiseev, 1991: 128). To prevent the danger of Dzungarian invasions from recurring, Khan Abulmambet and Sultan Barak began sending their sons as hostages to Dzungaria, along with various gifts to Dzungarian Khan Galdan Tseren (Yerofeeva, 2005: 429).

Understanding the internal political situation in the Kazakh Khanates allowed Galdan Tseren to confidently propose to Abulkhair, Barak and Abylai the transfer of the city of Turkestan under their authority. In 1744, the residents of Turkestan themselves appealed to the Khan of the Middle Horde with a request to come under his rule. Galdan Tseren agreed to this but the Oirat vassal in Turkestan, Sultan Seit, opposed it, categorically refusing to share power with him (HAOR. F. Military Campaign Chancellery. I. 1. C. 4. P. 3). Abulmambet was forced to send envoys to Galdan Tseren again (HAOR. F. 1. I. 1. C. 4. P. 232 rev.). According to R. Urazin, who visited the nomadic camps of the Middle Horde in the summer of 1745, the Dzungarian Khan promised Turkestan and Barak in exchange for accepting the suzerainty of the Dzungarian Khanate. However, Sultan Seit remained the ruler of Turkestan (HAOR. F. 1. I. 1. C. 4. P. 232 rev.). Galdan Tseren gave his daughter in marriage to Abylai, promised to grant him «several estates» in Tashkent, bestowed the title of tarkhan upon Malai-Sary and sent rich gifts to Abulmambet and Barak (Suleimenov, 1988: 38). Following Abulmambet's move in late 1743 to settle permanently in the city of Turkestan (Yerofeeva, Zhanaev, 2007b: 130) and his factual withdrawal from steppe affairs, Abylai became close to the senior Khan of the Kazakhs, Abulkhair, and his family, especially Sultan Eraly (1722–1794), from 1744 to 1748. In August 1748, when Abylai and Eraly were on a military campaign against the «upper» Karakalpaks, they learned of Barak's murder of Abulkhair. Then Barak sent his men to Abylai to deal with the son of the slain Khan, the outraged Sultan, upon hearing about it, escorted Eraly from his detachment to the nomadic camps of the Khan's family, thus saving his life. Eight months later, after these events, Abylai arrived at the camp of Khan Bopai, where he strongly condemned the murder by the Sultan of the Middle Horde, the supreme ruler of the Kazakhs, Abulkhair, and the subsequent behavior of Barak, promising the sons of the former senior Khan personal assistance in carrying out the plan of blood revenge against the head of the Naimans and indicated to them the exact whereabouts of Abulkhair's killer. Following this, he sent an official message to the Orenburg governor I.I. Nepluev, in which he expressed his negative attitude toward Barak's actions in sharp terms and declared his intention to assist the sons of the slain Khan in avenging the violent death of their father: «And we are almost daily ashamed of such his actions, and, agreeing unanimously, we intend to avenge the death of our Khan. And when the Khan's children go to avenge the death of their father, we will help him as much as we can, and we will kill him, Barak-sultan. He, Barak, has now fled from his homeland, but we will never deviate from the path shown to us by Abulkhair-khan» (AFPRE. F. 122. 1749. I. 1. C. 4. P. 59). Barak's murder of Abulkhair not only did not bring him closer to the throne but also led to the departure of many of his previously supportive tribes and their flight to the borders of Dzungaria.

Furthermore, Abylai calmly embarked on nomadic journeys with his uluses to the lands belonging to the Dzungar Khanate. Passing through Char-Gurban, a left tributary of the Irtysh, Abylai would visit the Khong Tayiji for barter trade. The Uriankhais informed the Russian authorities that they mainly traded in bread and other goods, while Galdan Tseren sent wheat and flour to the Kazakhs (Moiseev, 1991: 136). Continuing beyond Char-Gurban towards the Chinese side, they would sell cattle to the Chinese, «who buy them at a high price along the way» (HAOR. F. Military Campaign Chancellery. I. 1. C. 10. Pp. 236-241). The Kazakhs of the Middle Horde, arriving in early March 1745 for trade in the Semipalatinsk fortress, reported that their owners were near Bukhara, and now, after Abylai's return from Dzungaria and peace agreement with Galdan Tseren, both short and long journeys proceeded peacefully. Lieutenant F. Ablyazov, who traveled to Dzungaria in early 1745, reported that Char-Gurbanu served as the border of Dzungar possessions (HAOR. F. Military Campaign Chancellery. I. 1. C. 8. P. 8.). They and Sultan Barak set up about 2000 yurts not far from the location

of the Dzungar outposts (HAOR. F. Military Campaign Chancellery. I. 1. C. 7. P. 1969 rev.). It was known from the report of Dragoon M. Davydov to the Kuznetsk voivodeship chancellery about the situation in the Altai Mountains and Dzungaria, that «from our side along the Irtysh above the Ust-Kamenogorsk fortress, fifty people are posted on guard, half from the Zengor and Abylai-sultan troops» (HAOR. F. Military Campaign Chancellery. I. 1. C. 10. P. 240).

During 1743–1752, Abylai continued to maintain diplomatic contacts with the ruling Dzungar house and the Russian border authorities in Orenburg and Siberia. The practice of handing over amanats – after the Russian Empire recognized such a tradition and its effectiveness in restraining the Kazakhs – they also adopted this custom afterward – demanding amanats in all significantly important matters.

Conclusion

The course and nature of political relations between the Dzungar and Kazakh khanates was determined by many foreign and domestic political factors. Their relationship influenced the policies of the Russian and Qing empires in this region. The study of Kazakh-Dzungar relations is necessary to understand the history of Central Asia in XVII–XVIII centuries. In this regard, the main attention in the article was paid to such issues as the circumstances and time of the establishment of early connections between the Oirats and the Kazakhs, the course and results of military operations, the struggle of the Kazakh people against the aggression of the Dzungars, attention was also paid to the internal political situation and the promotion of political leaders of that time.

Without an in-depth study of the relationship between the Kazakh and Dzungar Khanates, it is impossible to reconstruct not only the history of their foreign policy relations, their place and role in the system of international relations in Central Asia, this also affects the study of the internal politics of the steppe elite in these Khanates.

Sultan Abylai maintained close ties with the Dzungar hundagis after his return from captivity. During his time in Dzungaria, he learned conversational Oirat language and script, familiarized himself with the political structure of the Oirat nomadic state, and established friendly relations with Galdan Tseren and his relatives. The relationship between Abylai and the Oirat court persisted even after Galdan Tseren's death, until the early 1750s, when fierce wars broke out in Dzungaria and the Kazakhs became active participants in these events. Abylai emerged as a key figure in the political life of the Kazakhs, addressing crucial issues of war and peace with the Dzungars. He directed all his energy towards strengthening supreme authority and pulling the Kazakh Khanate out of a prolonged political crisis. The consolidation of Kazakh clans around Abylai was greatly facilitated by his active and successful political and military actions in Kazakh-Dzungar relations.

Sources

AFPRE — The Archive of Foreign Policy of the Russian Empire
HAOR — The Historical Archive of the Omsk Region
RSAAA — The Russian State Archive of Ancient Acts

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи
ИА ОО — Исторический архив Омской области
РГАДА — Российский государственный архив древних актов

References

Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaysakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylm, 1998. 280 p. (In Russ.).
Asfendiyarov, Kunte, 1997 — *Asfendiyarov S.D., Kunte P.A.* Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sb. 1: (V v. do n.e.–XVII v. n.e.) [The Past of Kazakhstan in Sources and Materials. Sat. 1:

(V century BC – XVII century AD)]. Almaty: Kazakhstan, 1997. 383 p. (In Russ.).

Bronevsky, 2007 — *Bronevsky S.B.* O kazakhakh Sredney Ordy [About the Kazakhs of the Middle Horde]. Astana: Altyn kitap, 2007. 165 p. (In Russ.).

Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistol'yarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2 t. T. 1: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675–1780 gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite in 1675–1821. Collection of historical documents. In 2 vol. Vol. 1: Letters of the Kazakh rulers. 1675–1780]. Almaty: JSC ABDI Company. 2014. 696 p. (In Russ.).

Falk, 1824 — *Falk I.* Polnoye sobraniye uchenykh puteshestviy po Rossii, izdavayemoye Imperatorskoyu Akademiyey Nauk, po predlozheniyu yeye prezidenta. Zapiski Puteshestviya Akademika Fal'ka [Complete collection of scientific travels around Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its president. Notes on the Travels of Academician Falk]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1824. Vol. 6. 560 p. (In Russ.).

Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Opisaniye vsekhn obitayushchikh v Rossiyskom gosudarstve narodov [Description of all peoples living in the Russian state]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1799. Vol. 1. 146 p. (In Russ.).

Khafizova, 1995 — *Khafizova K.Sh.* Kitayskaya diplomatiya v Tsentral'noy Azii (XIV–XIX vv.) [Chinese diplomacy in Central Asia (XIV–XIX centuries)]. Almaty: Tydym, 1995. 288 p. (In Russ.).

Kurbangali, 1992 — *Khalid Kurbangali.* Tauarih hamsa: (Bes tarih) [Tauarikh hamsa: (Bes tarikh)]. Almaty: Kazakhstan, 1992. 304 p. (In Kaz.).

Kurmanalina, 2022 — *Kurmanalina N.N.* Zhizn' i deyatel'nost' kazakhskikh khanov, sultanov, batyrov XVIII v. – pervoy poloviny XIX v. (na osnove rossiyskikh arkhivnykh istochnikov) [The life and activities of Kazakh khans, sultans, batyrs of the XVIII century. first half of the 19th century (based on Russian archival sources). Collective monograph]. Almaty: IP Alma, 2022. 288 p. (In Russ.).

Martha Avery, 2003 — *Martha Avery* The Tea Road: China and Russia meet across the steppe. Beijing: China Intercontinental Press, 2003. 198 p.

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoye khanstvo i kazakhi (XVII–XVIII vv.) [Dzhungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).

Pallas, 1786 — *Pallas P.S.* Puteshestviye po raznym provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva [Travel through different provinces of the Russian state]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1786. 476 p. (In Russ.).

Rychkov, 1772 — *Rychkov P.I.* Dnevnyye zapiski puteshestviya v kirgiz-kaysatskoy stepi v 1771 g. [Day notes of a trip to the Kirghiz-Kaisak steppe in 1771]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1772. 104 p. (In Russ.).

Spassky, 1820 — *Spassky G.I.* O prezhnem i nyneshnem mestoprebyvanii Kirgiz-Kaysakov. Kirgiz-Kaysaki bol'shoy, sredney i maloy ordy [About the former and current location of the Kirghiz-Kaisaks. Kirghiz-Kaisaks of the large, middle and small hordes. Siberian Bulletin]. Saint Petersburg, 1820. Part 9. Pp. 51–58 (In Russ.).

Suleimenov, 1981 — *Suleimenov B.S., Basin V.Ya.* Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX veka [Kazakhstan as part of Russia in the XVIII – early 20th centuries]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1981. 247 p. (In Russ.).

Suleimenov, 1988 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshney i vnutrenney politike Ablaya) [From the history of Kazakhstan in the XVIII century (about Ablai's foreign and domestic policies)]. Alma-Ata: Science. 1988. 144 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch. Ch.* Sobraniye sochinenii v pyati tomakh [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: Main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. Vol. IV. 461 p. (In Russ.).

Yerofeeva, 2005 — *Yerofeeva I.V.* Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Sixteenth-to-Twentieth Century Russian Sources]. In 10 vols. Vol. 3. Almaty: Dajk-Press, 2005. 484 p. (In Russ.).

Yerofeeva, Zhanaev, 2007a — *Yerofeeva I.V., Zhanaev B.T.* Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Sixteenth-to-Twentieth Century Russian Sources]. In 10 vols. Vol. 5. Almaty: Daik-Press, 2007. 620 p. (In Russ.).

Yerofeeva, Zhanaev, 2007b — *Yerofeeva I.V., Zhanaev B.T.* Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Sixteenth-to-Twentieth Century Russian Sources]. In 10 vol. Vol. 6. Almaty: Daik-Press, 2007. 516 p. (In Russ.).

Литература

- Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 280 с.
- Асфендияров, Кунте, 1997 — *Асфендияров С.Д., Кунте П.А.* Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э.—XVII в. н. э.). Алматы: Казахстан, 1997. 383 с.
- Броневский, 2007 — *Броневский С.Б.* О казахах Средней Орды. Астана: Алтын кітап, 2007. 165 с.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: 1985. Том IV. 461 с.
- Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1799. Т. 1. 146 с.
- Ерофеева, 2005 — *Ерофеева И.В.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 3. 484 с.
- Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.
- Ерофеева, Жанаев, 2007а — *Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 5. 620 с.
- Ерофеева, Жанаев, 2007б — *Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 6. 516 с.
- Курманалина, 2022 — *Курманалина Н.Н.* Жизнь и деятельность казахских ханов, султанов, батыров XVIII в. – первой половины XIX в. (на основе российских архивных источников). Коллективная монография. Алматы: ИП «Алма», 2022. 288 с.
- Құрбанғали, 1992 — *Халид Құрбанғали.* Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Паллас, 1786 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российского государства. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1786. 476 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков П.И.* Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1772. 104 с.
- Спасский, 1820 — *Спасский Г.И.* О прежнем и нынешнем местопребывании Киргиз-Кайсаков. Киргиз-Кайсаки большой, средней и малой орды. Санкт-Петербург: Сибирский вестник. 1820. Ч. 9. С. 51–58.
- Сулейменов, Басин, 1981 — *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. 247 с.
- Сулейменов, Моисеев, 1988 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука. 1988. 144 с.
- Фальк, 1824 — *Фальк И.* Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскою Академией Наук, по предложению ее президента. Записки Путешествия Академика Фалька. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1824. Т. 6. 560 с.
- Хафизова, 1995 — *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.). Алматы: Тыдым, 1995. 288 с.
- Martha Avery, 2003 — *Martha Avery.* The Tea Road: China and Russia meet across the steppe. Beijing: China Intercontinental Press, 2003. 198 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 67–82, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.91
УДК 933.161.1
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_67-82

ABYLAI AND HIS RELATIONSHIP WITH THE MANCHU DYNASTY IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Olzhas Ualikhanuly Berkinbayev^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
Master of Social Sciences
 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Berkinbayev O.U., 2024

Abstract. *Introduction.* This article highlights the complex and multifaceted history of territorial conflicts between the Kazakh rulers and the Qing authorities, focusing on the events that took place in the middle of the 18th century. Special attention is paid to the moment of arrival of the first Qing embassy in the Kazakh lands in the summer of 1755 and subsequent diplomatic and military interactions between the parties, especially in the context of events related to the leader of the Dzungarian uprising Amursana. *Goals and objectives* of this study is to deeply analyze the political, social and military relations' dynamics between the Kazakh Khanate and the Qing Empire, identify the factors that contributed to the escalation or resolution of the conflict, as well as to understand the role of individuals in these processes. *Results* of the study suggest a new understanding of the historical events of that time, coverage of little-studied aspects of the relationship between the parties, as well as an analysis of the consequences of these relations for regional history. *Conclusions* of the work are aimed at emphasizing the relevance and necessity of studying this topic not only for historians, but also for the general public interested in the history of Central Asia and its interaction with neighboring states and cultures. The importance of this research is due to the desire to understand the complex processes of formation of national identity, state borders and interethnic relations in the region.

Keywords: Kazakh rulers, Qing authorities, territorial conflicts, Dzungarian Khanate, Abylai Khan, Amursana, Qing Empire, interstate relations, Central Asia, national identity, diplomacy, military strategy, regional history, Abilpeyiz

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethnopolitical history and foreign policy» (Registration number: BR 21882223).

For citation: Berkinbayev O.U. Abylai and his relationship with the Manchu dynasty in the middle of the XVIII century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 67–82. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_67-82

АБЫЛАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА МАНЬЧЖУР ӘУЛЕТІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Олжас Уәлиханұлы Беркінбаев^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әлеуметтану ғылымдарының магистрі

 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Беркінбаев О.У., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XVIII ғасырдың ортасында болған оқиғаларға назар аудара отырып, қазақ билеушілері мен Цин билігі арасындағы аумақтық қақтығыстардың күрделі және көп қырлы тарихын баяндалады. Бірінші Цин елшілігінің 1755 жылдың жазында қазақ жерлеріне келу сәтіне және тараптар арасындағы кейінгі дипломатиялық және әскери өзара іс-қимылға, әсіресе жоңғар көтерілісінің жетекшісі Әмірсамен байланысты оқиғалар контекстінде ерекше назар аударылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы саяси, әлеуметтік және әскери динамиканы терең талдау, шиеленістің өршуіне немесе шешілуіне ықпал еткен факторларды анықтау, сондай-ақ осы процестердегі тұлғалардың рөлін түсіну болып табылады. *Зерттеу нәтижелері* сол кездегі тарихи оқиғаларға жаңа түсінік беруді, тараптар арасындағы қатынастардың аз зерттелген аспектілерін қамтуды, сондай-ақ осы қатынастардың аймақтық тарихқа әсерін талдауды ұсынады. *Жұмыстың қорытындылары* осы тақырыпты тек тарихшылар үшін ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия тарихына және оның көрші мемлекеттермен, сондай-ақ, мәдениеттермен өзара әрекеттесуіне қызығушылық танытатын қалың жұртшылық үшін зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігін атап өтуге бағытталған. Бұл зерттеудің маңыздылығы аймақтағы ұлттық бірегейлікті, мемлекеттік шекараларды және ұлтаралық қатынастарды қалыптастырудың күрделі процестерін түсінуге деген ұмтылыспен байланысты.

Түйін сөздер: Қазақ билеушілері, Цин билігі, аумақтық қақтығыстар, Жоңғар хандығы, Абылай хан, Әмірсамен, Цин империясы, мемлекетаралық қатынастар, Орталық Азия, ұлттық бірегейлік, дипломатия, әскери стратегия, өңірлік тарих, Әбілпейіз

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» ғылыми жобасы аясында дайындалған тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 21882223).

Дәйексөз үшін: Беркінбаев О.У. Абылай және оның XVIII Ғасырдың ортасында маньчжур әулетімен қарым-қатынасы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 67–82 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_67-82

АБЫЛАЙ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С МАНЬЧЖУРСКОЙ ДИНАСТИЕЙ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА

Беркинбаев Олжас Уалиханулы^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр социальных наук

 <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Беркинбаев О.У., 2024

Аннотация. *Введение.* Данная статья освещает сложную и многогранную историю территориальных конфликтов между казахскими правителями и цинскими властями, акцентируя внимание на событиях, происходивших в середине 18 века. Особое внимание уделяется моменту прибытия первого Цинского посольства в казахские земли летом 1755 года и последующим дипломатическим и военным взаимодействиям между сторонами, особенно в контексте событий, связанных с лидером джунгарского восстания Амурсаной. *Цель и задачи* данного исследования заключается в глубоком анализе динамики политических, социальных и военных отношений между Казахским ханством и Цинской империей, выявлении факторов, способствовавших эскалации или разрешению конфликта, а также в понимании роли личностей в этих процессах. *Результаты* исследования предполагают новое осмысление исторических событий того времени, освещение малоизученных аспектов взаимоотношений между сторонами, а также анализ последствий этих отношений для региональной истории. *Выводы* работы направлены на подчеркивание актуальности и необходимости изучения данной темы не только для историков, но и для широкой общественности, интересующейся историей Центральной Азии и ее взаимодействием с соседними государствами и культурами. Важность данного исследования обусловлена стремлением к пониманию сложных процессов формирования национальной идентичности, государственных границ и межнациональных отношений в регионе.

Ключевые слова: Казахские правители, цинские власти, территориальные конфликты, Джунгарское ханство, Абылай хан, Амурсана, Цинская империя, межгосударственные отношения, Центральная Азия, национальная идентичность, дипломатия, военная стратегия, региональная история, Абильпейз

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (регистрационный номер: BR 21882223).

Для цитирования: Беркинбаев О.У. Абылай и его взаимоотношения с маньчжурской династией в середине XVIII века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 67–82. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_67-82

Кіріспе

Қазақ билеушілерінің Цин билігімен аумақтық қақтығыстары Жоңғар хандығының құлауы және толық жойыла басталуымен шиеленісе түскені белгілі. Осылайша, 1755 жылдың жазында қазақ жеріне Цин империясының елшілігі аяқ басып, Абылай сұлтан қанат жайған жерге жетеді. Алғашқы Цин елшілігі Абылайдың ордасына басып алынған Жоңғар хандығымен шекара мәселесін шешер кезде Шуньдэнь мен Даюн басшылығымен келген еді. Император Цяньлун

Әмірсананы елшілерге беруді талап етті (Хафизова, 1989: 76). Шүндэн мен Даюнның баяндамасына сәйкес Абылай елшілерді құрметпен, шын жүректен қарсы алып, олар кері қайтқанда өз елшісін Ілеге дейін ілестіріп жібереді. Цин әулетінің императоры жаңа шекаралық жерлерге қатысты мәселелердің тез шешілуін қалады. Өз кезегінде Абылай император әскерлерінің Жоңғар хандығын басып алуын мойындамай, аман қалған жоңғарлар көтерілісінің басшысы Әмірсанаға қолдау көрсете бастады. Қазақтар бұрын жоңғарлар басып алған ата-баба жерінің бір бөлігін қайтаруға үміттенді.

1756 жылы көктем келісімен қазақ жасақтары әскери көмек көрсету үшін жоңғар өлкелеріне тереңдей енді. Цяньлуннің «қажымас қайрат пен даңқты» ұранын ұстанған император Айсиньгёро Хунли бұл хабарды алған бойда дереу қазақ жеріне әскер жібереді. Цяньлун Орта жүз жеріне шабуыл жасау үшін оңтүстік және шығыс бағыттарға әскер жіберуге бұйрық берді. Цин императоры Абылайдан 1755 жылы Циндерге қарсы шыққан көтерілісші Әмірсананы беруді қатаң талап етті. 1756 жылдың көктемінде император әскері Жоңғарияға басып кіргенде, Әмірсана қазақтарға қарай қашып, Абылайдан қорған табады (Әкімбеков, 2018: 127).

Бұл зерттеудің маңыздылығы сонымен қатар сыртқы қауіптер мен ішкі қақтығыстардан туындаған аймақтағы саяси өзгерістерге халықтардың аман қалу мен бейімделу механизмдерін тереңірек түсінуге ықпал ететіндігінде. Қазіргі халықаралық қатынастар контекстінде осы тарихи оқиғаларды зерделеу қақтығыстардың алдын алу және бейбітшілік орнату үшін ұлттар арасындағы диалогтың, дипломатияның және өзара түсіністіктің маңыздылығы туралы құнды сабақтарды ұсына алады. Осылайша, Жоңғар хандығының құлауы тұрғысынан қазақ билеушілері мен Цин билігі арасындағы аумақтық қайшылықтарды зерттеу тек академиялық қызығушылық қана еместігі айқындалады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде тарихи оқиғаларды талдауға кешенді көзқарас қарастырылған, ол архив құжаттары, дипломатиялық хат алмасу, сондай-ақ осы тақырыпты зерттеген тарихшылардың ғылыми еңбектері сияқты бастапқы дереккөздерді зерттеу мен салыстыруды қамтиды. Зерттеу мақаласын жазуда тарихи, салыстырмалы-тарихи және проблемалық-хронологиялық әдістерді қолданылды, бұл қазақ билеушілері мен Цин билігі арасындағы аумақтық қайшылықтардың себептерін, барысы мен салдарын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Зерттеу мақсаттарына жету үшін мақалада баяндалған оқиғалар дамуының негізгі тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау жолында XVIII ғасырдағы тарихи оқиғаларды зерттеуші ғалымдардың бірқатар еңбектері мен Ресей империясының сыртқы саясат архиві, Орынбор облысының мемлекеттік архиві мен Омбы облысының тарихи архиві қойнауларындағы құнды құжаттар пайдаланылды. Ғылыми еңбекті орындау барысында тарихи зерттеулер жүргізудің талдау, ретроспективтілік, баяндау, тарихи-салыстырмалы, сипаттау, қорытындылау әдістері де қолданылды.

Талқылау

Цин императорының Абылайдан өзіне қарсы шыққан жоңғар ақсүйегі Әмірсананы беруді қатаң талап етуі, императордың қазақтарға кезекті дипломатиялық өкілдік жіберіп, Әмірсананы ұстап, Цин билігіне беруді талап етеді. Бұған дәлел, Абылайға 1756 жылы 1 сәуірде жолданған хатта императордың қазақтардың жақында «варварлардың» шапқыншылығынан зардап шеккенін, жоңғарлардың қазіргі жағдайына оң көзқараспен қарау керектігі айтылады. Сондай-ақ, ол Цин империясына қарсы көтеріліске қатысушыларды паналау қақтығыс тудыруы мүмкін екенін ескерткен қазақ-қытай тарихи қарым-қатынасының күрделі кезеңі орын алады (Хафизова, 1989: 81–82). Беделді де ықпалды Әмірсананы тұтқындауға үлкен көңіл бөлген Цин империясының сыртқы саясаты архив құжаттары мен деректерге, публицистикалық еңбектер

мен тарихи зерттеу жұмыстарына сүйеге отырып, жоңғар мемлекетінің жаңадан жаңғыру мүмкіндігі де сөз болады. Абылай ханның жоңғар билеушісінің саяси келбетін сақтап қалуға ұмтылысын байқалады. XVII ғасырда жаулап алған маньчжурлар таратқан Цин империясының сыртқы саясатының негізіндегі – қытай центризмі жазылады (Сулейменов, Моисеев, 2001: 78). Цин империясына қарсы түрлі айла-тәсілдерді пайдалана отырып, бейбіт қарым-қатынастарды сақтап қалғысы келген Абылай еңбегі осы мақалада сөз болады (Аяганов, 2003: 31).

Абылай ханның нәтижесінде, әр түрлі айла-амалмен, сылтаулармен одақтасы Әмірсанаға опасыздық жасамауға тырысқандығын Цзянцзюнь Дарданның әскери кеңеске қазақ тұтқындары – Шұлық пен Аралбайдан алған мәліметтерінен және императордың 1756 жылғы 4 қазандағы қазақ жерінен әскерлерді шығару туралы бұйрығынан көруге болады. Баяндамада біздің ойымызды растайтын Абылайдың Цин патшалығына қарсы соғысу ниеті жоқтығына Цин әскери басшысын сендірген сөздері келтірілген. Керісінше, оның айтуынша, Әмірсананы іздестіру кезінде оған Цин әскерлері шабуыл жасады, ол енді оңай олжаға ұқсады, оны ұстау қиынға соқпайтын болды (Хафизова, 1989: 216).

Одан әрі Цин тарапы Абылайдың түрлі сылтаулармен көтеріліс басшысын бермей отырғанын егжей-тегжейлі және мұқият баяндады. Әскери кеңеске берілген баяндамада Цин әскерлерінің алға жылжуын әдейі баяулату ұсынылды. Бұл жағдай қазақ халқын үлкен қауіпке ұшыратуы мүмкін еді (Хафизова, 1989: 108).

Шығыс жақтан бастап келе жатқан Цин әскері Әмірсана мен қазақ батыры Қожаберген басқарған жасақтарға тап болды. Оңтүстік бағытта жасақтар Абылай сұлтан мен Бөгенбай батыр бастаған жасақтармен қақтығысты. Бірқатар шайқастарды Цин жасақтарының қазақ даласына тереңнен аяқ басуы бәсеңдетіп, ұтылған уақыт қазақ ауылдарының шайқас болған жерден қарсы бағытта қоныс аударуына және жүздеген мың руластарын өлім мен тұтқыннан құтқаруға мүмкіндік берді. 1755 жылы қытайлардан ығысқан қалмақтар мен жоңғарлардың жерін Абылайдың өз иелігіне қайтарып алғаны жазылады (Андреев, 1998: 36).

Абылай мен қытайлар арасындағы осындай шайқастардың бірі туралы Сібір губернаторы В. Мятлев 1756 жылы 27 қазанда Ресей империясының Сыртқы істер алқасына жасаған баяндамасында қазақтар аз ғана шайқасып, санының аздығына байланысты шегінуге мәжбүр болған деп жазады: «Қырғыз-қайсақ тұтқынынан шыққан киелі Жоңғар жерінде шоқынған қалмақтар Кубин Акдыев, Полвана Халваев, Түбеж Маряхалов, Бика Манкуевтердің айтуынша қырғыз-қайсақтарға қарсы көптеген моңғол әскерлері төніп, олар қуғынға аттанды, ал қырғыз басшысы Абылай-сұлтан өз әскерімен сол моңғолға қарсы шайқаспақ болып, Нұра-Есіл шатқалында кездесті, олар сол жерде шайқасып, адам аздығынан Абылай моңғол күштеріне қарсы тұра алмай, ұлыстарымен Жайық-Торғай шатқалына қарай қашады» (РИССА. 113-қ. ЗД. 1755–1757. 113/1-т. 4-іс. 539-п). Қазақ жасақтары түрлі айла-шарғылар мен шабуылдар арқылы оңтүстік пен шығыс бағытынан ілгерілеген Цин әскерінің күштерін біріктіруге мүмкіндік бермеді. Сондықтан император Цяньлунның әскерлері алдағы суық қыстың кесірінен кері қайтуға мәжбүр болды.

Келесі жылдың жазында, 1757 жылдың 29 маусымда император Әмірсананы тез арада ұстап беруді талап етіп, Ұлы және Орта жүздерге арнайы елшілік жіберуді бұйырған жарлық шығарды. Бұл жарлық бойынша император Әмірсананы сенімсіздігі мен тұрақсыздығы үшін «қарақшы» деп атап, қазақтар оның тұзағына түсіп қалуы мүмкін деген қауіпін білдірді (Хафизова, 1989: 115–116). Бұл императорлық жарлықта көндіру әрекеті, қорқыту, тіпті марапаттау ұсынысы да бар: Әмірсана бастаған жоңғарларды толығымен жоюға шешім қабылдаған Цин империясына Әмірсана әлі де үлкен қауіп төндірсе керек.

Абылай Цин протекторатын қабылдағысы келетінін көрсетіп, айла жасауға бел буды. Біріншіден, Қазақ хандығының аумағына Цин шапқыншылығын тоқтату қажет болды. Екіншіден, Абылай Жоңғария жерінің бір бөлігіне көз тікті. Бұл Қазақ хандығының сақталып қалуы, ата-баба

көшпелі жерлерін қайтару мәселесі шешіліп жатқан кез еді (Сирик, 2020: 6). Осыған орай, 1757 жылы 31 тамызда қазақ сұлтаны Император Цяньлунға хат жолдап, Цин империясы ұсынатын ұлы өркениетке қосылуға ниет білдірді (Ерофеева, 2014: 289). 1757 жылдың қыркүйегінде Бейжінде қазақ елшілігі қабылданды (Хафизова, 1989: 141). Осылайша қытай билігінің қолынан князь титулын алған Абылай өзінің айлакер әрі мәмілеге келе білетін талантты билеуші екен көрсетті (Кенесарин, 1992: 55). Абылай ханның алысты ойлайтын стратег және келешекті көре білген көреген екені байқалады (Бекмаханов, 2010: 31).

Цин императорының адамдары Әмірсананы тез арада ұстап беруді талап етіп, Абылай тұрағына жіберілді. Келіссөздер күздің аяғына дейін жалғасты. 1757 жылы 19 қарашада өз адамдарының Абылаймен жүргізген келіссөздері туралы Чжао-Хуэй былайша баяндады, сұлтан өз кезегінде Цин әскерлерін қазақ жерінен шығару туралы қарсы талаптарды алға тартып, Әмірсана оның қолында емес екенін айтқан: «Абылай көтерілісші Әмірсананың қоршаудан қалай құтылғанын егжей-тегжейлі айтып берді. Біз қарақшы Әмірсана қолға түспейінше қазақ шекарасынан әскерлерді шығару мүмкін емес деп жауап бердік... Біз: «Сіз көптен бері бұл істі созып, қарақшыларды бізге бермей отырсыз, сондықтан көмек үшін әскерлер жібергіміз келеді. Алайда, қоныстарыңызды үркітіп аламыз деп қорқып, алдын ала хабарлап отырмыз... Абылай бір күннен кейін кездесеміз деп уәде берді... Келесі күні тағы кездесеміз деп келістік. Сол күні Абылай ауырып қалдым деген хабармен бір кісі жібереді. 10 күннен аса кездесе алмадық, сол себепті қасындағы сенімді адамдарымен хабарластық, олар Абылайдың Әмірсанаға антпен байланғанын айтты... Абылай бала-шағасымен, бауырларымен ант берді. Сол күннен бастап Абылаймен 10-нан астам рет кездестік...» (Хафизова, 1989: 129–130). Кейінірек Абылай Әмірсананың Ресей империясына қашып кеткені туралы хабарлайды. Көріп отырғанымыздай, Абылай Әмірсанаға біраз міндеттеме жүктеп, олармен кездесуден қашып, уақыт ұтып, Цин депутаттарын қажытуға тырысқан.

1757 жылы Цяньлун Орта жүз қазақтарының өкілі ретінде Абылай сұлтанмен тікелей келіссөз жүргізу үшін елшілік миссиясын жібереді (Опума, 2014: 55). Абылаймен келіссөздердің бірінші кезеңі қазақ даласына тығылып қалған Әмірсананы ұстап алу мәселесіне арналды. Содан кейін келіссөздердің екінші жартысында Цин-Қазақ қарым-қатынастарын дамытуға қатысты проблемалар талқыланды. Абылай Цин патшалығымен қарым-қатынастың қазақ қоғамында ешқандай бақылау орнату мен қайта құруды білдірмейтінін біліп, қазақ рулары мен тайпалары тізімін, қазақ ақсүйектері өкілдерін ұсыну және лауазым беру жөнінде өте белсенді келіссөздер жүргізді. Жоңғар мәселелерін шешуге байланысты елшілік миссия қазақ-цин қарым-қатынасының негізін құрады.

1757 жылғы елшілік құрамында Орта жүзге Цин әулетінің ханзадасы, цинванның ұлы Ерке-Шара келді. Цинван лауазымы «Бірінші дәрежедегі Ұлы князь немесе Қан бойынша Ұлы Князь» атағын императордың ұлдары мен ағалары иеленді (Опума, 2014: 56). Ерке-Шара ұзақ уақыт Жоңғар хандығында болып, Абылай тұтқынға түскен кезде Галдан Цереннің ордасында болды. Олар бір жерде шамамен 2–3 жыл өмір сүрді және Цяньлун олардың бір-бірімен достық қарым-қатынас орнатқанын білді. Сонымен қатар, Ерке-Шара Абылайдың мінезін жақсы түсінетін. Осыған байланысты император Ерке-Шараға және Әмірсананы басып алуды басты мақсат еткен осы елшілік миссиясына үлкен үміт артты. Онсыз империя мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас туралы келіссөздерге кірісу туралы сөз қозғалуы мүмкін емес еді. Негізінде, әуелінде, елшілер Абылай ордасына келгеннен кейін көп уақыт Әмірсана мәселесімен айналысты, егер қарақшы Әмірсана қолға түспесе, қыс таяп қалғандықтан, қазақ қоныстарын талқандау керек болды (Хафизова, 1989: 137). Алайда Абылай Әмірсананың елінде жоқ екенін тағы да мәлімдеп, балалары және ағаларымен ант берді (Хафизова, 1989: 145). Елшілік миссиясы Абылайға жеткенде Әмірсананың кетіп қалғаны рас. Әмірсана 1757 жылы 8 тамызда Семейге жетіп, Ресей билігінің қорғауында болды. Содан 31 тамызда Тобылға келіп, 2 қыркүйекте шешек

ауруынан қайтыс болды (Onuma, 2014: 60).

Сондай-ақ ханзаданың ұлымен бірге Абылайға елшілік миссиясының басшылары Чжао-Хуй және Нусан атты маньчжурлық екі жоғары дәрежелі ту ұстаушысы келді (Onuma, 2014: 60). Бұл 1750 және 1760 жылдардағы Цяньлунның оңтүстік жорықтарында императорлық эскорт командирлері ретінде қызмет еткен императордың әскери шенеуніктері еді. Екеуі де маньчжурлық Сары ту орденінен шыққан; екеуі де жоғары жалақысы бар және тәжірибелі дала командирлері, сондай-ақ әскери қамтамасыз ету бойынша сарапшылар болды; және екеуі де Цяньлун (1755–1759) жорықтарында алдыңғы шебінде болды (Michael G. Chang, 2015: 13). Олар Абылаймен 1757 жылы 5 қыркүйекте кездесті, Нұсан сұлтанның тұлғасы мен болмысын былайша сипаттайды: Абылай қырық жас шамасында, бойы аласа, жақ сақал қойған. Оның ақылды мінезі бар және бәрін анық түсіндіреді (Onuma, 2014: 60).

Олар кейіннен лауазым мәселесіне көшті. Абылай қазақтардың Цин империясына «бағынуының» нәтижесінде олардың ежелгі әдет-ғұрыптары өзгереді деп қауіптенді. Атап айтқанда, ол Цин атағын алуға және киім-кешек пен бас киімді өзгертуге қарсы болды. Нұсан оған үкіметтің өз әдет-ғұрыптарын енгізбейтінін түсіндіріп, Ерке-Шараның моңғолдардың халха үлгісіндегі киімдерін кие беруі оның шындықты айтып отырғанына дәлел болды (Onuma, 2014: 69). Абылай Чжао-Хуэй, Нұсан және Ерке-Шарамен келіссөздер кезінде Цин империясымен қарым-қатынас орнату қазақ қоғамында үлкен өзгерістерге әкелмейтінін анық түсінді. Оның үстіне Цин императоры берген атақ Абылайдың беделін арттыруы әбден мүмкін еді. Әрине, циндік хань титулының қазақтар арасындағы дәстүрлі хан титулынан айырмашылығы болды, оны Император Цяньлун Абылайға арнаған жарлығында ерекше атап өтті. Алайда Цин атағы кейіннен оның қазақ қоғамындағы ықпалының беделін арттырудың тиімді құралы болып шықты. Ерке-Шара Абылайдың қасында 5 ай болып, 1758 жылы қаңтарда Цяньлунның жарлығымен шекараға оралды.

Келесі елшілік 1758 жылы келіп, нәтижесінде қазақтар Цин патшалығымен Шығыс Тянь-Шяньдағы Ерен Қабырға деген шатқалда сауда жасау туралы келісімге келді. Сібір губернаторы Ф. Соймоновтың 1759 жылғы 30 қыркүйектегі Сыртқы істер алқасына жасаған баяндамасынан қытайлардың дипломатиялық өкілдіктеріне жауап ретінде Абылайдың да Бейжіңге елшілерін жібергені белгілі (РИССА. 113-қ. 3Д. 1759: 113/1-т. 2-іс., 185–186-п.). Осы баяндаманың мәліметтеріне сүйене отырып, келесі бірқатар қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, Цин империясына Абылайдың туысы Ұрыс сұлтан бастаған дипломатиялық өкілдік жіберілді. Екіншіден, бұрынғы Жоңғар мемлекетінің жерінде орналасқан Ерен-Қабырға аймағында қытайлармен сауда жасау туралы алдын ала келісім жасалды. Цин тарапы әлі Ресей империясының бодандығына кірмеген қазақтарды және басқа да көрші халықтарды бодандыққа қабылдауға әрекет жасады.

Ұзақ дипломатиялық келіссөздер үдерісі басталды. Абылай 1757 жылдан бері Цин империясымен тату-тәтті қарым-қатынаста болғанына қарамастан, ол осы елдің қол астындағы урянхиялықтарға жиі шабуыл жасап, Цин билігінің наразылығын тудырды. Сөйтіп, империя Іле өзені аңғарында және Тарбағатайда бекініс шептерін салуды жалғастырды. 1760 жылы 9 наурызда император Цяньлун әскерлерінің урянхайларға шабуыл жасауына байланысты Абылайға елшілік жіберу туралы әскери кеңеске жарлық шығарды. Жарлыққа сәйкес император қазақтардың Урянхайға жасаған шабуылдары туралы хабарламаларды тексеруді бұйырды, сонымен қатар шабуылдарға Абылайдың жеке қатысуы туралы мәліметтердің растығына күмән келтіреді. Үрімжідегі үздіксіз келетін қазақтармен қазіргі сауда-саттық бірқалыпты жүріп жатқандықтан, қазақтар тарапынан мұндай әрекеттер орын алмау керек еді (Хафизова, 1989: 172).

1760 жылы мамырда урянхайлардың ұрлануына ашуланған Цин тарапының ашуын көрген Абылай Цин жағын тыныштандыруға тырысып, император Цяньлунға жазған хаттарында

оларға адалдық пен құрметін білдіреді (Ерофеева, 2014: 301).

1760 жылы 5 шілдеде Цин елшісі Наван Абылай сұлтанның Қылшақты өзенінің бойындағы қосына келеді, бұл туралы аудармашы Ф.Гордеев Троицк бекінісінің коменданты полковник П.П. Роденге хабарлаған (ООМА. 1-қ. 1-т. 89-іс. 245–250-п.). Аудармашының хабарламаларынан қазақ-цин қарым-қатынасының біраз жай-жапсарын білуге болады. Біріншіден, Абылай тұрағында қазақтар ұрлап кеткен урянхай азаматтарын, қалмақтарды және малды қайтару мақсатында Циннің дипломатиялық өкілдігі болды. Екіншіден, олар осы ұрлауға қатысқан қазақтардан зардап шеккендерге келтірілген шығынды өтеуді талап етті. Қытай тарапы шарттары орындалмаған жағдайда, соғыс болады деп қорқытты. Келіссөздер барысында тұтқындардың шын мәнінде қазақтарда екені белгілі болды, бұл кезде 2 урянхай тұтқыны елшілерге басып кірген, елшілер оларды жаңа қазақ қожайындары күшпен қайтаруға әрекеттенген кезде қарудың күшімен қорғап қалған. Оның үстіне елші қасындағы адамдарымен бірге Сырдария өңіріндегі Әбілмәмбет ханға аттанған.

Қазақ билеушілері сол кезде Цин империясының қысымына ұшырай бастаған Шығыс Түркістанның мұсылман халқымен белсенді байланысқа түсе бастады. Мұны 1760 жылы 10 сәуірде Абылай сұлтанның төленгіт Райымбектің орыс аудармашысы Я. Гуляев пен князь И. Ураковқа 1760 жылы 10 сәуірде Орта жүзге Шығыс Түркістаннан елшілер келгені туралы берген мәліметтерінен көруге болады. Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанға Қашқар мен Жаркент қожаларынан «шабармандар» келгенін, олардың Цин әскерлеріне қарсы күресте адамдармен және жылқылармен қамтамасыз ету немесе қытайлармен жылқы саудасын тоқтату мәселесінде көмек сұрағаны белгілі болды. Бірақ олар жауап алмаған, Абылай көктемде бұл мәселені талқылау үшін Әбілмәмбет ханға бармақ болды (РИССА. 112-қ. 1760. 122/1-т. 4-іс. 72-п.).

Қазақтар мен қытайлар арасындағы салыстырмалы түрде бейбіт қарым-қатынастар аясында қырғыздар мен өзбектердің біріккен жасақтарының маньчжур-цин әскерлеріне қарсы тұтас шайқастары болғаны туралы Тара қаласының тұрғыны А. Шиховтың 1760 жылғы 30 тамыздағы Сібір әскери шебіндегі әскерлер қолбасшысы генерал-майор И.И. Веймарнның кеңсесіне берген куәлігінен белгілі (ООМА. 1-қ. 1760: 233–234-п.).

Бұл құжаттан Шығыс Түркістанның мұсылман қалаларын қытайлар жаулап алу кезінде кейбір басшылардың Орта Азия қалаларына қашып кеткені, олардың соңынан 9 мың адамдық Цин отряды жіберілгені белгілі болады. Бірақ олардың алдынан өзбектер мен қырғыздардың біріккен әскерлері шығып, соңғылары 7 мыңға дейін қытайды өлтірген. Қырғыздар мен өзбектердің жасақтары 100 мыңға жуық әскерден құралған еді.

Император Цяньлун қазақтардың урянхайларға жасаған жорықтарын тоқтату үшін 1760 жылы 18 қарашада Абылай сұлтанға жазған грамотасында Цин империясына бағынышты урянхайлықтарға шабуыл жасауға біржола тыйым салды (Хафизова, 1989: 21). Бұл жарлықтан мынаны аңғаруға болады: қытайлар қарақшылықпен қазақтардың айналысқанын анықтады. Енді қазақтар шабуылдар нәтижесінде қолға түскен Цин империясына бағынышты малдар мен адамдарды қайтара бастады. Бұдан былай Циндік Қытай ойраттардың қазақтарды мазаламайтынына кепілдік берді.

Одан кейінгі жылдарда Жоңғарияға циндік қауіп кейінге ығысқан тұста қазақтар циндік қауіп өздеріне қарсы төну мүмкіндігін қарастырды, мұны Звериноголов бекінісіндегі қолбасшы, секунд-майор Д.Скотиннің Сібір корпусының қолбасшысы – бригадир К.Л. фон Фрауендорфқа 1758 жылғы 1 сәуірде жазған баяндамасы дәлелдейді. Баяндамадағы мәліметтерге қарағанда, қазақтар император Цяньлун әскерлерінің шабуылынан қауіптенген, сондықтан орыс бекіністеріне жақынырақ қоныс аударуды көздеген (РИССА. 113-қ. 3Д, 1759. 74–75-п.). Сонымен бірге, бұл хатта тағы бір нәрсе көрінеді: Ресей империясы 1752–1755 жылдары қазақ жерінде салынған Новоишимская желісінің жаңа бекіністері аймағындағы белсенділіктен

қорқып, бұл қауіпке біршама күмән келтірді.

Бұл жағдай сол кездегі қазақтар мен Цин империясы арасындағы байланыс әрекеттерінің күшейгенінен байқалады. Осыған байланысты Ресей империясы қазақтар мен Цин империясы арасында тұрақты саяси байланыс орнатуға жол бермеу шараларын жасады. Бұл Сыртқы істер алқасының Орынбор губернаторының міндетін атқарушы А.И. Тевкелев пен кеңесші П.И. Рычковқа 1758 жылғы 6 мамырдағы Цин үкіметінің қазақ ақсүйектерімен саяси байланыс орнату әрекеттеріне тосқауыл қою шаралары туралы жарлығынан байқалады. Абылай сұлтан Цин империясымен бітімге қол жеткізіп, өзара елшілік алмасу туралы баяндады. Бітім 1757 жылы маусым айының басында Аягөз өзені маңындағы Айғыз және Айсантық шатқалдарында жасалды (РИССА. 3-қ. ЗД. 1758. 122/1-т. 3-іс. 7–16-п.). Сондай-ақ, келіссөздер нәтижесінде тараптар Ерен-Қабырға деп аталатын шатқалда сауда ұйымдастыруға келісті.

Сол екі арада 1758 жылы жоңғарлардың толық талқандалу кезеңінде Абылайға бағынышты қазақтар мен Цин империясы арасындағы қарым-қатынастар өте жақсы дамыды, мұны Сібір губернаторы Ф.И. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына 1758 жылы 14 шілдеде жасаған баяндамасы айқын дәлелдейді. Қытайлар қазақтарды өздерінің жақтастары деп санады және Әмірсана мен Цин әулеті арасында соғыс болған жағдайда қазақтар олардың жағына шығады деп есептеді. Цин әскерлерінің қолбасшылығына жасалған баяндамада келтірілген мәліметтерге қарағанда, Әмірсананың Ресей империясында екенін білген, осыған байланысты оны әскери күштермен табуды жоспарлаған, ал қазақ көшпелілері сол кезде Ресей шекараларына жақын жерде орналасуы керек болған (РИССА. 113-қ. КҚД. 1758. 113/1-т. 4-іс. 220–221-п.).

Кейде Абылай Әмірсананың қайтарылуы мен тұтқындалуына қатысты Цин императорына қатысты ұстанымын Ресей империясына «ашық» көрсетті. Бұл оның Орынбор губернаторының міндетін атқарушы А.И. Тевкелевке 1758 жылы 22 шілдеде Әмірсанаға да, жоңғар қашқынын құтқаруға тырысқан Ресей империясына да үзілді-кесілді қарсы болған Цин үкіметімен қарым-қатынасы туралы жазған хатынан айқын көрінеді. Оның айтуынша, Әмірсананы Цин үкіметіне беруді талап ету үшін Цяньлун елшісі Ресей империясына жіберіледі, ал одан бас тартқан жағдайда император күш қолданады (РИССА. 3-қ. КҚД. 1758. 122/1-т. 3-іс. 99–99-п.).

Ресей империясы бұл ақпаратқа сенбеді деп ашық болжауға болады және ол міндетті түрде екі рет тексерілді. Барлаушылар мен тыңшылар, мысалы, тексерістен өткен бұхарлар немесе татарлар арқылы өзара тексеру жүргізілді. Орынбор губерниялық кеңсесінің елшісі Мурзалеі Шиховтың «ертегісінде» Абылайдың Цин сарайымен елшілік байланыс орнатқаны және 1758 жылы 29 тамыздағы аймақтағы саяси жағдай туралы айтылады. Мурзалеі Шихов, өзіне белгілі деректер бойынша, Абылай Цин бодандығын 1757 жылдың көктемінде қабылдады. Цин әскерлері Абылайдың көшпелі лагерлерінен Баркөл маңында екі ай қашықтықта орналасты. Іле өзенінде елді мекен болмаған, бірақ Цин әскерінің пошта бекеттері құрылып, олар да егістік жерлерді өңдеген. Қазақтарға Цин елшілері келді, олар Шиховтың айтуы бойынша Абылай сұлтанды, Құлсары мен Құлақ батырларын күтіп Әбілмәмбет ханмен қоныстанды (РИССА. 6-қ. КҚД. 1750. 122/1-т. 6-іс. 36-39-п.).

Бұл хаттан Ресей патшалығының Қазақ хандығында да, көршілес елдерде де болып жатқан оқиғаларды жақсы білгенін аңғаруға болады. Біріншіден, 1757 жылы Абылай Цин бодандығын қабылдады. Екіншіден, империяның қазақтармен қарым-қатынасы қиындаған жағдайда оларға қарсы бағытталған әскері болды. Үшіншіден, орыстар қытайлардың әлсіз қаруланғанын білді. Төртіншіден, бұрын жоңғарлар жайлаған жаңа жерлерде қытайлар әлі бекіністер салмаған. Бесіншіден, қазақтар мен қытайлар арасында елшілік байланыстар болған (РИССА. 4-қ. КҚД. 1750. 122/1-т. 4-іс. 23–24-п.).

Одан кейінгі жылдары қазақтар мен Циндік Қытай арасында екі жақ мүдделі болған ұзақ дипломатиялық келіссөздер басталды. Сонымен, 1759 жылы 8 наурызда Мамық пен

Базар қазақтары Орынбор губерниялық кеңсесіне жазған хаттарында Абылай сұлтан Цин императорынан құрмет пен сыйлықтар алғанын хабарлайды. Оның үстіне олар қазақ сұлтанының қол астындағылардың өмірін сақтап қалу үшін Цин империясымен бітімге келгенін, соның арқасында Император Цяньлунның үлкен ықыласына ие болғанын хабарлады (ООТА. 1-қ. 1-т. 1-іс. 189–190-п.). Оның үстіне дәл осы ақпаратшылар ресейлік тарапқа Абылай сұлтанның бейтарап позиция ұстанғаны және Ресей мен Цин империялары арасында әскери қақтығыс болған жағдайда қандай да бір тарапқа көмек көрсетуден бас тартқаны туралы өте маңызды хабарды айтты: «бірақ өзінің жеке сақтығын қорғады» (ООТА. 1-қ. 1-т. 1-іс. 189–190-п.).

Бұл ретте қазақ ханы Әбілмәмбет пен Абылай сұлтан қытайлармен күрделі келіссөздер жүргізгенін Орынбор губерниялық кеңсесінің Сібір корпусының бригадирі К.Л. Фрауендорфқа 1759 жылғы 23 наурызда жолдаған промемориясынан байқауға болады. Әрине, басты мәселе қазақтардың жоңғарлар қаңырап бос жатқан жерлерінде еркін жүріп-тұруы туралы болды. Оның үстіне Ресей империясы қытайлардың бұрынғы жоңғар жеріне енуіне жол бермеу мәселесінде қазақтарды пайдалануға мүдделі болды. Бұл туралы 1759 жылы 11 ақпанда императрица II Екатерина генерал-майор Тевкелев пен алқа кеңесшісі Рычковқа жарлық шығарған болатын (ООТА. 1-қ. 1-т. 1-іс. 230–231-п.).

Әрине, Ресей империясы мен қазақтардың мүдделері іс жүзінде сәйкес келді: Ресей империясы Цин империясын Жоңғарияға жібергісі келмеді, ал қазақтар бір кездері жоңғарлар басып алған өздерінің ата-баба жеріне жетуді көздеді.

1760 жылдың аяғында қытайлықтардың тұрағына Жолбарыс сұлтан бастаған қазақ елшілігі жіберілді. Бұл ресейлік ортада күмән тудырды. Бірақ олар Сібір әскери шебінің қолбасшысы генерал-майор Веймарн мен Абылай сұлтанның жақын серігі, старшина майор Байжігіт арасында 1761 жылы 1 қаңтарда Циндік Қытайға қазақ елшілігін жіберудің себептері туралы әңгімелесу кезінде таратылды. Абылай Орта жүз халқының Барақ батырмен бірге жоңғар қалмақтарының орнына империяның қол астындағы Садат болысынан шыққан урянхайлықтарды абайсызда басып алуына байланысты ағасы Жолбарыс сұлтанды делегациямен бірге Цин империясына жібереді. Жолбарыс сұлтан тұтқынға алынған цин бодандарының барлық табылғандарын империяға қайтаруға аттанды (Хафизова, 1989: 181). Осыдан Абылайдың кезінде қазақтар айдап кеткен урянхайлықтарды елге қайтару мәселесін реттеу үшін Цин билеушісіне өз адамдарын жібергенін көреміз. 1761 жылы Цин императоры жаза ретінде қазақтарға Аягөз өзенінің оңтүстігіндегі жайылымдық жерлерді пайдалануға тыйым салды, бірақ бұл олардың Тарбағатайға көшпелі жолымен жүруіне әлі де кедергі бола алмады.

Сол жылы қазақтарға орыс тағына деген адалдығын бірнеше рет дәлелдеуге тура келді: Ресей империясы Абылайдың Циндік Қытаймен жиі араласатынына алаңдады, мұның дәлелін Жолбарыс сұлтанның 1761 жылғы 28 желтоқсандағы Абылайдың Цин билігімен қарым-қатынасы және оның Ресей бодандығы туралы антына адалдығы жөніндегі Омбы қорғанына хабарламасынан көруге болады (Хафизова, 1989: 182). Бұл хаттан қазақ сұлтанының орыс тағына адалдығы, Цин бодандығын алуға ниетінің жоқтығынан басқа Қытайлармен сауда жасайтын Тарбағатай, Ирен Қабырға және Іле өзені маңындағы бірқатар жерлерді атайды. Оның үстіне Цин империясы қазақтарға Аягөз өзенінің арғы жағына көшіп қонуға тыйым салғанын жариялады. Сол әңгімеде Жолбарыс қазақтардың қытайлармен ешқандай хат-хабары болмағанын, Цин империясына елші жібермейтінін баяндайды. Әрине, бұл жерде қазақтар ашықтан-ашық қулыққа басып, Ресей тарапын шатастырған: мұны осы кездесуге дейін де, одан кейін де ондаған елшіліктерді растайтын көптеген архив құжаттарынан байқауға болады.

Сөзіміздің растығына көп ұзамай Бейжіңге жаңа елшіліктің жөнелтілуі де дәлел, оны Тобыл губерниялық кеңсесі жанындағы «Шетелдік өтініштер жөніндегі» комиссияның Сыртқы істер алқасына 1763 жылғы 29 шілдеде жолдаған Абылай сұлтанның кезекті елшілігі және Жоңғарияда Цин отарлауының барысы туралы баяндамасынан білуге болады. (Хафизова, 1989: 37).

Бұл құжаттан Цин бекіністерінің бұрынғы жоңғар жерінде салынғанын, жаулап алған жерлерді ұстап тұру үшін әскерлер орналасқанын анық аңғаруға болады. Бұл өлкеге қытайлар бастаған бұрынғы жоңғар тұтқындары (қалмақтар) да жіберілді. Жоңғарларды империяға адал ету үшін Цин шенеуніктері ұлтаралық некелерді енгізе бастады, жоңғарларды қытай әйелдерімен, ал қытайларға жоңғар әйелдерін берді, осылайша жоңғарлардың ассимиляциясы басталды. Барлық қазақ елшілеріне әрқашан сый-сияпаттар үйіліп төгілді, бұл қазақ өкілдерін өзіне қаратуға деген ұмтылыс болды (Хафизова, 1989: 193–195). Айтпақшы, бұл елшілікті Сұлтанмәметтің немере ағасы Ұрыс сұлтан басқарды. Бұл елшілікке Нұралы хан мен оның ұлы Ералыдан келген депутаттар қосылды (РИССА. 4-қ. ҚҚД. 1758. 113/1-т. 4-іс. 121–122-п.).

Зерттеу нәтижелері

Ресей империясы қазақ билеушілерінің Циндік Қытаймен жақындасу әрекеттерін ауыр қабылдағанына қарамастан, хандар мен сұлтандар циндік елшіліктерді қабылдауды жалғастыра берді. Бұл башқұрт старшинасы Қ. Қазанбаевтың 1765 жылғы 2 қарашадағы Орта жүздің көшпелілер қосындарын аралап, Абылай сұлтанның ордасына Цин елшілігінің келгенін өз көзімен көрген куәлігінен анық байқалады. 1767 жылы Абылайдың Цин империясына жіберген делегациясы 2000 сом ақшалай бағаланған сыйлықтармен оралды. Старшинаның айтуынша, жоңғарлар аумағында бекіністер салынып, ауылдар мен әскерлер орналасқан. Сондай-ақ, Цин әскерлері басып алған екі Қашқар қаласы азат етілгені, ал Цин билеушілері өлтірілгені, енді империяның жазалаушы отрядтарын жібергені белгілі болды (Хафизова, 1989: 212–214).

Шекара мәселелерін шешу үшін қазақтар елшілерін миссиямен жіберуді қолға алды. Бұған Петр-Павел бекіністерінің қолбасшысы генерал-майоры П. Девицтің Сібір корпусының қолбасшысы генерал-лейтенант И.И. Шпрингерге Абылай сұлтанның Цин империясына елшілігінің қайтып оралғаны және оның 1765 жылғы 10 қазандағы Дуррани империясымен соғысы туралы хабарларының бірі дәлел (ООТА. 1-қ. 1-т. 1-іс. 137, 199-п.).

Бұл хаттан мынаны аңғаруға болады: кейбір қазақ ақсақалдары мен батырлары Ресейге мезгіл-мезгіл ақпарат беріп тұрған, шамасы, тегін емес. Ал Абылай сұлтан жіберген елшілік Цин империясынан оралды. Үшіншіден, Цин императорының ауғандармен соғысқаны туралы ақпарат алынды (ООТА. 1-қ. ҚҚД. 1-т. 1-іс. 137, 199-п.).

Қазақ-қытай қатынасында жоңғарлардан азат етілген жайылымдық жерлерге байланысты әскери қақтығыстар жиі болып тұрды. Мұны Сібір губернаторы Ф.И. Соймоновтың 1763 жылғы 15 қаңтардағы қазақ-цин қақтығысы туралы Сыртқы істер алқасына берген баяндамасынан, Сарысу өзені маңындағы көшпелілер лагерінде қытайлар Қазбек би мен Қабай биге бағынышты қазақтардың едәуір бөлігін тұтқынға алғанын көруге болады. Аудармашы Гордеев пен көпес Возмилов талаптан кейін империядан көптеген адамдар мен ұрланған жылқылар қайтарылмағанын хабарлады (РИССА. 1-қ. ҚҚД. 1763. 122/1-т. 1-іс. 1–12-п.).

Қазақтар мен қытайлар арасындағы жер дауы Цин империясымен қиын қарым-қатынаста болған басқа елдердің назарын аудармай тұра алмады. Осыған байланысты Орта Азиядағы өзбек билеушісі Ирдан би қазақтармен әскери одақ жасамақ болды. Мұны Ирдан бидің 1764 жылғы 13 тамыздағы циндерге қарсы одақ туралы Абылайға жазған хатынан көруге болады (Хафизова, 1989: 202–203-п.).

Бірқатар дипломатиялық келіссөздерден кейін 1767 жылы император Цяньлун қазақтардың Цин бодандығын қабылдап, жайылымдық жерді пайдаланғаны үшін алым-салық төлегеніне айырбас ретінде Тарбағатай мен Іле өзені бойында көшіп қонуға рұқсат берді. Бұған Цяньлунның 1767 жылғы 17 ақпандағы әскери кеңеске жарлығы дәлел, оған сәйкес егер қазақтар Цин қарауылдары шебінен әрі көшіп қонған жағдайда, жылқы және басқа да мал түрінде жайылымдық жер ақысын алу туралы Абылайға хат жолдау керек еді (Хафизова, 1989: 214–215-п.).

Кейде қазақтар мен өзбек билеушісі Ирдан бек арасындағы қарым-қатынас шиеленісе түскен кезде Абылай сұлтан әскери көмек көрсету туралы өтінішпен Бейжіңге елшілік жіберіп отырды. Абылайдың немере інісі Дәулет-Гирей сұлтан 12 адамнан тұратын елшілік құрамында барды. Бұған 1767 жылы 14 қазанда Орта жүзден оралған башқұрттар Қ.Абзанов пен оның жолдастарының куәлігі дәлел (Хафизова, 1989: 219).

Біздіңше, Абылайдың өзі Цин империясының қазақтарға әскери көмек көрсетпейтінін біліп, бұл істің сәтті өтетіне сенбеген. Күткендей: 1767 жылы 21 қазанда Император Цяньлуннан Абылайға қазақтар да, қоқандықтар да императорға бағынышты болғандықтан Қоқан хандығымен соғыста әскери көмек көрсетуден бас тартатыны және оның бұл мәселеге араласпайтыны туралы хат жіберілді (Хафизова, 1989: 220–221). Одан кейінгі жылдары да Ресей империясы қазақ-цин қатынасының дамуын, оның ішінде орыс тілмаштары арқылы бақылап отырды. Осылайша, аудармашы М.Араповтың 1769 жылғы 17 наурыздағы мәліметінен Орынбор кеңсесінде Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанның Цин сарайымен сауда және елшілік байланыстары туралы мәліметтер алынды (Хафизова, 1989: 116).

Цин әскерлерінің қолбасшылары жоңғар зайсаны Қайсысарыны іздеді, қазақтар ол жоқ деп жауап береді. Сондай-ақ циндердің талаптарының қатарында Абылайдың оларға көмек көрсетуі, Орта Азияның бірқатар қалаларын – Самарқанд, Ташкент, Бұхара және басқа да елді мекендерді басып алу үшін қазақ қарулы жасақтарын бөлу болды, олар бірнеше қиыншылықтарды, соның ішінде көптеген қазақ қандастарының сонда тұратынын алға тартып, одан бас тартты (Хафизова, 1989: 166–168). Сонымен қатар, қытайлықтардың Орталық Азия қалаларына шабуыл жасау ниетінен бас тартқаны белгілі болды.

Бұл хаттан Абылай мен Әбілмәмбетке осы мұсылман өлкесінен қожалар келгенін байқауға болады. Олар қазақ билеушілерінен қытайлардың езгісіне қарсы жасақпен көмектесуін өтінді. Және олар Қазақстан тарапын циндік тауарларына алданып қалмауға көндіруге тырысты. Яғни, ықпалды қожалардың бастамасымен мұсылмандық блок құру әрекеті болды.

Одан кейінгі жылдары Абылайдың Қытаймен елшілік байланысы нығая бастады, бұл 1771 жылы Әбілмәмбет ханның орнына Абылайдың жалпықазақ ханы болып сайлануымен байланысты. Осылайша, Құлсары батыр 1773 жылы 3 қыркүйекте Петр-Павел бекіністерінің қолбасшысы генерал-майор С.К. Станиславскийге хан Абылайдың ордасына Цин империясынан император сарайында аманат болып отырған ұлы Әділдің оралғанын хабарлады (ООТА. 1-қ. 1-т. 1-іс, 182: 174–175-п.).

Хан Абылай билігінің соңғы жылдарында оның Ресеймен қарым-қатынасы (бұрынғы Цин империясымен байланысының күшеюі аясында) нашарлай бастады. Ең бастысы: Ресей империясы оны жалпы қазақ ханы деп мойындағысы келмеді. Оның үстіне оны тұтқындап, орнына басқа сұлтандарды, тіпті батырларды қою әрекеттері де дала заңдарына мүлдем сәйкес келмейтін. Осындай жағдайларда Абылай Ресей империясын өзіне айтарлықтай жеңілдіктер жасауға және алуға мәжбүрлеу үшін Цин империясына біршама жақындауға тырысты. Бұл жағдайды Күлебақи-батырдың Петр-Павел бекінісіндегі қолбасшы, бригадир С.В. Сумороковке 1778 жылы 16 қаңтардағы хатынан көруге болады, онда Күлебақи-батыр Абылай ханның өзіне бағынышты қазақтармен бірге Ресей империясымен сауда қатынасын тоқтатып, Цин бодандығына өтуді қалайтынын хабарлайды (РИССА. 1-қ. КҚД, 1758. 212-іс. 56-п.).

Бұл ретте қазақ батыры Ресей империясының билігіне мойынсұнып, Абылайдан кету белгілерін білдіріп қана қоймай, өз билеушісін «миы жоқ» деп қорлап, империядан жеңілдіктер мен сыйақылар алғысы келгені көрінеді (ООТА. 1-қ. 1-т. 212-іс. 56-п.).

Айтқандай, сол батыр Абылайға капитан Бреховпен және Байжігіт-Мұрзамен бірге барып, ханның Цин императорымен жасырын «қарым-қатынасы» және оның Ресей империясына қатысты тұрақсыздығы туралы да хабарлағанын оның Сумороковтың атына 1778 жылғы

25 ақпандағы хатынан көруге болады. Осы хабар бойынша Абылай император Цяньлунға қалмақ ноянын хатпен және өзімен бірге бес қазақты елшілік миссиясы ретінде жібереді (ООТА. 1-қ. 1-т. 212-іс. 161–164 п.). Ресей империясы Абылайды орнынан алып тастауға, тіпті тұтқынға алуға және оның орнына атығайлық батыр Күлебақиді отырғызуға әрекет жасады (Сирик, 2018: 5).

1780 жылы күзде Абылай дүниеден өтті. Онымен бірге Циндік Қытаймен байланыстар тоқтатылуы керек сияқты еді. Бірақ жақсы қарым-қатынасты сақтау дәстүрі Уәли сұлтан тұлғасында жалғасын тапты.

Абылай хан Ресей империясымен және Цин империясымен екіжақты дипломатия арқылы өз билігін сақтап қалды. Ол қайтыс болғаннан кейін үлкен ұлы Уәли ханның бұрынғы саясатын жалғастыра берді. Уәли ханға бағынышты қазақтардың Цин империясына дипломатиялық миссиялары мен Цяньлун мен Цзяцин императорларынан елшіліктердің келуі Абылай кезіндегідей жиілікте болмаса да, жалғасын тапты. Жаңа ханның сайлануын тексеру туралы есептердің материалдарында Уәлидің «хань» титулының мұрагерлігін тануға байланысты іс-шараларға қатысқан Цин дипломатиялық миссиясы да аталды.

Цин императоры Цяньлунның соңғы кезге дейін Абылаймен қарым-қатынасын сақтағанын хан қайтыс болғаннан кейін 1781 жылы 27 шілдеде жазған хатында императордың ұлы Уәлиге көңіл айтып, еске алу рәсімін өткізу туралы хабарлауы дәлел. Императорға Тарбағатай шенеуніктері хабарлағандай, Абылай ауыр науқастан қайтыс болды. Император Цяньлун Уәли туралы жақсы біліп, оның болмысын терең түсінген еді, және қазақ халқының билеушісі болу үшін оның бойындағы барлық қасиеттер бар екенін түсінді. Өзінің грамотасында ол Уәлидің Бейжіңде соңғы болған уақыты мен Аспан империясының билеушісінен алған жақсылық белгілерін айтады. Абылайдың үлкен ұлы ретінде Цяньлун Уәлиге қазақ жеріне шенеуніктерін «сый-сияпаттармен» жіберіп, қазақ ханы атағын мұрагер етуді бұйырды. Көрсетілген рақымшылдыққа жауап ретінде Уәли өз бауырларымен бірге қазақтарды «қатаң тыйып», билеп-төстеуге, көршілерімен татулық пен достық қарым-қатынасты сақтауға және шиеленіс жағдайларына жол бермеуге тиіс еді (Жанаев, 2013: 31). Сөйтіп, император тұлғасындағы Цин империясы Уәлиді келесі қазақ билеушісі деп сөзсіз мойындады. Цин империясынан хан сайлаудың ресми рәсіміне 300 адамнан тұратын сансыз және мол сыйлықтары бар маңызды елшілік келіп, Уәлиге құрмет сөздерін білдіріп, хан болып сайлануымен құттықтады (РИССА. 122-қ. 1786-т. 3-іс. 9-п.).

Мұны Ресей империясы жақсы білді. Мәселен, 1781 жылғы 19 қарашадағы баяндамасында Ямышев бекінісінің коменданты полковник Н.С. Федцов Сібір шебіндегі әскерлердің қолбасшысы генерал-майор Н.Г. Огаревке Уәли ханға Цин елшілігі туралы жазған болатын. 18 қарашада Күлебақ батырдың өзі Н.С. Федцовке Цин елшісінің Ертіс бекіністеріне жақын жерде тұрақтағанын айтты. Елші Цин патша сарайының қайтыс болған Абылайдың орнына Уәлиді хан ретінде танығанын хабарлап келді. Уәли ақсақалдарды шақырып, хабар алу үшін елшіге қарай бет алды, ал Күлебақ батыр хабармен Ямышев бекінісіне барды (Хафизова, 1989: 243–244).

Қытайлардың қайтыс болған ханды еске алу рәсімін жасағаны анық. Жаңа ханның өзі қытайлық миссиялардың ешқайсысын жасырмады. Хан Уәлидің генерал-майор Н.Г. Огаревке жазған 1781 жылы 30 қарашадағы хатынан мынаны байқауға болады: «Күзде 300 адамнан тұратын Цин елшілігі Баянауыл шатқалына көптеген сыйлықтармен келді. Уәли Баянауылға ас беру үшін аттанды, ал жайлауда оның орнына ағасы Шыңғыс сұлтан қалды» (Хафизова, 1989: 244).

Сібір шебіндегі әскерлердің қолбасшысы генерал-майор Н.Г. Огарев 1782 жылы 22 қаңтарда Сыртқы істер алқасына жазған баяндамасында Цин елшілерінің Абылайды еске алғаны және оның ұлы Уәлиді хан етіп бекіткені туралы егжей-тегжейлі жазған. Уәли ханның император елшілерімен хан титулын бекіту мақсатында кездескені хабарланды. 130 адам, елшілікке сый-сияпат, заттар, азық-түлік тиелген 50 түйе келгені баяндалды. Уәлиді ақ киізге көтеріп,

100 бас қой құрбандыққа шалынып, қағаз ақшаны өртеумен ас берілді (Хафизова, 1989: 245–246).

Қайтар жолға Цин елшілігі Уәли ханның інісі Шығай сұлтан бастаған дипломатиялық өкілдікпен бірге хан патентін алып, императорға жеке алғысын, сондай-ақ жылқы түріндегі сыйлықтарын жеткізу үшін жолға шықты (Хафизова, 2019: 157).

Қорытынды

XVIII ғасырдың аяғында Орта және Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Цин империясының бодандығын қабылдап, Тарбағатайдың, Іле және Моңғол Алтайының жайылымдық жерлеріне, өзен аңғарына қол жеткізді. Онда Цин империясы жоңғарлардан азат етілген жерлерге қазақтардың оралмауы үшін Абылаймен келіссөздер кезінде әскери бекіністерді орнатқан болатын.

Тағдырдың жазуымен Абылай тарихта қазақтың соңғы аға ханы ретінде қалды, ол қайтыс болғаннан кейін қазақтың аса ықпалды хандары мен сұлтандарының Ресей мен Цин империяларының және Орталық Азия мемлекеттерінің геосаяси мүдделеріне белсене араласуы нәтижесінде бұл институттың Даладағы үш ғасырға жуық өмір сүру дәстүрі ақыры тоқтады. Абылай өзінің екі империяның бағыныштысы ретіндегі құқықтық мәртебесін Орта және Ұлы жүзде өзіндік саяси бағытын жүргізу үшін шебер пайдаланды және осы прагматикалық ұстанымының арқасында қазақтар арасындағы ықпал ету аясын едәуір кеңейтті. Абылай дана саясаткер, дарынды қолбасшы, көрнекті дипломат болды. Елу жыл бойы Орта жүзде және онымен қатар жиырма жылдай Ұлы жүздің көптеген тайпалары мен руларында билік жүргізе отырып, ол Даланың солтүстік, орталық және оңтүстік-шығыс аймақтарында саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп, Орта және Жоғарғы Ертіс өңіріндегі және Жетісудағы қазақ рулары мен тайпаларының көшіп-қону аумағын кеңейте алды және қазақтардың Ресеймен, Цин империясымен және Орта Азия хандықтарымен арасында салыстырмалы түрде тұрақты сауда-экономикалық байланыстар орнатты.

Sources

AFPRES — Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Repository of foreign policy documents of the Russian Empire

HAOR — Historical Archive of the Omsk Region (BU ISA), Omsk, Russian Federation

SAOR — State Archives of the Orenburg Region. Orenburg, Russian Federation

Дереккөздер

ООМА — Орынбор облысының мемлекеттік архиві Орынбор қ., Ресей Федерациясы

ООТА — Омбы облысының тарихи архиві Омбы қ., Ресей Федерациясы

РИССА — Ресей империясының сыртқы саясат архиві РФ СІМ Ресей империясы сыртқы саясат құжаттарының қоры. Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

References

Akimbekov, 2018 — *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossiiskoi imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: Institute of Asian Studies, 2018. 503 p. (In Russ.).

Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie sredney ordy kirgiz-kaysakov [Description of the middle horde of the Kirghiz-Kaysaks]. Almaty: Gylm baspasy, 1998. 36 p. (In Russ.).

Ayaganov, 1993 — *Ayaganov B.* Gosudarstvo Kazakhstan: evolyutsiya obshchestvennykh sistem [The State of Kazakhstan: the evolution of social systems]. Almaty: Zhazushy, 1993. P. 31. (In Russ.).

Bekmakhanov, 2010 — *Bekmakhanov S.M.* Zhizn' zamechatel'nykh lyudey [The lives of wonderful people]. Moscow: Molodaya gvardia, 2010. P. 31. (In Russ.).

Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistol'yarnoe nasledie kazahskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2 t.: Pis'ma kazahskikh praviteley. 1675–1780 gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675–1821. Collection of historical documents. In 2 vol. Vol. 1: Letters of Kazakh rulers. 1675–1780]. Almaty: AO ABDI Kompani, 2014. Vol. 1. 696 p. (In Russ.).

Hafizova, 1989 — *Hafizova K.SH.* Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. V 2 ch. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th centuries. At 2 o'clock]. Alma-Ata: Nauka, 1989. Vol. 1. 216 p. (In Russ.).

Hafizova, 1989 — *Hafizova K.SH.* Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. V 2 ch. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th centuries. At 2 o'clock]. Alma-Ata: Nauka, 1989. Vol. 2. 227 p. (In Russ.).

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.SH.* Stepye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII–XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th–19th centuries]. Nur-Sultan: KISI at the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. 480 p. (In Russ.).

Kenesarin, 1992 — *Kenesarin A.* Sultanı Kenesarı i Sızdyk [Sultans of Kenesary and Syzdyk]. Alma-Ata: Zhalyn Publishing House, 1992. 55 p. (In Russ.).

Michael, 2015 — *Michael G. Chang.* The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle. The Asia-Pacific Journal. Japan Focus, 2015. Vol. 13. Issue 8. No. 3. Pp. 1–20.

Moiseev, 1988 — *Moiseev V.A.* Nekotorye voprosy kazahsko-dzyngarskikh otnosheni v sovetskoj istoriografii [Some issues of Kazakh-Dzungar relations in Soviet historiography] // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazahstana [Issues of historiography and source study of Kazakhstan]. Alma-Ata, 1988. Pp. 134–150. (In Russ.).

Onuma, 2014 — *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757. Azia Bunkashi Kenkyu, 2014. No. 14. Pp. 1–20.

Sirik, 2018 — *Sirik V.A.* Sultany i batyry Srednego zhuza (vtoraya polovina XVIII v.). Sbornik dokumentov [Sultans and batyrs of the Middle Zhuz (second half of the 18th century). Collection of documents.]. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Russ.).

Sirik, 2020 — *Sirik V.A.* Iz istorii Velikoj stepi (poslednyaya chetvert' XVIII v.) [From the history of the Great Steppe (last quarter of the 18th century)]. Almaty: Litera-M, 2020. 544 p. (In Russ.).

Suleimenov, 1983 — *Suleimenov R.B.* Vneshnepoliticheskie svyazi Kazahstana XVI–XVIII vv. v sovetskoj istoriografii [Foreign policy relations of Kazakhstan in the 16th–18th centuries. in Soviet historiography] // Kazahstan, Srednyaya i Sentralnaya Azia v XVI–XVIII vv. [Kazakhstan, Central and Central Asia in the 16th–18th centuries]. Alma-Ata, 1983. Pp. 8–34. (In Russ.).

Suleimenov, Moiseev, 2001 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* Abylay-khan: vneshnyaya i vnutrennyaya politika [Ablay Khan: foreign and domestic policy]. Alma-Ata: Zhazushy, 2001. 78 p. (In Russ.).

Zhanaev, 2013 — *Zhanaev B.T.* Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Al'manah. V 3 t. [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac. In 3 volumes]. Karaganda: PK Ekozhan, 2013. Vol. 3. 496 p. (In Russ.).

Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ia.* Istoria Dzyngarskogo hanstva [History of the Dzungar Khanate]. Moscow: Nayka, Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1983. 330 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Акимбеков, 2018 — *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: Институт азиатских исследований, 2018. 503 с.

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Ғылым баспасы, 1998. 36 с.

Аяганов, 1993 — *Аяганов Б.* Государство Казахстан: эволюция общественных систем. Алматы: Жазушы, 1993. 31 с.

Бекмаханов, 2010 — *Сарсеке М.* Бекмаханов. Жизнь замечательных людей. Москва: Молодая гвардия, 2010. 31 с.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. 696 с.

Жанаев, 2013 — *Жанаев Б.Т.* История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Караганда: ПК Экожан, 2013. Т. 3. 496 с.

Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983. 330 с.

Кенесарин, 1992 — *Кенесарин А.* Султаны Кенесары и Сыздык. Алма-Ата: Жалын, 1992. 55 с.

Моисеев, 1988 — *Моисеев В.А.* Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. Алма-Ата, 1988. С. 134–150.

Сирик, 2018 — *Сирик В.А.* Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.). Сборник документов. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.

Сирик, 2020 — *Сирик В.А.* Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Алматы: Литера-М, 2020. 544 с.

Сулейменов, 1983 — *Сулейменов Р.Б.* Внешнеполитические связи Казахстана XVI–XVIII вв. в советской историографии // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С. 8–34

Сулейменов, Моисеев, 2001 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А.* Аблай-хан: внешняя и внутренняя политика. Алма-Ата: Жазушы, 2001. 78 с.

Хафизова, 1989 — *Хафизова К.Ш.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Алма-Ата: Наука, 1989. Ч. 1. 216 с.

Хафизова, 1989 — *Хафизова К.Ш.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Алма-Ата: Наука, 1989. Ч. 2. 227 с.

Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.

Michael, 2015 — *Michael G. Chang.* The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle // The Asia-Pacific Journal. Japan Focus, 2015. Vol. 13. Issue 8. No. 3. Pp. 1–20.

Onuma, 2014 — *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757 // *Azia Bunkashi Kenkyu*, 2014. No. 14. Pp. 1–20.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 83–93, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_83-93

PRINCIPLES AND COURSE OF THE ADOPTION OF THE RUSSIAN PROTECTORATE BY ABULMAMBET AND ABYLAI (1740) AND ITS CONSEQUENCES

Zhumatay Samat^{1*}

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Zhumatay S., 2024

Abstract. *Introduction.* The relations between the Kazakh Khanate and the Russian Empire on the territory of Western Siberia in the XVII – XVIII centuries were not always peaceful: periods of good-neighborliness were often replaced by military clashes. It should be noted that Soviet historiography, for the sake of ideological conjuncture, tried to keep silent about this problem for a long time. *Goals and objectives.* To study the Kazakh-Russian military conflict at the turn of the XVII – XVIII centuries. *Results.* The author of the article, based on the analysis of the subjects, principles and course of the protectorate of Russia (1740) and the content of the texts of its consequences, determined the situation in the Kazakh steppe, directions, and consequences. *Conclusion.* The XVII–XVIII centuries were a time not only of peaceful coexistence of the Kazakhs of the Middle zhuz with the Cossack and peasant population of Siberia, but also a time of open military confrontation and mutual raids, especially from the Kazakh people. In the author's opinion, these circumstances were caused by the unwillingness of the Kazakh rulers to lose the traditional rich pasture lands in the northern and northeastern regions of the Middle zhuz, which were gradually retreating in favor of the tsarist government.

Keywords: Kazakh khanate, Abylai khan, Abilmambet khan, Russian Empire, Kazakh-Russian relations, protectorate, conflict, tsarism

Acknowledgments. The reported study article is part of project «ИПН BR 21882223 «Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethno-political history and foreign policy».

For citation: Zhumatay S. Principles and course of the adoption of the Russian protectorate by Abulmambet and Abylai (1740) and its consequences // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 83–93 (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_83-93

ӘБІЛМӘМБЕТ ПЕН АБЫЛАЙДЫҢ РЕСЕЙ ПРОТЕКТОРАТЫН ҚАБЫЛДАУ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН БАРЫСЫ (1740 Ж.) ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

Жұматай Самат^{1*}

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Жұматай С., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XVII – XVIII ғасырларда Батыс Сібір аумағындағы Қазақ хандығы мен Ресей империясының өзара қарым-қатынасы әрқашан бейбіт болған жоқ: тату көршілік кезеңдері көбінесе әскери қақтығыстармен ауыстырылды. Айта кету керек, кеңес тарихнамасы бұл мәселе туралы идеологиялық жағдайға байланысты ұзақ уақыт бойы үндемеуге тырысты. *Мақаланың мақсаты* XVII-XVIII ғасырлар тоғысындағы қазақ – ресей әскери қақтығысын зерттеу болып табылады. *Нәтижелер.* Мақаланың авторы Ресей протекторатының тақырыбын, принциптері мен барысын (1740 ж.) және оның салдары мәтіндерінің мазмұнын талдау негізінде қазақ даласындағы жағдайды, бағыттар мен салдарларды анықтады. *Қорытындылар.* XVII-XVIII ғасырлар Орта жүз қазақтарының Сібірдегі казактар мен шаруалар халқымен бейбіт қатар өмір сүріп қана қоймай, сонымен қатар ашық әскери қақтығыстар мен өзара рейдтер, әсіресе қазақ халқынан. Автордың пікірінше, бұл жағдайлар Қазақ иелерінің Орта жүздің Солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарындағы дәстүрлі құнарлы жайылымдық жерлерді жоғалтқысы келмеуінен туындады, олар біртіндеп патша үкіметінің пайдасына кетті.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Абылай хан, Әбілмәмбет хан, Ресей империясы, қазақ-ресей қатынастары, протекторат, дау-жанжал, патшалық

Алғыс. Осы мақала ИРН BR 21882223 «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарихы және сыртқы саясаты» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Жұматай С. Әбілмәмбет пен Абылайдың Ресей протекторатын қабылдау принциптері мен барысы (1740 ж.) және оның салдары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 83–93 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_83-93

ПРИНЦИПЫ И ХОД ПРИНЯТИЯ РОССИЙСКОГО ПРОТЕКТОРАТА АБУЛМАМБЕТОМ И АБЫЛАЕМ (1740 г.) И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Жұматай Самат^{1*}

¹Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Жұматай С., 2024

Аннотация. *Введение.* Взаимоотношения Казахского ханства и Российской империи на территории Западной Сибири в XVII – XVIII веках не всегда были мирными: периоды добрососедства нередко сменялись военными столкновениями. Следует отметить то, что об этой проблеме советская историография в угоду идеологической конъюнктуре долгое время старалась умалчивать. *Целью исследования* является исследование казахско-российского военного конфликта на рубеже XVII – XVIII веков. *Результаты.* Автор статьи на основе анализа тематики, принципов и хода протектората России (1740 г.) и содержания текстов его последствий определил ситуацию в казахской степи, направления, и последствия. *Заключение.* XVII–XVIII века стали временем не только мирного сосуществования казахов Среднего жуза с казачьим и крестьянским населением Сибири, но и временем открытого военного противостояния и взаимных набегов, в особенности от казахского народа. На взгляд автора, эти обстоятельства были вызваны нежеланием казахских владетелей терять традиционные богатые пастбищные угодья в северных и северо-восточных регионах Среднего жуза, постепенно отходивших в пользу царского правительства.

Ключевые слова: Казахское ханство, Абылай хан, Абилямбет хан, Российская империя, казахско-российские отношения, протекторат, конфликт, царизм

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН BR 21882223 «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика».

Для цитирования: Жуматай С. Принципы и ход принятия Российского протектората Абулмамбетом и Абылаем (1740 г.) и его последствия // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 83–93. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_83-93

Introduction

In regard of the topic under study, it is necessary to pay attention to the works of the famous researcher of the XVIII century, G.F. Miller. During his long-term trips to Siberia, the Russian academician kept detailed travel notes, collecting unique material on various aspects of the life and activities of the population of the region. For example, he managed to compile inventories of a number of the largest Siberian archives in the cities of Verkhoturys, Pelym, Turinsk, Tyumen, Tobolsk, Tara, Berezovoye, Naryn, Ketsk and others (Guryanova et al., 1993: 111). The case inventories collected by G. Miller, which, unfortunately, have now been irretrievably lost, allow us to reveal and reconstruct to some extent little-known pages from the history of the not always peaceful relations between the first Russian settlers of Siberia and one of the indigenous Turkic peoples of Western Siberia – the Kazakhs.

For example, in one of his notes, he mentions that on October 15, 1616, a strict warning was received from the Russian tsar Mikhail Fedorovich in the city of Tyumen to Prince Fyodor Korkodinov that "he should live with great caution because Ishim is the tsar (Kazakh Khan Yesim (1598–1628)) this summer I intend to go to war under the Siberian cities" (Guryanova et al., 1993: 139). At that time, the border between the two states – Moscow and Kazakh – passed in the area of the modern cities of Tyumen (founded in 1586) and Tobolsk (founded in 1587). In the face of the emergence of a new force in the face of nomadic Kalmyks, tsarism was afraid of their joint actions with the Kazakhs against the Siberian authorities. This is evidenced by the message of Tsar Mikhail Fedorovich mentioned by Miller to Princes Mikhail Dolgoruky and Yuri Redrikov in Tyumen about the need to "inquire about Ishim Tsarevich (Yesim Khan), whether he has an agreement with Talai-tayshey and others" (Guryanova et al., 1993: 141).

In the 1690s, a serious threat loomed over Siberian cities and settlements not only from the Dzungars and separate disparate Kazakh detachments, but also from the most famous Kazakh Khan Tauke (1680–1715). This circumstance caused some confusion in the Russian government, as no one expected such a turn of events. On the part of the Kazakhs, the case began to take on a more organized and systematic

character and the eminent Kazakh khan himself led these actions. Therefore, tsarism was forced to take all possible measures to curb the wayward and unpredictable steppe ruler. Often, the Siberian authorities simply bought off the Kazakh ruler. For example, on January 10, 1694, from Ivan Alekseyevich, Peter Alekseyevich, a nearby steward (in this case, the governor, the representative of the tsar) Andrei Fedorovich Naryshkin was given an order "on murza's vacation to Tevki Khan, on sending to him a salary against his gifts of one and a half and on declaring that he was not responsible for the devastation" (Guryanova et al., 1993: 174). Apparently, tsarism, which had only recently begun to "develop" the Siberian lands, did not have enough military forces to defend itself against its recent owners and new Kazakh neighbors, and therefore was forced to simply buy them off. By the way, Russia used this technique in the form of paying off the steppe people in the case of Abylai and Sultanmamet in the next century. In response to Kazakh attacks, the Siberian administration sometimes resorted to such unpopular measures as the delay of ambassadors. This happened in 1690 with the influential ambassadors of Khan Tauke Sary and Kildey (Baishev, 1979: 297–298). As is known, attempts were made on both sides to resolve the strained relations: for example, for this purpose, in 1691, Khan Tauke sent two embassies to Tobolsk and Moscow. At the same time, the tsarist administration, represented by the Siberian governors, in July 1692, also equipped a reciprocal embassy to him, consisting of Andrei Nepripasov, Vasily Kobayakov and the translator Shamanaev (Baishev, 1979: 297–298).

Materials and methods

In the inventories of Siberian archival funds collected by the same Miller, data for 1693 are mentioned, when gunpowder and lead were sent to Yalutorovskaya Sloboda (a city in the territory of the modern Tyumen region) due to the fact that its inhabitants "in that settlement from the Cossack Horde are under siege." Then there were prisoners and killed, as well as the theft of philistine and Cossack cattle by numerous Kazakh detachments (Guryanova et al., 1993: 181). The Kazakhs demanded not to build fortifications and not to turn their pastures into peasants' arable land.

And in the spring of 1695, the Kazakhs and Bashkirs had the intention to go "sobcha under the Tobolsk settlements to war" (Guryanova et al., 1993: 182). As we can see, the position of the Russian government in Western Siberia at that time was not entirely safe: not only the Kazakhs threatened the Russian military fortified lines, but also the Bashkirs. There was also a real threat of their joint actions, which was not uncommon when two related peoples acted together against the military expansion of the tsarist government.

According to the Siberian researcher S. U. Remezov, in 1700, also "from the Cossack Horde, the Tyukalinsk volost came and fought (Tyukalinsk is a modern Russian city in the middle part of the Omsk region, 124 kilometers northwest of Omsk)" (Remezov, 1882: 5).

The situation did not change at all even in the "Years of the Great Calamity", when the Kazakhs themselves suffered heavy defeats from the then-pressing Dzungarian invaders (1723–1727). For example, in 1724, a message was received from Tobolsk to the city of Turinsk that "The Cossack Horde wanders to the border settlements in the vicinity and ravages and completely emulates" (Guryanova et al., 1993: 121). The military advance of the tsarist government did not suit the Kazakh rulers in any way, who did not want to put up with the change in the geopolitical situation in the region, even in conditions of a noticeable deterioration in relations with the Dzungars.

The years 1728 – 1741 were marked by a series of continuous Kazakh raids on the territory of Tarsky Uyezd (the northern part of the territory of the modern Omsk region-author) (Guryanova et al., 1993: 132). The Siberian authorities also took retaliatory measures in the form of organizing "military searches". So, on April 14, 1731, the real battle of the Kazakh detachment and the local military garrison took place near the Omsk fortress, where several people were captured by the former, as well as property and livestock of the fortress residents (Guryanova et al., 1993: 132).

On November 12, 16 and 19, 1734, Kazakh detachments made military campaigns in the Barabinsk steppe (the territory of the modern Novosibirsk region) with the capture of local Tatars, as well as their

property and livestock (Guryanova et al., 1993: 132). As you know, at that time the Barabinsk Tatars were already in the subjection of the tsarist government and regularly paid him yasak.

On November 27, 1740, the Tarsk voivodeship office received a report from the Cossack centurion Leonty Ponamarev from the Ust-Tarsky Pass about the battle "with the people of the Cossack Horde" (Guryanova et al., 1993: 132).

In 1741, from the Ishim administrative office, the Tarsk voivodeship office received a "memorial" (message, report) "about the battle of the former Cossack Horde with people, about the damage to people and about the fullness" (Guryanova et al., 1993: 132). The battle took place despite the fact that in 1740 the border part of the Middle zhuz was considered to have already been accepted into Russian citizenship. But tsarist Russia, having no real power and serious influence among the Kazakhs, in the conditions of their incessant raids, continued to perceive them more as "enemies" than subjects and continued to conduct real military operations with them, which once again confirms the formality and non-viability of the signed agreements on citizenship. In this regard, I would like to mention the words of researcher I. F. Babkov, Governor-General of Western Siberia, with whom it is difficult for us to disagree: "... the Kirghiz who accepted our citizenship (Kazakhs): they were not at all embarrassed by this obligation and not only continued to plunder the linear villages and outposts, but broke through the Irtysh and plundered mining villages" (Babkov, 1912: 308).

Sultanmamet Sultan, then young, took an active part in these raids, who did not agree with the appearance of a line of military fortifications on the Irtysh and the prohibition of Kazakhs to roam on the right bank of the Irtysh.

Discussion

In order to scout the moods of the steppe people during the period of the highest intensity of the movement of the Bashkir "troublemaker" Karasakal, on February 19, 1741, the Siberian provincial Chancellery sent scouts from among the serving Tatars and Bashkirs to the nomads of the Middle zhuz. They had to find out not only the location of Karasakal and his people among the Kazakhs, but also whether the Kazakhs were going to attack the Russian borders (RSAAA. F. 415. I. 2. C. 140. Pp. 10–12). This fact once again confirms that the citizenship of the border Kazakhs of the Middle zhuz was largely fictitious and formal. In the history of Kazakh-Russian relations, there have been many cases when Kazakh khans and sultans, pursuing momentary interests, formally accepted Russian citizenship, while neither side had any obligations. Therefore, on January 19, 1742, the Siberian Chancellery ordered the Siberian Order to have "a strong precaution against the thieves of Karasakal, his fans of the Kirghiz-Kaysaks, Bashkirs in the Siberian province" (RSAAA. F. 415. I. 2. C. 140. P. 21).

Due to the increasing incidence of Kazakh raids on the interior, in 1744 even a decree of the Senate was issued "On the exile of Kirghiz accused of criminal offenses", according to which the steppe dwellers who committed murders, thefts and raids on the homes of the Russian population referred to the Nerchinsk silver factories (Kraft, 1898: 13).

At the same time, it should be noted that the attacks of the subjects of the Kazakh Khanate on the inner districts of Siberia eventually weakened, especially since the second half of the XVIII century. This largely depended on strengthening the defense capability of Russian fortresses. For example, the Kansk outpost, located on the right bank of the Omi River (east of modern Omsk), had a moat and Cossacks served here until 1750, who were supposed to repel the raids of the Kazakhs and Dzungars. But after the completion of the construction of the Irtysh military line, the need for the maintenance of internal fortresses eventually completely disappeared (Falk, 1824: 430). In this regard, the academic expedition of Falk mentions that in 1740, on the right bank of the Omi River, the Kazakhs killed the Barabinsky prince Yaut, who was not saved even by the trenches they dug, which the Tatars, defending themselves from the raids of the Kazakhs, dug a lot (Falk, 1824: 433).

But still, one of the most "explosive" areas of Western Siberia, where the Kazakhs periodically

raided, especially from the second half of the XVIII century, were the Kurgan and Ishim districts, part of whose territories until the middle of the XVIII century were considered the traditional nomadic Kazakhs of the Middle zhuz: Kipchaks, Argyns and Kereys. As you know, in 1752–1755, Russia unilaterally, without coordination with Abylai and other sultans and khans, pushed the border lines deep into the nomads of the Middle zhuz up to 250 versts. The former autochthonous Kazakh population was forcibly evicted from there, followed by a series of new raids by steppe dwellers. At that time, Sultanmamet Sultan directed efforts to peacefully resolve issues of crossing to the right bank of the Irtysh River with the dacha of the amanats in winter.

Peter and Paul, Presnogorskoyaya and others fortresses were quickly built on the former Kazakh nomads. Raids on the Presnogorskoy line were mainly carried out by the people of Abylai Sultan, who did not agree with the loss of a huge land mass in the Novoishimsky district. Behind these fortresses there were traditional nomads and graves of the ancestors of the Kazakhs of the Middle zhuz. Therefore, raids in this area were not uncommon. I. Andreev, who served on the Siberian line for a long time in the second half of the XVIII century, also wrote about the raids of the Kazakhs in 1771 in the Kurgan district. In particular, he noted the following: "... on the Tobolsk line, 22 peasant peasants and their wives were taken away from the Kabanya fortress in the residential direction, from Kurgan, the city of Batyrevsky Winter Quarters and the village of Krivoy, after the plundering of this winter quarters by the Kirghiz-Kaysaks in 1771..." (Andreev, 1998: 114). The same is reported by the compilers of the official publication "Tobolsk Province on the eve of the 300th anniversary of the conquest of Siberia": "... the inhabitants of the Kurgan district were most worried about the Kirghiz (Kazakhs) who roamed in their neighborhood. When they saw a Russian in the steppe, they ran at him on their fast steeds, threw a noose around his neck and set off with him on the way back to their villages" (Golodnikov, 1881: 176). Abylai Khan, well aware of the cases of mass theft of people and livestock, practically did not take any measures to return them, thereby complicating relations with the tsarist government.

But on the Irtysh line, Sultan Sultanmamet tried to resolve matters peacefully and mutually beneficial: otherwise, he was denied winter crossings to the right bank of the Irtysh.

We also learn about these raids from the messages of the acting Governor-General of Perm and Tobolsk Alexei Volkov addressed to Catherine II on June 1, 1789. "... a party of Kirghiz (Kazakhs), breaking into the Kurgan district adjacent to their land, from two villagers who left with young children 10 versts away from her village for processing arable land lying 70 versts from the line, she took away two boys from their children...". The sent chase did not give a positive result (RSAAA. F.24. I. 1. C. 66. Pp. 5, 5 rev.). The same Alexey Volkov, mentioned by us, in his message to Catherine II dated November 1, 1789 from Perm, also reported that "in the last days of last September, Kirghiz (kazakh) raids into the Kurgan district... it was 6 times" (RSAAA. F. 24. I. 1. C. 66. Pp. 8, 9).

Kazakh raids on the territory of the Kurgan district of Tobolsk province ended only by the early 80s of the XIX century (Babkov, 1912: 37). According to the famous researcher of the XIX century N. Petropavlovsk, "in the Kurgan, Ishim: and Tyukalinsky districts (currently these territories are part of the modern Omsk and Tyumen regions), the peasants were fighting with the Kirghiz (Kazakhs. – S. Zh.). Almost until recently, they defended their the rights of the owners..." (Petropavlovsky, 1886: 16). In order to stop the almost continuous raids of Kazakhs on the inner side of the Ishim and Irtysh lines, by royal Decree of April 24, 1798, it was ordered to block with Presnokamyshinsky and Krutoyarsky redoubts those places where cases of the greatest penetration of Kazakhs were observed: on the Ishim line – at the Presnogorskoyaya fortress (Kraft, 1898: 139).

Results

At the same time, on the rest of the Siberian line, especially on the Irtysh, there were fewer cases of theft of people and livestock. In our opinion, the main reason for the "improvement" of the

situation with the Kazakh raids was the presence of a convenient natural water barrier. This, by the way, was well written by one of the high-ranking Russian officers who served in the XVIII century in the specified territory: "According to its geographical location, the Irtysh River had all the properties of an excellent defensive line that could serve as protection of our South Siberian borders from the raids of the Kirghiz (Kazakh)" (Babkov, 1912: 143).

At the beginning of the XVIII century, the Russian Empire, during the reign of Peter I, embarked on the path of open military seizure of new territories, which were possible due to the intensification of foreign policy activities, as well as the reorganization and improvement of the armed forces. And according to modern Russian researchers, "the main tool for carrying out reforms was consciously used violence, and the state created in accordance with the latest special and philosophical theories of that time acquired militaristic features" (Babkov, 1912: 125).

As a result of the end of hostilities against Sweden and the signing of the Peace of Nishtad in 1721, Russia annexed the territories of Latvia and Estonia, and also gained access to the Baltic World (Derevyanko, 2009: 131). In 1722, Russian troops marched to the Caucasus and Iran, gaining a foothold in Baku, Rasht and Astrabad (Derevyanko, 2009: 132).

The activation of the military machine of the Russian Empire took place in the Upper and Middle Irtysh region, where two nomadic states – the Kazakh Khanate and Dzungaria in relation to each other were in a state of constant and almost continuous military conflicts, often fueled by tsarism.

Merchants, members of diplomatic missions, and travelers returning from the Kazakh Khanate and neighboring territories spread rumors about the wealth of these lands. In particular, the Russian tsar Peter I heard rumors that there are "gold placers" in Yerketi. And the Russian treasury, devastated by the protracted Russo-Swedish war, required huge additional financial resources. And this became a pretext for further military colonization activities of the tsarist government. Back in 1713, the first Siberian governor M. P. Gagarin proposed to Peter I a plan for the construction of a line of military fortifications from Tobolsk to Yerketi (Semenova, 1903: 151). Later, the prince's initiative was supported and a military expedition led by I. D. Buchholz was sent to implement this plan. Here is how the famous researcher of modern times A. K. Gaines writes about it. Gaines: "Having attached great importance, according to the economic concepts of the time, to the possession of gold placers...Peter ... decided to seize Yarkand, acting from two sides: from the eastern shore of the Caspian Sea (the Bekovich-Cherkassky expedition) and another from southern Siberia to Little Bukharia, under the command of Captain Buchholz's guard" (Gaines, 2007: 17–18).

The head of the expedition received assignments from Peter I in order to arrive in Tobolsk, assemble an army and sail with them up the Irtysh to Yamyshevsky Lake, where it was necessary to lay a new city. And starting next spring, he was supposed to go to Yarkand. On the way to the "golden city", the detachment had to build small redoubts to store supplies and ensure communication with Tobolsk. And directly in Tobolsk, Buchholz was already instructed by the Siberian governor Gagarin: "if the enemy does not allow fortresses to be built, then, asking God for help, resist as much as possible by all people" (Gaines, 2007: 18).

The detachment consisted of military personnel, residents of Tomsk, Tyumen and Tara, totaling up to 2,800 people. There were Swedish prisoners among them. In July 1715, the expeditionary force began its campaign on 59 ships. In October 1715, the Yamyshevskaya Fortress was founded near the mouth of the Presnukha River (Gaines, 2007: 18). The construction of the fortress was strongly opposed by the Dzungars. A long siege of the fortress by the 10,000-strong Dzungarian army led by Prince Cheren-Donduk began. At that time, the Dzungars occupied the traditional Kazakh nomads located on the right bank of the Irtysh. Soon, the Dzungars, having captured the enemy's horses, broke into the new fortress, but were driven out with rifle and cannon volleys. Cheren Donduk sent a letter demanding to leave the fortress and retire, which was categorically refused by Buchholz (Gaines, 2007: 22). Kazakh detachments observed this confrontation, wanting to get their benefits from this conflict.

A caravan of food and salaries to members of the expeditionary force, sent from Tobolsk, was intercepted by the Dzungars and this circumstance decided the outcome of the armed confrontation. Famine and related diseases began among the defenders of the fortress: anthrax, scurvy, from which 20–30 people died per day. I. Buchholz with the remaining detachment (up to 700 people) after a meeting of the military council, in the spring of 1716, he was forced to return by water on the surviving docks (large boats). The Dzungars did not attack the Russian detachment for the second time. On the way back, on May 20, 1716, in coordination with Gagarin's detachment of I. Buchholz, the Omsk fortress was laid. The Kazakh clans of the Kerey and Kipchak tribes, who have been nomadic in this place since ancient times, were somewhat pushed back beyond the Irtysh, beyond its outer side. Kazakhs of the Omsk region still call this city "Omby" ("a place with deep loose snow"), as well as the river of the same name, which flows into the Irtysh at the same place (Bardanes, 2007: 96).

The tsarist government, in the context of the Kazakh-Dzungarian confrontation in the Irtysh region, embarked on the path of open construction of lines of military fortifications. They were intended both for colonization of the right bank and the left bank of the river occupied by Dzungars and Kazakhs. Detachments of lieutenant colonels Myatigorov and Stupin were sent to Yamyshevsky Lake one after another, who were supposed to rebuild the Yamyshevsky fortress, and at the same time "not to start quarrels with the Kalmyks, even when attacked by them, only to defend themselves and try to convince that the Russians have no hostile intentions against the oiratstvo and that the fortresses under construction are intended to defend our the limits of the Kirghiz (Kazakh)" (Gaines, 2007: 23).

In 1717, on the right bank of the Irtysh Stupin rebuilt the Yamyshev fortress, which has now become more inaccessible to nomads. In the same year, on the instructions of the same Gagarin, a detachment of Tarsky boyar P. Sviyersky erected the Zhelezinskaya fortress, which was 200 versts from Omsk and 231 versts from Yamyshevsky. In 1718, a detachment led by nobleman V. Cheredov laid the Semipalatinsk Fortress, and Lieutenant Colonel Stupin was seconded to complete it. Neither the Kazakhs nor the Dzungars could offer any organized resistance to the invading Russian troops due to the existing military confrontation between the two nomadic powers. Moreover, at the same time, the Dzungars waged bloody and incessant military operations with the armies of the Qing Empire. On this occasion, Gaines A.K. wrote: "Gagarin supported the strife of the Central Asian nomads and was in frequent relations with the Kirghiz (Kazakhs)" (Gaines, 2007: 25). But soon Gagarin was summoned to St. Petersburg, sentenced to two years, and then executed in front of the Senate building for "his unheard-of theft" (Gaines, 2007: 26).

In the spring of 1720, by order of Peter I, a military expedition led by Likharev was equipped to lay the Ust-Kamenogorsk fortress. He had to carry out an investigation into the "thieves" case of Gagarin, go around the new fortresses and complete the case with the gold of Yarkand. Soon the fortress was founded, Likharev was forced to leave for St. Petersburg due to an aggravated illness, and Stupin was offered to complete its construction, which he subsequently successfully did. Later, small outposts and redoubts appeared.

The Siberian authorities continued to explain to the Dzungarian rulers the reason for the construction of fortresses by the need to protect against Kazakh raids, and to the Kazakhs by the need to defend against the militant Dzungars. But in fact, these fortifications served as a convenient springboard to strengthen the position of tsarism in the Irtysh River basin with the aim of subsequently annexing both the territory of the Kazakh Khanate and the areas temporarily controlled by the Dzungarian Khontaiji. This was also written by the famous Russian researcher and Sempalatinsk local historian N. Konshin: "This is how the Irtysh line of fortifications arose, whose task was to protect the right-bank lands from the Dzungars, and soon after from the Kirghiz (Kazakhs)" (Kabuldinov, 2006: 26). P.A. Slovtsov also writes about this: "During 1716, Prince Gagarin, in correcting his mistake, wrote with centurion Cheredov to kontaishi that the Yamyshevskoye fortification was undertaken to protect it from attacks by the Kirghiz (Kazakhs), whom he meanwhile encouraged to attack

(Dzhungar)" (Slovtsov, 1886: 225).

The same thoughts are confirmed by the official historian of the Siberian Cossack army, G.E. Katanaev: "On the mutual weakening and extermination of the warring peoples, Gagarin built the success of his planned movement to the upper reaches of the Irtysh" (Katanaev, 2007: 163). Moreover, he openly wrote about why the construction of fortresses was undertaken.: Russian Russians immediately blocked the nomads' access to the Barabino-Kulundin steppes, ensuring the free settlement of the latter by Russian people," it would seem that everything was going as well as possible, because having settled on the upper Irtysh under the noise of the Chinese-Dzungarian-Kaisak struggle (Katanaev, 2007: 169–170).

As for the attitude of the Kazakhs towards the construction of a line of Russian military fortifications along the right bank of the Irtysh, it was definitely negative. The military detachments of the Middle zhuz tried to stop the military-colonial advance of the tsarist government, despite the very difficult relations with the Dzungars. This was emphasized by one of the Russian officers who served on this line, I. Andreev: "with the establishment of the Irtysh line and the construction of fortresses along it, and especially Yamyshvskaya, which, in the reasoning of the nearby salt lake, was studied from the beginning in Siberia, the first one is known and built up, at the establishment of which they repaid (Kazakhs) repeated attacks on her" (Andreev, 1998: 113). The Kazakhs could not do otherwise: the tsarist government encroached on their ancestral lands, temporarily occupied by Dzungaria, and now by the Moscow state. The situation did not improve at all even in the early years of the "Years of the Great Disaster", when the Kazakhs suffered crushing defeats from the Dzungarian hordes. For example, in 1724, a report was received from Tobolsk to the city of Turinsk about an attack on border settlements (Guryanova, 1993: 171). It was not like an exhausted enemy: when the fate of the ancestral land was being decided, as a result of the military colonization acts of tsarism, who suddenly found themselves on the "inner side", the Kazakhs fought for every piece of their native land. This indicated that there were desperate attempts on the part of the Kazakhs to stop the military colonization expansion of the Russians. But the confrontation with the militant Dzungars prevented the Kazakhs from actively resisting the military advance of the Russian Empire.

And after the defeat of the Dzungars, Kazakh sultans and elders actively tried to move to the right bank of the Irtysh. But they faced open opposition from the regional authorities. In 1755, the tsarist government banned the Kazakhs of the Middle zhuz from crossing to the right bank of the Irtysh. In 1762, the Kazakhs were ordered not to approach the fortresses closer than 10 versts. And in 1765, Lieutenant General I. Springer, commander of the Siberian lines, ordered the separation of the ten-verst strip on the steppe Kazakh side (left bank). Kazakhs were strictly forbidden to appear within this zone. Now it was forbidden to approach Russian fortresses closer than 30 versts. Any unauthorized crossings of the Kazakhs to the right bank of the Irtysh ended in forced eviction with the involvement of military forces. Before the eyes of almost one generation, the Kazakhs began to lose not only the right-bank, but also the ancestral lands on the left bank of the Irtysh. This was the essence of the aggressive policy of tsarism, later openly declaring these lands "state-owned" or "native Russian".

The raids of Kazakh detachments did not stop practically until the end of the XVIII century, when, in order to stop such invasions of the steppe people, the royal decree of April 24, 1798 ordered those places where cases of the greatest penetration of Kazakhs were observed to be blocked with redoubts (Kraft, 1898: 139).

The reduction of pasture lands, the seizure of the Novoishimsky district, and the prohibition of nomadism in the Irtysh River basin led to a significant undermining of the foundations of the nomadic and semi-nomadic cattle breeding economy of the Kazakhs. During the jute years, in order to save livestock, the local population lost the opportunity to freely migrate to the border line, to the inner side, including on the right bank of the Irtysh. As a result of the military colonization of the right bank of the Irtysh, the Kazakhs lost not only free access there for a long time, but over time, a 10-mile strip of land

along the left bank of the Irtysh was also taken away from them.

Conclusion

The XVII–XVIII centuries were a time not only of peaceful coexistence of the Kazakhs of the Middle zhuz with the Cossack and peasant population of Siberia, but also a time of open military confrontation, mutual raids, especially from the Kazakhs. In my opinion, this circumstance was caused by the unwillingness of the Kazakh rulers to lose the traditional rich pasture lands in the northern and northeastern regions of the Middle zhuz, which were gradually retreating in favor of the tsarist government.

In the period from 1716 to 1720, a line of military fortifications was built on the right bank of the Irtysh, which later served as a springboard for military colonization actions of the Russian Empire on the territory of Kazakhstan. The new border line was apparently established without coordination and any prior consultations with the Kazakh rulers. Due to internecine wars within the Kazakh khanate, as well as the weakening of the Dzungars, the policy of tsarism gradually began to seize the lands of its neighbors. The Kazakh khans could no longer resist the tsarist policy of building military fortifications and go against the policy of tsarism.

Sources

RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts

Источники

РГАДА — Российский государственный архив древних актов

References

Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisaniye Sredney ordy kirgiz-kaysakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 1998. 280 p. (In Russ.).

Babkov, 1912 — *Babkov I.F.* Vospominaniya o moyey sluzhbe v Zapadnoy Sibiri. 1859–1875 gg. [Memories of my service in Western Siberia. 1859–1875]. Saint Petersburg: typography of V.F., 1912. 576 p. (In Russ.).

Baishev et al., 1979 — *Baishev S.B., Musrepov G.M., Nusupbekov A.N.* and others. The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day (in five volumes). Alma-Ata: Nauka, 1979. Vol. 2. 424 p. (In Russ.).

Bardanes, 2007 — *Bardanes H.* Kirgizskaya, ili kazatskaya, khorografiya. [Kirghiz or Kazakh choreography]. Almaty: Altyn kitap, 2007. Vol. IV. 500 p. (In Russ.).

Derevyanko, 2009 — *Derevyanko A.P.* Istoriya Rossii [Russian history]. Moscow: Prospect, 2009. 567 p. (In Russ.).

Falk, 1824 — *Falk I.P.* Polnoye sobraniye uchenykh puteshestvii po Rossii, izdavayemaya Akademiyey nauk po predlozheniyu yeyu prezidenta. Zapiski Puteshestviya Fal'ka [The complete collection of scientists traveling in Russia, published by the Academy of Sciences at the suggestion of its president. Notes of Falk's Journey]. Saint-Petersburg: at the Emperor's Academy of Sciences, 1824. Vol. 6. 546 p. (In Russ.).

Gaines, 2007 — *Gaines A.K.* Istoricheskiy ocherk rasprostraneniya russkogo vladychestva [Historical sketch of the spread of Russian rule]. Astana: Altyn kitap, 2007. 216 p. (In Russ.).

Golodnikov, 1881 — *Golodnikov K.M.* Tobol'skaya guberniya v kanun 300-letney godovshchiny zavoyevaniya Sibiri. [Tobolsk province on the eve of the 300th anniversary of the conquest of Siberia]. Tobolsk: printing house of the Tobolsk provincial government, 1881. 192 p. (In Russ.).

Guryanova et al., 1993 — *Guryanova N.S., Elert A.Kh., Rezun D.Ya.* XVI – XVIII vekov v fondakh G.F. Millera: Opisi kopiynykh knig (v dvukh tomakh) [Assembly sources on the history of Russia and Siberia of the XVI – XVIII centuries in the collections of G.F. Miller: Inventories of copy books (in 2 volumes)]. Novosibirsk: Sibirskii khronograf, 1993. Primary sources. Vol. I. 250 p. (In Russ.).

Kabuldinov, 2006 — *Kabuldinov Z.E.* Istoriya Kazakhstana Novogo vremeni [The history of Kazakhstan in Modern times]. Astana: Foliant, 2006. 292 p. (In Russ.).

Katanaev, 2007 — *Katanaev G.E.* Istoricheskaya spravka o tom, kogda i kak postroyen gorod Omsk [Historical information about when and how the city of Omsk was built]. Astana: Altyn kitap, 2007.

223 p. (In Russ.).

Kraft, 1898 — *Kraft I.I.* Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastey [Collection of legalizations about the Kirghiz of the steppe regions]. Orenburg: Orenburg, 1898. 532 p. (In Russ.).

Petropavlovsky, 1886 — *Petropavlovsky N.* Notes of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. According to Ishim and Tobol: from travels and studies of peasant life in Western Siberia. Omsk: Typography of County Headquarters, 1886. 326 p. (In Russ.).

Remezov, 1882 — *Remezov S.U.* Chertezhnaya kniga Sibiri, sostavlennaya Tobol'skim synom boyarskim S. Remezovym v 1701 godu [The drawing book of Siberia, compiled by Tobolsk boyar's son S. Remezov in 1701]. Saint Petersburg: A.M. Kotomin typography, 1882. 24 p. (In Russ.).

Semenova, 1903 — *Semenova V.P.* Rossiya: polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva. Nastol'naya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia: a complete geographical description of our Fatherland. A reference and travel book for Russian people]. Saint Petersburg: Publishing house of A.F. Devrien, 1903. Vol. 18. Kirghiz region. 488 p. (In Russ.).

Slovtsov, 1886 — *Slovtsov P.A.* Ob umnozhenii gosudarstvennogo bogatstva [On the increase of state wealth]. Saint Petersburg: Printing house of I.N. Skorokhodov, 1886. 373 p. (In Russ.).

Список литературы

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: "Гылым", 1998. 280 с.

Бабков, 1912 — *Бабков И.Ф.* Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859–1875 гг. Санкт-Петербург: типография В.Ф., 1912. 576 с.

Баишев, 1979 — *Баишев С.Б.* История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (в пяти томах). Алма-Ата: Издательство "Наука" КазССР, 1979. Т.2. 424 с.

Барданес, 2007 — *Барданес Х.* Киргизская, или казацкая, хорография / История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Алтын кітап, 2007. Т. IV. 500 с.

Гейнс, 2007 — *Гейнс А.К.* Исторический очерк распространения русского владычества. Астана: Алтын кітап, 2007. 216 б.

Голодников, 1881 — *Голодников К.М.* Тобольская губерния в канун 300-летней годовщины завоевания Сибири. Тобольск: типография Тобольского губернского правления, 1881. 192 с.

Гурьянова т.д., 1993 — *Гурьянова Н.С., Элерт А.Х., Резун Д.Я.* XVI – XVIII веков в фондах Г.Ф. Миллера: Описи копийных книг (в двух томах) Новосибирск: Сибирский хронограф, 1993. Первоисточники. Т. I. 250 с.

Деревянко, 2009 — *Деревянко А.П.* История России. Москва: Проспект, 2009. 567 с.

Кабульдинов, 2006 — *Кабульдинов З.Е.* История Казахстана Нового времени. Астана: Фолиант, 2006. 292 с.

Катанаев, 2007 — *Катанаев Г.Е.* Историческая справка о том, когда и как построен город Омск. Астана: Алтын кітап, 2007. 223 с.

Крафт, 1898 — *Крафт И.И.* Сборник узаконении о киргизах степных областей. Оренбург: Оренбург, 1898. 532 с.

Петропавловский, 1886 — *Петропавловский Н.* Записки Западно-Сибирского отдела императорского русского географического общества. По Ишиму и Тоболу: из путешествий и исследований крестьянского быта Западной Сибири. Омск: Типография Окружного Штаба, 1886. 326 с.

Ремезов, 1882. — *Ремезов С.У.* Чертежная книга Сибири, составленная Тобольским сыном боярским С. Ремезовым в 1701 году. Санкт-Петербург: типография (бывш.) А.М. Котомина, 1882. 1 л. текст, 24 сдв. л.

Семенова, 1903 — *Семенова В.П.* Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Санкт-Петербург: Издательство А.Ф. Девриена, 1903. Т. 18. Киргизский край. 488 с.

Словцов, 1886 — *Словцов П.А.* Об умножении государственного богатства. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1886. 373 с.

Фальк, 1824 — *Фальк И.П.* Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемая Академией наук по предложению ея президента. Записки Путешествия Фалька. Санкт-Петербург: при Императорской Академии Наук, 1824. Т. 6. 546 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 94–110, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_94-110

SOME ASPECTS OF THE LIFE AND WORK OF SULTAN SULTANMAMET (1730s–1750s)

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Director
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Kabuldinov Z.E., 2024

Abstract. *Introduction.* This article examines some aspects of the life, activities and relationships of Sultan Sultanmamet with the Russian Empire. *Goals and objectives.* The purpose of the study is to reconstruct the historical events associated with Sultan Sultanmamet, as well as to assess his contribution to the history of Kazakhstan. The tasks are to analyze his political influence in solving the economic and state affairs of the region and family ties with other representatives of the ruling elite. This will help to identify the role of the Sultan in defending the Irtysh region and the return of the right (with some restrictions) to use the ancestral pastures of the right bank of the Irtysh. *Results.* The origin of the sultan is determined with an indication of the pedigree, some episodes of life related to religious and cultural phenomena are shown, and political activity is characterized through the prism of relations with the tsarist authorities. *Conclusion.* The study of the life and work of Sultan Sultanmamet in the XVIII century emphasizes his significant role in the history of Kazakhstan. He stands out as an influential politician capable of solving complex internal and external issues. His ability to manage tribal communities and defend their interests makes him a key figure of his time. Recommendations for further scientific research are also given.

Keywords: Kazakh khanate, Sultanmamet, Irtysh region, Kazakh-Russian relations, Kazakh sultans

Acknowledgments: The article was prepared as part of the implementation of the scientific project of the RSE on the REM «Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi» on the topic: «The Kazakh Khanate in the second half of the XV-first half of the XVIII centuries: ethnopolitical history and foreign policy» (IPH BR21882223).

For citation: Kabuldinov Z.E. Some aspects of the life and work of sultan Sultanmamet (1730s–1750s) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 94–110 (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_94-110

СҰЛТАН СҰЛТАНМАМЕТТІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–50 ЖЫЛДАРЫ)

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, институтының директоры
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қабылдинов З.Е., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл мақалада Сұлтанмәмет сұлтанның өмірі, қызметі және Ресей империясымен қарым-қатынасының кейбір қырлары қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Сұлтанмәмет сұлтанға қатысты тарихи оқиғаларды қайта жаңғырту, сонымен қатар оның Қазақстан тарихына қосқан үлесін бағалау. Міндеттер оның аймақтың экономикалық және мемлекеттік істерін шешудегі саяси ықпалын және басқарушы шыңның басқа өкілдерімен туыстық байланыстарын талдау болып табылады. Бұл Сұлтанның Ертіс өңірін қорғаудағы және Ертістің оң жағалауындағы жайылымдарды пайдалану құқығын (кейбір шектеулермен) қайтарудағы рөлін анықтауға көмектеседі. *Нәтижелер.* Сұлтанның шығу тегі анықталып, оның тектілігі көрсетіледі, оның өмірінің діни және мәдени құбылыстармен байланысты кейбір эпизодтары көрсетіліп, патша өкіметімен қарым-қатынас призмасы арқылы саяси қызметіне сипаттама беріледі. *Қорытынды.* XVIII ғасырдағы Сұлтанмәметтің өмірі мен шығармашылығын зерттеу оның Қазақстан тарихындағы елеулі рөлін атап көрсетеді. Ол күрделі ішкі және сыртқы мәселелерді шешуге қабілетті ықпалды саясаткер ретінде ерекшеленеді. Оның тайпалық қауымдарды басқару және олардың мүдделерін қорғау қабілеті оны өз заманының басты тұлғасына айналдырады. Әрі қарай ғылыми зерттеулер жүргізу бойынша ұсыныстар да берілген.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Сұлтанмамет, Ертіс өңірі, қазақ-орыс қатынастары, қазақ сұлтандары

Алғыс: Мақала «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» ШЖҚ РМК ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде «XV ғасырдың екінші жартысы–XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» тақырыбындағы ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (ИРН BR21882223).

Дәйексөз үшін: Қабылдинов З.Е. Сұлтан Сұлтанмаметтің өмірі мен қызметінің кейбір аспектілері (XVIII ғасырдың 30–50 жылдары) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 94–110 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_94-110

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУЛТАНА СУЛТАНМАМЕТА (30–50 ГОДЫ XVIII ВЕКА)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, директор института

 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кабульдинов З.Е., 2024

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются некоторые стороны жизни, деятельности и взаимоотношений султана Султанмамета с Российской империей. *Цель и задачи.* Цель исследования - реконструировать исторические события, связанные с султаном Султанмаметом, а также оценить его вклад в историю Казахстана. Задачи заключаются в анализе его политического влияния в решении хозяйственных и государственных дел региона и родственных связей с другими представителями правящей верхушки. Это поможет выявить роль султана в отстаивании Прииртышья и возвращении права (с некоторыми ограничениями) пользоваться родовыми пастбищами правобережья Иртыша. *Результаты.* Определено происхождение султана с указанием родословной, показаны некоторые эпизоды жизни, связанные с религиозными, культурными явлениями, дана характеристика политической деятельности сквозь призму взаимоотношений с царскими властями. *Заключение.* Исследование жизни и деятельности султана Султанмамета в XVIII веке подчеркивает его значимую роль в истории Казахстана. Он выделялся как влиятельный политик, способный решать сложные внутренние и внешние вопросы. Его способность в управлении родовыми общинами и отстаивании их интересов делает его ключевой фигурой своего времени. Также даны рекомендации по дальнейшим научным исследованиям.

Ключевые слова: Казахское ханство, Султанмамет, Прииртышье, казахско-русские отношения, казахские султаны

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» на тему: «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (ИРН BR21882223).

Для цитирования: Кабульдинов З.Е. Некоторые аспекты из жизни и деятельности султана Султанмамета (30–50 годы XVIII века) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 94–110. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_94-110

Введение

Данная статья имеет актуальность для изучения истории Казахстана XVIII века. Исследование жизни и деятельности Султанмамета позволяет раскрыть и понять его влияние на казахское общество того времени, определить его роль во многих политических событиях и взаимоотношениях с Российской империей. Анализ родственных связей, обстоятельства принятия российского подданства и стремление к защите своих подданных от внешних угроз представляют интерес для исследователей и историков, а также помогают понять специфику развития этого периода в истории Казахстана. Цель статьи – исследовании исторической роли султана Султанмамета и определение степени его влияния на политическую обстановку

в Среднем жузе. Основные задачи исследования заключаются в реконструкции исторических событий, связанных с Султанмаметом на основе доступных источников; анализ политических решений и действий Султанмамета в контексте взаимоотношений с Российской империей, а также объективная оценка значимости и вклада Султанмамета в отстаивание интересов казахских общин Прииртышья. Анализ и обсуждение этих направлений помогут более глубоко понять историческое значение султана Султанмамета в Новое время. Предметом исследования является жизнь, деятельность, политическое влияние и родственные связи султана Султанмамета. Объектом исследования является сам султан Султанмамет – его личность, с выявлением его места в политической и социальной истории края. Султанмамет играл значительную роль в политической жизни Казахстана в XVIII веке, выступая как влиятельный политический деятель, защитник своего народа и стратегический союзник султана Абылая – такова выдвигаемая гипотеза нашего исследования. Значение исследования заключается в освещении малоизученных аспектов истории Казахстана, выявлении влияния султана Султанмамета на политические процессы того времени, а также в понимании его вклада в отстаивании Прииртышья.

Материалы и методы

Для исследования личности султана Султанмамета в XVIII веке использовались архивные материалы, предоставляющие ценную информацию о многих сторонах жизнедеятельности султана. В первую очередь необходимо отметить Государственный архив Омской области, фонд 1 «Военно-походная канцелярия Главного командира Сибирского корпуса». Фонд содержит переписку между Султанмаметом и пограничными сибирскими властями о возможности пропуска казахских общин на правобережье Иртыша, о судеюстве султана, об угрозах иртышским крепостям с связи с запретами кочевать на родовых пастбищах. Есть сведения о местах проживания султана и о его просьбах присылать мулл для обучения детей, присутствуют эпизоды из бытовой жизни султанского аула. Дополнительные материалы имеются в Государственном архиве Оренбургской области, в частности, в фонде 3 «Оренбургская губернская канцелярия». Имеющиеся указы, распоряжения и рапорты о мерах противодействия казахским общинам по заселению правобережья Иртыша дают информацию о военно-политической обстановке в регионе, во многом связанной с деятельностью султана Султанмамета.

Отметим также значимость сборников документов «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках», «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» и «Султаны и батыры Среднего жуза». Последний сборник содержит значительный архивный материал о жизни и деятельности Прииртышского султана.

Для более широкого изучения жизни и деятельности султана Султанмамета в XVIII веке можно применять разнообразные методы исследования. Историографический анализ включает в себя анализ предыдущих исследований и наработок по теме с целью понимания того, как султан Султанмамет был изучен и раскрыт ранее, и какие аспекты его деятельности были упущены или недостаточно освещены. Источниковедческий анализ архивных документов, письменных источников и других материалов позволяет исследовать и оценить достоверность и аутентичность различных источников, используемых для изучения жизни султана Султанмамета. Биографический метод исследования способствует изучению жизни и деятельности султана Султанмамета на основе доступных биографических данных, таких как его происхождение, шежире, родственные связи и т.д. Анализ этих данных может помочь понять, какие факторы и обстоятельства повлияли на формирование его личности и политические взгляды. Проведенный контекстуальный анализ раскрывает деятельность султана Султанмамета в сложных политических, социальных и экономических процессах того времени. Анализ контекста поможет понять, какие события оказали влияние на принимаемые им решения. Историко-сравнительный метод помогает сравнить деятельность султана Султанмамета на разных этапах его жизни.

Обсуждение

Самые ранние сведения о Султанмамете мы находим в работе казахского этнографа Ш. Уалиханова (Уалиханов, 1985). Ш. Уалиханов, описывая политическую ситуацию в казахской степи в 1739 году, указывает на усиление значимости Абылая и Султанмамета во взаимоотношениях с царскими властями. Кроме того, при составлении генеалогической таблицы казахских ханов и султанов не обходит он и Султанмамета, правда с некоторыми неточностями. Другой известный исследователь края, И. Андреев, был не только лично знаком с султаном, но и представил интересные сведения о жизни улуса Султанмамета, в том числе о пределах обитания (Андреев, 1998). Версия родословной султана, записанная автором, имеет высокую ценность так как представлена самим Султанмаметом. Восстановить шежиры султана помогают и материалы философа и поэта Ш. Кудайберды-улы (Кудайберды-улы, 1990).

Некоторые документы о политической деятельности султана, в частности о попытках вернуть правобережье Иртыша содержатся в сборнике узаконений И. Крафта (Крафт, 1898). Представление о масштабах распространения влияния Султанмамета и его потомков дают материалы по казахскому землепользованию, собранных экспедицией Ф. Щербины (Материалы, 1902).

В советские годы интересоваться биографией султана Султанмамета, впрочем, как и других чингизидов противоречило идеологическим установкам, поэтому мы можем увидеть только незначительные упоминания об этом деятеле, как например, в работе В. Басина (Басин, 1971).

С обретением независимости появился доступ ко многим архивным фондам, позволившим выявить вклад ряда исторических деятелей в укрепление казахской государственности. В этом плане, значительная работа по популяризации архивных документов, раскрывающих деятельность многих ханов и султанов, в том числе и Султанмамета султана, проведена И. Ерофеевой (Ерофеева, 1997). Тем не менее, еще долгие годы не было комплексных научных исследований деятельности этой личности, оставившей, несомненно, большой след в истории Казахстана. Первой монографической работой стало исследование З. Кабульдинова (Кабульдинов, 2018). Автор раскрыл взаимоотношения султана с народами Поволжья и Центральной Азии, показал роль потомков Султанмамета не только в XIX веке, но и в советский период.

В настоящее время, в связи с появлением новых архивных материалов возникает настоятельная необходимость в уточнении многих аспектов жизни и деятельности видного султана Прииртышья Султанмамета.

Результаты

Первые сведения о появлении Султанмамета султана в Среднем жузе в районе Прииртышья относятся к середине 30-х годов XVIII века. В это время Султанмамет и Абылай, являвшиеся сверстниками и двоюродными братьями были поставлены султанами определенных казахских родов практически одновременно: Султанмамет стал во главе кыпчакского улуса Среднего Прииртышья, а Абылай – назначен управлять родом атыгай из племени аргын. По всей видимости, со временем через своих многочисленных детей их власть простиралась не только на весь Средний жуз, но и частично на Старший и даже на отдельные группы Младшего жузов.

Полное имя Султанмамета – Султанмухаммед, а в некоторых источниках встречается как «Салтан Мамет», «Мамет салтан», родился в 1710 году на территории Южного Казахстана. Его родственники жили в Туркестане – столице Казахского ханства. Во многом, благодаря влиянию хана Среднего жуза Абулмамета, который являлся зятем Султанмамета, он был избран султаном кыпчакского улуса в Прииртышье, поскольку «функции политического регулирования на уровне верховной власти в казахском обществе выполняли ближайшие

родственники хана. Хан определял их султанами в крупные родоплеменные подразделения, что способствовало преодолению чрезмерного сепаратизма кочевых коллективов и осуществлению координации хозяйственной и общественно-политической жизни кочевников» (История Казахстана, 1993: 199).

Следует отметить, что в период правления хана Абулмамета в Среднем жузе политическую элиту из чингизидов составляли его близкие родственники: султан Абылай (Абулмансур) и его сын султан Уали, султан Султанмамбет и его сын султан Урус, султан Барак и его сын султан Даир, сын Абулмамета султан Абулфеис и другие. В то время существовала устойчивая традиция закрепления чингизидов за разными родами или их приглашения как ходжей.

Первые известные нам на сегодняшний день сведения о Султанмамете относятся к 1739 году, когда по сведениям Ш. Уалиханова, он уже находился рядом с Абылаем и при этом россияне вели переговоры именно через них, минуя Абулмамбета, который имел в степи номинальный статус старшего хана (Ерофеева, 1997: 113). Последний кочевал немного дальше пограничных линий и предпочитал жить в Туркестане.

Обратимся к оценке Абулмамбета, Абылая и Султанмамета со стороны Ш. Уалиханова: «... Как бы то ни было, в 1739 году мы находим его (Абылая – авт.) самым сильным из владельцев Средней Орды, и русское правительство по преимуществу сносится с Абылаем и братом его, Султанбетом, потому, что настоящий хан (Абулмамбет), по свидетельству всех русских, посылавшихся в Орду в то время, ничего не значил...» (Уалиханов, 1985: 113).

Каким же образом Султанмамбет, выходец из Южного Казахстана, также как и Абылай, стал активным деятелем в районе Среднего Прииртышья уже в 30–40 годы XVIII века? В донесении начальника Оренбургской комиссии И. Неплюева Коллегии иностранных дел от 27 сентября 1742 г. сказано: «... В бытность мою при Орской крепости из обоих е. и. в. подданных киргис-кайсацких орд приезжали ко мне ... Средней орды Салтанбет-салтан (свои улусы имеющей)» (Казахско-русские отношения, 1961: 254).

Для выяснения происхождения Султанмамета для начала обратимся к генеалогической таблице казахских ханов и султанов, составленной Ш. Уалихановым, в которой Султанмамбет имеет с Абылаем общего предка хана Жангира, известного в казахском народе как «Салкам Жангир», отличившегося в 1643 году в Орбулакском сражении (Уалиханов, 1985: 174). И, безусловно, хан Есим был предком обоих степных правителей. Известный исследователь Среднего казахского жуза второй половины XVIII века И.Г. Андреев, который был другом Султанмамета, пишет об этом следующее: «За потребно поставлено здесь положить род или поколение сего знатного султана, который в проезд мой ныне чрез Коряковский форпост, сам мне доказывал, что они род свой ведут от древнего в роде их хана Ишима (Есима – авт.)» (Андреев, 1998: 101).

Следует заметить, что есть расхождения между генеалогической таблицей казахских ханов и султанов, составленной Ш. Уалихановым, и родословной, записанной со слов Султанмамета, заключающиеся в том, что у Ш. Уалиханова среди имен предков Султанмамета имеются Баки-султан и Ибак отсутствующие в родословной Султанмамета. Поскольку свою родословную Султанмамбет лично предоставил И. Г. Андрееву, то мы склонны придерживаться его версии.

Выдающийся казахский поэт и философ, один из исследователей истории происхождения казахов Шакарим Кудайберды-улы пишет, что сыном Жангир хана (Салкам Жангира) является Уалибек, а султан Абылай – внук Жангир хана. По Шакариму Кудайберды-улы, когда после Салкам Жангира ханом стал Аз-Тауке, обиженный Уалибек уходит в Ургенч к Гаип хану (Каип хан), своему деду по материнской линии. Сын Уалибека султан Абылай прославился в поединках своей беспощадностью, за что и получил прозвище Жестокий. Сын его – Коркем Уали (Красавец Уали), стал отцом Абулмансура, более известного среди казахов под именем Абылай. Уалибек, султан Абылай, Коркем Уали умерли при дворе Гаипа, так и не став ханами

(Кудайберды-улы, 1990: 53).

Отец Султанмамета Жангир султан, являющийся братом Коркем Уали и сыном султана Абылая, также находился при дворе Гаип хана. В журнальной записке (1763 г.) прапорщика Г. Ребкова имеется одно сообщение о том, что «О себе оной Урус салтан (сын султана Султанмамета – авт.) объявил, что прошедшею зиму всю находился с матерью своей, а Салтанмамет салтан с женой у родственников своих в Туркустанте» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 83. Л. 159 об., 160).

Это сообщение еще раз подчеркивает, что Султанмамет родился на юге Казахстана и имел по крайней мере две жены, поскольку мать султана Уруса является его старшей женой. Вот как выглядит шежире Султанмамета, начиная с Ишим хана (Енсегей бойлы Ер Есим – авт.) и до Чингиз хана. Предки Султанмамета: Шыгай хан – Жадик – Аз-Джанибек – Барак – Куйыршык хан – Орыс хан – Бадагул – Кожа – Оз Темир – Токай Темир – Джучи – Чингиз хан (Тағылым, 2000: 496).

По данным материалов по казахскому землепользованию, собранных экспедицией Ф. Щербины в результате обследования Омского уезда Акмолинской области следует, что власть Султанмамета и его потомков распространялась на казахов будущих (с 1868 г.) Омского уезда Акмолинской области и Павлодарского, части Семипалатинского уездов обширной тогда Семипалатинской области (Материалы, 1902: 43).

Кыпчакский улус, которым непосредственно управлял Султанмамет султан, начинался своим кочевьем от крепости Ямышевской вниз по реке Иртышу по займищам, островам и заканчивался ниже крепости Железинской (Андреев, 1998: 101). Фактически его власть распространялась вплоть до Омска.

Информация о числе его подданных содержится в труде капитана И. Г. Андреева «Описание Средней орды киргиз-кайсаков». И. Г. Андреев – военный инженер, весь жизненный путь которого связан с Иртышской военной линией, и как указано выше, был лично знаком с Султанмаметом. Непосредственно от него он узнал численность населения его улуса: «Главным старшиной сей волости Султанмамет султан почитается. Подвластных самых лучших людей кроме жен и детей до 5000» (Андреев, 1997: 101).

Султанмамет в союзе с Абылаем управлял подвластными казахами через своих многочисленных сыновей. Из поколения в поколение среди потомков Султанмамета составлялись и передавались шежире, одно из которых сохранил аксакал из Актогая, потомок Иман султана, Естай Иса-улы. Согласно этим данным, а также в соответствии с эпистолярным наследием Султанмамета и других султанов у него было семнадцать сыновей: Урус, Иман, Укибай, Тартан, Жангир, Ахмет, Сеит, Каракас, Ботай, Карипжан, Матай, Таймас, Шаншар, Бышкан, Култай, Муқыш, Кулшык и Караш. Видимо, они были рождены от разных жен. У Султанмамета было как минимум две жены. Считается, что Х. Барданес – участник российской академической экспедиции И.Г. Фалька в 1771 году в своих записях описал младшую жену Султанмамета (Прошлое Казахстана, 1997: 284).

Кстати, несколько жен имели и некоторые потомки Султанмамета. Например, как утверждает Тлеулес Смаккызы, правнучка султана Жантемира Иманова, которой сейчас за 90 лет, у султана Жантемира было три жены, которые родили ему восемь сыновей: Сатемира, Шотана, Кене, Жамана, Самена, Омара, Саржана, Мака. Третья жена – калмычка – была матерью младших детей. Эта была широко распространенная традиция того времени: состоятельные степняки могли позволить себе от двух и более жен.

Заметим также, что Султанмамет несмотря на почтенный возраст в 68 лет, имел еще и наложниц, о чем свидетельствует письмо султана от 30 ноября 1778 года генерал-майору Н.Г. Огареву, когда он просит вернуть одну из его наложниц: «По письму моему бежавшую от меня наложницу, коя при письме от вашего превосходительства ко мне отправлена, я получил

оную исправно. За что и приношу покорную мою благодарность». По все вероятности, это была калмычка, захваченная им в походе 1771 года из числа тех представителей калмыков, которые бежали в Джунгарию (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 45).

За каждым из сыновей Султанмамета была закреплена определенная волость. Урус султан управлял Басентиновской волостью, Иман султан – Курлеут-кыпчакской, Тортан – Жарымбет-кыпчакской, Укибай – Кызылкакслетинской, Ботагоз – Кулатай-кыпчакской, Матай – Актилеской, Култай – Сагал-кыпчакской, Култык – Жолаба-кыпчакской, Шаншар – Айтей-басентиновской и т.д. В дальнейшем, не только его внуки, но и правнуки станут волостными управителями, и даже старшими султанами ряда внешних округов.

Султанмамек привлекал к управлению подвластными казахами и своих верных батыров. В письмах Султанмамета и его сына Уруса упоминаются преданные им батыры Серкебай из уаков, Тлеумбет и Бакты из рода канжигалы, Кошкарбай батыр из кыпчаков и многие другие.

В 1771 г. улус Султанмамета посетил участник российской академической экспедиции И.Г. Фалька Х. Барданес. В этой связи мы никак не можем не привести слова человека, который удостоился личного общения с данным правителем: «26 июля сего числа пополудни поехал я в стан Султана, или князя Мамета, старшины Малого улуса Средней Киргизской Орды и удостоен был благосклонным приемом. Его стан, или деревня (аул) состоял из 8 войлочных юрт, или кибиток, из коих три для его фамилии белые войлочные и чище, прочие же были простые для его служителей и пастухов; против входа позади котла разостлан был персидский ковер с подушкою, на котором сидел султан с супругою, сложа ноги накрест... Султан имел от роду 60 лет, был сухощав с небольшою черною бородою; на нем было шелковое платье и шитый золотом колпак. Он имел вид проницательный... он расспрашивал о здравии монархини» (Прошлое Казахстана, 1997: 283–284).

О степени влиятельности султана Прииртышья свидетельствует тот факт, что в 1762 году Султанмамек был приглашен на коронацию Екатерины II в числе пяти казахских ханов и султанов (Нуралы, Абылай, Айчувак, Ералы, Султанмамек). Они направляли и коллективное поздравление в честь восшествия ее на престол (Басин, 1971: 227).

Нельзя не отметить и доверительные взаимоотношения между Султанмамеком и Абылаем, поскольку их судьбы будут довольно часто пересекаться. Эти отношения могут быть объяснены рядом обстоятельств. В первую очередь, следует отметить их близкое родство как двоюродных братьев. Во-вторых, оба лидера были не только ровесниками, но и идеологическими единомышленниками, что всегда отражалось в их взаимной поддержке в сфере внешней политики и внутренних делах. В-третьих, важным фактором стало их общее участие в боевых действиях, где они совместно противостояли джунгарам, китайцам, волжским калмыкам, кыргызам, переносили множество трудностей и лишений. В этих непростых обстоятельствах они советовались друг с другом и оказывали помощь в сложных перипетиях судьбы. В-четвертых, чтобы полностью понять корни и сущность их взаимоотношений, следует обратить внимание на их общее детство, проведенное на юге Казахского ханства. Этот период сформировал не только характеры будущих правителей, но и укрепил взаимопонимание между ними (История, 1957: 76).

И эти отношения укрепились на самых первых порах их назначения на должности управителей своих волостей. Подтверждением этому является следующее обстоятельство. Являясь султаном кыпчакского улуса в Прииртышье, 27 августа 1742 г. Султанмамек приезжал в Орскую крепость к начальнику Оренбургской комиссии И. Неплюеву за содействием в освобождении султана Абылая из джунгарского плена (Казахско-русские отношения, 1961: 242–243).

Такая взаимная поддержка будет проявляться и в дальнейшем, о чем будет указано немного ниже.

Возвращаясь к описанию биографии султана заметим, что семья Султанмамета была набожной и религиозной. При дворе постоянно находились муллы, преимущественно из российских татар и, реже, – башкир. Видимо, такая практика была у его родителей, которые жили на юге Казахстана, в городе Туркестане, который традиционно считался духовным центром Центральной Азии. Но не каждый житель степи мог пригласить с юга мулл. Поэтому здесь в условиях Северо-Восточного Казахстана ограничивались образованными по-арабски татарами и башкирами, которые получали жалованье от царского правительства. Это видно из письма Урус султана генерал-майору Н. Г. Огареву от 5 марта 1778 года о необходимости присылки ему муллы, который должен был выполнять и функции письмоводителя: «Прошу, как я ныне остался без муллы, и бываемые до вас всякия нужды писать у меня некому, а известился я, что у отца моего (Султанмамет – авт.) находился мулла излишней, и, по ненадобности его, отпущен, то чем бы онаго отпустить обратно, лутче бы, по неимению у меня, определить ко мне. Нежели ныне у вас таковой есть, то б ко мне прислать» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 192-192 об.).

Султанмамет султан верно считал, что дети должны быть грамотными, поэтому стремился дать им мусульманское образование. Об этом свидетельствует его письмо от 15 января 1778 года, адресованное генерал-майору Н. Г. Огареву с просьбой прислать муллу для обучения его детей: «Просил же я вашего превосходительства о присылке ко мне муллы, башкирского старшины Аблея племянника, для обучения моих детей», на что российская региональная власть ответила согласием (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 44-44 об.).

Несмотря на религиозные убеждения Султанмамета он активно отмечал традиционные народные праздники, в том числе и Наурыз. Об этом свидетельствует письмо коменданта Ямышевской крепости капитана М. Лебедкина командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколону от 4 апреля 1775 года. В письме указано, что 21 марта Султанмамет устроил праздник в честь Наурыза, куда съехались гости из Коряковской крепости в том числе толмач Мамлюта Исменев, приказчик тульского купца Самсонова – Калбай, а также калмык Имеген. В ходе веселья случился курьез: один из гостей нечаянно сломал именную саблю Султанмамета, что видно из этого сообщения: «По спросу ж моему, зачем они к Султанмаметь-султану в улус ездили, объявили, что они, да и протчие многие люди русские из Корякова ни для ничего иного ездили, как только посмотреть – какие веселости производиться будут, ибо в тот день по их закону был большой праздник. А первой во изломании сабли показал: при приезде же в улус и при входе его в кибитку, Султанмаметь-султан, сидя, тое саблю на коленях гнул и говорил тому толмачу, что та сабля в кольцо изгибаетца. Почему толмач по любопытству попросил у него, и взявши за черен и конец, и как лишь только погнув, и мало одержал согнувши, то у оной выскочил иверень, и отломилось конца четверть» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 195. Л. 594–594 об.).

Султан почитал не только законы природы, но и законы житейские и строго соблюдал нормы, установленные ханом Тауке. Например, он мог казнить своих рабов, но по отношению к простолюдинам нужно было вмешательство хана. Так, в одном из писем Султанмамета сообщается о казни провинившегося раба: «В воровстве коих Урус-салтана приличен холоп, которой за то воровство мною повешен» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 244–244 об.). При этом Российская империя не вмешивалась в подобные дела, считая, что это внутренние вопросы казахских правителей.

В тоже время Российская империя проводила постепенную, но системную и пошаговую работу по превращению Казахского ханства в свою обычную колонию. Это обстоятельство вынудило Султанмамета предпринимать ответные меры по сдерживанию изодренной российской дипломатической и военной машины в районе Среднего Прииртышья. Безусловно, в условиях степной жизни и постоянного контроля за действиями Султанмамета через приставленных к нему татарских и бухарских писарей и мулл, комендантов крепостей и лояльных

царизму батыров, соревноваться с активной российской дипломатией было весьма непросто. Тем не менее, Султанмамбет по мере своих возможностей и сил пытался оттянуть на некоторое время полное подчинение региона Российской империи.

Итак, 27 августа 1742 года мы видим Султанмамбета, приехавшего в Орскую крепость к начальнику Оренбургской комиссии И. Неплюеву за содействием в освобождении султана Абылая из джунгарского плена. А 28 августа здесь же он принимает российское подданство (Казахско-русские отношения, 1961: 254).

Почему Султанмамбет принял российское подданство? Была ли в этом необходимость?

После принятия ханом Младшего жуза Абулхаиром российского подданства многие султаны трезво оценивали мотивы такого шага исходя прежде всего из экономических условий и вероятных политических привилегий. В то же время, Султанмамбет думал как можно скорее выволить из плена своего двоюродного брата Абылая. Известно, что при подписании Абулхаиром грамоты был оговорен ряд условий, где не было и слова о потере им основ государственности. Казахи, подвластные Абулхаиру, обязывались исправно платить ясак по примеру башкир. Со стороны других народов Российской империи должны были прекратиться набеги на казахов. В случае нападения «неприятелей» на новых подданных, Россия брала обязательство защищать их. Абулхаир должен был вернуть пленных, а с калмыками и башкирами жить в мире и согласии. Более поздние события показали, что почти ни одно из этих обязательств с обеих сторон не было выполнено. Подданство имело фиктивный характер, но с формальной точки зрения стало началом постепенного присоединения Казахского ханства к Российской империи, которой нужен был повод для дальнейших действий. О планах Российской империи присоединить Казахское ханство могут свидетельствовать слова, сказанные еще ранее российским императором Петром I: «Несмотря на великие издержки хотя бы до миллиона держать, но токмо чтобы только одним листом под протекцию Российской империи... она, Киргиз-кайсацкая Орда... всем азиатским странам ключ и врата» (Кабульдинов, 2016: 34).

После принятия российского подданства Абулхаиром такой же шаг сделали и другие казахские правители. Царские власти делали крупные подарки степным властителям. Примеру степных властителей последовали и другие старшины, не являющиеся чингизидами. Они тоже вплоть до середины XIX века подавали прошения о принятии российского подданства, желая извлечь из этого свои выгоды. Россия «удовлетворяла» их просьбы. Старшины получали за это дело подарки и денежные вознаграждения. Для каждой пограничной крепости выделялись значительные денежные суммы на «содержание» кочевой знати. Царизм не скупился на подарки, денежное и хлебное жалованье. Султанмамбету было определено жалованье в 150 рублей, а Абылаю в 300 рублей. Султанмамбет был заинтересован в меновой торговле на пограничной линии. Принятие подданства сулило ему временные переходы на внутреннюю часть пограничной линии, что и произошло в 1771 году, когда Султанмамбет, его родственники и подвластные ему казахи с многочисленным скотом перебирались в зимнее время уже на постоянной основе с дачей аманатов, без оружия, придерживаясь обязательства не приближаться к селениям и крепостям. В первые десятилетия Россия практически не вмешивалась ни во внутренние, ни во внешние дела своих новых «подданных»: ханов, султанов, старшин, батыров. Закрывали глаза на вынесение Султанмамбетом и Абылаем смертных приговоров и, даже, на сбор пошлин с торговых караванов, идущих из Средней Азии и Китая. В 1740 г. в Оренбурге при посредничестве Абулхаира российское подданство приняли хан Среднего жуза Абулмамбет, приходящийся Султанмамбету зятем, и султан Абылай. Надо заметить, что подданство приняли, в основном, те группы казахов, которые проживали вблизи пограничной линии.

Принятие российского подданства не способствовало возвращению территорий Северного и Северо-Восточного Казахстана, застроенных укрепленными военными линиями и по сути, потерянных для казахов. В 1754–1755 годах Абылай и Султанмамбет предпринимают попытку

силового решения земельной проблемы в районе Иртыша. Это было вызвано рядом обстоятельств. Во-первых, нехватка пастбищ для кочевников степной зоны и нарушение маршрутов кочевания из-за длительного периода казахско-джунгарского противостояния создали сложные условия для жизни и передвижения народа. Во-вторых, успешное проведение антиджунгарской войны и вытеснение джунгар с казахских земель на востоке привели к изменению баланса сил в регионе, однако это не решило основную территориальную проблему. В-третьих, восстание башкир 1755–1756 годов на границе с Северным Казахстаном и последующее его подавление царскими войсками привело к откочевке части казахских родов в районы Прииртышья.

Таким образом, в середине 1750-х гг. Абылай и Султанмамбет стали самовольно массами переселять своих подвластных людей на правобережье Иртыша. Некоторые сведения об этом процессе можно увидеть в рапорте командующего в Коряковском форпосте капитана фон Траунберха командующему в Ямышевской крепости полковнику К.Е. Дебонгу от 28 ноября 1754 года о приезде 60-ти вооруженных казахов ведомства Султанмамбет султана с требованием освободить захваченного около форпоста сына казахского батыра Кулеке. В этом рапорте написано следующее: «Сего ноября 28 дня в 4-м часу дни к фарпосту Коряковскому приехало киргис-кайсаков, по примеру, человек с шездесят конные военную рукою с ружьем, а иные с копьями и луками, и, недоехав до оног фарпосту сажень за сто, остановились. Из них десять человек приехало к надолбам, и просили толмача. Почему тогда из бывших здесь барабинцов один для толмачества был приведен. Чрез которого я их спрашивал: какия они люди и для чего приехали? На что они с великою суровостию мне объявили, что мы-де киргис-кайсаки ведомства Аблай-салтана старшины брата ево Султанмамбетя и из них, приезжих, старшина Бабален Изыналов, и спрашивали – что-де вы желаете войну с нами иметь или мир, и для чего вчерашнаго числа увезли ис табуна одного киргисца, за которого-де объявленной старшина Султанмамбет, якоб весьма сердит, и велел-де вам объявить: «Для чего-де без ведома ево взяли?» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 253–254).

Арестант содержался в Ямышевской крепости. Им было обещано, что скоро этого табунщика отпустят. Власти опасались обострения ситуации, считая, что за действиями подданных султана Султанмамбет стоит султан Абылай. При этом россияне перечислили все обиды, которые чинили казахи на правом берегу Иртыша, в том числе и нападения на барабинцев, принявших российское подданство. Казахская сторона стала оправдываться, что воры не из их улусов и пленных барабинцев у них нет. Более того, обязались вернуть пленных в случае, если кто-нибудь из представителей россиян поедет с ними искать их. Кроме того, просили заменить казаха-заключенного на более здорового, поскольку арестант был весьма болен. Российская сторона предупредила казахских представителей о необходимости прекращения самовольных перекочевков и о наказании в случае их ослушания: «А притом им чрез того толмача паки от меня объявлено, чтоб они всемерно своего скота на здешнюю не перегоняли. А ежели впредь будут перегонять, то-де уже будут тогда посылаемы сильные команды, и того скота велено будет ловить». Казахская сторона не унималась, ссылаясь на то, что лошади на правом берегу за Ямышевым и Железинской крепостью уже пасутся (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 253–254).

Далее ситуация осложнилась. В своем рапорте командующий в Ямышевской крепости полковник К.Е. Дебонг сообщал командующему войсками на Сибирских линиях бригадиру И. Крафту 3 декабря 1754 года о том, что со стороны Султанмамбет султана были высказаны даже угрозы об объявлении войны (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 285–286 об.).

С этого момента началась массовая перекочевка на правый берег Иртыша вооруженных казахов с конскими табунами. Происходили стычки с военными на Иртыше. Были ограблены несколько крестьян около Песчаной станицы, приехавшие для торгов. Создалась серьезная

и взрывоопасная ситуация для сибирских властей, когда имеющимися силами уже было невозможно разрядить накалившуюся ситуацию. Это видно из донесения бригадиров И. Крафта и Я. Павлуцкого от 18 декабря 1754 года: «Прислал пойманных посланными от него, полковника Дебонга, и от него, капитана фон Траунберха, для згону киргиских табунов командами киргис-кайсаков дватцать три человека... к фарпосту Коряковскому вооруженною рукою с турками, с копьями и луками приезжали киргисцы (а о числе их значит в подлинном репорте) и просили пойманного теми командами и их улусов их человека... посланной-де из Черноярского станцу с письмами с одним драгуном и казаком драгун же Михайлов репортовал ево, капитана – не доезжая-де до Коряковского фарпосту верст шесть наехало на них встречу киргис-кайсаков человек шездесят» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 262 об.).

Не успокоились казахи и даже после слов-уговоров, «что-де вы называетесь подданными, а так угрожаете. И ежели-де такие шалости чинить будите, то поступлено будет с вами по военным регулам. Також, ежели впредь табуны будут на сю сторону перегонять, то те табуны отгонять велено будет все» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 262 об.).

Казахи очень жестко реагировали как на захваты табунщиков, так и на препятствия перекочевков чинимых со стороны пограничных властей. Как указано в одном документе: «Ис тех же киргисцов из-за реки Иртыша ззади и из боков наехали человек до сорока, и всех стало быть до ста с ружьями, и спрашивали у него, ибо он их языку знает – для чего русские киргисцов увозят. И он объявил – не знает, ибо он не той крепости. А между тем кидались ис тех киргисцов два человека с саблями и несколько с копьями и колотьем пример чинили и говорили, ежели-де вы впредь будете ловить и увозить, то и они будут хватать и увозить, да и не дадут ис крепости за водою вытти, и будут брать к себе» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 273).

Основным зачинщиком конфликта был Султанмаммет султан, который выражал интересы подвластных людей, потерявших свои пастбища на правобережье Иртыша: «И притом старшина Салтамаметь, яко-де по известиям брат родной Аблаю-салтану, говорил: ежели-де впредь их табуны будут перегонять, то-де они ис крепостей людей никого не выпустят, и сена все огнем пожгут, и воды-де из Иртыша не дадут» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 273).

В районе Черноярской станицы произошёл очередной вооруженный конфликт, закончившийся кровопролитием: «И при следовании к Черноярскому станцу верстах в десяти напали на него с командою киргис-кайсаков человек до семидесяти или более с укрючинами, при которых были ружья, копья и луки. И в то ж время ударили драгуна и казака по головам и прошибли до крови, и казачьего капрала по руке, и вышибли у них из рук ружья. Почему-де, видя такое их против ево команды многолюдство и драку, дабы команду свою в азарт не вдать, для страха приказал выпалить из трех ружей, и выпалили. Которые прочь и поскакали» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 273).

В районе Среднего Прииртышья для пограничных властей сложилась весьма непростая ситуация, когда требовались дополнительные военные силы для противодействия казахам, к тому же вооруженные конфликты только усиливались. Случаев самовольного перехода казахов на правый берег Иртыша становилось больше. Это отчетливо видно из рапорта капитана А. Панцырева командующему Луцким полком в Ямышевской крепости полковнику К.Е. Дебонгу от 30 ноября 1754 года о невозможности без прибавки войска перегнать множество перешедших между станицей Черное и форпостом Долонским казахских табунов: «Точию (только – авт.) никак невозможно согнать (табуны), ибо оных расположилось по всей Иртышской линии весьма довольное число, как по степе, так и к бору. А имянно от половины Чернавского станцу даже до половины Долонского фарпосту. Да усмотрено мною, что весьма довольное число и в бор идут с кошем своим и со скотом. Да и ныне еще довольное число из за реки Иртыша киргисского войска идут на здешнюю российскую сторону, а протчия идут з батали от калмык и гонят калмыцкой полон. Потому ж от меня найдены их старшины, и объявлено им, что они делают в

противность нашим указам и перегоняют на нашу российскую сторону скота» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 273 об.).

Заметим также, что процессы обеспечения пастбищами казахских общин протекали на фоне продолжающегося казахско-джунгарского противостояния и создание военной линии добавляло дополнительные трудности для ополчения, но не являлось при этом серьезным препятствием для совершения военных походов в Джунгарию.

Для того, чтобы остановить массовое переселение и конфликты с барабинцами и крестьянами, российским военным было предписано выполнять ряд шагов, а именно: «Для чего в близости кочующим посылать к их старшинам пристойные при добрых и надежных обер-афицерах или урядниках с объявлением словесным и письменным, чтоб они отошли далее в степную сторону и табуны отогнали, и впредь бы не приходили, команду... И во время той посылки к ним команды никакой им обиды и озлобления для избежания от их владельца впредь претензии не чинить, но поступать с ними с пристойною ласкою, о чем командующим при том накрепко о всем подтверждать под штрафом... Буде ж они того не послушают и на то взирать не будут, и паки оказывать станут свои самовольства и противные поступки в перегоне лошадей и скота, или и находить будут на крепости и фарпосты вооруженною рукою, в таком случае, во-первых, потому ж им объявлять словесно з довольными резоны на основании указов с ласкою, чтоб то чинить удержались, ибо им от здешней стороны по их просьбам, в чем касаетца, удовольствие следует и обиды ни от кого никакой не происходит; ежели ж по многим к ним приятным оказаниям не удержатца и в том же злобстве усиленно упорствовать и наступать станут, то уже с ними поступать, яко с неприятельми по силе указов без упущения и отпор чинить. Но токмо во первых с нашей стороны вооруженною рукою на их не нападать и не начинать, смотря их обращения» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 274 об.).

Со своей стороны, для урегулирования конфликтов Султанмамбет султан не исключал и мирного способа и взялся убеждать руководство Сибирских линий и руководство военных крепостей о необходимости дачи разрешения казахам кочевать на правом берегу Иртыша. Это видно из письма от 31 декабря 1754 года Султанмамбет султана командующему войсками на Сибирских линиях бригадиру И. Крафту, в котором он писал о непричастности его казахов к ограблению барабинцев, а также вышел с просьбой разрешить перекочевку его табунов на правобережье Иртыша (Султаны и батыры, 2018: 13).

Старания султана на данном этапе оказались напрасными – в будущем во избежание перехода казахов на правый берег Иртыша российской стороной было предписано усиливать команды в период начала зимних перекочевков и «сбивать их силой» (Крафт, 1898: 45).

В связи с имевшими место вооруженными столкновениями, 31 января 1755 года вышел указ из Военной коллегии, подписанный императрицей Елизаветой Петровной и адресованный оренбургскому губернатору И.И. Неплюеву, о недопущении казахов на правый берег Иртыша и о высылке их с правобережной стороны на степную сторону: «О приумножении на Иртышскую линию для пресечения вышеписанных киргис-кайсацких наглых неприятельских поступок, и наилучшей предосторожности команд, и о не допущении их, и другого степного народа, також скота и лошадей, на здешнюю, и о ссылке их з жилой на степную сторону, и в протчем, поступать ныне по вышеобъявленному учиненному брегадирами Крофтом и Павлуцким определению. И при том стоящим на фарпостах командирам наикрепчайше подтвердить, и велеть в недопущении помянутых киргис-кайсаков до фарпостов, и, дабы от них никакого людям вреда учинитца не могло, иметь крайнее смотрение и крепкую и неослабную предосторожность, как воинския регулы и указы повелевают. И для того, по требованию оногo бригадира Крофта, испытанных, по силе Правительствующаго сената указов, казаков чetyреста человек, со всем нарядом и оружием, нарядить и к выступлению содержать в готовности и во всякой исправности, которым, егда он, бригадир, востребует в повеленное место велеть выступить в самой скорости.

О чем и генерал-лейтенанту и Сибирскому губернатору Мятлеву, и брeгадирам Крофту и Павлуцкому, и в Сибирскую губернскую канцелярию указы посланы» (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 37. Л. 24 об. 25).

Опасения царских властей были реальными. К примеру, ранее как мы видели, имело место попытка вооруженного нападения Султанмамeта на Коряковскую крепость.

6 марта 1755 года вышел новый указ императрицы Елизаветы Петровны из Коллегии иностранных дел бригадиру И. Крафту о недопущении перекочевки казахов на правую сторону Иртыша, а также о необходимости впредь требовать ему указаний на этот счет от оренбургского губернатора И.И. Неплюева. Здесь военному присутствию Российской империи угрожал Султанмамeт султан, воевавший с джунгарами с переменным успехом: «Но и после того таковые ж на здешнюю сторону Иртыша табунов перегоны, и при оных киргис-касацкие перелазы не умаляются. И согнать оных никак не возможно, ибо расположилось их по всей Иртышской линии весьма великое число. Да и еще, сверх того, много из-за реки Иртыша киргис-касаки со скотом идет на здешнюю ж сторону. В том числе и такие, которые были на сражении с калмыками, и полученных тамо пленных с собою гонят. И хотя от посыланных с командами для сгону означенных киргис-касацких табунов офицеров их киргис-касацким старшинам и чинено было запрещение о не перегоне на сию сторону их табунов, но они представляют, что за рекою Иртышем табуны их от бескормицы помрут. А как ему, полковнику Дебонгу, известно, то они киргисцы те свои табуны более для закрытия от зенгорцов, с которыми у них несогласие происходит, перегоняют. А Аблай-солтанов...брат Солтан Маметь угрожал: ежели их табуны и впредь будут сгонять, то они из крепости людей никого не выпустят, и сена все огнем пожгут, и воды из Иртыша не дадут. И потому реченной полковник Дебонг требовал от вас наставления, что с таковыми прикочевывавшими киргис-касаками чинить, таже бы команды прибавить, объявляя, что ныне по станциям и крепостям малоллюдно, почему и при обороне с киргисцами в драке поступать сумнительно» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 29 об. 30).

Ввиду того, что военным крепостям Иртышской линии угрожали нападениями джунгары и казахи, то туда перебрасывались новые военные силы. Опасной была и Ямышевская крепость, где военному присутствию России угрожал Султанмамeт султан. Поэтому сюда перебрасывалось военных сил намного больше, чем в другие военные крепости: «И расположить оную в крепостях: в Ямышевскую, яко главную состоящую в среди линии – двести, в Семипалатную, Устькаменогорскую, Железенскую и Омскую по сту человек. Которую каманду, как скоро, где уведано или усмотрено будет их киргизские и зенгорских калмык перелазы, подбеги и протчие тому подобные поступки к прекращению одного и защищению границы употреблять. Токмо оную прибавку каманды моей из состоящих по четырем линиям пяти драгунских полков и пехотных каманд и из нерегулярных казаков увеличить, по малоллюдству по всем тем линиям, невозможно и опасно, дабы наипаче крепости и фарпосты безлюдны не остались» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 254 об. 255).

Несмотря на силовой сгон казахов с правого берега Иртыша, ситуация повторилась летом 1755 года, когда Султанмамeт и его потомки с подвластными казаками «от Ямышева, вверх до Семипалатинской крепости, из-за Иртыша реки, перешло на русскую сторону с кибитками и немалое число киргизов с кибитками и со скотом и обратно не уходят, производят воровства и вступают в бой с войсками, когда делаются попытки их удалить» (Крафт, 1898: 43).

31 мая 1755 года был издан указ из Военной коллегии императрицы Елизаветы Петровны оренбургскому губернатору И.И. Неплюеву о соблюдении по Сибирским пограничным местам от киргиз-кайсаков (казахов – авт.) крепкой предосторожности и о слухах о возможном в будущем нападении казахов на российские укрепленные линии. Здесь была угроза и от Султанмамeта султана (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 52–57).

Тем временем один за другим появились царские указы о запрете казахам появляться на правой стороне Иртыша и эти указы, в первую очередь, касались Султанмамета и его подданных, кочевавших от Омской до Семипалатинской крепостей. Так, 21 августа 1755 года вышел указ императрицы Елизаветы Петровны из Коллегии иностранных дел бригадиру И. Крафту о недопущении по возможности перекочевки казахов на правую сторону Иртыша ввиду того, что Абылай султан вместе со своим войском, совершив удачный поход на джунгар, собирается угрожать российскому военному присутствию: «О выбежавших из киргис-казацкого плена подданных зенгорских, одном Кашкаренине, имянуемом Менлике Полотове, и другой, женке зовомой Бичиган, которые в допросах показали о походе Аблай-солтана в десяти тысячах киргисцах на зенгорцов, и о бывшем слухе от многих киргисцов, что они на будущей год и на российские жилища, також крепости и форпосты намерены нападение учинить» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 139 об. 140).

С этой целью российская сторона приняла самые необходимые меры для обеспечения безопасности своих новых границ, выразившиеся в подготовке дополнительных сил из числа крестьян и казаков с разных сибирских городов к возможным военным столкновениям: «По причине происшедшего слуха о нападении киргисцов на здешние жилища для предосторожности, вы Сибирской губернской канцелярии требовали, чтоб выбранные в Сибирской губернии в нерегулярную службу из крестьян, казаки с старшинами и с их казацким снарядами и лошадьми были во всякой исправности, и по требованию полковника Дебонга в секурс, а особливо из ближних мест, яко то из Тары, Томска, Кузнецка, Енисейска и Тобольска, немедленно на Иртышскую линию отправлены были» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 140 об. 141).

О том, что такие опасения имеют под собой почву, свидетельствует то, что Абылай требовал отменить запреты на перекочевку на правую сторону Иртыша, выражая, в первую очередь, интересы Султанмамета, кочевавшего на левобережье Иртыша, а также просил вернуть пленного беглеца: «А между тем Аблай-солтан к вышепомянутому полковнику Дебонгу прислал письмо на чагатайском языке, которое при репорте вашем и сюда прислано. А тем письмом требовал он о сыску и об отдаче одного ево беглеца, и о не запрещении кочевать им по реке Иртышу» (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 141 об.).

Но как покажут последующие события, в сентябре 1755 года напряженность сама собой временно разрешилась. Из-за природной стихии казахи откочевали от Иртыша и надобность отправлять дополнительные военные силы в район Ямышевской крепости отпала (ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 35. Л. 244 об.).

Дальнейшая деятельность султана выходит за рамки данной статьи, тем не менее отметим, что Султанмамет продолжил отстаивать интересы казахских общин и добился права использовать земли Прииртышья.

Таким образом, использованные нами источники позволяют в некоторой степени реконструировать отдельные страницы из жизни одного из влиятельных политических деятелей Казахского ханства в период с 30 по 50 годы XVIII века – султана Султанмамета.

Заключение

Исследование жизни и деятельности султана Султанмамета в XVIII веке позволяет сделать вывод о его значительной роли в политической и социальной истории Казахстана. Султанмамет проявил себя как влиятельный политический деятель, способный регулировать многие сложные внутри и внешнеполитические вопросы. Его проницательность и умение управлять родовыми общинами сделали его одним из ключевых фигур своего времени.

Для дальнейших исследований рекомендуется более четко выявить систему и механизмы управления казахскими общинами Прииртышья, особенно в условиях земельных ограничений и колониального давления со стороны царских властей. Представляет практический интерес

определение знаний султанами исторических условий заселения Прииртышья казахами как обоснование правомерных притязаний на земли правобережья Иртыша. Не менее важным считаем раскрытие отношения султана к культурным и религиозным процессам в Среднем жузе. Значительно усилят представления о деятельности султана, в том числе о его участии в военных событиях, не только новые архивные документы, но фольклорные материалы.

Sources

SAOR — State Archive of the Orenburg Region, Orenburg
SHAOR — State Historical Archive of the Omsk region, Omsk

Источники

ГАОРО — Государственный архив Оренбургской области, Оренбург
ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области, Омск

References

- Aktaev, Kanapiyanov, 2000 — *Aktaev S., Kanapiyanov B.* Tagylım: Musakhan Kanapiya ulyınyń ustazdyq ğumyry [Teaching: the teaching life of the son of Musahan Kanapiya]. Almaty: Zhibek Zholy, 2000. 524 p. (In Kaz.).
- Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Sredney Ordy kirgiz-kaysakov [Description of the Middle Horde of the Kyrgyz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 1998. 280 p. (In Russ.).
- Asfendiyaurov, Kunte, 1997 — *Asfendiyaurov S.D., Kunte P.A.* Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh: sbornik 1 (V v. do n.e. – XVIII v.n.e.) [The Past of Kazakhstan in sources and materials: collection 1 (V th century BC – XVIII century ad)]. Almaty: Kazakhstan, 1997. 381 p. (In Russ.).
- Basin, 1971 — *Basin V.Ya.* Rossiya i kazakhskie khanstva v XVI – XVIII vv. (Kazakhstan v sisteme vneshney politiki Rossiyskoy imperii) [Russia and Kazakh khanates in the XVI – XVIII centuries. (Kazakhstan in the system of foreign policy of the Russian Empire)]. Alma-Ata, 1971. 275 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana, 1993 — *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nasikh dney (ocherk)* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day (outline)]. Almaty: Daur, 1993. 416 p. (In Russ.).
- Istoriya, 1957 — *Istoriya Kazakhskoy SSR* [History of the Kazakh SSR]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. 609 p. (In Russ.).
- Kabuldinov, 2016 — *Kabuldinov Z.E.* Qazaqstan tarikhy [History of Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 2016. 250 p. (In Russ.).
- Kabuldinov, 2018 — *Kabuldinov Z.E.* Sultanmamet sultan: gosudarstvennyy deyatel, diplomat i batyr: monografiya [Sultanmamet sultan: statesman, diplomat, and batyr: monograph]. Almaty: Litera-M, 2018. 303 p. (In Russ.).
- Kazakhsko-russkie otnosheniya, 1961 — *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI – XVIII vv.: sbornik dokumentov i materialov* [Kazakh-russian relations in the XVI – XVIII centuries: collection of documents and materials]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. 892 p. (In Russ.).
- Kraft, 1898 — *Kraft I.* Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey. 1730–1898 [Collection of laws on the Kirghiz of steppe regions. 1730–1898]. Orenburg, 1898. 884 p. (In Russ.).
- Kudayberdy-uly, 1990 — *Kudayberdy-uly Sh.* Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy [Genealogy of turks, kirghiz, kazakhs, and khan dynasties]. Almaty: Zhazushy, 1990. 118 p. (In Russ.).
- Shcherbin, 1902 — *Shcherbin F.* Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey. Akmolinskaya oblast'. Omskiy uyezd. [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by an expedition to study steppe areas. Akmolinskaya oblast. Omsk uyezd]. Omsk, 1902. Vol. 2. 359 p. (In Russ.).
- Sirik, 2018 — *Sirik V.A.* Sultany i batyry Srednego zhuza (vtoraya polovina XVIII v.) [Sultans and batyrs of the Middle horde (second half of the XVIII century)]. Collection of documents. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* Sobranie sochineniy v pyati tomakh [Collection of works in five volumes]. Almaty: Main editorial office of the Kazakh Soviet encyclopedia, 1985. Vol. 4. 461 p. (In Russ.).
- Yerofeyeva, 1997 — *Yerofeyeva I.V.* Kazakhskie khany i khanskie dinastii v XVIII – seredine XIX vv.

Sbornik nauchnykh statey «Kultura i istoriya Tsentralnoy Azii i Kazakhstana: problemy i perspektivy issledovaniya» [Kazakh khans and Khan dynasties in the XVIII – mid-XIX centuries. Collection of scientific articles «Culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and prospects of research»] // Materials for the summer university on history and culture of Central Asia and Kazakhstan (August 4–23, 1997, Almaty). Almaty: Publication of the Institute of philosophy of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 1997. 160 p. (In Russ.).

Литература

Ақтаев, Қанапиянов, 2000 — *Ақтаев С., Қанапиянов Б.* Тағылым: Мұсахан Қанапия ұлының ұстаздық ғұмыры. Алматы: Жібек жолы, 2000. 524 б.

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 280 с.

Асфендияров, Кунте, 1997 — *Асфендияров С.Д., Кунте П.А.* Прошлое Казахстана в источниках и материалах: сборник 1 (V в. до н. э. – XVIII в. н. э.). Алматы: Казахстан, 1997. 381 с.

Басин, 1971 — *Басин В. Я.* Россия и казахские ханства в XVI – XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). Алма-Ата, 1971. 275 с.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Т. 4. 461 с.

Ерофеева, 1997 — *Ерофеева И.В.* Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. Фонд Сорос – Казахстан. Сборник научных статей «Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования» // Материалы к Летнему университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4–23 августа 1997 г., г. Алматы). Алматы: Издание Института философии МН-АН РК, 1997. 160 с.

История Казахстана, 1993 — *История Казахстана* с древнейших времен до наших дней (очерк). Алматы: Дәуір, 1993. 416 с.

История, 1957 — *История Казахской ССР.* Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1957. 609 с.

Кабульдинов, 2016 — *Кабульдинов З.Е.* Қазақстан тарихы. Алматы: Атамұра, 2016. 250 бет.

Кабульдинов, 2018 — *Кабульдинов З.Е.* Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр: монография. Алматы: Литера-М, 2018. 303 с.

Казахско-русские отношения, 1961 — *Казахско-русские отношения* в XVI – XVIII вв.: сборник документов и материалов. Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1961. 892 с.

Крафт, 1898 — *Крафт И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. 1730–1898. Оренбург, 1898. 884 с.

Кудайберды-улы, 1990 — *Кудайберды-улы Ш.* Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата: Жазушы, 1990. 118 с.

Материалы, 1902 — *Материалы* по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Омский уезд. Руководитель Ф. Щербина. Омск, 1902. Т. 2. 359 с.

Сирик, 2018 — *Сирик В.А.* Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.). Сборник документов. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 111–123, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_111-123

FROM THE HISTORY OF THE TATAR SETTLEMENT TO ZHETYSU IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Azat B. Kali¹

¹Abai University
(25, Zhambyl Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of history, PhD Doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0003-2582-376X>. E-mail: kali.azat.91@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Kali A.B., 2024

Abstract. *Introduction.* The second half of the XIX century plays a big role in the history of Zhetysu. It was in those years that the region was created as part of Turkestan Governor-General and the center of the region was created – the city of Verny. From that moment on, various ethnic groups from all over the Empire and beyond began to move to the new region within the Empire. And among the resettled peoples, the Tatars occupied a special place in the socio-cultural life of the region. Kazakh-Tatar ties have a deep root of the same origin. Therefore, during the annexation of Kazakhstan to the Russian Empire, it was the Tatars who were used to influence the Kazakhs and the empire had high hopes for them. This article describes the connection of the Tatars with the Kazakhs before joining the Russian Empire and during the Empire. Special emphasis is placed on the connection of the Tatars with the Kazakhs and Kyrgyz of Zhetysu and the reasons for the settlement and the history of the Tatars. At the same time, it is noted that the statement that the Tatars penetrated the Kazakh steppes only through trade is erroneous, even in the Khanate, the Tatars were next to the Khans in the role of "secretaries" and were initially close to writing and reading. *Goals and objectives.* As a goal, the historical stages of the settlement of representatives of the Tatar ethnic group in Zhetysu in the second half of the XIX and early XX centuries are analyzed. In this regard, we have set ourselves the task of studying the course of the arrival of Tatars to the land of Zhetysu by analyzing the historical course of the settlement of Tatars in Kazakhstan. *Results.* The history of the settlement of Tatars in Kazakhstan and Kyrgyzstan as a whole has been written and studied quite well. However, there are only a few studies that have studied the history of the Tatars by region. In this article, the history of the settlement of a specific Tatar people specifically in Zhetysu. Their trade, religious and educational activities are presented. The number of Tatars in each district of the Zhetysu region is given. Thanks to this, we tried to find out in which County there are fewer Tatars and in which County there are more, as well as to identify the reasons. *Conclusions.* Each ethnic groups in Kazakhstan has its own reason and history of its arrival. And each story provides a good opportunity to deeply understand the history of the settlement of all ethnic groups living in Kazakhstan. In particular, the historical region

called "Zhetysu" was one of the centers of settlement of representatives of other ethnic groups. In this article, we tried to describe the history of the settlement of one of these peoples – the Tatar ethnic group.

Keywords: Zhetysu, settlement, Tatars, census, demography, ethnic group

For citation: Kali A.B. From the history of the Tatar settlement to Zhetysu in the second half of the XIX century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 111–123. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_111-123

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ЖЕТІСУ ЖЕРІНЕ ТАТАРЛАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫНАН

Қали Азат Бақытұлы¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ

(25-үй, Жамбыл көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының магистрі, PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2582-376X>. E-mail: kali.azat.91@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қали А.Б., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың екінші жартысы Жетісу тарихында Түркістан Генерал-губернаторлығы құрамындағы облыс және орталығы болып Верный қаласының құрылуымен байланысты. Бұл тарихи оқиғалар облыстың Ресей империясы құрамындағы түрлі этностардың көшіп келуіне мүмкіндік берді. Сондай мүмкіндікті пайдаланып, облыстың әлеуметтік-мәдени өмірінің дамуына үлкен үлес қосқан татарлар солардың қатарында еді. Түбі бір түркі халықтар қатарына жататын қазақ-татар байланысы тереңде жатыр. Қазақстанды Ресей империясы өз құрамына қосу барысында татарлардың қазақтарға ықпал ете алуын алға тартып, оларға зор үміт артып мүмкіндік берген. Осы мақалада татарлардың Ресей империясына дейін, империя тұсында қазақтармен және әсіресе Жетісу қазақ-қырғыздарымен байланысы, қоныстану себептері мен тарихы баяндалады. Сонымен қатар, татарлар тек сауда-саттық арқылы қазақ даласына енді деген тұжырым қате екендігі, сонау хандық кездері татарлар «хатшы» ролінде хандардың жанында болғаны және олардың бірінші кезде жазу мен оқуға жақын болғанына көңіл бөлінген. *Мақсаты мен міндеті.* Мақсат ретінде – татар ұлт өкілдерінің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында Жетісу аймағына қоныстануының тарихи кезеңдерін талдау. Осыған орай міндет ретінде – татарлардың Қазақстанға қоныстануының тарихи барысын талдау арқылы Жетісу жеріне келуінің барысын зерттеуді қойып отырмыз. *Нәтижелер.* Татарлардың жалпы Қазақстан мен Қырғызстанға қоныстану тарихы жазылып, зерттелген. Алайда арнайы облыстар бойынша бөліп қарау, оның тарихың тереңірек зерттеу жұмыстары аз. Осы мақалада нақты татар ұлтының Жетісуға қоныстану тарихы жалпы Қазақстанға қоныстану тарихымен байланыстырылып, тереңірек зерттелген. Олардың сауда-саттық, діни, ағартушылық қызметтері қарастырылған. Жетісу облысы бойынша әр бір уездегі сандары келтірілген. Соның арқасында қай уезде татарлар аз және қай уезде көп екендігін анықтап, себептерін де ашуға тырыстық. *Қорытынды.* Қазақстан көп ұлтты мемлекет және әр бір ұлттың осында келу себебі мен тарихы әр түрлі. Солардың әрқайсысың аймақтар бойынша зерттеу арқылы жалпы Қазақстанда тұратын ұлт өкілдерінің барлығының қоныстану тарихын терең түсінуге жақсы мүмкіндік береді. Әсіресе «Жетісу» деп аталған тарихи аймақ өзге ұлт өкілдерінің қоныстануының орталығының бірі еді. Бұл мақалада сондай ұлттардың бірі – татар ұлтының қоныстану тарихын мейлінше ашып сипаттап жазуға тырысқан едік.

Түйін сөздер: Жетісу, қоныстану, татарлар, халық санағы, демография, этникалық топ

Дәйексөз үшін: Қали А.Б. XIX ғасырдың екінші жартысында Жетісу жеріне татарлардың қоныстану тарихынан // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 111–123 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_111-123

ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ ТАТАР СЕМИРЕЧЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Кали Азат Бакытулы¹

¹КазНПУ имени Абая

(д. 25, ул. Жамбыла, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр истории, PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2582-376X>. E-mail: kali.azat.91@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кали А.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* Вторая половина XIX для истории Семиречье играет большую роль. Именно в те годы была создана область в составе Туркестанского генерал-губернаторства и был создан центр области – город Верный. С этого момента в новую область в составе империи начали переселяться различные этносы со всей империи и не только. И из переселенных народов особое место в социо-культурной жизни области занимали татары. Казахи и татары имеют глубокий корень родственной связи: языковой, культурной, религиозной схожести. Поэтому во время присоединения Казахстана к Российской империи именно татары использовали для влияния на казахов и поэтому татары имели широкий спектр полномочий в степи. В этой статье описывается история переселения татар в Казахстан до присоединения к Российской империи и во время империи. Особенный акцент сделан переселению татар в Семиречье, расселения в этом регионе и история татар данного региона. В то же время отмечается, что утверждение о том, что татары проникли в казахские степи только через торговлю, ошибочно, еще в ханстве татары находились рядом с ханами в роли «секретарей» и изначально были близки к письму и чтению. *Цель и задачи.* В качестве цели проанализированы исторические этапы расселения представителей татарской нации в Семиречье во второй половине XIX и начале XX веков. В связи с этим мы поставили перед собой задачу – изучить ход прихода татар на землю Семиречья путем анализа исторического хода расселения татар в Казахстане. *Результаты.* История расселения татар в Казахстане и Кыргызстане в целом написана и изучена довольно неплохо. Однако существует лишь несколько исследований, которые изучили историю татар разделив по областям. В этой статье проанализирована история расселения татарского народа в Семиречье. Представлена их торговая, религиозная и образовательная деятельность. Приведены число татар в каждом уезде Семиреченской области. Благодаря этому мы попытались выяснить, в каком уезде татар меньше, а в каком уезде больше, а также выявить причины. *Выводы.* У каждого народа, проживающего в Казахстане, есть своя причина и история своего прибытия. И каждая история предоставляет хорошую возможность глубоко понять историю расселения всех национальностей, проживающих в Казахстане. В частности, историческая область под названием «Жетысу» была одним из центров расселения представителей других национальностей. В этой статье мы попытались описать историю расселения одного из этих народов – татар.

Ключевые слова: Семиречье, переселение, татары, перепись населения, демография, этническая группа

Для цитирования: Кали А.Б. Из истории заселения татар в Семиречье во второй половине XIX века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 111–123. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_111-123

Introduction

In the second half of the XIX century, the territory of the Zhetysu region, which became part of the Russian Empire, was 377.079 square kilometres. The border of the region runs between Alakol and Shu, in the north along Lake Balkhash, in the south along Dzungar Alatau and Lake Issyk. There were rivers such as Ile, Bien, Aksu, Lepsy, Baskan, Karatal and Sarkan in this area. There was also a regional centre – Verny and five district towns: Zharkent, Kapal, Lepsy, Pishpek and Przewalsk. From an administrative point of view, the region is divided into six districts: Pishpek, Przewalsk, Zharkent, Verny, Kapal and Lepsy uyezds. Originally built as a fortress, Verny grew over time and in 1867 became the centre of the Zhetysu region and was given the status of a town. In 1867, Verny had 6,164 inhabitants. In the 1970s, the town was divided into three administrative districts: Big and small village (stanitsa) and Tatar Sloboda. The region of Zhetysu, in which the town of Verny was located, belonged to the General Government of Turkestan from 1867 to 1882, to the General Government of Steppe from 1882 to 1899 and again to the General Government of Turkestan in 1899.

Before the resettlement policy of the Russian Empire, the main population of Zhetysu consisted of Kazakhs and Kyrgyz, then Uyghurs and Dungans, Russians and Ukrainians as well as Tatars settled there. Let us consider the history of the Tatar ethnic group, which is the subject of our research, as a diaspora in Kazakhstan and the Zhetysu region.

Materials and methods

Fund 44 from the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan "Semirechenskoye Oblastnoe pravlenie", and fund 136 from the Central State Archives of the Kyrgyz Republic "Oblastnoe pravlenie" were used for the preparation of the article. The materials of the first All-Russian census of 1897 from the list of rare collections of the National Library were also used.

The principles of coherence and objectivity were observed when writing this article. Based on this principle, the history of the settlement of the Tatars in the Zhetysu region is presented in a differentiated manner. In addition, the systematization of the data used is based on comparative-historical, retrospective methods.

The principle of consistency was chosen as the methodological basis of the research work and, Guided by the principles of historicity and objectivity, the features of the process of resettlement of Tatars in Zhetysu.

Discussion

There are only a few historians who deal with the history of the settlement of the Tatar people in the Zhetysu region. However, some scholars have described the history of the emergence of the Tatar in Kazakhstan and Kyrgyzstan, which became part of the Zhetysu region during the empire. First of all, we can note the special G.Sultangalieva. For example, there is a work (Sultangalieva, 2000: 20–37) that explored the Tatar ethnic group in the XVIII – XIX centuries in connection with the Kazakhs, and another work (Sultangalieva, 2012: 52–81) that revealed the activities of the Tatars as intermediaries of the Empire.

Among Kazakh scholars, there is a small research work by I.Erofeeva (Erofeeva, 2000: 599). The work "History of Kazakhstan: People and Culture", written jointly by several scholars and intended to cover the history of the peoples living in Kazakhstan, deals briefly with the history of the emergence of the Tatar in Kazakhstan and the Zhetysu region.

The next work in Kazakhstan can be attributed to G. Zhoraeva, the author of the article, who recorded the settlement of the Tatar on the Eastern Region (Zhoraeva, 2018: 91–96). The author of this scientific work described the settlement of Tatars in Kazakhstan as a whole.

Among the Kyrgyz historians, two authors are especially noted: Bikbulatova A.'s work "Tatar Kyrgyzstan" (Bikbulatova, 2018: 240) and Yarkov P.'s work "Tatar and Bashkir in Kyrgyzstan" (Yarkov, 1996: 120). Both authors were able to deeply study the settlement of the Tatars in the Kyrgyz country and provide good information.

Russian scientists are also interested in the role of the Tatars in Kazakhstan in the Times of the Empire. One such research work can be attributed to the work of Z. Makhmudov (Makhmudov, 2021: 61–73). In his work, the author described in detail the history of the settlement of Tatar Mullahs in the Kazakh steppes.

The history of the resettlement of the Tatars to the Kazakh steppes is also of interest to Western historians. Especially among the Turkish ones. One of these is E. Ozdemir (Ozdemir, 2008: 157), who paid special attention to the resettlement of Tatars to Kazakhstan.

Results

In the middle of the XVIII century, the city of Orynbor emerged on the border of the "Kazakh steppe" and became the most important outpost linking Russia with the Central Asian khanates such as Bukhara, Kokand and Khiva. The measures taken by the royal power, the establishment of outposts and customs posts in the Orynbor and Orynbor regions had a positive effect on the control of trade between the Tatars and Turkestan and among themselves.

However, the Tatars quickly adapted to the new situation and switched from "illegal" trade with nomads to legal trade. A Tatar community formed in Orynbor, consisting of merchants, teachers, Mullahs and laborers. The Russian Researcher G.G. Kosach wrote about the "Tatar community in Orynbor": "If we divide the Russian-speaking inhabitants of the former Orynbor according to their ethnicity, then we can be sure that the "Tatar community" is the largest among them. They traded actively with the Kyrgyz nomads and later moved to towns that were suitable for trade" (Bikbulatova, 2018: 46).

According to the researcher A.P. Yarkov, the reason for the final migration of the Tatars to the Kyrgyz land was "a new market, new caravan routes and the largely unknown western China and India". Translators and religious missionaries followed in the footsteps of the merchants.

According to the researcher of royal court politics in the regions of nomadic Turkestan A.L. Saliyev: "The trade system of the Tatars in Turkestan influenced them ideologically. Muslim law (Sharia) began to penetrate the religious consciousness of the nomads, which in turn was more effective for trade than the customary law (custom) of the nomad (Bikbulatova, 2018: 47).

The royal power itself played an important role in the "Islamisation" and "shariatology" of the nomads. According to the famous Russian Turkologist Professor P.P. Litvinov, the tsarist authorities were in a hurry to introduce the system of Islamisation among the nomads. He was convinced that the construction of mosques and schools for the heads of the clans was an effective and necessary thing and that it was advantageous to please the Kazakh and Kyrgyz Mullahs. In the process of Islamising the nomads, the Russian government mobilized the Volga Tatars, who were the most qualified representatives of Islam among them.

Funds were made available for a special "missionary apparatus" for Islamisation, and mosques, religious schools and religious books were published. The Tatars took advantage of the unexpected opportunities in a rational way. Thus, the religious missionaries were among the representatives of a different class who came to the Kazakh and Kyrgyz steppes. The Tatars not only introduced Islamic knowledge into the minds of the nomads, but also achieved a certain dominance in the Kazakh-Kyrgyz steppes.

It is clear that the history of the settlement of the Tatars in Kazakhstan is profound. In the administrative and management practice of the Russian frontier departments in the XVIII century, mediating trade with the "Asians" in the arrived south-eastern territories of the empire, political education, translation of the Turkic language, teaching the nomads to read and write and Islam, etc. were among the most important areas of the state's foreign policy. And in most cases, the servants of the Turkic-speaking peoples of Central Asia from the Volga and Siberia specialized in and worked for this work. Therefore, in the 18th century, the border administration began to take measures to attract the Volga Tatars to the Orynbor region, starting in the early 1740s.

An important step in this direction was the official permission granted in 1744 by the governor of Orynbor, I.I. Neplyuev (1742–1756), to Seyit Khayalin, a native of the province of Kazan, to move to a settlement near the town of Orynbor. Together with him, six other families moved to a new location, which later led to the establishment of a Tatar trading settlement, which was named "Seyt's" in honor of its founder. In the XIX century, a total of 8.951 people lived in the settlement.

The emergence and development of the Tatar settlement of Seyitov (Kargaly) in the Orynbor region was very important for the nomadic people of Kazakhstan, as the Kargaly Tatars played an important role in the development of Kazakh trade relations with Russian and Central Asian merchants, and in many cases Tatar translators and Mullahs from there for two centuries. It spread to various villages in the Kazakh steppe (Erofeeva, 2000: 232).

In the third quarter of the XVIII and XIX centuries, the border guards of Orynbor and Siberia had a great shortage of experienced translators, so that in addition to translating written correspondence into Turkish, conducting diplomatic negotiations with the Kazakh Khans and collecting the necessary information about the sultans, the authorities were also responsible for events in the Kazakh steppe and the most important nomadic leaders – they sought the help of the Tatars to find out about their status.

For these purposes, many Tatar workers from Orynbor and Omby were sent to the Kazakh steppe. They lived in the villages of Khans and sultans and, for many years, taught literacy and Islam to children of Kazakh origin. They also worked as secretaries. In particular, Abulkhair Khan, and then his son Nuraly Khan, was a permanent clerk and translator for almost 20 years – Almukhamet Nurmukhametov, a native of the "Seit's" Tatar. In Abylai Khan, meshchan Tatar, Mullah Yaguda Usmanov, Aishuak Sultan served as a Tatar merchant from another "Seit's" Sloboda – Seit Kasimov, Yesim Khan, the older brother – largely Mullah Gubaydulla Fetkulin, Middle zhuz Sultan Urus Khan – Tobolsk Tatar Tazhbulat Zaryvkin (Erofeeva, 2001: 233). However, in the following decades, the Tsarist government, fearing the spread of Islam in the steppes, decided to gradually abandon the activities of educated Tatars and sought to establish ties with the Kazakh Sultans through Christian employees.

In 1785, Empress Catherine II ordered the governor of Ufa and Siberia, Baron O.A. Igelstrom, to build Muslim mosques in the Kazakh steppes with a school that could accommodate up to 500 people. To send Tatar Mullahs to the most remote areas, he was instructed to provide monetary assistance and give a significant monetary reward if they did their work carefully and conscientiously.

The same year, the text of O.A. Igelstrom's speech in the Senate was as follows: "In our affairs, the provision of various Kyrgyz tribes with Mullahs can bring significant benefits. You can try to identify them and ask Kazan for reliable people of the Tatar people, give them the necessary instructions to make the Kyrgyz loyal to us and stop them from raids and acts of aggression on our borders." The list of "reliable" religious figures compiled by the first Mufti M. Husainov (Huseynov, Huseynov) included Akhun Sh. Abdrashitov, M. Akhun. From the new Tatar Sloboda of Kazan Yusupov, Mullah A. Mukhitdinov, and others (Makhmudov, 2021: 64).

The Tsarist administration tried to introduce Tatar Mullahs into the governing bodies. So, Mufti M. Husainov, Akhun M. Kaziyeu were part of the Khan's Council. Some Tatar clergy (for example, Fatih Abdusalyamov, A. Bekmetov, Akhun Sh. Abdrakhimov (Gabdrakhimov), A. Mukhametov, Mufti M. Husainov, and others) performed diplomatic functions. In particular, the situation of the Middle

zhuz of Kazakhs Sh. Abdrakhimov resolved the conflicts between the well-known Shormanbiys and negotiated the return of sixty Kazakh families to the Kokshetau border, and together with Mukhametov, he was sent to Zhetysu to persuade the Kazakh tribes – Uisyn and Naiman to take on Russian vassalage. The situation of the Orenburg expedition, and later the Mufti M. Khusainov, made every effort to instill confidence in the administrative and judicial institutions of Russia by the Kazakhs, becoming a link between the border court and the Kazakhs, personally delivering the testimony of nomadic people's witnesses to this instance (Makhmudov, 2021: 67).

There were many cases when the Kazakh chieftains asked the Siberian Kyrgyz administration to send Mullahs to them in order to train the local population in housekeeping and agriculture. According to the historian G. Sultangalieva, the transition of the Kazakh people to agriculture was one of the tools used by the Empire to assimilate nomads. There were also cases when the Tatar clergy were engaged in trade and cattle breeding.

It is very difficult to calculate the exact number of Tatar clergy in the Kazakh steppes since Tatar clergy often visited without the sanctions of the bodies of the Russian state administration. But it is clear that there were many of them. It is known that in the middle of the XIX century, there were about a thousand of them only on the territory of a small hundred.

The religious and cultural influence of the Tatars on the Kazakhs was significant. In the middle of the XIX century, the traveler A. Haruzin wrote in an ethnographic essay: "For the Kyrgyz, the Tatars are prestigious; the Kyrgyz leave their robes, put on Tatar clothes, and go with them to evening prayers, and the highest Kazakh dream is to become Tatar, rather than Russify" (Makhmudov, 2021: 66).

Russian teacher G. Khokhlov, who taught Kazakh children in the villages of the Turgai region, said: "Nomads try to be like Tatars in all respects. All of them shave, and the elderly do not forget about the time of prayer, and carefully perform ablutions and prayers. But it can be seen that this is not familiar to them, but a new phenomenon: they constantly make mistakes not only in the words of Arab and Tatar prayers but also in prayer" (Makhmudov, 2021: 66) – he wrote that the Tatars immediately became one of the reasons for the Kazakhs.

In the second half of the XVIII century, Tatar settlements began to appear on the territory of ancient caravan routes located near outposts and fortresses of Northern and eastern Kazakhstan, Russia. In particular, in 1786, along Zhanaesim, 40 kilometers from the Petropavlovsk fortress, Tatar settlers from the Volga region founded the village of Mamlyukovo (now the city of Mamlyutka), where six years later, during the sixth revision (in 1792), 176 men were registered (Erofeeva, 2000: 233).

Around the same time, Tatar settlements began to form in Petropavlovsk and Semipalatinsk, and various Turkic-speaking people from the Volga region, engaged in intermediary trade in the Kazakh zhailau, settled in western Siberia, Central Asia, and East Turkestan ("Tatars", "Siberian Bukhars", "Bukhars", "Tashkent", "Kashgarians", "Shala-Kazakhs", etc.).

In the Semipalatinsk region from the 60's to the mid-90's of the XVIII century, Tatar merchants were located on the island of Polkovnichyi. In 1798, after a strong flooding of the island during the spring flood of the Irtysh, merchants were allowed to move half a kilometer upstream from the river. Their new place immediately began to be popularly called the "Tatar settlement" or "Tatar Sloboda." A few years later, an exchange site was built here, and merchants and their advisers settled around it. At that time, Konys consisted of only houses to live in and one mosque. Only representatives of the Turkic-speaking peoples of Russia and Central Asia settled there. As a result, in 1824, the rapid growth of the Tatar settlement and the Russian outpost merged these two parts within the city of Semipalatinsk and acquired an Asian appearance. The Russian scientist and traveler K.A. Meyer, who visited Semipalatinsk in the summer of 1826, described his first impression of the appearance of the city as follows: "There are not many Russians, Tatars, a few Tashkent residents, a few Germans, and Jews, and Kyrgyz in the city. The clothes of many Tatars, which are alien to the European eye, women with their faces covered, thin towers where gloomy azan is often heard, all this gives the city an oriental look" (Erofeeva, 2000: 234).

The largest migration flows of Tatars to Kazakhstan belonged to the XIX century. During this period, they moved from the Volga region to the territory of the Ural Cossack Army on the territory of western Kazakhstan, some to the settlements of Bokei Horde (founded in 1801). From the XIX century to the mid-20s, with the permission of the Kazakh Khan Zhangir the Tatars lived mainly as a resident population in the Khan's Horde, which was its administrative center. In 1841, of the 42 buildings in it, 19 belonged to Tatar settlers. In those years, 99 people lived, which was 41 % of the entire population of the Khan's horde (242 people). Around the same years, with the permission of the Orenburg Military Governor V.A. Perovsky, 30 Tatar families settled in New Kazanka, another village of the Inner Horde (Erofeeva, 2000: 235). At the end of the XIX century, the share of Tatars in various settlements of the Inner Horde was equal to a third of the total population. About 600 people lived in the Tatar Khan horde, up to 500 people lived in New Kazanka, and about 200 in Talovka. It seems that about 99 mosques worked in the entire Inner Horde at this time.

In the second half of the XIX century, the number of Tatars in different parts of the region began to grow not only through voluntary migration but also due to natural growth. As a result of the interaction of these two factors, by the end of the XIX century, the Tatars became one of the largest ethnic groups that settled in the region. In 1897, 55,984 Tatars lived in Kazakhstan, which is 1.34 % of the structure of the total multinational population.

The Tatar population is mainly concentrated in the Urals, namely in the Ural uezd (17.8 thousand people), Petropavlovsk uezd (6.6 thousand people) of Akmola region, Semipalatinsk uezd (9.9 thousand people) of Semey region, Verny (2.1 thousand people) and Lepsy uezd (1.9 thousand people) of Zhetysay region, Kostanay uezd (1.7 thousand people) of Turgay region. Thus, at the end of the XIX century, on the territory of Kazakhstan (after Russians and Ukrainians), the Tatars were the third largest ethnic group, they lived in almost all regions, except for the Syrdarya region. In terms of social status, the majority of Tatar settlers belonged to the petty-bourgeois (37.6 %) class, 28.2 % were peasants, 9.9 % were Cossacks, and 2.4 % were merchants (Erofeeva, 2000: 235–236).

After the formation of the Alatau external district in Semipalatinsk (in 1856), which is the object of study, families of representatives of the settled population of the region, consisting of Turkic-speaking groups of Tatars and Shala-Kazakhs, that is, Kazakhs from mixed marriages with Tatars, Uzbeks, Kalmyks, and other peoples, began to settle here since 1857. They founded a Tatar settlement near the Verny fortress and were engaged in leather production. At the end of the 60's of the XIX century, a Muslim school began to operate in the settlement, where 70 students were brought up. In addition, the Shala-Kazakhs, who moved to the vicinity of the Verny fortress, founded the village of Baiserke. In Baiserke in the early 60's of the XIX century, a hundred families lived, and a special bazar and a beautiful mosque were built.

Since the foundation of the Verny fortress in 1854, the process of migration of Tatars has taken place. In 1855, the plan of the "Tatar Sloboda" of Major Peremyshevsky, who served as a bailiff, was included in the map. This settlement area was intended for Muslims of Central Asia who were engaged in trade. That is why at first, it was called The "Tashkent Sloboda," and then it was called the "Tatar Sloboda" due to the large influx of Tatars. In addition to Kazan, Tobolsk, Vyatka, Tyumen, Semipalatinsk, and Turkestan Tatars, Shala-Kazakhs, and Sarts also settled here (Kali, 2022: 925).

In 1867, after Verny received the status of a city, the "Tatar Sloboda" became part of the city and consisted of 130 residential buildings. The first mosque and madrasah were also built here and served the people. In 1880, a stone mosque was built with the support of local residents and merchants (Gabdalgani Guzairov, Rakhmetulla Zainullin, Ishak Gabdulvaliyev, and others). In 1891, there were a total of 4 mosques in the city of Verny, three of which were made of stone and one of wood material.

In Kapal County there was: Kazakhs – 125.681 (92.1 %), Russians – 6.173 (4.52 %), Ukrainians – 2.395 (1.75 %), and Tatars – 1.672 people (1.22 %). In general, the history of the Kapal fortress began in 1847 (Kali, 2021: 118). The Tatars who lived here made a great contribution to the cultural and economic prosperity of this region. For example, Shokan Ualikhanov's visit to Kashgar was greatly facilitated by the Kapal Tatar Galiakbar Seifmulik.

The number of Kazakhs in Lepsy County was 156.107 (86.3 %), Russians – 14.292 (4.32 %), and Tatars – 1.908 (1.05 %). Lepsy was founded in 1846 after several tribes of the Great Zhuz joined of the Russian Empire. The main purpose of the creation is to protect the border between China and Russia. Among the first immigrants were 150 Cossacks. In 1860, it received the status of the County center and 20.000 people (Tatars in Kazakhstan, 2011: 113). And since 1898, the influx of Tatars began. Since then, there has been a mosque and a school near the mosque, where a specialist named Latypov, specially invited from Kazan, taught.

Lepsy Tatars took part in almost all spheres of activity in the County, especially in beekeeping. So, in 1913, when the coat of arms of the city was adopted, in addition to the image of mountain peaks and argali, three beehives were depicted beneath them. This probably indicates that the region is famous for beekeeping.

The number of Tatars in Zharkent County was 1,183, with 401 Tatars living in Zharkent. In Pishpek County, there were 602 Tatars, including 271 in Pishpek and 844 in Przhevalsk County – where 539 Tatars lived (First general census, 1905: 167).

In the Zhetysu region, a unique community inhabited by Tatars is known as "Besboydak". Founded by five single Tatars on the Karatal River between 1860 and 1865, this community was named "Besboydak" in honor of these individuals. The leader of the Congregation was Tatar named Mendigul, popularly called "Boranbai Haji" (CSA RK. F. 44. I. 1. C. 1752. P. 21). It existed as a community until the spring of 1918. Later, in Soviet times, it acquired land and expanded its economic activities. However, in 1929, facing mass repression due to strong opposition to collectivization, the majority of the population was forced to flee to China. On the site of Besboydak, a collective farm called "Equality" (Tenlik) was established, which became the village of Tenlik, where the descendants of Besboydak still live (Tatars in Kazakhstan, 2011: 103).

It is known that during the time of Tsarist Russia, the Zhetysu region also included the territory of modern Northern Kyrgyzstan. In this regard, let's consider the migration of Tatars to modern Kyrgyzstan and its formation as a diaspora. The historian Bikbulatova A., who studied the Kyrgyz Tatars in detail, divided the arrival of the Tatars in Kyrgyzstan into three stages: the first stage before the region's accession to the Russian Empire, the second stage after joining Russia, and the third stage under Soviet government.

The Tatars played an active role in historical events such as Kyrgyzstan's accession to the Russian Kingdom and the establishment of diplomatic relations. The first letter sent from the kingdom to the Kyrgyz steppes was delivered by the representative of the Kazan merchant Abdrakhman Nurmametov, a Tatar citizen Muslum Agaferov. In 1787, the Kyrgyz leader of the West Siberian authorities solemnly accepted a letter sent to Atake Batyr under the flag that it was delivered by Fayzulla Seifullin, a representative of the popular Tatar ethnic group, fostering unity between the Kyrgyz and Russian authorities. For many years, he faithfully served to establish peaceful relations between Kyrgyzstan and Russia. His efforts were continued by Fayzulla Nogaev. It can be confidently stated that Tatar merchants, diplomats, translators, and guides were present in most Russian missions not only to Kyrgyzstan but also to Central Asia as a whole. Their contributions were as significant as diplomatic and trade missions to the East.

Thus, during the period when the region was not part of the Russian Empire, the Tatars engaged in extensive trade activities in the Kyrgyz steppes and on the territory of modern Kyrgyzstan. Their trade and economic endeavors were accompanied by the establishment of diplomatic relations.

They also influenced the education and spiritual development of local peoples, evident in the construction of mosques, teaching students Arabic graphics, and the overall Islamization of nomadic tribes. They actively participated in Kyrgyzstan's accession to the Russian Empire.

During this period, Tatars began to settle among the Kyrgyz as resident residents. The exact number of Tatars in this period is difficult to determine because a census was not conducted. According to historian A. Bikbulatova, the change in the Russian government's policy towards the Tatars in the region after joining the Russian Empire is a feature of the second stage of Tatar arrival (Bikbulatova, 2018: 240).

The reasons for this change were, firstly, the realization of their full superiority in the region and the understanding that they could conduct trade in Central Asia without the assistance of Tatars. Secondly, the analysis showed that Tatars had a significant influence on the education system based on the Arabic script and on the religious landscape. Authorities, fearing that Tatars and the local population might unite and rebel against the Russian Empire if necessary, considered ways to minimize the influence of the Tatars. For example, Governor-General K.P. Kaufman 1868 expelled nomads from the lands belonging to him, mainly in the Zhetysu region, from the Ufa Mufti, and expelled all Tatar Mullahs.

Education gradually adopted the system of I. Ilminsky, and in response to the Muslim schools of the new method, Russian-native schools began to open for the indigenous peoples.

After the accession of Central Asia to the Russian Empire, the Russian authorities, on the contrary, began to limit the Tatars, excluding them from trade, and education, and, in general, reducing their influence on the local population. Thus, the benefits provided to Russian settlers did not apply to the Tatars. They had no right to form private corporations. Based on Article 262, the "Regulation on the Management of the Turkestan Region" of 1886, it was decided that Tatars were recognized as "non-Christians" and "foreigners" and did not belong to the local population. After the arrival of the Russians in the region inhabited by the Tatars, they were deprived of the right to own a land plot and general real estate in Turkestan.

According to researchers named A.P. Yarkov and G.K. Krongardt, in the first years of Kyrgyzstan's accession to Russia, the number of Tatars in the Russian troops was not small. Among them were translators, officers, as well as soldiers. However, in the notes of M.A. Terentyev, it is said that "during the enlistment in 1855, many Tatar recruits fled to Bukhara and Tashkent, so as not to fight with their brothers." Before that, he mentions the baptized Tatars. From this information, we can say that, perhaps, among the Russian troops (there were only 26 of them in the army), Tatars were also among those who underwent the baptism ceremony.

With the beginning of mass migration of the population from Russia, the Tatars came from the south of Kyrgyzstan to the northern region, which was previously part of the Zhetysu region and joined Russia earlier. Tatars entered the north of the country through Kazakhstan. They began to settle mainly in County towns. Among the Tatars who came to the city of Karakol (Przhevalsk), there were a large number of merchants. One of them is the merchant Hamza Abdullayev and his eldest son Sabyrzhan. They settled in the city of Karakol. Khamza Abdullayev is the maternal grandfather of Sh. Aitmatov. During this period, a certain part of the Tatars settled in the city of Tokmak, since this city is located in a geographically advantageous location connecting the cities along the Shu and the cities of the Issyk-Kul region. The number of Tatars and their influence on the local population increased significantly. About the activities of the Tatars at that time, Count K.K. Palen wrote: "... the Tatars completely occupied the system of trade and education" (Bikbulatova, 2018: 240).

In the 1860s, near the destroyed Kokand fortresses, near military pickets, Tatar artisans and peasants with Uzbeks settled. The reason was commodity-money relations and the growth of the sales market. Among the Tatars, there were many craftsmen who made products and jewelry from leather, metal, and wood.

After the annexation of the Kokand Khanate by Russia, a large wave of Tatars began to arrive. Tatars came to the southern regions through Uzbekistan. In the late nineteenth and early twentieth centuries, industrial (hired) workers began to flock here.

In general, the Tatars who emigrated to Kyrgyzstan were mainly natives of Kazan, Ufa, Orenburg, Tomsk, Tobolsk provinces, Petropavlovsk uyezd, the cities of Verny and Aulie-Ata. The share of Tatars increased in the region not only due to external migration but also due to the high level of natural growth.

At the beginning of the twentieth century, the growth in the number of immigrants from Russia to Kazakhstan and Kyrgyzstan was significantly influenced by the "Stolypin" agrarian reform. Then dozens of new settlements appeared in the region. There are not many of them in the Tatars who emigrated.

Thus, after the entry of the territory of Kazakhstan and Kyrgyzstan to the Russian Empire, a new administrative-territorial division was introduced. To strengthen political and economic positions, the Turkestan governor-general was created, which included the dominant territory of modern South Kazakhstan, Southeast Kazakhstan, and the Kyrgyz Republic. From this point on, the first data on the number of Tatars appears. One of these pieces of information related to Kyrgyzstan refers to 1869. To date, 109 Tatars live in the Issyk-Kul district, including 72 men and 37 women. And, in general, the first national census of the Russian Empire was in 1897, which gives a complete picture of the population of the Zhetysu region and the number of Tatars. The results of this census provide a great opportunity not only to understand the demographic situation of the region but also to determine the socio-economic situation of the region.

Let's compare the number of Tatars with other ethnic groups in each of the districts that were part of the Zhetysu region. In Verny County, 151,485 Kazakhs (67.6 %), Uighurs – 25,701 people (11.4 %), Dungans – 1,852 people (0.82 %), and Tatars – 2,144 people (0.95 %), who were mainly in Verny (First general census, 1905: 167).

Based on the above information, it can be seen that the main counties where Tatars settled in the Zhetysu region are: Verny (including the city of Verny), Lepsy, Zharkent, Kapal, Przhevalsk. As for the territory of Northern Kyrgyzstan, which is part of the Zhetysu region, in the archives of Kyrgyzstan write about the population composition that Tatar merchants lived in large cities in this region because they were mostly engaged in trade. According to his data, there were 271 Tatars in Pishpek, which is 4.1 % of the population, and in Przhevalsk, there are 539 Tatars. They made up 6.7 percent of the city's population (CSA KR. F. 136. I. 1. C. 1457. P. 16).

In general, the vast majority of Tatars who settled in Kazakhstan lived in urban areas. Of the Tatars who lived in the Zhetysu region – 7,558 lived in urban areas, and the remaining 2,745 lived in rural areas. It is known that 2,200 Tatars lived in the cities of Pishpek, Przhevalsk, and Osh, which became part of the Zhetysu region in 1910. And in another city located in the same region – in the land of Przhevalsk, on the contrary, the share of Tatars was small. Only 0.85 percent of the entire population (Bikbulatova, 2018: 240). The stabilization of the Tatars in urban areas, in turn, contributed to their active participation in trade, cultural and spiritual life, and political life in urban areas. Detailed information about this is written in the upcoming chapters.

Conclusion

According to the migration of Tatars to the territory of Zhetysu, the period before the establishment of Soviet power in the region, the following conclusions can be drawn: Tatars began to migrate to Zhetysu before the annexation of the region to the Russian Empire. The main reasons for the resettlement were the development of trade and the establishment of diplomatic relations between the Russian Empire and Central Asia. Among the Tatars who came to the region were merchants, teachers, artisans, and "wandering Mullahs" who spread Sufism.

The Tatars who moved to Zhetysu in the second half of the XIX and early XX years will play a special culture role in the future of this region. The very first theater clubs will be created by the Tatars, reading rooms will also be opened thanks to the sponsorship and desire of the Tatars. In addition, they will play an important role in the political life of the region at the revolutionary XX centuries. And thus they will influence the emergence of various political movements, but that's a completely different story.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

CSA KR — Central State Archive of the Kyrgyz Republic

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

ҚР ОМА — Қырғыз Республикасының Орталық мемлекеттік архиві

References

Bikbulatova, 2018 — *Bikbulatova A.* Tatory Kyrgyzstana [Tatars in Kyrgyzstan]. Ed.: A. A. Asankanov. Bishkek: Maxprint, 2018. 240 p. (In Russ.).

Erofeeva, 2000 — *Erofeeva I.* Tatarskaya diaspora [The Tatar Diaspora] // *Istoriya Kazahstana: narody i kul'tura* [History of Kazakhstan: Peoples and Culture]. Almaty: Dajdzh-Press, 2000. Pp. 232–236. (In Russ.).

Galiev, 2001 — *Galiev V.* Turkskaya biblioteka v Vernom [Turkic Library in Verny]. Almaty: National Library of Republic of Kazakhstan. 2001. (In Russ.).

Kadyrova — *Kadyrova A.* Znachenie social'no-ekonomicheskoy deyatel'nosti naseleniya Semirechenskoj oblasti v istorii kyrgyzov [The importance of socio-economic activity of the population of the Semirechensk region in the history of the Kyrgyz people]. *Nauka, novye tekhnologii i innovacii Kyrgyzstana*, 2018. No 12. (In Russ.).

Kapekova — *Kapekova G.* Hozyajstvennye tradicii i etnostruktura narodonaseleniya Semirechenskoj oblasti [Economic traditions and ethnostructure of the population of the Semirechensk region]. *Doklady NAN RK*, 2006. No 5. (In Russ.).

Kali, 2021 — *Kali A.* Tatarlaryn Zhetysuga konystanu tarihyndan [From the history of the settlement of Tatars in Zhetysu] // *Obmen znaniyami v obrazovatel'nom processe*. Kazan': Sbornik nauchnyh trudov, 2021. Pp. 116–119. (In Kaz.).

Kali, Makhayeva, 2022 — *Kali A., Makhayeva Sh.* Rol' tatar v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Semirech'ya v nachale XX veka [The Role of the Tatars in the Socio-Political Life of Semirechye at the beginning of the XX century]. *Bylye Gody*. 2022. No. 177 (2). Pp. 922–933. (In Russ.).

Mahmudov, 2021 — *Mahmudov Z.* Funkcii i nekotorye rezul'taty deyatel'nosti tatarskih mull v Kazahstane v transformiruyushchihsya politicheskikh kontekstah XVIII – serediny XX v. [The functions and some results of the activities of the Tatar Mullahs in Kazakhstan in the transforming political contexts of the XVIII – mid-XX century]. *Vestnik RUDN: Istoriya Rossii*, 2021. No. 1 (20). Pp. 61–73. (In Russ.).

Ozdemir, 2008 — *Ozdemir E.* The influence of the tatars on Kazakh culture life and the development of Kazakh jadidism // *Bilig*. 2008. Is. 48. Pp. 157–176. (In Eng.).

Pervaya Vseobshchaya perepis', 1905 — *Pervaya Vseobshchaya perepis'* naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. [The First General Population Census of the Russian Empire in 1897] *Izдание Central'nogo komiteta Ministerstva vnutrennih del pod redakciyu N.A. Trojnickogo*. – Semirechenskaya oblast'. SPb., 1905. Vol. 85. 167 p. (In Russ.).

Sultangalieva, 2000 — *Sultangalieva G.S.* Tatarskaya diaspora v konfessional'nyh svyazyah kazahskoj stepi XVIII-XIX [Tatar Diaspora in confessional relations of the Kazakh steppe XVIII–XIX]. Moscow: Vestnik Evrazii, 2000. No. 4. Pp. 20–37. (In Russ.).

Sultangalieva, 2012 — *Sultangalieva G.* The Russian Empire and the intermediary role of Tatars in Kazakhstan: the politics of cooperation and rejection // *Asiatic Russia Imperial power in regional and international contexts*. Ed.: Uyama Tomohiko. London and New York: Routledge, 2012. Pp. 52–81. (In Eng.).

Tatory v Kazahstane, 2011 — *Tatory v Kazahstane: enciklopedicheskij slovar'* [Tatars in Kazakhstan: an encyclopedic dictionary]. Ed.: G.T. Hajrullina. Almaty: Mir, 2011. 220 p. (In Russ.).

Zhoraeva, 2018 — *Zhoraeva G. Semej oblysyna tatarlardyn konystanuy bojnynsha sayasi-aleumettik zhane ekonomikalyk damu tarihy* [History of political, social and economic development of the settlement of Tatars in Semipalatinsk region]. *KazNPU Habarshysy, «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar seriyasy»*, 2018. No. 1 (56). Pp. 91–96. (In Kaz.).

Yarkov, 1996 — *Yarkov A. Tatary i bashkiry v Kyrgyzstane: istoriko-kul'turniy portret*. [Tatars and Bashkirs in Kyrgyzstan: historical and cultural portrait]. KRSU: Bishkek, 1996. 120 p. Part 1. (In Russ.).

Әдебиеттер

Бикбулатова, 2018 — *Бикбулатова А. Татары Кыргызстана* // Отв. ред.: Асанканов А.А. Бишкек: Maxprint, 2018. 240 с.

Галиев, 2001 — *Галиев В.З. Тюркская библиотека в Верном*. Алматы: Национальная библиотека РК, 2001.

Ерофеева, 2000 — *Ерофеева И. Татарская диаспора* // История Казахстана: народы и культура. Алматы: Дайдж-Пресс, 2000. С. 232–236.

Жораева, 2018 — *Жораева Г. Семей облысына татарлардың қоныстануы бойынша саяси-әлеуметтік және экономикалық даму тарихы*. ҚазҰПУ Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы», 2018. № 1 (56). Б. 91–96.

Кадырова, 2018 — *Кадырова А. Значение социально-экономической деятельности населения Семиреченской области в истории кыргызов*. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2018. № 12.

Кали, Махаева, 2022 — *Кали А., Махаева Ш. Роль татар в общественно-политической жизни Семиречья в начале XX века*. Былые Годы, 2022. С. 922–933. № 177 (2).

Капекова, 2006 — *Капекова Г. Хозяйственные традиции и этноструктура народонаселения Семиреченской области*. Доклады НАН РК, 2006. № 5.

Кали, 2021 — *Кали А. Татарлардың Жетісуға қоныстану тарихынан* // Обмен знаниями в образовательном процессе. Сборник научных трудов. Казань, 2021. С. 116–119.

Махмудов, 2021 — *Махмудов З. Функции и некоторые результаты деятельности татарских мулл в Казахстане в трансформирующихся политических контекстах XVIII – середины XX в.* Вестник РУДН: История России, 2021. №1 (20). С. 61–73.

Ozdemir, 2008 — *Ozdemir E. The influence of the tatars on Kazakh culture life and the development of Kazakh jadidism* // Bilig. 2008. Vyp. 48. Pp. 157–176.

Первая Всеобщая перепись, 1905 — *Первая Всеобщая перепись* населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального комитета Министерства внутренних дел под редакцию Н.А. Тройницкого. Семиреченская область. СПб., 1905. Т. 85. 167 с.

Султангалиева, 2000 — *Султангалиева Г.С. Татарская диаспора в конфессиональных связях казахской степи XVIII–XIX. М.: Вестник Евразии, 2000. № 4. С. 20–37.*

Татары в Казахстане, 2011 — *Татары в Казахстане: энциклопедический словарь* / Под. ред.: Г.Т. Хайруллина. Алматы: ИД «Мир», 2011. 220 с.

Ярков, 1996 — *Ярков А. Татары и башкиры в Кыргызстане: историко-культурный портрет*. КРСУ: Бишкек, 1996. Часть 1. 120 с.

Sultangalieva, 2012 — *Sultangalieva G. The Russian Empire and the intermediary role of Tatars in Kazakhstan: the politics of cooperation and rejection* // Asiatic Russia Imperial power in regional and international contexts // Edited by Uyama Tomohiko. London and New York: Routledge, 2012, Pp. 52–81.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 124–141, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_124-141

DIPLOMATIC POLICY OF SULTAN ABLAI IN THE BORDER AREA (1730s–1740s)

Olzhas Kuanbay^{1*}

¹PhD student of the Ankara University
(Sihye, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Kuanbay O.B., 2024

Abstract. *Introduction.* Sultan Ablai, showcasing his diplomatic prowess in challenging domestic and international circumstances, took exhaustive measures and significant efforts to safeguard the sovereignty and territorial integrity of the Kazakh state. In a bid to secure personal safety and maintain the state's sovereignty, Ablai Sultan refrained from visiting the capital of the Russian Empire. Instead, he actively engaged in diplomatic exchanges with the imperial center and regional hubs like Orenburg and Omsk, either dispatching his emissaries or correspondences. After the conquest of Siberia, when the southern borders of the Russian Empire came close to the northern, northeastern and eastern borders of the Kazakh Khanate, diplomatic interactions between the Kazakhs and Russian authorities experienced a noticeable resurgence. These exchanges primarily occurred through the border administration of Western Siberia, involving cities like Tobolsk and Omsk, and also through the serf commanders. *Goals and objectives.* The purpose of this study is to identify diplomatic activities from the historical context, as well as to determine the development, content, and nature of the diplomatic policy of Sultan Ablai in the border zone of the 1930s–1940s. *Results.* Sultan Ablai, commencing his political journey by overseeing the modest Atygai ulus of the Argyn tribe, placed significant emphasis on fostering Kazakh-Russian relations. This aspect of the Kazakh ruler's foreign policy is evident in various historical sources, comprising diverse messages directed towards representatives of the highest authorities, officials from the capital administration, as well as leaders in Orenburg and Siberia. The issues Ablai addressed in his letters, conveyed through his personal envoys, varied depending on the recipient's rank. Sultan (Khan) Ablai engaged with Russia through interactions with the highest Russian officials, including privy councilors, civil servants, fortress commanders, and governors-general in Siberia and Orenburg, as well as the empress herself. *Conclusions.* Sultan Ablai addressed regional Russian officials on a range of issues, including the extensive theft of Kazakh horses by Russians, Bashkirs, and Cossacks. He also brought up various incidents of theft, concerns about Kazakhs unlawfully held in fortresses, and the possibility of exchanging them for Russian individuals residing among the Kazakhs. He urged the fortress commanders to put an end to the mutual raids between the Kazakhs and Russians and join forces against the Dzungars. Ablai also played a crucial

role in fostering trade and bolstering political and diplomatic connections.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan RSE at the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi “Kazakh Khanate in the second half of the XV-first half of the XVIII centuries: ethnopolitical history and foreign policy” (registration number: BR 21882223).

Keywords: Ablai sultan, foreign policy, diplomacy, border area, Kazakhs, Dzungars, Kazakh Khanate, Russian Empire

For citation: Kuanbay O.B. Diplomatic policy of sultan Ablai in the border area (1730s–1740s) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 124–141. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_124-141

АБЫЛАЙ СҰЛТАННЫҢ ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ САЯСАТЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–40 ЖЖ.)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}

Анкара Университетінің PhD докторанты

(Сыхие, Алтындаг, 06100. Анкара қ., Түркия Республикасы)

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қуанбай О.Б., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Абылай сұлтан дарынды дипломат ретінде өте қиын ішкі және халықаралық саяси жағдайларда Қазақ мемлекетінің егемендігі мен аумақтық тұтастығын сақтау жолында барлық күш-жігерін жұмсады. Мемлекеттің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Абылай сұлтан Ресей империясының астанасына бірде-бір рет бармаған. Абылай империяның орталығымен және оның Орынбор, Омбы сияқты облыс орталықтарымен белсенді дипломатиялық байланыс жасап, жақындарын сол жаққа жіберіп, хат алмасып отырды. Ресей империясы Сібірді жаулап алғаннан кейін империяның оңтүстік шекаралары Қазақ хандығының солтүстік, солтүстік-шығыс және шығыс шекараларына жақындай түсті. Осы уақытта қазақтар мен Ресей билігі арасындағы дипломатиялық байланыстар айтарлықтай жанданып, Батыс Сібір шекаралық басқару, Тобыл, Омбы қалалары, сондай-ақ крепостной иелері арқылы байланыстар жүзеге асырылды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – тарихи контекстен Абылай сұлтанның дипломатиялық қызметті анықтау, сонымен қатар XVIII ғасырдың 30–40 жылдарындағы шекаралық аймақтағы Абылай сұлтанның дипломатиялық саясатының дамуын, мазмұнын, сипатын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу материалдары ретінде Ресей империясының XVIII ғасырдағы архивтік деректері мен Қазақстан тарихына қатысты құжаттар жинағы қарастырылды. Сондай-ақ, XIX ғ. мен XX ғасырлардағы көрнекті зерттеушілердің еңбектері де пайдаланылды. Ғылыми мақаланы зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс, диахрондық, хронологиялық, тарихи-типологиялық әдіс, актуализация әдісі, ретроспективті әдіс қолданылды. *Нәтижелер.* Саяси-әкімшілік қызметін Арғын руының шағын Атығай ұлысын билеуден бастаған Абылай сұлтан қазақ-орыс қатынастарының дамуына ерекше мән берді. Қазақ билеушісінің сыртқы саяси қызметінің бұл бағыты жоғары биліктің өкілдеріне, империя әкімшілігінің шенеуніктеріне, сондай-ақ Орынбор және Сібір басшыларына жолданған әртүрлі хабарламалардан тұратын көптеген тарихи деректерде дәлелденген. Абылайдың өз хаттарында,

оның ішінде жеке уәкілдері арқылы көтерген мәселелері адресаттың деңгейіне қарай әр түрлі болды. Сұлтан (хан) Абылайдың Ресеймен қарым-қатынасы құпия кеңесшілер, мемлекеттік қызметшілер, бекініс қолбасшылары, Сібір, Орынбор генерал-губернаторлары және патшайымның өзімен де тікелей байланыс жасау арқылы дипломатиялық байланысы жүзеге асты. *Қорытынды.* Абылай сұлтан орыс-казактары, башқұрттар, орыстардың қазақ жылқыларын ұрлауы мен түрлі бұзақылықтар, бекіністерде заңсыз қамауда ұсталған қазақтар мен орыстардың айырбасы секілді тағы басқа мәселелерді орыс шенеуніктері алдында көтере білді. Ол бекініс коменданттарын қазақ-орыс жорықтарын тоқтатып, жоңғарларға қарсы бірлесе әрекет етуге шақырды. Абылай сауда-саттықтың дамуына, саяси-дипломатиялық байланыстардың нығаюына үлес қосты.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі ШЖҚ РМК Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының «Қазақ хандығы XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 21882223).

Түйін сөздер: Абылай сұлтан, сыртқы саясат, дипломатия, шекаралық аймақ, қазақтар, жоңғарлар, Қазақ хандығы, Ресей империясы

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Абылай сұлтанның шекаралық аймақтағы дипломатиялық саясаты (XVIII ғасырдың 30–40 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 124–141 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_124-141

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СУЛТАНА АБЛАЯ В ПРИГРАНИЧНОЙ ЗОНЕ (30–40-е годы XVIII ВЕКА)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1}*

PhD докторант Анкарского Университета

(Сихие, Алтындаг, 06100 г. Анкара, Турецкая Республика)

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Куанбай О.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* Султан Аблай как талантливый дипломат в весьма сложных внутривнутриполитических и международных условиях предпринял всевозможные меры и значительные усилия для сохранения суверенитета и территориальной целостности казахского государства. В целях обеспечения личной безопасности и суверенитета государства Аблай султан никогда не был в столице Российской империи. Аблай поддерживал активные дипломатические контакты с центром империи и с его региональными центрами, как Оренбург и Омск, отправляя туда своих близких и родных или же обмениваясь с ними письмами. После завоевания Сибири, когда южные границы Российской империи вплотную приблизились к северным, северо-восточным и восточным рубежам Казахского ханства, дипломатические контакты казахов с российскими властями заметно оживились и осуществлялись в основном через пограничную администрацию Западной Сибири, через г. Тобольск и Омск, а также через крепостных начальников. *Цель и задачи исследования.* Целью настоящего исследования являются выявление дипломатической деятельности из исторического контекста, а также определить развитие, содержание, характер дипломатической политики султана Аблая в приграничной зоне 30–40-е годы XVIII в. *Результаты.* Султан Аблай, начавший свою политическую и

управленческую карьеру с правления небольшим атыгаевским улусом племени аргын, придавал особое значение развитию казахско-российских отношений. Данное направление внешнеполитической деятельности казахского властелина засвидетельствовано в многочисленных исторических источниках, которые составляют различные послания, адресованные представителям высшей власти, чиновникам столичной администрации, а также Оренбургской и Сибирским руководителям. Проблемы, которые поднимал Аблай в своих письмах, в том числе и через своих личных посланников, варьировались в зависимости от уровня адресата. Взаимодействие султана (хана) Аблая с Россией происходило посредством общения с высшим русским чиновничеством как тайными советниками, статскими, командующими крепостями, сибирским, оренбургским генерал-губернаторами и императрицей.

Заключение. Султан Аблай поднимал перед российскими чиновниками регионального уровня вопросы, связанные об уgone русскими, башкирами, казаками у казахов значительного количества лошадей, имевшие место различные кражи, вопросы о незаконно задержанных в крепостях казахах и осуществления их обмена на русских подданных, пребывавших у казахов. Он призвал комендантов крепостей остановить казахско-русские взаимные набеги и действовать сообща против джунгар. Аблай также способствовал развитию торговли и укреплению политических и дипломатических связей.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ Научного института изучения Улуса Джучи «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (регистрационный номер: BR 21882223).

Ключевые слова: Аблай султан, внешняя политика, дипломатия, приграничная зона, казахи, джунгары, Казахское ханство, Российская империя

Для цитирования: Куанбай О.Б. Дипломатическая политика султана Аблая в приграничной зоне (30–40-е годы XVIII века) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 124–141. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_124-141

Introduction

Sultan Ablai's diplomatic foreign policy in the border region during the 30–40s of the XVIII century was marked by strategic considerations and diplomatic engagements to safeguard the interests of the Kazakh Khanate. Facing external threats and power struggles in the border areas, Ablai implemented policies aimed at securing the territorial integrity and stability of the Kazakh Khanate. Key aspects of his foreign policy included:

Diplomatic Engagements: Sultan Ablai recognized the importance of diplomacy in maintaining peaceful relations with neighboring states. He likely engaged in negotiations and alliances to prevent external aggression and foster stability along the borders.

Military Alliances: Ablai sought to establish military alliances with neighboring tribes or khanates to strengthen the collective defense against common enemies. These alliances were crucial in deterring potential invasions and maintaining a balance of power in the region.

Border Security Measures: Given the turbulent nature of the border region, Ablai implemented effective border security measures to protect against incursions. This may have included fortifications, surveillance, and military outposts strategically positioned along the borders.

Trade and Economic Relations: Ablai recognized the significance of economic ties in fostering stability. Establishing and maintaining trade routes with neighboring regions would not only contribute to economic prosperity but also promote peaceful coexistence through mutual interests.

Crisis Management: In times of crisis or conflicts, Sultan Ablai likely employed diplomatic means to de-escalate tensions and find peaceful resolutions. Crisis management would have been crucial

to prevent the outbreak of large-scale conflicts.

Recognition of Regional Powers: Ablai may have acknowledged the influence of major regional powers and adapted his foreign policy to accommodate or navigate relationships with these powers, ensuring the Khanate's security within the broader geopolitical context.

Cultural and Ethnopolitical Considerations: Considering the diverse ethnic and cultural landscape of the border region, Ablai may have pursued policies that respected the rights and identities of various ethnic groups, contributing to a more harmonious coexistence.

Legacy of Stability: A successful foreign policy under Sultan Ablai would have contributed to the legacy of stability in the border region, fostering conditions for economic development, cultural exchange, and the overall well-being of the Kazakh Khanate.

Understanding the intricacies of Sultan Ablai's foreign policy during the specified period requires a detailed examination of historical sources and scholarly works that delve into the specific events and dynamics of that time. This article will examine the foreign diplomatic policy of Sultan Ablai based on reliable archival materials of XVIII century.

Methods and materials

Methods of historical research such as synchronous, diachronic, chronological, historical-typological method, comparative historical method, retrospective method, updating method were actively used when writing this article.

The topic of the relationship between Khan Ablai and the Russian Empire is supported by a broad range of source materials from various Russian archives, both at the federal and regional levels. Documented evidence regarding Khan Ablai can be found in archives such as the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AFPRE) within the Historical and Documentary Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, the Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA), the Archive of the St. Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, the Russian State Military Historical Archive, the Historical Archive of the Omsk Region (HAOR), and the State Archives of the Orenburg Region (GAORO). Currently, a substantial portion of these materials has been identified and published. Given Ablai's significant role as a political figure in the 18th-century history of Kazakhstan, information about his state activities has been featured in the initial thematic documentary collections.

Discussion

To delve into this subject, a comprehensive review of archival documents from the Russian Federation was undertaken: Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire (AFPRE); Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA); Historical Archive of the Omsk Region, (HAOR) State Archives of the Orenburg Region (SAOR) the following archives were reviewed AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 23 rev., 74., AFPRE. F. 122. C. 1. P. 141–143 rev., AFPRE. F. 122. I. 1749. C. 4. P. 206–233 rev., AFPRE. F. 122. I. 1738. C. 3. Pp. 1–2., AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 76., AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 77., AFPRE. F. 122. I. 1758 C. 4. P. 33., AFPRE. F. 122. I. 1736. C. 2. Pp. 12–14., AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 23 rev., AVPRI. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1741. C. 2. Pp. 154–155., AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742. C. 2. Pp. 160–162 rev., AFPRE. F. Kirghiz-Kaysakskie Dela. I. 122/1. 1742 C. 4. Pp. 79 rev.-80., AFPRE. F. 122. I. 1742. C. 2. Pp. 1–4 rev., AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742. C. 4. Pp. 17–19., AFPRE. F. 113. I. 113/1. 1743. C. 3. P. 20 rev., AFPRE. F. 122. I. 1742. C. 4. Pp. 230–237 rev., AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742–1744. C. 3. Pp. 12 rev. – 14 rev., RSAAA. F. 248. Book. 1167. P. 335., RSAAA. F. 248. I. 17. Book. 1167. P. 5 rev., RSAAA. F. 248. I. 17. Book. 1164. P. 573 rev., RSAAA. F. 248. I. 17. Book. 1164. P. 929 rev., RSAAA. F. 248. I. 17. Book. 1167. Pp. 725–728 rev., RSAAA. F. 248. I. 17. Book. 1164. P. 20., IAOO. F. 1. In. 1. C. 16. P. 71–71 rev., 80–80 rev.,

HAOR. F. 1. I. 1. C. 16. P. 75–75 rev., HAOR. F. 1. I. 1. C. 35. Pp. 316–316 rev., HAOR. F. 1. I. 1. C. 35. P. 319 rev., SAOR. F. 3. I. 1. C. 37. Pp. 20–25 rev.

Also, for a thorough comparative study, collections of documents and letters from Kazakh rulers were examined: “Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830 – Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobraniye Pervoye. Tom X. 1737–1739 gg”. 1830., Sbornik dokumentov. “Iz istorii kazakhsko-rossiyskikh otnosheniy. XVIII vek. Sbornik dokumentov” 2019., Yerofeyeva I.V. “Epistol'yarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2-kh t. T. 1: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675–1780 gg.

Additionally, I delved into materials from various volumes of “History of the Kazakh SSR,” for instance “Istoriya Kazakhskoy SSR. Istoriya Kazakhskoy SSR. Alma-Ata, 1957., “Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh. T. 3. 1979.

From XVIII and XIX-century researchers, I referred to the works of scholars such as *Andreyev I.G.* “Opisaniye Sredney ordy kirgiz-kaysakov”, *Valikhanov Ch.Ch.* “Sobraniye sochinenii v pyati tomakh. Tom I. 1984., *Valikhanov Ch.Ch.* “Sobraniye sochineniy v pyati tomakh” Tom 4. 1985. From XX-century researchers, I referred to the works of scholars such as *Masevich M.G.* *Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana. Sbornik*” Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. T. 1. 1960., *Smirnova N.S.* “Kazakhskiy fol'klor v sobranii G.N. Potanina: arkhivnyye sobraniya i publikatsii”. Alma-Ata: Nauka, 1972., *Suleymenov R.B.* “Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (O vneshney i vnutrenney politike Ablaya) // Izbrannyye trudy.” T. 1. *Suleymenov R.B. Moiseyev V.A.* “Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshney i vnutrenney politike Ablaya)”

To research this topic, the works of prominent scientists such as *Yerofeyeva I.V.* “Russko-dzhungarskiye otnosheniya v 40-kh godakh XVIII v. k Kazakhstan (posol'stvo K. Millera) // Iz istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Tsentral'noy Azii”, *Yerofeyeva I.V.* “Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek”, *KRO.* “Kazakhsko-russkiye otnosheniya v 16–18 vv. (Sbornik dokumentov i materialov 1961., *Kurbangali, H.* “Tawarix xamsa: (Bes tarix)”, *Nasenov B.* “Abilay han. III taraw, XIII bölim – XVIII kitap. Mäskew arxivteri söyleydi”, *Abuyev K.K.* “Abylay Khan. Sovremenniki i nasledniki: monografiya”

The figure of Ablai Khan, initially subject to diverse evaluations in both domestic and international historiography, along with the era of his rule—a highly intricate and disputatious historical epoch in the destiny of the Kazakh state—has consistently captivated the interest of scholars spanning various generations, beginning from the latter half of the 18th century up to the contemporary era.

Results

Illustrious leader of the Kazakh people “sultan Ablai (Khan from, 1771), a key figure in the 18th-century Kazakh steppe, implemented a diplomatic strategy of navigating between the major empires of the era — Russia and Qing. He skillfully maintained diplomatic ties with both nations” (*KalmSC RAS*, 2022: 1204). From the histories of Kazakhstan in Russian sources spanning the 16–20th centuries, we find the following information about Ablai Sultan: “The discerning Sultan and later Khan, Abulmambet, in the 1730s, recognized the potential of his young second cousin, Ablai, as a future prominent state leader. Acknowledging Ablai's capabilities, he appointed the promising young aristocrat and batyr to lead one of the branches of the Atygai group within the Argyn tribe” (*Erofeeva*, 2007: 168). From the archives of the Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA), there is information of Khan Abulmambet about Ablai Sultan. Over the next several decades, he actively worked to facilitate Ablai's gradual ascent in the Middle and Great Zhuz, addressing him as an equal in power, referring to him as “my brother Ablai-Sultan” (RSAAA. F. 248. Book. 1167. P. 335). It is evident that Abulmambet “extended personal patronage and support to the young Ablai, incorporating him into his inner circle, a factor that undoubtedly influenced his rapid ascent in public

life” (Smirnova, 1972: 283–284).

Drawing on family and folk legends, Ch. Ch. Valikhanov later chronicled the exploits of his great-grandfather Ablai as follows: “Engaging in all raids, initially as a common warrior, he exhibits acts of extraordinary courage and foresight. His valuable counsel and strategic insights solidify his reputation as a wise leader” (Valikhanov, 1985: 112). Gaining respect among the aristocrats is crucial for any leader, particularly considering that not everyone manages to attain the renown of a hero: “During this time, Ablai distinguished himself prominently among the array of young Kazakh sultans, earning the esteemed title of “bahadur” from the Kazakhs in recognition of his bravery and military accomplishments” (Suleimenov, 1988: 25). The historical details regarding political weight and governance of Ablai are substantiated by archival records: “Ablai governed numerous tribal groups of the Middle Zhuz, primarily traversing the northern and northeastern regions” (AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 23 rev., P. 74).

In the early 1730s, “he led specific patronymic groups within the modest Atygay of the Argyn tribe, boasting a following of 1,000 males by 1731” (AFPRE. F. 122. C. 1. Pp. 141–143 rev.). However, in the 1730s and 1740s, the wise and determined Sultan steadily expanded his influence and leadership in the extensive Middle Zhuz, “with approximately 10,500 families coming under his guidance by 1736” (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1164. C. 1. P. 20). By 1740, “his influence extended to around 20,000 families, encompassing Atygai tribes and, to some extent, the Karakeseks (Argyns) tribe. In 1749, his administration further expanded to include all seven tribes of the Argyn, along with the Kerey, Uak, and a portion of the Kipchak” (AFPRE. F. 122. I. 1749. C. 4. P. 206–233 rev.).

Ablai Sultan initiated his initial diplomatic correspondences with Orenburg officials: “In 1736, Ablai, in collaboration with Abulmambet, initiated diplomatic ties with Orenburg authorities, engaging in written correspondence to address trade-related matters” (AFPRE. F. 122. I. 1738. C. 3. Pp. 1–2). And contributed to the development of bilateral relations with Russia (Erofeeva, 2014: 274). Ablai did not personally participate in the oath-taking ceremony. However, Soviet ideology portrays it as if he officially swore allegiance to the Tsar through documented means: “In 1740, within the walls of the Orsk fortress, he, along with Khan Abulmambet of the Middle Zhuz, solemnly “formally pledged” allegiance as citizens” (Masevich, 1960: 38).

The support of Sultan Sultanmamet had its own special meaning in Ablai's diplomatic ties with the Russian Empire. Khan Ablai (1711–1780) and Sultan Sultanmamet (1710–1794) cultivated a warm and trusting relationship, leading the Irtysh Kazakhs and the Kipchak volost. This strong bond can be attributed to various factors. Firstly, they were close relatives as cousins. Secondly, being of the same age and sharing common principles, they consistently backed each other in both foreign policy matters and internal affairs. Thirdly, their joint military alliance saw them through numerous campaigns against the Dzungars, Volga Kalmyks, and Kyrgyz, enduring hardships together. They sought each other's counsel in the most challenging life situations and supported one another through the twists of fate. Lastly, they spent their childhood together in the southern region of the Kazakh Khanate” (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1957: 261).

They assumed leadership roles around the same time, and their bond strengthened in the early stages of their appointments as rulers of specific uluses. As the Sultan of the Kipchak ulus in the Irtysh region, Sultan Sultanmamet sought assistance from I. Neplyuev, the head of the Orenburg Commission, on August 27, 1742. He visited the Orsk fortress to seek help in freeing Sultan Ablai from Dzungarian captivity, and this meeting took place on August 28 in Orsk” (KRO v VI–XVIII vv., 1961: 242–243).

The young Sultan Ablai, who embarked on his political and administrative journey by overseeing the modest Atygai ulus of the Argyn tribe, placed significant emphasis on fostering Kazakh-Russian relations. This facet of the Kazakh ruler's foreign policy endeavors is evident in a plethora of historical sources, comprising diverse missives directed towards high-ranking officials, the capital administration, as well as leaders in Orenburg and Siberia: “In 1736, the twenty-five-year-old Sultan Ablai,

along with his supporter Abulmambet, initiated diplomatic engagements with Orenburg officials. They commenced exchanging brief written communications to foster the development of bilateral relations.” (AFPRE. F. 122. I. 1736. C. 2. Pp. 12–14).

Even though Abulmambet legally occupied the khan's throne, the content of their oath did not differ significantly from the previous promises made during oath ceremonies by their contemporaries (AFPRE. F. 122. 1740. C. 3. P. 76). In the archives, we can observe Ablai's foresight and skillful approach to state affairs: “Sultan Ablai also encouraged V.N. Tatishchev boldly and selflessly, urging him not to spare his life if necessary” (AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 77). By taking this political maneuver, Ablai clearly aimed, firstly, to secure the external security of the tribes under his control from the raids of the Bashkirs and Siberian Cossacks in the north and northeast of the region through the patronage of the Russian authorities. Secondly, he sought the right to roam unhindered on the right bank of the Irtysh, establishing regular trade between Kazakhs and Russian merchants on the Siberian border lines. Thirdly, he aimed to strengthen the structures of khan power in the Middle Zhuz and expand their sphere of influence in the southern regions of Central Asia adjacent to the Kazakh nomads.

However, having gained experience in political struggle and developed strategic thinking, the Sultan placed his hopes on the Qing Empire. Tevkelev noted that “this Ablai-Sultan, as can be seen from his deeds, has already established some familiarity with the Chinese” (AFPRE. F. 122. I. 1758. C. 4. P. 33). The territories of the Middle Zhuz held a crucial role in the political dynamics between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. Ablai “supported internal conflicts within the Dzungar territories, gradually displacing the Oirats from the lands of Kazakhstan as a result of their internal strife. This tactical approach not only weakened the Dzungars but also significantly fortified Ablai's political standing among the nomadic communities in the region under his influence” (Valikhanov, 1984: 258–272).

In the scientific work “Tawarikh Khamsa” there is historical information that “by the mid-1750s, “Ablai's sway extended over nearly all the tribes and clans of the Middle Zhuz, a success largely propelled by his triumphant military campaigns against the Oirats” (Kurbangali, 1992: 105–106). It's no coincidence “that several Kazakh folk legends recounting the military feats of Ablai and his warriors on the battlefield trace back to this period in the future senior khan's historical biography” (Smirnova, 1972: 281–283).

To delve into the study's subject, it's essential to examine Ablai's interactions with the central imperial government more closely: “Ablai, much like numerous other Kazakh khans, never ventured to the capital of the Russian Empire. This seems to have been a deliberate choice on his part to ensure personal safety. Simultaneously, he actively engaged in diplomatic communications with the imperial center and its regional hubs, such as Orenburg and Omsk, either dispatching his envoys or exchanging letters. Following the Siberian conquest, as the southern borders of the Russian Empire approached the northern, northeastern, and eastern borders of the Kazakh Khanate, diplomatic ties between the Kazakhs and Russian authorities experienced a noticeable revival. These interactions were predominantly conducted through the border administration of Western Siberia, the cities of Tobolsk and Omsk, as well as through local leaders” (AFPRE. F. 122. I. 1736. C. 2. P. 12–14).

Sultan Ablai consistently addressed regional Russian officials on various issues, such as the large-scale theft of Kazakh horses by Russians, Bashkirs, and Cossacks. He raised concerns about numerous theft incidents, inquired about Kazakhs unlawfully held in fortresses, and advocated for their exchange with Russian subjects residing among the Kazakhs. Ablai frequently pressed fortress commandants to halt mutual raids between Kazakhs and Russian subjects, urged collaborative efforts against the Dzungars, and sought to establish trade relations.

It is fair to acknowledge that, historically, the Kazakhs of the Middle zhuz engaged in direct negotiations with the Russian side, primarily with Tobolsk, the center of the Siberian province, rather than Orenburg, which was established much later: “These communications primarily focused on issues related to the creation of a military alliance against the pressing threat from the Dzungars. Additionally, they addressed matters of mutual trade and problem resolution arising from reciprocal raids. The subjects raised in Ablai's letters, conveyed through personal envoys, varied depending on the recipient's rank. Accessible archival sources indicate that Sultan (Khan) Ablai communicated with the highest Russian officials of the 1st-5th class, including privy councilors, civil servants, fortress commanders, and Siberian/Orenburg governors-general. This diplomatic interaction extended even to empresses. One of the earliest letters, personally written by Sultan Ablai, dates back to August 28, 1740, and was addressed to Empress Anna Ioannovna” (Erofeeva, 2014: 280).

Ablai initiated contact with the highest authorities of the empire in the early XVIII century. Thus, Sultan Ablai of the Middle zhuz had a vital interest in resolving issues related to mutual raids. In a joint address with Abulmambet to the empress dated December 12, 1737, a diplomatic gesture is evident, revealing the sultans' desire to secure her support: “A countless army is commandingly used against the enemy, from the east to the west, to large and small nations and many cities, the ruler... like the depth of the ocean, the power that is expansive, like a payment wisely understood, to the imperial majesty, our father, we Abulmamet-sultan and Ablai-sultan, we bow deeply...” (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1167. P. 5 rev.).

Similarly, in the letters of 1737 to the head of the Orenburg Commission, Privy Councilor V.N. Tatishchev, where the name “Ablai-Bahadur-Sultan” appeared, who reported on the fulfillment of the instructions of the Russian Empire to ruin the Bashkirs, a significant part of the correspondence dealt with issues related to ensuring the safety of the movement of trade caravans in the steppe: “From distant places, close to the heart of the All-Russian ruler, his friends bow their heads and extend greetings to His Majesty. We have safely returned the merchants who arrived here, and our merchants will also journey, following the orders of the White Tsar. We have executed the command to destroy the Bashkirs as directed by His Majesty, and now we await further instructions. If it is the will of Their Majesties to send our envoys on a journey, we submit to their command. This letter is written by Abulmamet Khan and Ablai Bagatur Sultan, and it is addressed to the Orenburg commander” (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1164. P. 573 rev.).

In 1737, Ablai expressed his readiness to swear allegiance to Colonel A.I. Tevkelev in a letter, stating, “I am prepared to serve Her Imperial Majesty in any capacity.” (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1164. P. 929 rev.). Throughout 1738, leaders of the Middle Zhuz, including Ablai, corresponded with Empress Anna Ioannovna, “deliberating on the location for taking the oath, due to the departure of the Kazakhs to significant distances in the steppe” (RSAAA. F. 248. I.17. C. 1167. Pp. 725–728 rev.).

Privy Councilor V.N. Tatishchev swiftly conveyed the situation in the Orenburg region to Empress Anna Ioannovna of the Russian Empire on May 28, 1739, highlighting the willingness of the influential Chingizids of the Middle Zhuz to embrace what was referred to as Russian citizenship: “Barak Sultan, along with Abdul Mamed and Ablai Sultan, are members of our Middle Horde, expressing their desire to affirm this through an oath and provide trustworthy hostages (amanates)” (Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830: 871).

In response, Empress Anna Ioannovna issued significant instructions emphasizing the urgent review of letters of request from Ablai Sultan and other renowned Kazakh leaders of the steppe. This is evident in the personal decree No. 7876, directed to Lieutenant General Prince V.A. Urusov on August 20, 1739: “Respond to them with optimism and the utmost grace of Our Imperial Majesty. Simultaneously, dispatch a modest allowance in cloth, damask, and other readily available items in Samara. The quantity and variety of goods to be sent to each person are left to your discretion” (Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830: 871).

As it is well-known, the tradition of the Russian side presenting gifts and diverse offerings to Kazakh leaders has become an essential and ingrained aspect of the Russian diplomatic and colonial strategy. Evidently, this was done with the intention of pacifying the sultans, khans, and warriors. Concurrently, regional authorities were granted considerable autonomy and broad powers to deal with Sultan Ablai, contingent on the prevailing circumstances. The early 1740s mark a period of increased efforts by the Russian government to consolidate its influence in the Kazakh steppe. A closer examination of subsequent events reveals a certain alignment of these plans with the interests of the Kazakh ruling elite. They harbored hopes that, with the support of the Russian armed forces, they could address the Dzungarian issue and manage challenges arising from the restless Bashkirs. It is noteworthy that negotiations between the Kazakhs and the Russian side in Orenburg in 1740 and 1742 played a constructive role in strengthening Kazakh-Russian ties: “In late 1739, Sultan Ablai penned a letter to the leader of the Orenburg expedition (commission), V.A. Urusov, requesting him to present and bear witness to it before Anna Ioannovna” (AFPRE. F. 122. I. 1740. C. 3. P. 23 rev.).

Subsequently, the Sultan conveyed his eagerness to collaborate with Russia and urgently petitioned to be received, along with his fellow Kazakhs, under the protection of the Russian Empire. Evidently, during this period, a series of informal allegiances emerged among the Kazakhs, entailing certain material or financial advantages and privileges. It is clear that by making this informal pledge, Ablai pursued personal objectives, aiming to secure maximum benefits and advantages for himself. This included facilitating trade with Russians, crossing to the inner side of the border line around the “Staroishim” and “Irtysh” fortifications, putting an end to mutual raids, and securing the return of escaped captives, slaves, and cattle taken during military conflicts, among other considerations. However, it is crucial to acknowledge that swearing allegiance also held the promise of putting an end to the raids by Russian citizens, particularly the Bashkirs and the still-pressing Dzungars at that time. Nonetheless, subsequent events revealed that not only were these goals not achieved, but also incidents unfolded that significantly strained relations between the Kazakhs and Sultan Ablai with these restive nations.

Thus, as Governor-General Urusov reported to St. Petersburg in the spring of 1741, the Dzungarian army carried out several raids on the Kazakhs, who became subjects of the Russians, as a result of which they were defeated in a number of battles. Sultan of the Middle zhuz Ablai, along with two hundred people, was captured by the Dzungars. In this regard, the commander of the Orenburg Commission, Urusov, sent a report to the College of Foreign Affairs on May 13, 1741 about the Russian citizenship of the Kazakhs: “...in instances where the Dzungars launch destructive attacks on the subjects of His Imperial Majesty, the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs), it is imperative to address the situation so that the Kirghiz-Kaysaks (Kazakhs) are not held accountable for any harm inflicted by the Dzungars. It is essential to recognize that these subjects of His Imperial Majesty cannot be left without support. Furthermore, the Siberian Provincial Chancellery has shown a favorable inclination towards assisting such individuals in seeking appropriate measures in response” (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. I. 1741. C. 2. Pp. 154–155).

In the autumn of 1740, a fresh incursion by Dzungar forces into the Kazakh steppes unfolded, and Ablai played a pivotal role in resisting the enemy's onslaught. V.A. Urusov reminded Siberian Governor P. I. Buturlin of Ablai Sultan's pledge of allegiance to the empire, emphasizing that the Kazakhs, as loyal Russian subjects, would be hard-pressed to withstand the Dzungar assault in Siberia without support. Furthermore, the government expressed concern about the message from Dzungar Khan Galdan Tseren to the Russian Empress on March 31, 1742. He demanded the demolition of fortresses in the Upper Irtysh region, the surrender of Dzungar subjects in Siberia, and “non-interference with the Oirats collecting tribute from the Altai Mountains. The message expressed hope for a mutual return of people, anticipating that upon the return of those held captive, their demands would be met. Trusting in the Empress's decree, Galdan Tseren pledged not only to fulfill the decree's demands but also to include those taken captive and those who had escaped to them with their families, children, slaves

acquired while with them, and all their possessions, even if unwanted, and some who were subject to their laws willingly gave everything away” (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742. C. 2. Pp. 160–162 rev.).

Dzungaria hesitated to engage in simultaneous warfare on two fronts – against both Russia and the Kazakh zhuzes. The looming threat from the east, posed by the Qing Empire, awaited a favorable moment to absorb Oirat lands. Galdan Tseren's cautious stance towards the expanding Russian presence on the southeastern borders could be partially explained by this complex geopolitical situation: “On April 14, 1742, Galdan Tseren sent an envoy to Abulkhair, demanding that his sons be sent as hostages (amanats), and a tax in the form of fox fur or other fur-bearing animals. The punishment for failure to comply with these demands was to send Dzungar troops for a new attack” (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 122/1. I. 1742. C. 4. P. 79 rev.–80).

Khan Abulkhair, in a letter dated June 18, 1742, informed Governor-General I.I. Neplyuev of Orenburg about the demands from the Dzungar Khan. Recently revealed historical materials provide insight into how such interactions with the Kazakhs influenced Russian-Dzungar relations. The Dzungars “attempted to foster discord among the Kazakh tribes, urging them to align temporarily against Russian defensive positions. In September 1742, the Russians insisted that the Dzungars cease military actions against Russian Imperial's Kazakh subjects. In a letter to Neplyuev, Noyon Sary-Manja pointed out that certain Kazakh batyrs and sultans had attacked Russian border fortifications, leading to distrust among the Oirats regarding the status of the Kazakhs as Russian subjects. He expressed concern and discord, emphasizing, “These Kazakhs are not yours; you call them strangers” (Erofeeva, 1990: 51–53).

The exchange of letters between the head of the Orenburg Commission, I.I. Neplyuev, and Galdan Tseren “from September 2, 1742, to February 1, 1743, not only revealed Russia's firm stance in declaring the Kazakhs as “loyal subjects” of the Russian Empire” (AFPRE. F. 122. 1742. C. 2. Pp. 1–4 rev). In response, Sary-Manja emphasized that despite Russia's demand for the release of prisoners of war like Ablai, who were considered subjects of the empress, the friendly relations between the Russians and the Dzungars made it impossible for the Kazakhs to be true subjects of the Russian Empire since they posed a threat to the borders of the Dzungars (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. In. 113/1. I. 1742. C. 4. Pp. 17–19).

In a letter from the Dzungarian noyon Sary-Mandzhi to the head of the Orenburg Commission Neplyuev regarding the citizenship of the Kazakhs of the Middle and Junior Zhuzes, the following was stated: “You communicated through Major Miller and his companions that the Middle and Lesser Hordes of Kazakhs, belonging to your great empress, became subjects and jurors. You hope that our great khan Galdan-Cheren is unaware of this. Consequently, our Zengor army plundered the Middle and Little Kazakh hordes, and afterward, sent envoys demanding amanat and tribute. Moreover, you assume that by declaring the Lower Kasakis as subjects of your great empress, you convey this to his lordship Galdan-Cheren, and release the previously captured Ablai-Saltan and other Kazakh captives. Since these Middle and Little Hordes of Kazakhs are not subjects of your Russia, and if they were, a friendly union and good peace between both states, these subjects of Kazakhs, as you call them, caused concern and fervor in our border uluses. Thus, attributing the violation of friendship between the two great khans to your own permission” (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742. C. 4. Pp. 17–19).

In 1742, a diplomatic mission was dispatched to Dzungaria from the Orsk fortress, led by Russian Army Major Karl Miller, “in response to Dzungaria's military actions against the Middle Zhuz. Major K. Miller in 1742–1743 played a certain role in securing the release of Sultan Ablai from captivity” (AFPRE. F. 113. I. 113/1. 1743. C. 3. P. 20 rev.). This marked one of the initial tangible actions by the Russian administration to recognize Kazakh representatives as subjects. Anticipating potential Kazakh incursions into Dzungar border regions, the Russian administration insisted that the Hun-Taiji treat such incidents as matters involving Russia, thereby urging resolution through communication with St. Petersburg without engaging with Kazakh rulers on this matter. Miller was tasked with making

every effort to liberate Sultan Ablai and his entourage from Dzungar captivity: “The instructions from the Orenburg Commission to Major Miller of the Penza Garrison Infantry Regiment outlined the goal of reaching an agreement with Galdan Tseren to address current issues through negotiations, and to facilitate the exchange of embassies for resolving crucial matters. In case of unexpected situations, Miller was to use “sound judgment,” ensuring that every action served the highest interests and the benefit of all, as it was impossible to prescribe every detail from afar” (AFPRE. F. 122. I. 1742. C. 4. Pp. 230–237 rev.).

Ablai was ultimately freed by the Dzungars rather than the Russians. Soviet-era studies tend to attribute this result to the efforts of the Miller mission for providing protection from external danger. There is also frequent mention of Ablai's frustration with the perceived inaction of Abulmambet and his son Sultan Abulfeis. They failed to engage in direct negotiations with the Oirat Khan to secure Ablai's release from captivity or to improve his living conditions while in Dzungaria. However, documents and letters revealed that this statement was not entirely objective and even displayed signs of a negative impact on Kazakh-Russian relations. According to Governor I.I. Neplyuev's report to the Collegium of Foreign Affairs on the outcomes of K. Miller's embassy to Dzungaria and the circumstances of Ablai's release, the following was reported: “Miller, upon reaching the Kazakhs, learned that upon his departure, his Cossack captives, Ablai-sultan, and those who were with him, were released and returned with their son sent from Abulmambet Khan. The Privy Councilor believes that Galdan-Chirin, in order to demonstrate the moderation and privilege with which he wishes to support the Kazakhs under his patronage, will be able to influence these people through his policy rather than sending troops...” (AFPRE. F. Zyungorskiye Dela. I. 113/1. 1742–1744. C. 3. P. 12 rev.).

Ablai staunchly defended his subjects against the misconduct of military personnel along the Irtysh and Novoishimsk lines of military fortifications, outposts, and redoubts. It was inevitable during the 1740s–1770s that the Russian Empire, through regional authorities, primarily negotiated with Ablai and his ally and supporter, Sultanmambet Sultan, in the Middle Irtysh region. This approach was compelled by the tsarist government, as any incidents of “insolence,” horse theft, or the abduction of Russians by Kazakhs required centralized resolution through influential and authoritative figures like khans and sultans. Later, with the widespread acceptance of “citizenship” by certain Kazakh groups, a period ensued where negotiations bypassed Ablai and other sultans, engaging directly with his subordinate Kazakh commoners such as elders, batyrs, and biys. Consequently, the authority of Senior Khan Ablai was gradually undermined. However, during the 1740s–1750s in Northern, North-Eastern, and Eastern Kazakhstan, negotiations predominantly continued through Sultan Ablai, along with other influential sultans like Sultanmambet and Abulfeis.

In any event, Ablai played a central role as the primary defender of the Kazakhs from the Middle and Senior zhuzes against the actions of military personnel. Kazakhs faced various challenges from the Russians, including the forceful displacement of people and confiscation of livestock. Serf commanders unlawfully detained Kazakhs in border fortresses, and captives and slaves from the steppe often fled to the border, causing concern among Ablai's subjects. In such circumstances, the affected Kazakhs sought assistance from the influential Ablai, who not only participated as one party in negotiations but also served as the main mediator in the border zone: “But as the leaders of this horde, Abulmambet Khan and Ablai Sultan, who are cousins, along with their respected elders and a large group of people, arrived in Orenburg on August 24, 1739” (Andreev, 2006: 44–45).

There is other historical information on this matter: “After 1740, Abulkhair Khan severed ties with the Governor-General of Orenburg because his son was not released from custody. Even the local sultans did not recognize him. The khanate lost its leadership. This could be attributed to the fact that since 1731, the control was handed over to the Russian Governor-General without considering Abulkhair Khan. They initiated construction of forts without proper authorization. On the other hand, Ablai, though

a sultan and not a khan at first, assumed the position of a khan from 1743 to 1771. Despite requests from politicians like Ombi and the Orenburg Governor-General Gusev, he refrained from direct involvement, maintaining a certain distance from the Russians. Throughout Ablai's rule, not a single Russian soldier set foot on Kazakh land without permission" (Nasenov, 2011: 74).

Sultan Ablai's diplomatic efforts, as evident in all his letters, left a mark on the border regions. For instance, on June 17, 1748, a report was submitted by the chief commandant of the Irtysh line, Pavlutsky, to the commander of the troops on the Siberian border lines, Major General Kinderman. The report detailed three letters received from Ablai Sultan, wherein he requested the return of the people of the renowned Atygaev batyr Alimbet, who had been previously abducted by Russian military personnel: "Simultaneously, I inform you that the content of these letters relates to Alembet-batyr's intention to exchange Russian captives for their own prisoners" (HAOR. F. 1. I.1. C. 16. Pp. 71–71 rev., 80–80 rev.).

Certainly, in his letter dated June 15, 1748, Sultan Ablai expressed the necessity of repatriating Alimbet Batyr's family and followers held in Russia: "Additionally, I request your attention to the situation: forty-eight individuals were captured by Batyr Almetya. Among them, eleven lost their lives, twenty-four livestock were driven away, and thirteen yurts were pillaged. Moreover, one thousand two hundred horses were taken, of which four hundred were returned, leaving the rest in your possession. In response to numerous appeals, we kindly request the return of our people, livestock, and horses" (IAOO. F.1. I. 1. C. 16. Pp. 75–75 rev.). As evident from the Sultan's communication, 48 individuals from the batyr's group were abducted, resulting in the unfortunate demise of 11. Additionally, 1,200 horses owned by the batyr were seized, with only 400 eventually being returned. The Sultan also mentions that for the past six years, this issue has yet to find a satisfactory resolution: "For the past six years, our efforts have not yielded a resolution" (HAOR. F. 1. I. 1. C. 16. P. 75 rev.).

Following this, he provides a detailed list of the names of the relatives and close associates of the batyr Alimbet, who were taken captive by the Russians. Impressively, he exhibits his thorough knowledge of the captives: "Alimbet-batyr's primary wife, Salutsa, and his secondary wife, Kurmash, both from the Kalmyk family, along with his third wife, Shyrin. Alimbet's daughter, Baybike, remains with the governor in Tomsk. Salutsa and Kurmash are under the care of Alexei Mikhailovich Sukharev. Shyrin fled from Tomsk to Kalmyk land but was later returned to Alimbet-batyr. Gilgildeev's son, Kiinbai, is in Tara with Semyon Mozhevitin. The captured people, including Alimbet-batyr himself, need to be sent away. Their names are Alat, with a daughter named Katabika, another daughter named Batugus, a son named Utyash, another son named Kalnakchi, and a third son named Telyamysh. Gilgildeeva's wife is Mairem Ubuklubaeva, and her son is Isen. Tugun Umerchekova's wife is Asau. I provide this information to you, so that you can arrange for the release of these people. Please inform me whether these individuals exist, and if so, share the news with me" (HAOR. F. 1. I. 1. C. 16. Pp. 75–75 rev.). As evident, all three wives of the batyr were abducted. The Sultan was well-informed about the locations of the batyr's wives and their children.

Sultan Ablai struggled to unite the Kazakhs on the right bank of the Irtysh during the 1750–1770s, employing both diplomatic and military means. As is well-known, a prominent and pressing issue in the XVIII century for Kazakh nomadic society was the scarcity of fertile pastures on the steppe. This matter, typically addressed by respected Kazakh khans and influential sultans, became increasingly significant: "By the mid-XVIII century, as the Irtysh line of military fortifications solidified, the majority of steppe residents faced restrictions on crossing to the right bank of the Irtysh (*Kaz. Ertis – O.K.*). The Russian Empire adhered to a relatively stringent policy, confining the Kazakh population within or beyond the ten-verst line on its left bank" (Kasymbaev, 1997: 12–13).

With the waning of the Dzungar threat, Kazakh leaders actively sought to expand onto the right bank of the Irtysh, traditionally considered ancient nomadic lands: "However, they encountered staunch opposition from the Tsarist authorities, who managed to assert control over this extensive region

within a span of 20–30 years. The notion that the border fortresses were ostensibly constructed for the benefit of the Kazakhs to shield them from pressing enemies does not withstand scrutiny. In our view, the primary purpose of the Irtysh fortresses was to serve as a launching pad for acquiring both the lands once taken by the Dzungars from the Kazakhs on the right bank of the Irtysh and the lands inhabited by the Kazakhs on its left bank. The restrictions began with the directive of General Springer, the commander of the Siberian lines, in 1765. Furthermore, the presence of fortresses along the Irtysh did not shield the Kazakhs from the Dzungarian genocide, both in 1723 and subsequent years (such as in 1741), irrespective of whether the Kazakhs were Russian citizens or not” (Istoriya Kazakhskoy SSR. 1979: 14, 64).

For instance, on December 14, 1754, Colonel Dehong, the commander of the Yamyshev fortress, reported to Brigadier Kraft, the commander of the Siberian line’s troops, that he had received a letter from Ablai Sultanmamet Sultan’s cousin urgently requesting permission to cross to the right bank of the Irtysh (*Kaz. Ertis – O.K.*). However, he declined this request, highlighting the stringent policy aimed at preventing Kazakhs from accessing the right bank of the Irtysh (*Kaz. Ertis – O.K.*). In his report, Colonel Dehong stated: “On November 29th of last year, two individuals arrived with a letter from the Kirghiz-Kaysak (Kazakh) foreman Sultanmamet... Those sent by him, the elders of the Kirghiz (Kazakh) people, asked for permission to bring their herds to the local Russian side. I firmly conveyed that under no circumstances should they bring their herds to this side, and it is impossible to grant such permission as per the decrees” (HAOR. F. 1. I. 1. C. 35. Pp. 316–316 rev.).

Interestingly, Sultanmamet, who has held Russian citizenship for over a decade, is seeking permission for livestock migration. The Russian regional authorities, including fortress commanders, were well aware of the dual challenges faced by the Kazakhs – not only the threat of insufficient pastures but also the ongoing aggression from the formidable Dzungars. However, rather than supporting the Kazakhs, the Tsarist government, following the principle of weakening the Kazakhs by reducing their livestock, decides to collaborate with the Dzungars to make the Kazakhs more dependent and vulnerable.

On December 31, 1754, in coordination with Sultan Ablai Sultanmamet sultan once again dispatched a letter addressed to Kraft, appealing for permission to migrate his herds to the right bank of the river. He presented what he believed were compelling arguments in favor of his request: “We are all humble servants of the benevolent Empress, and we confess our sins. We have no other intentions; our people engage in trade with yours. We only seek pasture for our horses. I kindly request your support in securing provisions for our horses!” (HAOR. F. 1. I. 1. C. 35. Pp. 316–319 rev.).

However, the regional authorities, both on the Orenburg line, responded with a resolute rejection, citing the latest decrees from the highest echelons of the empire. For instance, on January 31, 1755, a recent decree from Empress Elizaveta Petrovna reached the Orenburg governor I.I. Neplyuev, crafted within the Military Collegium, specifically addressing “Preventing the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs) from the right bank” of the Irtysh River: “At the same time, the commanders stationed at the outposts must emphatically reinforce the directive that the aforementioned Kirghis-Kaisaks (Kazakhs) are not permitted to approach the outposts. To prevent any harm to our people by them, they should exercise utmost vigilance and maintain rigorous and unceasing precautions, as stipulated by military regulations and decrees” (SAOR. F. 3. I. 1. C. 37. Pp. 20–25 rev.).

Ablai diplomatically pursued a policy of fostering good neighborly relations along the Kazakh-Russian border. Ablai almost never initiated or participated in military clashes with Russia on the border. Therefore, for almost 50 years of living next to the Russians, he managed to ensure peace on the border, not allowing Russians onto Kazakh soil. He also managed to carry out mutually beneficial trade on the border. In the same way, he managed to preserve the territorial integrity of the Kazakh land. Ablai made significant efforts to curb Kazakh raids into Russian territory.

Ablai did his best to suppress Kazakh raids on the Russian side: “Hence, as per the account of Cossack I. Etsygaev, who returned from Ablai in 1744, it was conveyed that Sultan Ablai, the ruler

of the Middle zhuz, dispatched messengers to all his uluses. Their mission was to communicate his decree to all subjects, instructing them to cease raiding the Russian side. This decision was prompted by an assault led by foreman Kudaiberdy's armed detachment on Russian settlements along the Ishim River, resulting in the capture of 20 individuals and the theft of 80 horses. One of the motivations behind this attack was Kudaiberdy's quest for retribution for perceived affronts from the Omsk fortress military team. In a bid to prevent further escalation and diffuse the conflict, Ablai sent Sultan Zholbarys to Tobolsk. His mission was to deliver a letter and verbally assure that Ablai and his subjects were committed to maintaining peaceful and friendly relations with Russia" (Abuov, 2013: 144). It is also known that Ablai sent a similar strict order not to attack the Russian side throughout all his possessions around the end of the 1750s: "...so that the Kaysaks (Kazakhs) and Russia would be peaceful and would not have any quarrels or steal..." (Suleimenov, 2015: 92).

Ablai consistently highlighted in his communications with Russian border authorities that Kazakh property, including horses, confiscated on the Russian side, needed to be returned. This issue stirred dissatisfaction among many of his subjects. The discontent often manifested in the form of Kazakhs forming armed groups and contemplating attacks on Russian border villages. Yet, Ablai consistently worked to avert conflicts and sought diplomatic resolutions in such instances: "On June 15, 1748, Ablai addressed Colonel Pavlutsky, the commander of the Siberian Dragoon Garrison Regiment, regarding the repatriation of the wives and daughter of his close ally, Alimbet Batyr of the Atygai clan. They were held in Tobolsk and Tomsk as noble hostages, along with 48 others from Batyr's group, who were captured by the Russians during a military raid in 1743. Additionally, 1,200 horses were taken. Alimbet Batyr, contemplating an armed retaliation against the Russian border, was dissuaded by Ablai, who assured him that the matter would be resolved through negotiations with Siberian border authorities" (Sbornik dokumentov XVIII vek, 2019: 20–23, 30).

Even in the 18th century, Sultan Ablai adeptly employed the policy of "checks and balances" in international politics, to curb the encroachment of both powers on the Kazakh steppe: "Starting in 1757, he adeptly forged diplomatic connections with the Qing Empire. Sustaining these contacts consistently helped impede the encroachment of the Russian Empire into the Kazakh Khanate's territory and averted a potential intensification of military conflicts with Qing China, as witnessed during 1756–1757" (KalmSC RAS, 2022: 1204).

Ablai recognized that the incursions of the steppe dwellers into Russian territory disrupts the harmonious relations between the two states. The Kazakhs relied on the interior for grazing their livestock, purchasing grain from border fortresses, and engaging in barter trade (satovka). Specifically, raids conducted for the purpose of plunder, as opposed to the traditional Kazakh practice of "barymta," considered a legitimate act for restoring justice and compensating for material damage, posed a threat to the amicable coexistence of neighbors. It is noteworthy that in the years 1760–1761, Ablai successfully deterred Yeraly, the formidable and influential Sultan of the Little zhuz, from launching attacks on the Russian borderlands. Yeraly, known for his martial and assertive nature, often acted independently in dealings with Russia, despite having sworn allegiance" (Suleimenov, 2015: 92).

Sultan Ablai also recognized the economic dimension of diplomacy in the border region. Actively contributing to the development of trade, he endeavored to create an interconnected economic network that transcended political boundaries. By strengthening trade routes and promoting commerce, he aimed to weave an intricate fabric of economic interdependence that would serve as a stabilizing force in the region. Furthermore, Sultan Ablai's diplomatic policy involved strengthening political ties with neighboring entities. By fostering alliances and cooperation, he aimed to create a united front against potential external threats. Ablai understood the importance of solidarity in maintaining the sovereignty of his realm and safeguarding the interests of his people.

Conclusion

Ablai sultan staunchly defended his people against the abuses of military personnel in the fortresses, outposts, and redoubts along the Irtysh and Novoishimsk lines. This was inevitable in the 1740s–1770s, as the Russian Empire, represented by regional authorities in northern, northeastern, and eastern Kazakhstan, primarily engaged in negotiations through Ablai. Alongside him, other influential leaders, such as his ally Sultan Sultanmamet and Abulfeis in the Middle Irtysh region, played a crucial role. This approach was compelled by the tsarist government, as any incidents of "insolence," horse theft, or crimes against Russians by Kazakhs required resolution through centralized figures – namely, khans and sultans.

During the tumultuous years of the 1730s to 1740s, Sultan Ablai navigated the intricate web of diplomatic challenges in the border areas under his jurisdiction with a shrewd and forward-thinking policy. Recognizing the significance of maintaining equilibrium in a region marked by diverse geopolitical interests, Ablai employed a nuanced diplomatic approach.

Sultan Ablai strategically sought to establish peaceful coexistence through diplomatic channels, understanding the repercussions of conflicts on the well-being of his people. He engaged in dialogue with the commanders of neighboring fortresses, urging collaboration to curb mutual raids between the Kazakhs and Russians. This collaborative stance not only aimed to ensure regional stability but also to foster amicable relations that transcended traditional ethnic and national boundaries. In dealing with the Dzungars, Ablai pursued a diplomatic strategy grounded in pragmatic negotiations. Aware of the potential for border tensions, he sought common ground and diplomatic solutions to mitigate hostilities. Ablai's emphasis on dialogue and understanding played a pivotal role in maintaining a delicate balance in the face of historical rivalries and territorial disputes.

Ablai rarely, if ever, initiated or engaged in military conflicts with Russia along the border. In nearly 50 years of coexistence with the Russians, he successfully maintained peace along the border, preventing Russian incursions into Kazakh territory. Additionally, he facilitated mutually advantageous trade at the border and effectively preserved the territorial integrity of Kazakh land.

In summary, Sultan Ablai's diplomatic policy during the 1730s to 1740s was characterized by a nuanced and multifaceted approach. His strategic collaborations, emphasis on negotiations, and focus on economic interdependence contributed to a diplomatic legacy that aimed at fostering stability and prosperity in the complex border areas under his rule.

Sources

AFPRE — Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Repository of foreign policy documents of the Russian Empire. Moscow, Russian Federation

RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts. Moscow, Russian Federation

HAOR — Historical Archive of the Omsk Region (BU ISA), Omsk, Russian Federation

SAOR — State Archives of the Orenburg Region. Orenburg, Russian Federation

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской Империи МИД РФ хранилище документов внешней политики Российской империи. г. Москва, Российская Федерация

РГАДА — Российский государственный архив древних актов. г. Москва, Российская Федерация

ИАОО — Исторический архив Омской области (БУ ИСА) г. Омск, Российская Федерация

ГАОРО — Государственный архив Оренбургской области. г. Оренбург, Российская Федерация

References

Abuyev, 2013 — *Abuyev K.K. Abylay Khan. Sovremenniki i nasledniki: monografiya*. [Abylai Khan. Contemporaries and heirs: monograph]. Kokshetau: Areket, 2013. 308 p. (In Russ.).

Andreyev, 2006 — *Andreyev I.G. Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaysakov*. [Description of the Middle

Horde of Kirghiz-Kaisaks]. Pavlodar: NPF «EKO», 2006. 210 p. Pp. 44–45. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoy SSR, 1957 — *Istoriya Kazakhskoy SSR*. Istoriya Kazakhskoy SSR. [History of the Kazakh SSR]. Alma-Ata, 1957. 261 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979 — *Istoriya Kazakhskoy SSR...* Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh. [History of the Kazakh SSR...History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day in five volumes]. Vol. 3. Alma-Ata: Nauka, 1979. 544 p. (In Russ.).

Kabuldinov et al., 2022 — Kabuldinov Z. E., Beisembayeva A. R., Abil Ye. A., Tylakhetova A. S. Kazakh Khans Abylai, Uali — and the Qing Empire: Analyzing Archival Sources for Some Historical Aspects of Relations. *Oriental Studies*. 2022; 15(6): 1202–1216. (In Russ.). DOI: [10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216](https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216)

Kasymbaev, 1997 — *Kasymbaev Zh.K.* Istoriya Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Almaty: Izdatelstvo Rauan, 1997. 222 p. (In Russ.).

KRO 1961 — *KRO*. Kazakhsko-russkiye otnosheniya v 16–18 vv. (Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries. Collection of documents and materials]. Alma-Ata: AN Kaz SSR. 1961. 892 p. (In Russ.).

Kurbangali, 1992 — *Kurbangali, H.* Tawarix xamsa: (Bes tarih). [Tauarih hamsa: Five stories]. Almaty: Qazaqstan, 1992. 304 p. (In Kaz.).

Masevich, 1960 — *Masevich M.G.* Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana. Sbornik. [Materials on the history of the political system of Kazakhstan. Collection. Vol. I]. Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. 441 p. (In Russ.).

Nasenov, 2011 — *Nasenov B.* Abilay han. III taraw, XIII bolim – XVIII kitap. Maskeu arxivteri soyleydi. [Abylai Khan. Chapter III, Part XIII – Book XVIII. Moscow archives speak]. Almaty-Novosibirsk: 2011. 847 p. (In Kaz.).

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830 — *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sobraniye Pervoye. Tom X. 1737–1739 gg. [Complete collection of laws of the Russian Empire. First meeting. Volume X. 1737–1739. Department of His Imperial Majesty's Own Chancellery] Saint-Petersburg: Tipografia II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830. 990 p. 871 p. (In Russ.).

Sirik, 2019 — *Sirik V.A.* Sbornik dokumentov. Iz istorii kazakhsko-rossiyskikh otnosheniy. XVIII vek. Sbornik dokumentov. [Collection of documents. From the history of Kazakh-Russian relations. XVIII century]. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. (In Russ.).

Smirnova, 1972 — *Smirnova N.S.* Kazakhskiy fol'klor v sobranii G.N. Potanina: arkhivnyye sobraniya i publikatsii / N.S.Smirnova. [Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin: archival collections and publications]. Alma-Ata: Nauka, 1972. 382 p. (In Russ.).

Suleymenov, 2015 — *Suleymenov R.B.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (O vneshney i vnutrenney politike Ablaya) // Izbrannyye trudy. T.1. [From the history of Kazakhstan in the 18th century (On the foreign and domestic policies of Ablai) / Selected works.]. Almaty: Yeltanym, 2015. 336 p. (In Russ.).

Suleymenov, Moiseyev 1988 — *Suleymenov R. B. Moiseyev V. A.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshney i vnutrenney politike Ablaya). [From the history of Kazakhstan in the XVIII century. About Ablai's foreign and domestic policies]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch. Ch.* Sobraniye sochinenii v pyati tomakh. Tom I. [Collected works in five volumes. Vol. I.]. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. 432 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch. Ch.* Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Tom 4. [Collected works in five volumes. Vol. VI.]. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. 460 p. (In Russ.).

Yerofeyeva, 1990 — *Yerofeyeva I. V.* Russko-dzhungarskiye otnosheniya v 40-kh godakh XVIII v. k Kazakhstan (posol'stvo K. Millera) // Iz istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Tsentral'noy Azii. [Russian-Dzungarian relations in the 40s of the XVIII centuries. to Kazakhstan (Embassy of K. Miller) // From the history of international relations in Central Asia]. Almaty: 1990. Pp. 51–53. (In Russ.).

Yerofeyeva, 2007 — *Yerofeyeva I. V.* Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek. [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. XVIII century]. Almaty: Dayk-Press, 2007. Vol. IV. 368 p. (In Russ.).

Yerofeyeva, 2014 — *Yerofeyeva I. V.* Epistolaryarnoye naslediyе kazakhskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2-kh t. T. 1: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675–1780 gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675–1821. Collection of historical documents. In 2 Volumes. Vol. I: Letters from Kazakh rulers]. Almaty: AO ABDI Kompani. 2014. 696 p. (In Russ.).

Список литературы

- Абуев, 2013 — *Абуев К.К.* Абылай Хан. Современники и наследники: монография. Кокшетау: Эрекет, 2013. 308 с.
- Андреев, 2006 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. 210 с. С. 44–45.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. Т. I. 432 с.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1985. 460 с.
- Ерофеева, 1990 — *Ерофеева И. В.* Русско-джунгарские отношения в 40-х годах XVIII в. к Казахстан (посольство К. Миллера) // Из истории международных отношений в Центральной Азии. А., 1990. С. 51–53.
- Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И. В.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. IV. 368 с.
- Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И. В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2-х т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.
- История Казахской ССР, 1957 — *История Казахской ССР.* Алма-Ата, 1957. С. 261.
- История Казахской ССР, 1979 — *История Казахской ССР...* История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 3. Алма-Ата: Наука, 1979. 544 с.
- Кабульдинов и т.д., 2022 — *Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Абиля Е.А., Тылахметова А.С.* Некоторые аспекты из истории взаимоотношений ханов Абылая и Уали с Цинской империей (на основе архивных источников) // *Oriental Studies.* 2023. Т. 15. № 6. С. 1202–1216. DOI: 10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216
- Касымбаев, 1997 — *Касымбаев Ж.К.* История Казахстана. Алматы: Рауан, 1997. 222 с
- КРО, 1961 — *КРО.* Казахско-русские отношения в 16–18 вв. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1961. 892 с.
- Құрбанғали, 1992 — *Құрбанғали. Х.* Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.
- Масевич, 1960 — *Масевич М.Г.* Материалы по истории политического строя Казахстана. Сборник. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. Т. 1. 441 с.
- Нәсенов, 2011 — *Нәсенов Б.* «Абылай хан. III тарау, XIII бөлім – XVIII кітап. Мәскеу архивтері сөйлейді. Алматы-Новосибирск, 2011. 847 б.
- Полное собрание законов Российской Империи, 1830 — *Полное собрание законов Российской Империи.* Собрание Первое. Том X. 1737–1739 гг. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 871 с.
- Сирик, 2019 — *Сирик В.А.* Сборник документов. Из истории казахско-русских отношений. XVIII век. Сборник документов. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.
- Смирнова, 1972 — *Смирнова Н.С.* Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина: архивные собрания и публикации. Алма-Ата: Наука, 1972. 382 с.
- Сулейменов, 2015 — *Сулейменов Р.Б.* Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Аблая) // *Избранные труды.* Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. Т.1. 336 с.
- Сулейменов, Моисеев 1988 — *Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алмата: Наука, 1988. 144 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 142–153, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРНТН / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_142-153

RUSSIFICATION POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIELD OF EDUCATION (EARLY 20th CENTURY)

Aizhan Konyrova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Kazakhstan)
 Doctoral Student
 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Konyrova A., 2024

Abstract. *Introduction.* This article considers the course of the Russian Empire's Russification policy of the socio-political and cultural life of the Kazakhs in the early twentieth century and its colonial character is analyzed. *Goals and objectives* are to assess the negative impact of the colonial policy of the Russian Empire on socio-political and cultural life. Special attention has been given to strengthening the worldview and spiritual foundations that have developed over the years, without considering the interests of the Kazakh people and adapting them to the policy of Russification. *Results.* There were beliefs that forming a group from among Kazakhs, honestly serving Russian interests, gives many advantages. To achieve this, such actions were taken as increasing the efficiency of governance of the Kazakh people through Kazakhs who received Russian education; education of Kazakh people fluent in Russian; providing the opportunity to have privileged rights and a better life for Kazakhs loyal to the Russian Empire and thus simplifying the work of Russian officials. *Conclusions.* The Russification policy of the early 20th century aim to determine ways to effectively conduct it among Kazakhs by studying information about the language and traditions, worldview and beliefs of the Kazakh people by officials, but was based on the direction of depriving its national identity and assimilation with the Russian nation.

Keywords: Rule, resettlement policy, colonization, socio-cultural life, madrasah school, Russian correction school, education

For citation: Konyrova A. Russification policy of the Russian empire in the field of education (early 20th century) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 142–153. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_142-153

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ОРЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Айжан Мауленовна Қонырова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қонырова А.М., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басындағы ресей империясының қазақтардың әлеуметтік-саяси және мәдени өмірін орыстандыру саясатының барысы мен оның отарлық сипаты талданады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Ресей империясының отарлық саясатының әлеуметтік-саяси және мәдени өміріне тигізген әсеріне баға береді. Қазақ халқының мүддесімен санаспастан сан жылдар бойына қалыптасқан дүниетанымы мен рухани негіздерін күштеп, орыстандыру саясатына ыңғайластыруына ерекше мән берілді. *Нәтижелер.* Қазақтар арасынан орыс мүддесіне адал қызмет ететін топты қалыптастыру көп артықшылық беретіндігіне сенімді болды. Ол үшін қазақтың оқығандары арқылы қазақ халқын басқарудың тиімділігі; қазақтардың арасынан орыс тілін еркін меңгерген адамдарды тәрбиелеу өзге қазақтарға жақсы өмір сүру мен өзге де құқықты иеленудің мүмкіндігінің бар екендігін көрсету; орыс шенеуніктерінің жұмысын жеңілдету сынды әрекеттерге жол берді. *Қорытынды.* Шенеуніктер қазақ халқының тілі мен дәстүрін, дүниетанымы мен сенімі туралы ақпаратты зерттеп білу арқылы қазақтар арасында орыстандыру саясатын тиімді жүргізудің жолдарын анықтауды мақсат етті. XX ғасыр басындағы орыстандыру саясаты ұлттық болмысынан айырып, орыс ұлтына сіңіру бағытына негізделді.

Түйін сөздер: Ереже, қоныс аудару саясаты, отарлау, әлеуметтік-мәдени өмір, мектеп- медресе, орыс-түземдік мектеп, білім

Дәйексөз үшін: Қонырова А.М. Ресей империясының білім беру саласындағы орыстандыру саясаты (xx ғасырдың басы) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 142–153 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_142-153

ПОЛИТИКА РУСИФИКАЦИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

Айжан Мауленовна Қонырова¹

¹Казахский Национальный Университет им. ал-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Қонырова А.М., 2024

Аннотация. *Введение.* Анализируется политика Российской империи по русификации социально-политической и культурной жизни казахов начала XX века и ее колониальный характер. *Цель и задачи исследования* – оценить влияние колониальной политики Российской империи на социально-политическую и культурную жизнь казахского народа. Особое внимание

было уделено политике русификации мировоззрений и духовных основ, сложившихся на протяжении многих лет, без учета интересов казахского народа. *Результаты.* Имели место убеждения, что формирование группы из числа казахов, честно служащей русским интересам, дает много преимуществ. Для этого были предприняты такие действия, как повышение эффективности управления казахским народом посредством казахов, получивших русское образование; воспитание людей из числа казахов, свободно владеющих русским языком; предоставление возможности иметь привилегированные права и лучшую жизнь преданным Российской империи казахам и таким образом упрощение работы русских чиновников. *Выводы.* Политика русификации начала XX века стремились определить способы эффективного проведения русификационной политики среди казахов путем изучения чиновниками информации о языке и традициях, мировоззрении и убеждениях казахского народа, а основывалась на направлении лишения ее национальной идентичности и ассимиляции с русской нацией.

Ключевые слова: Правила, миграционная политика, колонизация, социально-культурная жизнь, школа-медресе, русско-туземная школа, образование

Для цитирования: Коньрова А.М. Политика русификации Российской империи в сфере образования (начало XX века) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 142–153. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_142-153

Introduction

After Tsarist Russia incorporated the territory of today's Kazakhstan, it actively intervened in the political, social and economic life of the traditional Kazakh society and introduced radical changes. The task of interfering in the spiritual life of the Kazakh people is seen behind such changes. Kazakhs changed the worldview and spiritual foundations that had developed over the years by force and adapted them to the policy of Russification. The policy of Russification was not limited to establishing the dominance of the Russian language only. It was intended to bring their religious beliefs closer to the Christian religion, traditions and customs to the Russian people. Of course, any colonizing country does not want its subordinate colonial state to be spiritually strong and constantly fight for freedom. For this reason, it was important to have the same attitude and position as themselves. This is also the essence and purpose of pursuing a Russification policy.

Materials and research methods

A number of scientific methods and principles were employed during the research work. The study began with the collection of data and fundamental works related to this topic. Due to the content features of many published materials and data related to the considered topic, methods of grouping and classification were primarily used. In order to systematically conduct research work, we have divided the data into separate groups, taking into account the internal content features of the research work. The research work was organized following the principles of history and objectivity. Therefore, we conducted an analysis evaluating the features of different times, paying special attention to the social nature of the emerging data and the fundamental works. In any question, guided by the principle of credibility, the positive and negative sides of the topic were highlighted. In the course of research work, the comparative analysis of data was the basis for achieving specific results.

Discussion

There are a number of data and research works on the topic of the Russian Empire's policy of the Russification of Kazakh society in the early 20th century and its colonial significance. Of course, many works provide indirect data, although they are not directly related to the problem. Among the data used in the course of research work is the adoption of a special program and plan for the spiritual colonization of non-Russian nationalities in the Russian Empire since the second half of the 19th century.

It is said that it is necessary to be involved in religion in order to unite firmly with the Russian people (Sbornik, 1869: 6–10). In addition, we can mention the collection of information about new rules concerning the field of education, such as the limitation of classes in the native language (Inorodcheskaya shkola, 1916: 19). The fact that the policy of baptism of Kazakhs was carried out by missionaries is known from the reports on the number of people sent to the Kazakh steppe (Vedomost, 1905: 44).

Researcher Sadvokasova's work on the special importance of baptism in the Russification policy of the Tsarist government has its own value (Sadvokasova, 2015: 33). Researcher Nurgalieva's research work shows that baptized Kazakhs were taken under the special care of the state and given a new social status (Nurgalieva, 2007: 34). The work of national intellectuals who expressed their own opinions about the issue of “new method” schools and their start to work in the Kazakh land was enormous (Aiqap, 1911:3). At the same time, several important issues are preserved in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. 15th fund documents and 393th fund documents were used concerning this issue. Among the collections of used documents, we mention the work called “Report on the state of missionary courses in the city of Kazan for the 1904–1905 school year”. In addition, there is a collection of documents and articles called “Foreign school. Collection of articles and materials on foreign school issues” by G. Tumima, V.A. Zelenko.

In the course of the article, we have used a number of works of documentary importance related to the topic. Among them are the works by V.V. Barthold “The history of cultural life of Turkestan”, G.A. Falbork and V.I. Charnaluksky “Desktop book on national education: laws, regulations, rules, instructions”, M. Seralin “The city of Troitsk, February 1911”. On the topic under consideration, there is a work by K.E. Bendrikov “Essays on the history of people's education in Turkestan (1865–1924)”. Additional information related to the research concern is also found in the works of domestic researchers. Among them we should mention “From liberation ideas to the Soviet state in Bukhara and Khiva” by S.Z. Zimanov, “National political elite. Activity and fate (XVIII–XX centuries). Research.” by M.K. Koigeldiev, “Spiritual pedestal of Alash” by D. Kamzabekovich, “Consequences of the spiritual colonization policy of the Tsarist Russia and Soviet empires in Kazakhstan (70–80s of the XIX–early XXI century) by S.M. Mashimbayev and G.S. Mashimbayeva, “Training of pedagogical personnel in Step and Turkestan regions in the Russian Empire” by A.K. Sadykova and S.S. Saifulmalikova. We also note the importance of the work “Formation system of school education of the Kazakh population of central Kazakhstan in the second half of the XIX – beginning of XX centuries” by B.T. Tuleuova, L.K. Shotbakova, G.M. Smagulova.

Results

The tsarist government sought to form its reliable support for the Russification policy in the Kazakh land. This foundation was to begin with the education of Kazakhs who were fluent in Russian and loyal to the tsarist government. By opening Russian correction schools, we can also say that the task of forming a social group among Kazakhs serving Russian interests has been realized to a certain extent. The formation of a group of Kazakhs who faithfully serve Russian interests would give a lot of advantages. First of all, the effectiveness of managing the Kazakh people through the Kazakhs education. Secondly, the education of people fluent in the Russian language among Kazakhs is to show other Kazakhs that there is an opportunity to live well and have rights. Thirdly, to facilitate the work of Russian officials. Given the fact that the officials at the head of the policy of colonization and Russification of the Kazakh steppe did not know the Kazakh language, there is reason to believe that the third task was implemented in practice. Tsarist officials did not aim to find ways to effectively conduct the Russification policy among the Kazakhs by studying the language and traditions, worldview and beliefs of the Kazakh people. That is why the policy of Russification at the beginning of the 20th century was based on such wild ways as intimidation and oppression (Nurgalieva, 2007: 36–37).

One of the reasons for the strengthening of the Russification policy in the Kazakh steppes at the beginning of the 20th century was the adoption of a special program and plan for the spiritual colonization of non-Russian nationalities in the Russian Empire from the second half of the 19th century. In the “Collection of documents and articles on the issue of education for foreign nationalities” from St. Petersburg in 1869, it is noted that in the peripheral regions of European Russia, the influence of Tatar Muslims is higher than that of Russian Christians. Tatar Muslims take all their religious relatives under their influence. Therefore, protecting non-Russian nationalities from the ignorance of Tatar Muslims shows that Russian-Christian educational work should be firmly established in the colonial regions. It was noted that there should be no debate on this issue. Russian missionaries believed that a state such as the Russian Empire should be dominated by the Russian worldview, which was distinguished in numbers and by the advanced development of its culture. The church and schools were given great responsibility for the fulfilment of such important tasks. It is clearly stated that the main purpose of the schools being opened is to convert non-Russian children to the Christian religion and their Russification. Of course, among those who played a special role in the policy of Russification of non-Russian peoples was Professor of Kazan University N.I. Ilminsky. One of his assistants was the baptized Tatar V.T. Zolotnitsky. As for what matters in the Russification of peoples, Zolotnitsky expresses the following opinion: “To firmly unite non-Russians with the Russian people, it is not enough just to teach the Russian language. They need to be converted to Christianity. Non-Russians should understand the high moral value of the Russian people after the language and religion” (Sbornik, 1869: 6–10). Such initiatives started in the second half of the 19th century and began to give their real results at the beginning of the 20th century. The influence of the Russification policy was felt in Russian correction schools, where Kazakh children studied, and in everyday life as well. Not only the Russian language and Christianity but also the way of life of the Russian people, laws and other values of Russian culture were deeply propagated. The tsarist government was well aware that the effectiveness of the Russification policy would be beneficial primarily to the empire. It was noted that only through the full Russification of the Kazakh people there will be more chances for full ownership of the giant territory.

The Russification policy in socio-cultural life at the beginning of the 20th century was manifested primarily in education. In conducting its policies through schools, the Tsarist administration was guided by four main tasks. They are:

- Documents and regulations of the Empire regarding education: the use of schools for non-Russian peoples only for the implementation of the policy of Russification;
 - Centralization of public education. Limitation of local administration and its competence to educate the local population;
 - Eliminating the backwardness of education. Making educational schools compulsory for the public and making education free of charge;
 - Campaigning against the mother tongue of local people in schools for non-Russian people.
- Ignoring the national cultural characteristics of non-Russian peoples (Inorodcheskaya shkola, 916: 28–29).

It would be ideal to pursue a Russification policy and introduce the Russian language and Christianity through schools. Because young children, whose worldview is being formed, quickly absorb any new details. Taking into account that school-aged children have not yet formed their religious concepts and beliefs, there is a high possibility of getting interested in a new religion. Although it was possible to teach Russian to adults who had already graduated from a traditional confessional school, it was very difficult to change their religious views. For this reason, officials of the Tsarist government insisted on paying special attention to the education of teenage children. Although the influence of the propaganda of the Russian language and Christianity through the school was slow, it was the most proper direction. Taking this fact into account, the missionaries and the Tsarist administration attached

great importance to the work in this field. There is every reason to believe that such an approach, which began in the second half of the 19th century, fully covered all regions of the Kazakh steppe at the beginning of the 20th century. One of the important points to note is that the policy of Russification of the Kazakhs was not a new direction and approach for the Tsarist administration. The Tsarist administration had already accumulated rich experience in the policy of Russification. The policy of Russification of ethnic minorities in the Volga region and Siberia within the Russian Empire began earlier. The main achievements of the Russification policy in those places began with the work of the school. In 1905, the Ministry of Public Education approved a new regulation for the non-Russian peoples in the East. Changes were made to Ilminsky's methods in the 70s of the 19th century. Orthodox-missionary tasks were now replaced by the task of bringing the non-Russian peoples closer to the Russians. Although new tasks appeared, the methods of achieving them remained unchanged. Those methods were aimed at restricting classes in the mother tongue and teaching all subjects in Russian (Inorodcheskaya shkola, 1916: 19). Of course, teaching obscure subjects such as arithmetic in a language that one does not understand created difficulties. Therefore, there is no reason to say that such subjects were been fully mastered.

Due to the presence of elements of Russification in schools, Kazakhs did not entrust their children to Russian correction schools and started to oppose their education. At the beginning of the 20th century, as an alternative to Russian correction schools, schools of the “new method” appeared and started to work. I. Gasprinsky's schools of “new method” corresponded to the secular education system of those years. The reason why these schools were in demand by Kazakhs was that they were firmly based on the Islamic religion. These schools were in particular demand among the Turkic peoples who lived in the Russian Empire. The beginning of the “new method” schools in the Kazakh steppe brought Kazakhs closer to the basics of developed European education. Gasprinsky's initiative was especially supported by national intellectuals at the beginning of the 20th century. For example, M. Seralin, who served as the editor-in-chief of the “*Aiqap*” magazine, praised Gasprinsky, who invented the “new method” school, as “the teacher of more than 20 million people in Russia”. This high assessment of Gasprinsky shows the high benefits of a new type of schools for Kazakh children (Aiqap, 1911: 3). Along with M. Seralin, other national figures embraced the opening of the schools with “new method” and expressed their opinions. Jadidist figures gathered next to the magazine “*Aiqap*”, where M. Seralin was the editor. M. Shokai and Zh. Seydalın can be mentioned among them (Zimanov, 1976: 55). Akhmet Baitursynov was among the initiators of I. Gasprinsky's initiative in the Kazakh land. In 1912, he gave birth to the newspaper “*Qazaq*”, which promoted Jadid ideas through the “Shortcut Alphabet” created by him, and they were supported by Kazakh nationalists.

In the Russian Empire, at the beginning of the twentieth century, when the ideology of national liberation among the Turkic peoples did not take shape, the pro-Russian movement against colonial oppression first took place within the framework of the general Islamic Movement. Its guiding center was the Muslim faction within the State Duma (Koigeldiev, 2004: 219).

The Tsarist government tried to limit the work of the traditional madrasah schools, along with the “new method” schools, which negatively affected the Russification policy. There are several reasons for this. First of all, the “new method” schools gave preference to the educational content recognized at the European level. At the same time, traditional madrasah schools were based on the values of the Islamic religion. Therefore, these educational institutions were far from Russian culture. In addition, the author of the “new method” school was considered foreign, and the teaching methodology belonged not to Russia, but to European countries.

In general, Kazakh jaditarians looked at Europe, which reached the twentieth century as a giant of education and art, both with hope and suspicion. The hope was that science, education, and culture, which systematized the West, would benefit humanity and enlighten the dark spots of the world. Suspicion was fear of Western colonialism, wariness, insensitivity. However, if one just sits back in fear,

hope will disappear. So one has to take risks. Because the future was on this road (Kamzabekuly, 2003: 124–125). Following the Russification policy, the main priority should be given to the Russian language in educational institutions. From this point of view, these schools did not meet the requirements. Based on these issues, the work of these institutions began to be limited.

The fact that Kazakhs do not express much demand for Russian correction schools is probably due to the widespread use of the Russian language in the educational process. Speaking Kazakh was not allowed in private schools even. At the All-Russian Congress of Public Education, held in December 1913 in Petrograd, the question of using medieval methods in teaching non-Russians was raised. It was said that children who spoke their own language were not served lunch. Zelenko publishes an article entitled “Что такое инородческая школа” (What is a foreign school) in a collection of articles on the schools of non-Russian peoples published in 1916. In the course of the article, “children of non-Russian people have to start their lives again when they come to Russian schools. Their former life is gone. They are forbidden to use their mother tongue. Such children should be adapted according to the established rules” (Inorodcheskaya shkola, 1916: 9). It seems that the lack of interest of local Kazakhs in Russian language schools has material reasons. Since the financial situation of Russian-style schools was dire. In comparison, as for the number of funds allocated for education in the empire, the funds allocated to the Moscow region amounted to 1,418,000 soms (som is a Kazakh name of the Soviet ruble), while only 253,000 soms were allocated to the Turkestan region, including the Kazakh-Uzbek territory, to maintain Russian-style schools (Sadvokasova, 2008: 90–94). We see that the volume of these funds increased significantly at the beginning of the 20th century. The costs of Russian correction schools were borne by the *zemstvo* (district council). According to statistical indicators for 1908, 67, 627 soms were allocated for the expenses of Russian correction schools in the Syrdarya region alone. Additionally 26, 492 soms were collected from the local population (Bendrikov, 1960: 327). In 1911, the number of Russian correction schools in the region was about 89. Russian correction schools organized the Russification policy assigned to them to a certain extent. Low results were recorded in the Turkestan region. M. Virsky, in turn, reports that among the graduates of the Russian correction school in the mentioned region, there are very few, if not none, who can read and write Russian. In his work, V. Barthold argued that the Muslim population did not benefit from Russian correction schools. The period of study in such schools was too long. Therefore, many residents say that their children were expelled until their graduation. The researcher also concludes that teachers of many Russian correction schools did not understand the language of the local population (Barthold, 1927: 134).

In 1905, two-year Russian correction secondary schools were opened. The purpose was to re-educate those graduates who, as we mentioned above, did not master the Russian language well even though they graduated from Russian correction schools. Arithmetic, geography, history and natural science were taught in Russian correction secondary schools. The only difference is that almost all of the mentioned subjects were taught in Russian. This, in turn, was one of the main indicators of the fact that the influence of Tsarist Russia in the East was once again strengthened and the Russification policy continued further. It also shows that the sphere of education had an important role in the Russification policy. We notice that the colonial government began to change its position due to the decrease of trust in the Russian correction schools, which were conducting the Russification policy. For example, in 1904, on the personal instructions of Tsar Nicholas II, a member of the Council of Ministers A.S. Budilovich came to the region. After getting acquainted with the situation, in 1906, a new Regulation of education for non-Russian peoples was developed. According to the rules, the teaching of non-Russian peoples in their native language was resumed in schools. Although the rules initially allowed reading in the native language, over time it had to be adapted to the Russian language. It is planned to replace the Arabic font with the Russian one. The requirements of this regulation have been severely criticized by the local population. Interestingly, this protest was not persecuted by the Tsarist government. The Tsarist administration took into account the demands of the local

population, and in particular, the case of replacing the Arabic font, which caused protests, was temporarily suspended. Of course, the Tsarist administration agreed on such a deal, first of all, under the influence of the first Russian revolution taking place in the centre of Russia. It was decided to slow down the Russification policy, with the idea that subordinate countries would not join the revolutionary movement, and would not encourage the emergence of new centers of protest. In 1907, the draft law was discussed again, and the use of literature that had not been censored was prohibited. At the same time, it was demanded that the teacher in the schools for non-Russian people should be a representative of that nationality or a Russian (Falbork, 1911: 611). This, of course, was aimed at preventing the Kazakhs from falling under the influence of the “new method” schools, which were widespread at that time. At the same time, the chances of the formation of pan-Turkism were high. Therefore, textbooks from the Turkic countries were not used in the educational process. The measure taken against the Kazan Tatars working in the Kazakh steppes, although significant, did not stop the development of the “new method” schools, which was called *jadidism*. Although it was said not to interfere in the work of madrasah schools, these traditional educational institutions were still left under the supervision of the Ministry of Public Education.

In his work, the scientist S.M. Mashimbayev reports that education in Muslim schools is being checked by Russian observers. One of them said that “Students educated in Kazakh schools have good manners, morals, respect for ancestral traditions, discipline, and enthusiasm for education, and the main shortcomings of schools are that only Kazakh children study here and they do not know Russian” (Mashimbayev, 2013: 29).

The educational process in the native language in Russian correction schools was opposed by officials pursuing a Russification policy. Their arguments concluded that the teaching of certain subjects in the Kazakh language is problematic, and Ilminsky's method of transition from Kazakh to Russian does not work either. Therefore, S.M. Garmenitsky, a member of the pedagogical Council for the Turkestan region, said that classes in schools of the non-Russian people should be conducted immediately in Russian, and if we allow them to teach in their native language, all the work that has begun will be wasted. F.M. Kerensky, who was the Chief Inspector of secondary schools, also supported this position. Therefore, after a long discussion, in 1910–1911, the council adopted the rule that the schools of the non-Russian peoples should work only in Russian. In addition, the requirement that the school teacher should know the language of the local people was removed (Inorodcheskaya shkola, 1916: 117–157).

In comparison, Russian correction schools in the Kazakh steppe did not fully pursue the Russification policy and did not achieve effective results. For example, the Russification policy of Kazakhs included Kalmyk, Chuvash, and other nationalities. He said that the Russification policy of Nations was carried out even more harshly at the beginning of the 20th century. If in Russian Correction schools of the second half of the 19th and early 20th centuries, there were any attempts to punish or promote Christianity, the National intellectuals were resolutely criticized. In turn, in Russian schools for Kalmyks, children who spoke only Russian and spoke their native language had a note around their necks called the “Kalmyk ticket”. Various punitive measures were also applied against such children. However, Russian correction schools in the Kazakh steppe have formed a rich experience of Russification of Kazakhs. One of the main reasons for the failure of Russian correction schools to achieve high results was that after the death of the Governor-General of Turkestan Kaufman, each of the governors-general from 1883 to 1908 had different views and positions on the work of Russian correction schools in the Kazakh steppes. Therefore, there was no regularity in the work toward Russification. In addition, Kazakhs living in the territory of Steppe and Turkestan General Governorate engaged in nomadic livestock farming. It was not even possible to continue the work of Russian correction schools due to constant migration. Seasonal work did not make the work in the direction of Russification more complete. The scale of the Kazakh steppe also hindered the work in this

direction. It was noticed that it was difficult to supervise the work of Russian Correction schools. The lack of specialists was also clearly felt. To a certain extent, the training of necessary specialists for Russian-correctional schools opened in Kazakh territory was carried out. For example, teacher training among Kazakh youth took place in several large cities. Among them are the Omsk Teachers' Seminary, the Turkestan Teachers' Seminary, and the Orenburg Teachers' Seminary. One-year and two-year schools were also opened near the seminaries. From the beginning of the 20th century, teacher training seminaries were opened in cities such as Semey, Aktobe, Ural, Verny, Akmola (Sadykova, Saifulmalikova 2019: 716). Even after the October Revolution, solving the shortage of specialists was one of the most important issues for the Bolsheviks. The same can be said about the lack of funds. As we mentioned above, compared to the central regions of Russia, the funds allocated for the maintenance of Russian Correction schools in the Kazakh steppe were small. The composition of subjects taught in Russian Correction schools has also undergone many changes. The introduction of the secular education system and the conditions of Muslim education into one curriculum had a negative impact on the widespread progress of works in the direction of Russification. The quality of education was not properly monitored. To a certain extent, Kazakhs themselves became interested in Russian correction schools, and the demand for their children's education in these schools increased. For example, in 1910, Russian correction schools in the Syrdarya region could not accept more children due to the sufficient number of children. However, the increase in the number of such children was only seasonal. With the transition of Kazakhs to winter, the number of children decreased again, and the work of learning the Russian language was postponed as usual. We do not deny the contribution of Russian correction schools to the Russification policy. Kazakh children were able to firmly form the first concepts of not only the Russian language but also the Russian culture. Russian correction schools created conditions for Kazakh children to learn the Russian language, even superficially. At the same time, we conclude that it made us clearly feel the need for the Russian language in public life and feel the need to master the Russian language in the future. At the beginning of the twentieth century, the head of the Directorate of people's schools of Akmola and Semipalatinsk regions A.E. Alektorov wrote a letter to the military governor of Akmola region. In his letter, he argued that the short-term existence of Russian Correctional schools did not provide a full-fledged educational content, and the Kazakhs themselves were against this type of Education (Tuleuova et al., 2018: 1618). Therefore, the work of Russian-Correctional schools at the beginning of the twentieth century still required regularity.

The Russification policy of the Tsarist government was also observed in other socio-cultural spheres of society's life. One of the most important components of the policy of Russification was the promotion of Christianity and the baptism of the Kazakhs. The policy of baptism of Kazakhs was carried out by missionaries. In 1863, the Kazan Central Baptist-Tatar School was opened and became a missionary centre for baptized Tatars. In 1889, the All-Russian Missionary Course was opened in Kazan. This course became a major centre for organizing the policy of baptism of the non-Russian peoples, subordinate to Russia. Missionaries who completed this preparatory course were sent to the Kazakh steppes. In 1899 alone, 124 people were trained at this educational institution. Between 1889 and 1914, 854 people studied at the course, and 481 of them successfully completed their studies. Most of them were educated in the Tatar department. Their total volume was 59%. Graduates of the Tatar department adapted to baptizing Kazakhs. In 1900, I. Khokhlov was sent to the Torgay region and Orenburg province, and in 1902, I. Kramarenko was sent to Bokey Horde (Report, 1905: 44). It is clear that baptism had a special importance in the Russification policy of the Tsarist government. The Tsarist colonial government was aimed at covering not only the Kazakhs but also the entire territory of the Russian Empire. In her research work, researcher Z.T. Sadvokasova described the scope of the baptism policy as “from Orenburg to Tashkent, from Verny to Omsk. Further, the cross of Christianity should appear in the vast land of Central Asia” (Sadvokasova, 2015: 33). Of course, to promote Christianity among the Kazakhs, it was envisaged to provide all possible benefits. For example, Kazakhs

who converted to Christianity received permission to move to their homeland or Russian settlements. Also, Christian Kazakhs had the right to become residents of the city without permission. The goal of bringing Kazakhs closer to Christianity by providing such material benefits was obvious. Of course, it is doubtful that the religious faith adopted for material benefits and privileges will take root in the hearts of full-fledged Kazakhs. In May 1907, at the Council of the Steppe governor-general on the need for Kazakhs, this issue was specifically considered. As a result, the work of missionaries responsible for the baptism of Kazakhs was severely tested. Missionaries discredited the Islamic religion in the process of promoting Christianity. It was very difficult for Kazakhs, who believed in Islam for centuries, to listen to and accept such propaganda. In order to attract Kazakhs to them, they also gave material benefits. On the contrary, one of the important tasks set before the missionaries was to baptize the Kazakhs only through propaganda. It was considered that the Kazakhs should understand the superiority of the Christian religion of their own free will and should be baptized with all their hearts. It was recognized that it was wrong to be interested in material goods, and missionaries were instructed to achieve new qualitative indicators. At the same time, it is worth noting that radical changes began to occur in the daily life of Kazakhs who converted to Christianity. In particular, Muslim manners and culture were lost, and Russian drunkenness began to occur. Of course, we can only evaluate this as imbibing the customs of baptized Russians without fully understanding the Christian religion. In order to systematically propagate Christianity and increase the number of truly baptized people among Kazakhs, various brotherhoods were also created. For example, the Turkestan Diocesan Brotherhood of Kazan appeared, and later it was changed to the Zhetysu Brotherhood. The main task of these brotherhoods was to promote Christianity among Kazakhs and baptize as many Kazakhs as possible. For this purpose, more than 300 books were distributed to residents of the Zhetysu region, and more than 1,000 crosses, the main symbol of Christianity, were distributed (CSA RK. F. 15. I. 1. C. 401. P. 550). Books were translated into Kazakh because the vast majority of Kazakhs did not know the Russian language well even at the beginning of the 20th century. At the same time, the contribution of the Omsk Brotherhood to the Russification policy and the Baptism of Kazakhs is high. They wrote special textbooks and provided textbooks covering features of church work, and religious and moral education (CSA RK. F. 393. I. 1. C. 12. P. 23). It would not be enough to spread books promoting the values of Christianity and crosses that were the symbol of Christianity, and to build new churches. In order for the policy of full-fledged baptism and Russification to be effective, the task was to firmly base the consciousness of the Kazakhs on Russian culture and language, religion and worldview.

Of course, baptized Kazakhs came under the special care of the state. Still, in order to avoid various repressions from religious figures, government agencies protected them as much as possible, giving them a new social status. Based on archival documents of the Omsk region, Researcher Nurgalieva reports that until 1861, baptized Kazakhs received a new social status and were resettled outside the Kazakh steppe. For example, after a Kazakh named Turzhan was baptized and converted to Christianity, he became known as Ivan Vishnevsky. The men from his “py” (tribe), who found out that he converted to another religion, beat him to death several times and punished him. Fearing that he would be killed eventually, he was allowed to move to another region. According to the researcher, one of the things that hindered the mass baptism of Kazakhs is the separation from their relatives (Nurgalieva, 2007: 34). There are many points of truth in this opinion. Only after 1862, baptized Kazakhs had the opportunity to live among their relatives, relying on special protection. This, in turn, was caused by the need not to break family ties, which were considered important for the Kazakhs. In the period from 1880 to 1890, activities were actively carried out to support the entire Orthodox Church working in the Kazakh steppe. This, in turn, included such important areas as the construction of churches, and the interpretation of the biblical foundations in the Kazakh language. All types of religious sermons were translated into Kazakh, and in church services, the main priority was to increase the number of Kazakh children. In 1895, monasteries for girls were opened in Kostanay, and in 1900 in Turgay. Researcher Nurgalieva believes

that national worldviews and ideas have undergone profound changes due to the colonial policy in the social sphere of traditional Kazakh society. As an example, we can cite data that in the period from 1905 to 1910 97 people from the Semipalatinsk region, 24 people from Zhetysay and 2 people from Torgay, 15 people from Uralsk finally converted to Christianity. This, of course, was closely connected with the popularization of the colonial policy based on religion in the social sphere of Kazakh society.

Conclusion

In conclusion, the policy of Russification of the socio-political and cultural life of the Kazakhs at the beginning of the twentieth century of the Russian Empire was primarily aimed at eliminating the characteristic features of traditional Kazakh society, introducing fundamental changes in the identity of the nation and the worldview and views of the Kazakh people. Describing the measures taken in this direction, we noticed that at the beginning of the twentieth century, the policy of Russification in the socio-political and cultural life of the Kazakhs was carried out in several directions. First of all, there was a wide range of possibilities for the Russian language. Russian became the main language to be used in all areas of administration, office work and education. Accordingly, the scope of application of the Kazakh language has narrowed. This was aimed at eradicating the linguistic basis of the Kazakh people, who were a minority. One of the following directions is connected with the predominance in society of the Orthodox faith, the traditional faith of Russians. This meant the policy of baptism of Kazakhs, which we mentioned above. The goal was to make changes to the traditional belief system of Kazakhs, providing various material advantages. One of the third directions is the propaganda of the worldview and mentality of the Russian people. For example, the Tsarist government forbade large-scale celebrations of holidays and religious rituals of the Kazakh people. On the contrary, there is every reason to say that it became a tradition to widely celebrate all holidays and religious rituals of the Russian calendar.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Bartold, 1927 — *Bartold W.W. Vedomost' o chisle prosvishchikhsya, prinyatykh i okonchivshchikh kurs ucheniya na missionerskikh kursakh Kazani, s oboznacheniyem obrazovatel'nogo tsenya poslednikh* [A statement of the number of those who applied for, were accepted and completed the course of study at missionary courses in Kazan, indicating the educational qualifications of the latter] // *Otchet o sostoyanii missionerskikh kursov v g. Kazani za 1904–1905 uchebnyy god* [Report on the state of missionary courses in Kazan for the 1904–1905 academic year]. Leningrad: AN SSSR, 1927. 256 p. (In Russ.).
- Bendrikov, 1960 — *Bendrikov K.E. Osherky po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865–1924 gody)* [Essays on the history of public education in Turkestan (1865–1924)]. Moscow: AN RSFSR, 1960. 509 p. (In Russ.).
- Fal'bork, Charnaulskiy, 1911 — *Fal'bork G.A., Charnaulskiy V.I. Nastolnaya kniga po narodnomu obrazovaniyu: zakony, rasporyzheniya, pravila, instruktsii* [Handbook on public education: laws, orders, rules, instructions]. Saint-Petersburg: Towarishestvo “Znaniye”, 1911. Vol. 4. 788 p. (In Russ.).
- Inorodsheskaya shkola, 1916 — *Inorodsheskaya shkola. Sbornik statey i materialov po voprosam inorodsheskoi shkoly* [Foreign school. Collection of articles and materials on foreign school issues]. Ed.: Tumina G.G., Zelenko V.A. Petersburg: Izdatelstvo Karbasinkova, 1916. 257 p. (In Russ.).
- Kamzabekuly, 2008 — *Kamzabekuly D. Alashtyn ruhany tугыry* [Alash's spiritual base]. Astana: El-shezhire, 2008. 360 p. (In Kaz.).
- Koigeldiev, 2004 — *Koigeldiev M.K. Ulltyq sayy elita. Qyzmeti men tagtyry (XVIII–XX gg)* [National political elite. Kyzmeti men tagdırı (XVIII–XX centuries). Zertteuler.]. Zertteuler. Almaty: Zhalyn baspasy, 2004. 400 p. (In Kaz.).
- Mashimbayev, Mashimbayeva, 2013 — *Mashimbayev S.M., Mashimbayeva G.S. Patshalyk Resey zhane kenes imperiyalarinin Kazakstandagyrhany otarlau sayasatinin zardaptary (XIX gasyrdin 70–80 zhyldari – XXI gasyrdin basi)* [Consequences of the spiritual colonization policy of the Tsarist Russia and the Soviet empires in Kazakhstan (70s–80s of the 19th century – the beginning of the 21st century)]. Almaty: Kazak

universytety 2013. 268 p. (In Kaz.).

Nurgalieva, 2007 — *Nurgalieva A.M.* Hristiyanizatsiia i kazakhskaya step (XIX – nachalo XX v.) [Christianization and the Kazakh steppe (XIX – early XX centuries)]. *Sovremennyye gumanitarnyye issledovaniya*, 2007. No. 3. 210 p. (In Russ.).

Sadvokasova, 2008 — *Sadvokasova Z.T.* Rusifikatorskaya politika sarizma v oblasti obrazovaniya nerusskikh narodov [Russification policy of tsarism in the field of education of non-Russian peoples]. *Otan tarihy*, 2008. No. 3. 190 p. (In Russ.).

Sadvokasova, 2016 — *Sadvokasova Z.T.* Politika samoderzhaviy v religioznoy sfere Kazakhstana (na primere missiionerskoy dejatel'nosti) [The policy of autocracy in the religious sphere of Kazakhstan (using the example of missionary activity)]. // *Vestnik KazNU. Seriya religiovedeniya*. No. 1(5). 2016. 134 p. (In Russ.).

Sadykova, Saifulmalikova, 2019 — *Sadykova A.K., Saifulmalikova S.S.* Podgotovka pedagogicheskikh kadrov Stepnogo i Turkestanskogo kraya v ushebnykh okrugakh Rossiskoy imperii [Preparation of pedagogical personnel of the Steppe and Turkestan regions in the educational districts of the Russian Empire]. *Bylye gody*, 2019. Vol. 52. Iss. 2. 714–725 p. (In Russ.).

Sbornik dokumentov, 1869 — *Sbornik dokumentov i statey po voprosu ob obrazovanii inorodtsev* [Collection of documents and articles on the issue of education of foreigners]. Sankt-Peterburg: Obchestvo polza, 1869. 522 p. (In Russ.).

Seralin, 1911 — *Seralin M.* Shahar Troishik, fevral 1911 gyl [City of Troitsk, February 1911]. *Aykap*, 1911. No. 2. 24 p.

Tuleuova et al., 2018 — *Tuleuova B.T., Shotbakova L.K., Smaulova G.M.* Formirovaniye systemy shkol'nogo oucheniya kazakhskogo naseleniya Sentral'nogo Kazakhstana vo vtoroy polovine XIX–nachalo XX vekov [Formation of the school education system for the Kazakh population of Central Kazakhstan in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Bylye gody*, 2018. Vol. 50. Is. 4. 1612–1624 p. (In Russ.).

Zimanov, 1976 — *Zimanov S.Z.* Ot osvoboditel'nykh idey k sovetskoy gosudarstvennosti v Buhare i Hivie [From liberation ideas to Soviet statehood in Bukhara and Khiva]. Alma-Ata: Nauka, 1976. 218 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

Бартольд, 1905 — Ведомость о числе просившихся, принятых и окончивших курс учения на миссионерских курсах Казани, с обозначением образовательного ценза последних // Отчет о состоянии миссионерских курсов в г. Казани за 1904–1905 учебный год. Казань, 1905. 127 с.

Бендриков, 1960 — *Бендриков К.Е.* Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы). М.: АПН РСФСР, 1960. 509 с.

Зиманов, 1976 — *Зиманов С.З.* От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. Алма-Ата: Наука, 1976. 218 с.

Инородческая школа, 1916 — Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы. Под ред.: Тумима Г.Г., Зеленко В.А. Петербург: Изд. Карбасникова, 1916. 257 с.

Қамзабекұлы, 2008 — *Қамзабекұлы Д.* Алаштың рухани тұғыры. Астана: Ел-шежіре, 2008. 360 б.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.Қ.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. 400 б.

Мәшімбаев, Мәшімбаева, 2013 — *Мәшімбаев С.М., Мәшімбаева Г.С.* Патшалық Ресей және Кеңес империяларының Қазақстандағы рухани отарлау саясатының зардаптары (XIX ғасырдың 70–80 жылдары – ХХІ ғасырдың басы). Алматы: Қазақ университеті 2013. 268 б.

Нургалиева, 2007 — *Нургалиева А.М.* Христианизация и казахская степь (XIX–начало XX в.). *Современные гуманитарные исследования*, 2007. № 3. 210 с.

Садвокасова, 2008 — *Садвокасова З.Т.* Русификаторская политика царизма в области образования нерусских народов // *Отан тарихы*, 2008. № 3. 190 б.

Садвокасова, 2016 — *Садвокасова З.Т.* Политика самодержавия в религиозной сфере Казахстана (на примере миссионерской деятельности) // *Вестник КазНУ. Серия религиоведения*. № 1 (5). 2016. 134 с.

Садыкова, Сайфулмаликова, 2019 — *Садыкова А.К., Сайфулмаликова С.С.* Подготовка педагогических кадров Степного и Туркестанского края в учебных округах Российской империи // *Былые годы*, 2019. Т. 52. Вып. 2. С. 714–725.

Сборник документов, 1869 — Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. СПб.: Общество польза, 1869. 522 с.

Сералин, 1911 — *Сералин М.* Шаһар Троицк, февраль 1911-ші жыл. Айқап, 1911. № 2. 24 б.

Тулеуова и т.д., 2018 — *Тулеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М.* Формирование системы школьного обучения казахского населения Центрального Казахстана во второй половине XIX – начало XX веков // *Былые годы*, 2018. Том. 50. Вып. 4. 2018. 1612–1624 с.

Фальборк 1911 — Фальборк Г.А., Чарналуцкий В.И. Настольная книга по народному образованию: законы, распоряжения, правила, инструкции. Т. 4. СПб.: Товарищество «Знание», 1911. 788 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 154–168, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.91
УДК 933.161.1
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_154-168

THE ROLE OF MUHAMMAD ALI FORUGI IN THE FORMATION OF A NEW INTELLECTUAL ENVIRONMENT IN IRAN

Kalamkas Rakhimova¹, Bolatbek Batyrkhan^{2}*

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Kurmangazy STR., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Rakhimova K., Batyrkhan B., 2024

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the life and work of Mohammad Ali Forugi, one of the personalities who formed the idea of revival in Iran and contributed to the great changes in the country. *Goals and objectives.* The author seeks to analyze the stages of the innovative intellectual movement in Iran through the path of ideological development of Foruga, the field of intellectual thought development. *Results.* Forugi is actually a man who deserves the title of a modern thinker, philosopher and public figure. More than half a century after his death, he remains a source of innovative ideas and a unique figure in the history of Iran. After all, his clever thoughts and innovative ideas still excite young people. The solutions of such complex issues as constitutional society, the system of public administration, reflections on the place of education and culture in the development of society are analyzed. Particular attention is paid to the ideas of the place of law in human life and society, as well as the importance of education in building a civilized society. *Conclusion.* The article explores Forugi's ideas about innovative thinking, a new society, which are the basis of his philosophical thinking. He also considers questions about what a new society should be like, how to educate the nation. He argues that it is the modernization of the consciousness of the nation that is the reason for the translation of Western philosophical thoughts into Persian.

Keywords: Intelligentsia, intellectual, "wealth of the world", national identity, westernization, renaissance, Western philosophy

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the fundamental scientific research of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: "The countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions (Registration number: BR20281006)

For citation: Rakhimova K., Batyrkhan B. The role of Muhammad Ali Forougi in the formation of a new intellectual environment in Iran // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 154–168. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

МҰХАММЕД ӘЛИ ФОРУГИДІҢ ИРАНДА ЖАҢА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОРТА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Рахимова Қ.Д.¹, Батырхан Б.Ш.^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Аль-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Ирандағы жаңғыру идеясының қалыптасып, елдегі ұлы өзгерістердің орын алуына себепші болған тұлғалардың бірі Мохаммад Али Форуғидің өмірі мен қызметіне арналған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Автор Форуғидің идеялық даму жолы арқылы Иранда жаңашыл интеллектуалдық қозғалыстың кезеңдерін, зиялы ойдың даму өрісін талдауға ұмтылады. *Нәтижелер.* Форуғи шын мәнінде заманауи ойшыл, философ және қоғам қайраткері деген атқа лайық адам. Дүниеден өткеніне жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де ол әлі күнге жаңашыл идеялар қайнары және Иран тарихында ерекше тұлға болып қала береді. Өйткені оның парасатты ойлары мен жаңашыл идеялары жастарды әлі де толғандыруда. Автор Зоко аль Молктың шығармаларына талдама жасай келе, оның әлемдік жаңғыру үдерісінің негізін тереңнен зерттегенін және жаңа қоғам құру үшін маңызды негіздерді дөп басып, ұсына білгенін дәйектейді. Конституциялық қоғам, мемлекет басқару жүйесі секілді күрделі мәселелер туралы шешімдеріне, қоғам дамуындағы білім мен мәдениеттің орны жайлы ойларына талдау жасайды. Заңның адам мен қоғам өміріндегі орны мен өркениетті қоғам құруда тәрбиенің маңызы туралы идеяларын сараптайды. *Қорытынды.* Сонымен қатар, Форуғидің Иран халқының тарихын жаңғырта, мәдениетін дәріптей отырып, батыстық мәдениетпен ұштастыру туралы пайымдауларына да тоқталады. Форуғидің философиялық ойларының астарында жатқан жаңашыл ойлар, жаңа қоғам жайлы идеяларына мақалада сараптама жасалады. Жаңа қоғам қандай болу керек, ұлт тәрбиесі секілді келелі ойларының түпкі мағынасына тоқталады. Оның батыстың фәлсафалық ойларын парсы тіліне аударуының себебінде ұлт санасын жаңғырту деген ой жатқанын дәйектейді.

Түйін сөздер: Зиялы қауым, интеллектуал, «әлемнің байлығы», ұлттық бірегейлік, батыстану, жаңғыру, батыс философиясы

Алғыс сөз. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы іргелі зерттеу ғылыми жобасы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20281006).

Дәйексөз үшін: Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш. Мұхаммед Әли форуғидің Иранда жаңа интеллектуалды орта қалыптастырудағы рөлі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 154–168 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

РОЛЬ МУХАММЕДА АЛИ ФОРУГИ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИРАНЕ

Рахимова К.Д.^{1*}, Батырхан Б.Ш.^{2*}

¹Казахский национальный университет им Аль Фараби
(д. 71, пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0003-1611-9957>. E-mail: kalamkas-72@mail.ru

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, доцент
 <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>. E-mail: bolatkazakh@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена жизни и деятельности Мохаммада Али Форути, одной из личностей, сформировавших идею возрождения в Иране и способствовавших великим переменам в стране. *Цель и задачи исследования.* Автор стремится проанализировать этапы новаторского интеллектуального движения в Иране через путь идейного развития Форути, поле развития интеллектуальной мысли. *Результаты.* Форути на самом деле человек, заслуживающий звания современного мыслителя, философа и общественного деятеля. Спустя более полувека после его кончины он по-прежнему остается источником новаторских идей и уникальной фигурой в истории Ирана. Ведь его разумные мысли и новаторские идеи до сих пор волнуют молодежь. Анализируя работы Зоко аль Молка, автор подтверждает, что он глубоко исследовал основы процесса мирового возрождения, сумел раскрыть их суть и предложить важные основы для построения нового общества. Анализируются решения таких сложных вопросов, как конституционное общество, система государственного управления, размышления о месте образования и культуры в развитии общества. Особое внимание уделяется представлениям о месте закона в жизни человека и общества, и о значении воспитания в построении цивилизованного общества. Кроме того, автор рассматривает рассуждения Форути об истории и культуре нации в тесной взаимосвязи с западной культурой. *Вывод.* В статье исследуются идеи Форути об инновационном мышлении, новом обществе, лежащем в основе его философского мышления. Также рассматриваются вопросы, каким должно быть новое общество, как воспитывать нацию. Он утверждает, что именно модернизация сознания нации является причиной перевода западных философских мыслей на персидский язык.

Ключевые слова: Интеллигенция, интеллектуал, «богатство мира», национальная идентичность, вестернизация, возрождение, западная философия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (регистрационный номер: BR20281006)

Для цитирования: Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш. Роль Мухаммеда Али Форути в формировании новой интеллектуальной среды в Иране // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 154–168. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_154-168

Кіріспе

XX ғасырда Иран зиялыларының интеллектуалды дамуы Иран мәдениеті мен әлемдік жаңғыру үдерісін жақсы ықпалдастыру туралы сұраққа жауап табуға тырысудан басталды. Мұхаммед Али Форуғи осы сұрақ толғандырған зиялылар тобының бірегейі болып саналады. Оның саяси өмірі мен әдеби шығармалары, екі мәдениеттің, Батыс пен Иран мәдениетінің тоғысуы секілді көрінеді. Оның саяси және философиялық жазбаларын Иран зиялыларының идеялық бастамаларының ішінде шоқтығы биігі деп қарауға болады. Мұхаммад Али Форуғи Иранның жаңа заман тарихында әсіресе, жаңғыру дауірінде айрықша көзге түскен интеллектуал. Ол шын мәнінде Иранның қазіргі ойшылдары, философтары және қоғам қайраткерлері деп атауға болатын тұлғалардан еді. Оның өмірден озғанына 80 жылдан астам уақыт өтседе қоғамның әлеуметтік дамуы жайлы көреген ойлары, идеялары әлі күнге заманамен бірге шыңдалып, жасай білу құндылығымен бағалануда. Сондықтан да Форуғидің саяси әлеуметтік ойлары мен пікірлері саясаткерлер үшін ерекше құнды болып табылады. Ол әлі күнге дейін жұртшылыққа, ең алдымен Иран жастарына ықпал етуін тоқтатпайтын жаңашыл идеялардың жарқын бейнесі болып қала беруде. Мұхаммед Али Форуғи, «Зоко әл-Молк» деген атпен белгілі болып, Иранның саяси өрлеу аспанындағы ең жарық жұлдыздарының біріне айналды. Ол тек қана саясаткер емес, сонымен бірге ғұлама ойшыл, әдебиетші, мәдениеттанушы және философ ретінде танымал, көп қырлы жұмбақ тұлға.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тарихнамалық және тарихи фактілердің өзара байланысын зерттеуге бағытталған хронологиялық баяндау және тарихи аналитикалық және сипаттамалық әдістер мен жүйелілік әдістері арқылы кітапхана мен интернет материалдарына талдау жасалып, Ирандағы интеллектуалдық ойдың эволюциясы зерделенеді. Сондай-ақ, ирандық ойшыл М.А. Форуғидің зияткерлік идеяларына талдау жасалып, қоғамдағы өзгерістер мен оның қозғаушы күші болған интеллектуалдарды қалыптастыруға әсер еткен негізгі факторларға тарихи салыстыру және салғастыру және талдау әдістері арқылы сараптама жүргізіледі.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Мәселені зерттеу барысында түпнұсқалық парсы тілді Мохаммад Али Форуғи жайлы жазылған әр түрлі мақалалар мен зерттеулердің маңызы зор. Осы орайда бұл қайталанбас тұлға жайлы жазылған еңбектер негізінен парсы тілді және орыс, ағылшын, түрік тілді болып келеді. Әсіресе көбірек зерделенген еңбектер, Али Асғар Хекмат, Ирадж Афшар, Фахреддин Азими, Моисахейб Голамхоссейн, Багер Агели, Торғай Шафак, Ахмед Варди секілді ғалымдардың зерттеу жұмыстары болды. Бұл еңбектерде М.А. Форуғидің өмірі мен қызметі, саяси қызметі, жазушылық жолы, жалпы еңбектері жан-жақты қарастырылады. Әсіресе, оның саяси қызметіне басымдылық беріліп, Ирандағы жаңа мемлекеттік құрылымның негізін қалаушы деп бағаланады. Жалпы алғанда М.А. Форуғи шет елдік зерттеушілер тарапынан толық зерттелмеген немесе зерттеушілер жоқтың қасы, өте аз десекте болады. Дегенмен, біз қарастырып отырған мәселе қазақстандық ирантану тұрғысынан тұңғыш рет зерделенуде.

Талқылау

Мұхаммед Али Форуғи 1877 жылы 15 маусымда Тегеранда көпшілікке танымал, ауқатты исфахандық көпестер отбасында дүниеге келген. Атасы Мұхаммед Мехди Арбаб Исфахани Исфаханның ең ықпалды саудагерлерінің бірі болған және тарих пен географияны жақсы білген екен. Ал, әкесі Мұхаммед Хосейн Форуғи шаһ сарайында араб және француз тілдерінен аудармашысы болған, білімді адам. Сондай ақ, Мұхаммед Хусейн Зока Әл-Молк Насер ад-Дин шах пен Музаффар ад-Дин шахтың билігі кезінде сарайда өз орны бар әрі ақын, әрі жазушы болған. Оған «Форуғи» лақап атын бергенде осы Насер ад-Дин Шах болды. Кейін Насер ад-Дин шах оның басылымдар министрлігіндегі аудармашылық қызметі және басқа да ерен еңбектері үшін Зока аль-Молк атағын береді (разум Королевства патшалықтың ақыл ойы) (Rouzbeh Parham, 1: 63).

Әкесі Мұхаммад Хосейн баласының тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Ол жайында Форуғи өз естеліктерінде «дәл әкем секілді бала тәрбиесінде көп білетін ерекше дарынды адамды көрмедім, менің бойымда қандай да бір жақсы қасиет болса ол әкемнің еңбегі, ал жоқ болса ол өзімнің табиғатымнан, дарынсыздығымнан. Оның осыншама бала тәрбиесіне көңіл бөлуі балаға деген ерекше сүйіспеншілігінен дейді» (Mohammad Ali Forugi, 2: 14). Форуғи әкесінің жол сілтеуімен араб, француз, ағылшын тілдерін үйренеді, содан кейін математика және жаратылыстану ғылымдарын оқып, он екі жасында Дар әл-Фонун мектебіне оқуға түседі. Мұхаммед Али алдымен әкесінің жол сілтеуімен медицина мен фармацевтиканы оқыды, бірақ бұл салада оқуды жалғастыруға қызығушылығы болмағандықтан, әкесінен саланы әдебиет пен философияға ауыстыруына келісімін сұрайды. Мұхаммед Али бұл саланы жылдам меңгеріп, екі тілден де әдеби, философиялық және тарихи жазбаларды еркін оқып, аударады.

Он жеті жасында Форуғи әкесінің көмегімен Ақпарат министрлігіне аудармашы болып қызметке қабылданады және онда ең жас қызметкер болды. Сонымен бірге ол аудармашылықпен қатар жаңадан құрылған жеке медреселерде мұғалім болып жұмыс жасайды. 1899 жылы Мұхаммед Али Форуғи Тегеранда жаңадан құрылған, әкесінің басшылығындағы саяси ғылымдар колледжінде де сабақ бере бастайды (Madreseh-ee olum siyasi). Форуғи өзінің оқытушылық мансабын физика пәнінің мұғалімі ретінде бастады, біраз уақыттан кейін жаратылыстану ғылымдары мектебінде де сабақ берді. Кейіннен «Даралфонун» мектебіне тарих және әдебиет пәндерінен оқытушы болып қабылданады.

Әкесі Мұхаммед Хусейн Зока әл-Молк 1897 жылы «Тарбиат» атты апталық газет шығара бастайды, Форуғи осы газетте философиялық мақалалар мен тарихи өмірбаяндарды аударып, жазумен айналысады. 1900 жылы саяси ғылымдар мектебі құрылған кезде, Форуғи осы мектепте парсы әдебиетінен сабақ берді. Осы кезеңде парсы тілінде тарих және саясаттану пәндерінен оқулықтар болмағандықтан, Форуғи «Азия халықтарының тарихы», «Иран тарихы» және «Рим тарихы» сияқты бірнеше оқулықтар жазды. Ол жайында өз естеліктерінде де атап кетеді (Ali Asgar Hagdar, 3: 18).

Форуғи бұл кезеңде тарих пәнінен басқа экономика және заң пәндерінен де сабақ береді. Экономика курсына дайындық кезінде ол Адам Смиттің «Халықтар байлығы» кітабын аударады. Форуғидің аудармасындағы бұл кітап Иранның қазіргі тарихындағы экономика туралы алғашқы академиялық кітап болып табылады. Оның «Құқық негізі, мемлекеттің шартты этикеті» атты тағы бір кітабы ирандық саясаткерлердің бүкіл буынының санасына зайырлы басқару идеялары мен басқару органдары туралы түсінік енгізді және олардың көпшілігін парламенттік демократия, адами құқықтар, Конституция, биліктің бөліну принципі, меншік құқығы, сөз бостандығы, жұмысшылардың ереуілге шығу құқығы, жеке өмірге қол сұғылмаушылық сияқты жаңа ұғымдармен таныстырды. Мұхаммед Али Форуғидің аударып, басып шығарған алғашқы екі әйгілі кітабы «Халықтар байлығы» мен «Шығыс халықтарының тарихы» болды. Бұл кітаптарды Форуғи 25 пен 26 жас аралығында аударған екен. 1907 жылы Форуғидің әкесі

қайтыс болады, әкесінің атағы Форуғи зока-оль-Молк оған мұраға қалады (Zendeginame Mohammad Ali Forugi, 4: 18).

Мұхаммед Али Форуғи Иран тарихындағы ең жұмбақ масондық тұлғалардың бірі болды. Ол ғалым, жазушы болды, бірнеше тілде еркін сөйледі және Реза ханның билікке келуінде де, Мұхаммед Реза Пехлевидің таққа отыруында да басты рөл атқарды. Ол Пехлеви режимінің саясаткері болды. Форуғи саяси қызметті 1907 жылы «Адамиет» ұйымының мүшесі болудан бастады. Бұл ұйым конституциялық революция кезеңіндегі өте белсенді ұйымдардың бірі болды. Ұйым жалпы сипаты жағынан Мелком ханның «Фарамуш ханесінің» орнын басқан астыртын ұйым болды. Бұл ұйымға тіпті бір қатар уақыттар Мохаммад Али шах та мүше болады. Ұйым жұмысы тек Тегеранмен шектелмей, елдің басқа да қалаларында жұмыс жүргізіп жатты. Мырза Мохаммед хан Мосадық, Сейд Насераллах Тақави; Мырза Махмуд хан Кемал ол-Молк та (Насераддин шахтың сарай суретшісі) осы «адамиет» қоғамының мүшелері болды. 1908 ж. 27 сәуір бұл ұйым тарағаннан кейін, ол Тегеранда қоныстанған француздармен, және өзінің ирандық әріптестерімен бірге Иранның алғашқы масондық ложасын құрады (Turgay Şafak, 5: 45).

Форуғи 1909 жылы небәрі 32 жасында саясатқа Тегеранның атынан Мәжілістің мүшесі ретінде кірді. Кейіннен ол палатаның спикері, содан кейін бірнеше министрліктерде қызмет атқарды. Сонымен қатар үш рет премьер-министр және бір рет премьер-министрдің міндетін атқарушы болды. 1912 жылы ол Иранның жоғарғы сотының төрағасы болды. Бұл қызметте ол жаңа құрылған сот органдарының қалай жұмыс істейтініне қатысты жаңа заңның орындалуын қамтамасыз етті. Содан кейін ол қылмыстық іс жүргізу принциптерін тұжырымдау үшін комиссия құрды. Жоғарғы соттың басшысы ретінде ол хижра бойынша 1332 жылға дейін отырды. Мұстафа әл-Маліктің кабинетінде ол Әділет министрі болды, сол жылы үшінші парламентке сайлау өтіп, Форуғи Тегеранның өкілі болды. Кейінірек премьер-министр болып тағайындалды (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 93).

Форуғи Реза ханның Ирандағы монархияны жою және оны республикамен алмастыру идеясын бар күш-жігерімен қолдады. Ол Қажар билігінің әлсіреп, Реза ханның билікке келуінде үлкен рөл атқарды. 1925 жылы 12 желтоқсанда Реза шахқа Парламенттің шешімі бойынша тәж берілді. Реза шахтың тәж кию рәсімінде 1926 ж. сәуірде, Форуғи жаңа әулет пен Персияның болашағы туралы қызу сөз сөйледі. Оны «Джем тәжі мен Ки тағының мұрагері» деп атайды және оған Пехлеви тегін алуға кеңес береді. Бұл әрекеті Форуғидің исламға дейінгі Иран тарихына деген ерекше қызығушылығын көрсетеді. Әрі ол осы кездегі шахтың елді «парсыландыру» саясаты арқылы Иран халқын біртұтас ұлтқа айналдыруды көздеген еді. Осы кезде «Персия» атауы «ари» ұғымнан шыққан «Иран» атауына ауыстырылады (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 98).

Форуғидің Фердоусидің «Шахнамасына» деген қызығушылығы осы ұлтшылдық идеяларына байланысты болды. Форуғи уақытының көп бөлігін «Шахнамаға» жұмсап, оның екі томдық және таңдаулы бір томдық қысқаша мазмұнын дайындады. Кейінірек Форуғидің бар күш-жігерін жұмсаған бұл ісін оның шәкірттері мен мектебінің ізбасарлары жалғастырды. Нәтижесінде данышпан Әбу әл-Қасым Фирдоусидің «Шахнамасы» империялық идеологияның «Інжіліне» айналды. Ол Шахнаманың дауылпаз жырлары мен мәтінін мақсатты түрде ұлт рухын оятуға қолдануды көздеді. Осының көмегімен халықтың патриоттық сезімін оятып, көтергісі келеді.

1927 жылы 2 сәуірде Форуғи Анкараға елші болып тағайындалады. Түркияда елші болған кезінде бұрынна келе жатқан даулы мәселе шекара кикілжіңдерін шешуге күш салады. Оның ерік жігерінің арқасында 1928 жылы 15 маусымда қол қойылған шекара келісіміне қосымша хаттама дайындалып, қол қойылады және шекара мәселесіндегі ол түйткілдер шешімін табады. Форуғи Түркияда елші қызметін жалғастыра отырып, 1928 жылы шілдеде Ұлттар лигасына Иранның атынан қатысатын делегация мүшесі ретінде Женеваға барады. Алайда, бұл сапар сәтсіз болады. 1930 жылы наурызда Ұлттар лигасына сапарынан кейін ол жаңадан құрылған ұлттық экономика

министрі қызметіне тағайындалды. Сонымен бірге ол сыртқы істер министрінің орынбасары болады. Осы уақыт ішінде ол сыртқы істер министрінің орынбасары ретінде қызмет етеді. Осы қызметте жүргенде Түркияға тағы келді және шекарадағы тәртіпсіздіктерден шиеленіскен қатынастарды шешумен айналысты. Осы кезеңде болған ең маңызды оқиғалардың бірі Реза шахтың Түркияға сапары екені сөзсіз. Шахтың осы сапарды жүзеге асыруына Форуғидің қосқан үлесі зор. Форуғи Түркиядағы оқиғаларды мұқият бақылап отырды және бұл сапарды алдын ала жоспарлады, өйткені ол шахқа ондағы жаңаша өзгерістерді көрсеткісі келді. Реза Шах осы сапардан Иранға оралғаннан кейін елде көптеген реформалар жүргізеді. Форуғи 1935 жылы күйеу баласы мен оның әкесі Асадиге ел ішіндегі Реза шах реформасына қарсы туындаған наразылық дүрбелеңдеріне қатысты деген айып тағылу мәселелері себебінен қызметтен кетуіне тура келеді.

1936 жылы 31 Наурызда Тегеран газеттерінде жаңалықтарда «Форуғидің қызметтен кеткені жайлы жазады. Форуғи 1936 жылы азар (сәуір) айында отставкаға кеткеннен кейін, барлық мемлекеттік қызметтерінен, соның ішінде Мәдениет академиясының президенті қызметінен айырылды. Алайда оған тұрақты қатысушы ретінде мәдени жиындарға қатысуға рұқсат етілді. Сонымен қатар оған Тегеранның университетінде және басқа мекемелерде сөз сөйлеуге рұқсат етілді. (Ali Asgar Hagdar, 3: 20).

Форуғи 1936 жылдан 1941 жылға дейін уақытының көп бөлігін Тегерандағы үйінде көптеген зерттеулер мен кітап жазуға арнады (Hoseini Namze, 7: 29). Бұл отставкадан кейін Форуғидың саяси өмірі біраз уақытқа тоқтайды. Форуғидың саяси аренаға қайта оралуы 1941 жылы 28 тамызда Палатаның сенім дауысын алғаннан кейін алты жылдық үзілістен соң қайтадан премьер-министрдің орнына келумен басталады. Реза Шах тақты ұлына беруге және Ираннан тыс жерлерге кетуге келісіп, Парламентке Форуғи жазған отставкаға кету туралы хатты ұсынды және 1941 жылы 16 қыркүйекте тақтан бас тартты.

Жаңа шахтың бұйрығымен 1941 жылы 21 қыркүйекте сол Министрлер кабинетінің мүшелерімен жаңа үкімет құрылды. 1942 жылы 3 наурызда бас министр болып тағайындалды (уәзір-и дербар), бұл шахтың жеке кеңесшісі дегенді білдіреді. Форуғи бұл кезеңде жас шахтың жеке кеңесшісіне айналады. Форуғи 1942 жылы қазанда Иранның АҚШ-тағы елшісі болып тағайындалды, бірақ 1942 жылы 5 қарашада 65 жасында қайтыс болды.

Форуғи Иранның саяси аренасында сұңғыла саясаткер бола білді. Көріп отырғанымыздай, ол саяси аренада саясатқа ел мен ұлт үшін ішкі және сыртқы қауіптерге қарсы биліктегі олқылықты толтыру және оккупациялық күштерді Отаннан шығаруды реттеуге зор үлес қосты. Сондай-ақ құрылымдық реформалар жүргізу және елді жаңартуға ұмтылу сияқты іргелі істерді жүзеге асыруға ат салысады. Өз заманының саяси алаңындағы төтенше жағдайларды жою немесе тыныштандыру арқылы қазіргі заманғы мемлекет құру жолында орасан іс атқарған белді саясаткер болуымен қатар ғұлама ғалым болуымен де ерекшеленеді. Оның еңбектеріндегі өзекті де көреген пікірлерінің бүгінгі күні де жалғасын табуы оның тұлғасын биіктете түседі.

Форуғи билік пен режимдердің келіп-кететінін дұрыс түсінген көреген саясаткерлердің бірі болды. Ол үшін қашанда еш өзгеріссіз қалатын және бірінші кезектегі өмірлік маңызы бар нәрсе, оны шын жүректен сақтауға тырысу және ешбір жағдайда ымыраға келмеу немесе ешқандай мәміле жасамау керек үш нәрсе бұл: Иран халқы, Иран жері және Иран мәдениеті мен дін. Біз кейбір жағдайларда оның табандылық танытып, өз принциптерін талап ете отырып, биліктен бас тартқанын және саяси күрделіліктерде даналықпен үзілген үзіктерді жалғай білгенін көрдік. Ол өте қиын жағдайларда және саяси және психологиялық қысым астында Иранға қызмет етті (Ali Asgar Hagdar, 3: 141).

Реза шахтың билігі негізінен Ирандағы тұңғыш терең әлеуметтік және мәдени қайта құру кезеңі болды. Осындай жағдайда Форуғи ирандық саяси билікті абсолютті билік езгісінен шартты монархияға ауысуы кезінің негізін қалаушысы болды. Жаңашыл ойлар мен әрекеттерге қадам

жасай білген, Зоко әл-Молк секілді талантты тұлғалардың іс-әрекеттерінің нәтижесінде Иранда «модернизация» пайда болды. Екінші жағынан, ол дағдарыс дәуірінің саясаткері болды, өйткені бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстардың аласапыран жағдайында, Қажар әулетінің құлауымен, Пехлеви әулетінің билікке көтерілуімен кезеңдес премьер-министр болды. Сонымен қатар Реза шахтың тақтан түсіп, Мұхаммед Реза Пехлевидің билікке келу кезеңінде де осы лауазымда болды. Ол үш мерзімді қоғамдық өзгеріс пен билік ауыс-түйісін бастан өткізді.

«Мохаммад Али Форуғи саяси билікке ерте араласты және өз заманының әлемін нақ танып, оның талаптарын түсінді. Әлемнің ұлы және қуатты елдерінің басшыларымен келіссөздерде өзінің өте үстем және тапқыр екенін көрсетіп, өз білімін, ойлары мен тәжірибесін елінің дамуы үшін сарп етті» деп жазады өз еңбегінде Али Асқар Хақтар (Ali Asgar Hagdar, 3: 12). Форуғи ең алдымен шын мағынасында «әлемдік деңгейдегі саясаткер» болды. Ол өз елінің тарихын, мәдениетін жақсы білді және оны шынайы сүйді.

Оның елі үшін жаңашыл идеяларды жүзеге асыру мақсатында жасаған істерінің арасында 1935 жылы мамырда құрылған Иран Мәдениет Академиясын атап көрсеткен орынды. Өйткені Иран Мәдениет Академиясының құрылуы Мұхаммед Али Форуғидің парсы тілі мен әдебиетіне деген жанашырлық істерінің ең үлкені болды. Бұл парсы тілінің сөздік қорының және жазу стилінің дұрыстығын сақтап дамыту байыту туралы ойлардан пайда болды. Парсы тілі академиясын құру әрекеті күтпеген оқиға емес екендігі даусыз. Деххада, Малик әл-Шаер Бахари, Саид Нефиси, Бади аз-Заман Пурзанфар сияқты адамдардың Академияға тоғысуы қазіргі парсы тілін қайта дүниеге әкеліп жан беруіне барынша көмектесті. Форуғи парсы жазуы мәселесін қазіргі әлем мен оның лингвистикалық қажеттіліктері тұрғысынан түсініп, оның шешімін іздеді. Тіл — халық мәдениетінің айнасы, ал мәдениет — құнды және қуатты қайнар көзі деп сенді. Өзінің «мәдени орталыққа жолдауым» деп жариялаған әйгілі жолдауында бұл мекеменің ирандықтарды ұлы Иран жазушылары мен ақындарының құнды шығармаларымен таныстырып қана қоймай, елдегі реформа қозғалысын басқаруда ақылды рөл атқаруы керек екенін атап өтті (Iraj Afshar, 8: 225). Шет тілдерін жақсырақ үйрену және Батыс өркениетімен таныстыратын классиктерінің шығармаларын аудару мәселесіне де тоқталады.

Форуғи осы жылдары әлемнің түкпір-түкпірінен сарапшылар қатысқан Фердоуси конгресін ұйымдастырды. Фердоусидің мыңжылдық конгресін ұйымдастырып қана қоймай, тарих туралы бірнеше еңбектер жазды. Ол сондай-ақ ұлттық ескерткіштер қауымдастығының президенті болды және ирандық көне заттардың сақталуын жоғары бағалады. Оның күш-жігерінің арқасында 1931 жылы тамызда парламент ежелгі заттарды қазуға, табуға, иеленуге және сақтауға мүмкіндік беретін көне заттар туралы заң қабылдады. Зоко аль-Молк білімпаз, әрі мәдениеттанушы ретінде ежелгі Иран мұражайын құру туралы ойларға берілді. «Мұражай дегеніміз не және ол не үшін қажет?» деген сұрақтарды талқылады және мұражайға барудың құндылығы мен маңыздылығына назар аударды (Ali Asgar Hagdar, 3: 16).

Зерттеу нәтижелері

Ендігі жерде данышпан ойшылдың саяси әлеуметтік, ғылыми-прогрессивті ойларына талдау жасау арқылы Ирандағы зиялы ойдың даму эволюциясын талдап көрелік.

Мәдени салада конституциялық кезең алдындағы «зиялылар» («монаверальфекран») насихаттаған жаңашыл идеялар үш деңгейде жүрді, яғни а) әдебиет, ә) саяси ой-пікірлер, б) тарихи. Үш деңгейде де жаңа дискурстың халықтың өткені мен тарихы, ежелгі дәуір мен ирандықтардың шығу тегін дәріптеуге барып тіреледі. Оны біз Ахундзаде, Малкомхан еңбектерінен көре аламыз. Конституциялық құрылымның орнауы жаңа пікірлер қабатын қалыңдата түсті. Мысалы, жаңа деңгейдегі ойшыл жазушылар Алиакбар Деххода, Мохаммад Али Жамалзаде т.б. интеллектуалды ойлардың дамуына үлес қосты (Ali Asgar Hagdar, 3: 23). Олардың жазбаларының формасы да, құрылымы да, мазмұны да жаңаша болды. Ашық мазмұнда, жаңа

мағынада қоғамдағы жаңа саяси-әлеуметтік, экономикалық құбылыстарды тілге тиек етті. Мохаммад Али Форуғи 1907 жылғы конституциялық революция кезеңінде қоғамның саяси өміріне белсенді қатысуға мүмкіндік алған Иран зиялыларының екінші буыны өкілі болды. Сонымен бірге, осы кезеңдегі мәдени дискурс пен саяси өзгерістер арасын байланыстырушы болды. Ол жаңаша білім алған, Иран ежелгі және орта дәуір тарихынан және мәдениетінен толық хабардар, модернизация жайлы толық танымдық ілімі бар реформатор болды. Ойшылды ең алдымен елдің даму мәселесі толғандырды. Тіпті, елдің әлеуметтік-өміріне араласа қоймаған кездің өзінде оны қоғамдық даму фәлсафасы қызықтырды. Оның аудармасындағы «батыс философиясының негіздері» осының дәлелі. Батыс философиясы, қоғам дамуы жайлы теориялар, ежелгі дәуір тарихы, адамзат тарихы Форуғидің көп тоқталып зерделеген саласы болды. Ол осы жинаған білімін билікте жүрген кездерінде қолдануға тырысты. Ондағы мақсат пен үміт сол сәтте ел билігін «жоғарыдан реформалауды» көздей отырып, елде жаңғыру мен жариялылық құндылықтарын ел игілігіне пайдалану үшін дұрыс жағдай жасау болды. Осы себептермен Реза шахтың мақсаттары мен саяси жоспарларына, идеяларына әсер етіп қана қоймай, осы мұратына жету үшін әр түрлі әкімшілік институттарға араласып, әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысып, әр түрлі мемлекеттік қызметтерді атқарады.

Мохаммад Али Форуғи елді әлемдік жаңғыру көшіне ілестірмек мақсатында батыс мәдениетімен таныстыратын түрлі кітаптарды парсы тіліне аударады. Ирандықтарды батыстың заманауи философиясы, экономикалық және саяси идеяларымен таныстыратын бұл аудармалармен бірге түрлі дәрістер мен очерктер жазады. Осы орайда ирандық зерттеуші Ноубахт «Форуғи терең ой иесі болды, экстремистік тенденциялардан аулақ болды. Ол өзі өмір сүрген уақытқа дейін саяси элита арасында бұрын-соңды болмаған батыстың жаңа философиялық және саяси идеяларын зерттеді, ол Иранның саяси құрылымы туралы терең және салмақты түсінікке ие болды. Ол шынайы көзқараспен бар күш-жігерін халықты саяси ағарту бағыттай отырып батыс мәдениетінің классикалық мәтіндерінен аудармалар жасады, дәрістер оқыды және мақалалар жазды. Сол арқылы ирандықтарды заманауи философиялық, экономикалық және саяси идеялармен таныстырды» дей келе былай жазады, «өзге зиялылардың Форуғидың айырмашылығы өзгелер секілді қоғам дертін көрсетіп қана қоймай, ол дертке дауа іздеуінде» (Nobakht, 9: 7). Ол елі үшін қызметінде Иран қоғамын батыс философиясының негіздерімен және батыстағы жаңғыру үдерісінің себептерін классикалық кітаптар арқылы таныстырудан еш танбады. Форуғи әлеуметтік мәселелермен қоса батыс философиясына, әсіресе Платон мен Декарттың пікірлері мен ойларына ерекше қызығушылық танытты. Форуғи модернизмнің ақылға негізделгенін және Декарт теориясын аударуы мен оның «Мен ойлаймын, сондықтан мен бармын» деген тіркестеріне баса назар аударуы Иран қоғамына рационалдық ұғымын тереңнен жеткізу тәсілі екенін жақсы білді» деп жазады ирандық зерттеушілер (Moghaddasi, 10). Оның аудармасындағы Платонның «Сократтың даналығы» атты философиялық еңбегі, Декарттың «Әдістер туралы пайымдау» деп аталатын шығармасы бір ғасырға жуық уақыттан кейін де ерекше құнды дүние болып қала берді. Форуғи Декарт еңбегін аударып болған соң, іле-шала «Еуропадағы даналық» кітабын аударды. Өйткені Декарттың философиялық шығармасын түсіну үшін алдымен еуропадағы даналық ілімнен хабардар болу керек деп сенді (Hosnieh al-Sadat Mahdavi, 6: 9–8).

Осы мақсатта «Еуропадағы даналық» деп аталатын үш томдық аударма кітабын жан-жақты талданған кіріспемен басып шығарды. Бұл кітап ондаған жылдар бойы ирандықтардың Батыс философиясын түсінуге арналған негізгі анықтамалығы болды. Кіріспеде ол батыстағы философияның тарихи эволюциясын сипаттайды. Парсы тіліндегі алғашқы батыс философиясын таныстырушы шығарма болған бұл жұмысты Ирандағы саясатқа арналған заманауи және ұтымды құндылықтардың философиялық негізі санауға болады. Оның аудармасында жарық көрген философия тарихы батыстағы философтардың ойлары мен жағдайларына шолу болды.

Оқырман кітаптың үш томын оқығаннан кейін жаңа түсінік пен санаға ие болады және «ең болмағанда, батыстағы өнер мен технологиялық жетістіктер жаңаша инновациялық ойлау тәсілі мен жаңаша өмір нәтижесі екенін ұғынады» деп сенеді. Бұл жұмысты зерделей келе Форуғидің тереңнен ойлайтын ойшыл екенін көреміз. Ол бәрінен бұрын халық санасына әсер етуді ойлайды. Яғни, ең алдымен адамдардың ойы түзелуі керек, жаңаша ойлау қабілетін қалыптастыру керек деп сенді. Ол үшін ең үлкен құрал философиялық шығармалар, ондағы танымдық терең ойлар мен даму сатысын түсіндіру деп сенді. Басқаша айтқанда жаңа қоғамның теориялық негізін салуды ойлайды (Варди, Ахмед, 11: 165).

Карл Маркстың «Капитал» кітабының алғашқы парсы тіліндегі аудармасы да Форуғидің еңбегімен жарық көреді. Алайда Форуғидің либералды көзқарастағы батыс философтарының кітаптарын аударып, шығара бастауы Иранның интеллектуалды қоғамындағы марксизмнің толқуының өріс алуына байланысты аяқсыз қалды.

Форуғидің сақталған бірнеше том болып жарияланған шығармаларының арасында Иран атауы, Иран тарихы, мәдениеті, әдебиеті және Иран халқы деген ұғымдар бәрінен бұрын және жиі қайталаанады. Бұл Форуғидің интеллектуалды жұмысы толығымен Иран мен ирандықтарға, елге және халыққа арналғанының көрінісі.

Шын мәнінде, Форуғи реформашыл зиялылардың өкілі ретінде Иран жастарын оқыту және оларды ғылым, саясат, экономика және мәдениет саласындағы кең ауқымды білімге негізделген қазіргі заманның философиялық перспективаларымен таныстыру арқылы Иранда қажетті реформалардың алғышарттарын жасай алуға болады деп үміттенген.

Форуғи адамзат өркениетінің тарихи дамуы жайлы кемел біліміне сүйеніп, елдегі жаңашыл өзгерістерді іске асыруға ден қояды. Бұл жолда оны болашақ қоғам қандай болуы керектігі және ондағы билік жүйесі қандай болғаны жайлы ойлар қатты мазалайды. Оның жоғары өркениетті қоғам құру туралы пікірлері де өзгеше болды. Ол өркениет жайлы ойларында «жоғары өркениетке жету үшін тәрбие мен мәдениеттің маңыздылығын» сөз етеді. Өзінің радиодан сөйлеген сөзінде: «Мәдениетті дамыту арқылы біз ұлттың дамуын жеделдете аламыз» дейді (Мұхаммад Али Форуғи, 12: 225).

Сондықтан да, дамыған қоғам құрудағы мәдениеттің алатын орнын айрықша атап көрсетті. Мәдениетті қоғам дамыған қоғам деген пікірді жоғары ұстанады. Ұлт санасын тәрбиелеу, мәдениетін көтеру қоғамда заңды қамтамасыз етеді деп сенді. Мысалы, «Әр ұлт, әрине, өркениетті болуы керек, бірақ өзгелерден жоғары емес... Бірақ ұлттың қадір-қасиеті – оның білім беру және өркениет саласындағы артықшылықтарында...» (Мохаммад Али Форуғи, 13: 171–197). Бұл жолдар оның ұлттың интеллектуалдық дамуын алға қоятынын, жоғары өркениетке жету үшін білім саласын жетілдіру деп нық сенетінін көреміз.

Форуғи тәрбие мен оның қоғам құрылымында және өмір сүрген ортаның даму жағдайына әсерін терең зерттейді. Ол білім беру саласына шынайы мән бере отырып, ұлтты тәрбиелеу жаңа мәдени орталықтар құрмастан, дәстүрлі біліммен қатар жаңа білімді меңгерместен мүмкін емес деп сенеді. Осы ойда ол жаңа мәдени және тәрбие әдістемелерін зерделей бастайды. Осының нәтижесінде жаңа білімді таратуды, газет-журналдар басып шығаруды замананың өзгерістерін түсініп, ұғыну үшін маңызды құрал деп есептеді. Оның мына сөзіне назар салсақ «ұлт тәрбиесі басқалардан маңызды, бірақ одан да маңызды нәрсе ол ұлттық моральдің көзі болатын идея, яғни идеология» дейді (Мохаммад Али Форуғи, 12: 63). Бұл сөзі қоғамдағы ұлттық идеологияның орнына мән бергенін көрсетеді.

Форуғидің тағы бір назар аударарлық көзқарасы – өркениетті қоғам жайлы ойы. Ол Иран қоғамындағы дағдарыстың себебі билік пен халықтың заңды сақтамағанынан деп түсінді. Оның ойынша заңға құрмет көрсеткен халық пен ұлт қана өркениетті және прогрессивті бола алады. «Қоғамда заң бірінші орында тұру керек және оны қоғамның әр мүшесі орындауға сақтауға міндетті, міне сонда ғана қоғам дамиды» (Мохаммад Али Форуғи, 12) деген

қорытындыға келеді. Ойшыл батыс, шығыс ойшылдарының еңбектерін зерделей келе, әділетті қоғам құру және елді жаңғырту секілді идеяларды жүзеге асыру жолдарын іздейді.

Сондай-ақ, Зоко әл-Молктың жеке хаттарын зерделесек, оның өзіндік жеке ұстанымдарының да ерекшелігін байқауға болады. Мысалы: «ендігі жерде жаңа дәуір халықаралық бірлестікпен өмір сүреді, яғни ешбір халық ұлттар мен мемлекеттер қауымдастығынан қалыс қала алмайды. Әр мемлекеттің ішкі жағдайына басқа мемлекеттердегі жағдай әсер етпей қоймайды, сондықтан олар басқа елдердегі өзгерісті бақылауға мәжбүр» деп жазады (Ігај Afshar, 8: 55–71). Бұл ойлар оның болашақ жайлы көреген пікірлерінің бір ұштығын ғана аңғартады.

Осы орайда Иранның бір туар тұлғасы М.А. Форуғидің қайраткерлік бейнесін төл тарихымызбен байланыста, яғни, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының бейнесімен салғастыра талдап көрсек.

Батысты жайлаған жаңғыру үдерісінің толқыны бүкіл Азияны шарпыған еді. Дәл осы Форуғи дәуірінде біздің жерімізде де ел азаттығы, бостандық тақырыбы басты мәселеге айналған кезең болатын. Қазақ зиялылары да елді жаңғыртуда алғашқы қадамдарын өз елдерінде білім беру жүйесін реформалауға ұмтылудан бастады. Қазақ тілінде білім беруге және қарапайым қазақтар үшін қолжетімді мектептер ашуға күш салды. Халыққа білім беру, ұлт санасын тәрбиелеу, ғылым мен әдебиет, әлеуметтік-құқықтар саласын дамыту мәселесі бірінші орынға қойды. Қазақ қоғамының рухани өмірінің мәнін құрайтын, ең өткір мәселелерді көтеріп, халықтың келешекке деген үмітін ұштап, арманын қанаттандыруға, құндылықтарын қадірлеуге тырысты.

Жаңаша ойдағы ұлт зиялылары бар күш-жігерлерін өз халқының артта қалған тұрмыс-тіршілігін өзгертуге, ұлттық тәуелсіздік жолында күресуге, елдің дамуына үлес қосуға бағыттады. Халықты білім алу, ғылым және өнермен айналысу үшін насихат жүргізді. Осылайша, XX ғасырдың басында әлем деңгейінде орын алған жаңа қоғамдық даму мен жаңғыру үдерісі елдегі жаңаша ойлы, зиялы ортаның қалыптасуына себеп болды. Ұлт зиялыларының басты идеясы ағартушылық пен жаңашылдық бағытта болды. Біртіндеп ағартушылық ұстанымдарымен қатар қоғамды өзгерту, жаңа қоғам құру идеясын да ұсына бастады.

Бұл кезең зиялыларының екі елде де көтерген мәселелері, ұстанымдары да үндес болып келеді. Оның себебі, қазақ және Иран, тіпті бүкіл Орта Азия мемлекеттерінің зиялыларын идеялық қайнарларының ортақтығынан болса керек. Бұл орайда мысал ретінде, осы елдер арасындағы интеллектуалдық байланыстың, жаңашыл ортақ идеялардың көзі және таратушысы болған газеттерді атап көрсетсек болады. Осы кезеңнің барлық зиялылары сол кездердегі кең танымал шығыс газеттерімен таныс болған. Мысалы, Калькуттада жарияланған «Хабль ал-матин», Каирдегі «Соррая» (Плеиада) және «Парвареш», Стамбулдағы «Ахтар» (Жұлдыз), газеттері барлық жаңаша идеялар мен елдер арасындағы өзгерістер жайлы жазып отырды. Бұл басылымдар сол кезеңде Орталық Азия халықтарының жабық әлемінің сыртқы ортасымен қарым-қатынасының алғашқы құралы болды», – деп жазады (Исмаилов, Базарбаев, 13: 44–51). Дәл осы басылымдар ирандық интеллектуалдардың алғашқы буын өкілдері, яғни ағартушылық идеяны уағыздаушылар арасында да танымал болды және біразы сол басылымдардың шығуына ат салысты. Ресей зерттеушісі Дорошенко «Елден тыс жерде жарияланған парсы тілді басылымдардың, яғни, Калькуттада – «Хабл ал матин», Каирде – «Соррея», «Парвареш», Константинопольде – «Ахтар» секілді газеттердің таралуында иран зиялылары үлкен рөл атқарды», – деп мәлімдейді (Дорошенко, 14: 49–62). Бұл газеттерде Шах деспотизмі мен шетелдік капиталдың Иранның экономикалық, саяси және мәдени артта қалуын күшейткен, елдің ішкі өміріне зиянды әсер еткені туралы айтылды. Сонымен қатар, батыс ғылымы мен техникалық жетістіктерін көпшілікке таныстырып отырды. Ирандағы дәстүрлі білім беру, басқару жүйесі, билік сынға алынып, халыққа саяси бостандық беру талаптары осы басылымдар арқылы да айтылды. Форуғидің әкесі мырза Хасан Форуғи Зоко

ал-Молк кітапхана ашып, «Тарбиат» газетін шығарады (Iraj Afshar, 8: 55–71), кейіннен ол газетте ұлы Мұхаммед Али Форуғи қызмет етеді.

Жоғарыда аталған танымал газеттердің нұсқалары, яғни, Қажарлар дәуірінде жарық көрген бірқатар мерзімді басылымдардың Ғылым Ордасының Орталық ғылыми кітапханасында, сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі мен ҚР Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған (Қамбарбекова, Боранбаева, 15). Көріп отырғанымыздай бұл кезең зиялыларының арасында идеялық алмасулары болғаны анық. Бұл мысал, ғасырдың басындағы екі елде орын алған саяси қоғамдық өзгерістер мен ұлт санасының оянуына әсер еткен қозғаушы идеялардың ортақтығының дәлелі. Бұдан шығатын ой қазақ даласындағы интеллектуалды қозғалысқа бүкіл шығыста белең алған үлкен үдерістің ықпалы болғаны.

Екінші бір ортақ қайнар осы екі ел зиялыларының ғасыр басында білім алған орталықтарының ортақтығы. Бұның өзі олардың ортақ идеяны ұстануының себебін ашса керек. Мысалы, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының біразы Ресейдегі, енді бірі Шығыс елдеріндегі, не Батыстағы оның ішінде Берлиндегі жоғары оқу орнының түлектері болды. Әсіресе, Стамбул университеті мен Петербург қаласы бір қатар қазақ зиялыларының білім алған орталығы болды. М. Қойгелдиев, Петербург университеті қазақ жастары үшін нағыз үлкен білім шаңырағына айналған деп атап көрсетеді. Қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларға куә болуы, қоғамды жаңғырту жолына түсуге әрекет еткен орыс демократиялық күштерінің ықпалын бастан кешіруі олардың саяси-қоғамдық көзқарастырының қалыптасуына әсер етеді. Ұлттық интеллигенцияның дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады (Кендирбаева, 16: 5–36). Бұл орталықтар Иран зиялыларының да білім алған ошағы екені белгілі. Қазақ зиялылары да, Иран зиялылары да елді жаңғыртуда алғашқы қадам ретінде өз елдерінде білім беру жүйесін реформалауға ұмтылды. Біртіндеп ағартушылық ұстанымдарымен қатар қоғамды өзгерту идеясы туындап жатты. Орта Азия мен Қазақ даласында да бұл идея кең өріс алып, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық қозғалыстары бой көрсете бастады.

Алаш қайраткерлері халықтың ұлттық санасын мемлекеттік деңгейге көтерді. Алаш партиясы сол кездегі қоғамның проблемаларын шешу үшін шаралар кешенін әзірлеген қазақтардың алғашқы саяси ұйымы еді. Алашордалықтардың негізгі идеясы халықтың бірлігі болды және бұл ұран бүгінгі күнге дейін өзекті. Алаш қозғалысының негізгі мақсаттары мемлекеттік өзін-өзі басқарудың ұлттық жүйесін құру, озық әлемдік тәжірибені пайдалана отырып, қазақ қоғамын жаңғырту болды (Қыдырәлиева, 17). Бұл идеяның Форуғи көтерген идеямен үндестігі анық байқалады. Форуғи Иранда тіл тазалығы, ұлттық бірегейлік мәселесін ту етті десек. Қазақ зиялылары ұлттың мәдени ғана емес, саяси атрибуты ретінде ұлттық тіл, ана тілінің тағдырына қамқорлық көрсетті. Мысалы, ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлының осы бағыттағы атқарған істері ерекше болады. «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады», – деп терең ойланған ұстаз өзінің бар ғұмырын осы жолға сарп етеді (Байтұрсынұлы, 18: 375–78). А. Байтұрсынұлының ұлт болашағы үшін жасаған еңбектерінің алды «қазақ әліпбиін» жасап шығуы еді. Қазақтың өз жазуы, өз баспасы, басылымдары болу керек деп ұрандаған барлық Алашорда қайраткерлерінің ойында ұлт санасын ояту, ұлт құндылықтарын сақтау болды. Олар болашақ қазақ мемлекетін құру үшін ең алдымен халықтың ұлттық санасын ояту және қалыптастыру қажеттігін пайымдады. Орыс отарынан, басқыншы саясатынан құтылудың ең тиімді жолы – ұлттық сананы ояту. Ол үшін ең алдымен халықтың тілін және әдебиетін, тарихын, ең бастысы ұлттық сананы қайта жаңғырту екенін Алаш қайраткерлері жақсы түсінді. Бұл мәселе төңірегінде 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» өлеңдер жинағы адамға философиялық ой тастайды. «Масаның» негізгі

идеясы — жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, жұрт санасын масаша ызындап ояту, еңбек етуге үндеу. Бұлардың барлығы да екі елдегі зиялы оймен, ұлттық сананың даму үдерісін және өзара үндестігін көрсетеді.

Жалпы салғастыра қарағанда М.А. Форуғид идеялық бастамаларында жаңа қоғамның теориялық негізін қалауды көздеп, өз мақсатын ұлт санасын тәрбиелеуден бастауды жөн санады. Батыс философтарының еңбектерін аударып басып шығару арқылы жоғары өркениетке қол жеткізуді көкседі. Бұл идеялар қазақ зиялыларының да пікірлерімен астасып жатыр.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Форуғи қазіргі заманның парадигмасын шынайы қабылдаған жаңашыл тұлға болды. Ол ұлттық санадағы өзгерістердің қоғамдағы, саяси және экономикалық өзгерістерге ұласатынын және адамзат өркениетінің тарихи даму формасынан орын алатынын нақ түсінді. Сондықтан, ұлттық сананы жетілдіру, жаңа толқын зиялы қауым тәрбиелеу идеясын қолдады. Осы ойымыздың дәлелі ретінде «Егер біз либералды демократия теологиясымен қазіргі саяси ғылымдар арасындағы байланысты байыптап қарар болсақ, онда М.А. Форуғи секілді адамдардың саяси ғылымдар мектебінде дәріс беріп, мәтіндер құрастырудан басқа либералды-демократиялық құндылықтар үшін күрестегі стратегиялық әрекеттердегі рөлін көре аламыз» дейді зерттеуші Ш. Могими (Shervin Moghimi, 14). Жоғарыда айтылып кеткендей, Форуғи жаңа дәуір философиясының бастауынан хабардар болған, батыс философиясының негізінде жаңа биліктің теориялық негізін қалауға тырысты. Ол ирандықтарға қоғам өзгерістеріндегі философияның негізгі орнын түсіндіруге ұмтылды. Форуғи философиялық жаңаруды ұлттың дәстүрлі даналығын және тарихын қайта қарастыру, оны жаңа идеялармен ұтымды ұштастыру деп түсінді. Сол себептен, өз идеяларын, ойын дамыту мақсатында ежелгі даналықтарды және Ислам дәуіріндегі философтардың еңбектерін зерделеді. Ол еңбектерді зерделеп қана қоймай, аударып, халқының көздеріне жаратуды ойлады.

Бұдан көретініміз зиялы қауымның мемлекет пен халық санасының дамуында айрықша орынға ие екендігі. Қашанда зиялылар қоғам дамуының қайнары болып қала бермек. Бұл мақала Иран зиялыларының белсенділігінің даму үдерісіне М.А. Форуғи өмірі арқылы талдау жасауға ұмтылыс болып табылады.

References

- Afshar, 1400 — *Afshar Iraj Siasatname Zakalmolk*. Magoleha nameha va sohanranihae siasy. [Zika al-Maliki politics: articles, letters and political speeches]. Tehran: Published by Dr. Muhammad Afshar, 1400. 208 p. (In Pers.).
- Ahmadi, 1394 — *Verdi Ahmadi Jizn y vremena Mohammada Ali Faruki*. [The life and times of Mohammed Ali Foroughi] Tehran: opublikovano izdatelstvom Namak. Tegeran, 1394. URL: <https://irdc.ir/en/news/249/a-brief-look-at-the-positions-and-activities-of-mohammad-ali-foroughi> (access date 07.02.2023) (In Pers.).
- Baitursynuly, 2013 — *Baitursynuly A. Alty tomdik shygarmalar jinagi* [Collected Works]. Almaty: Elshezhire, 2013. 384 p. (In Kaz.).
- Doroshenko, 1998 — *Doroshenko E.A. Shitskoe duhovensto v dvuh revolutsiah: 1905–1911 y 1978–1979*. [Shiite revolution in two revolutions: 1905–1911 and 1978–1979 gg]. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS, 1998. 240 p. (In Russ.).
- *Tasire raftare shah dar tarbiat Iran* [The impact of the Shah's behavior on Iranian education], 2023. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n3/mode/2up?view=theater> (access date: 02.11.2023) (In Pers.).
- Forugi, 1377 — *Mohammad ali Forugi*. «Zokol Molk» tarihe tahodjome farhange garb. Majmueie shahid bahonar. [History of Western cultural intersection]. Tehran: Published by Dr. Bahonar, 1377. 168 p. (In Pers.).
- Forugi, 2023 — *Mohammad Aly Forugi*. Avalin raye hekmat orupai baro Iranian. [Muhammad Ali Forugi is the first European narrator of wisdom for Iranians], 2023. URL: <https://www.bbc.com/persian/iran-features-48096202> (In Pers.). (access date: 02.11.2023)

Forugi, 2023 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. [Biography of Muhammad Ali Farouqi], 2023. URL: <http://moaser.iki.ac.ir/book/export/html/527> (access date: 20.08.2023)

Forugi, 2023 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. Farhangestan chist. [What is a Farhangestan], 2023. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n11/mode/2up> (access date: 20.08.2023).

Hagdar, 1384 — *Ali Asgar Hagdar* Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani. [Mohammad Ali is the youngest of the righteous. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures]. Tehran, 1384h. 165 p.

Hoseini, 2015 — *Hamze Hoseini* Payan name karshenasi Arshad reshte tarih. Nasionalizm dar andishe ye siyasatvarzane asre Pahlavi aval. (Bar andisheye Mohammad Ali Foroughi...) // [Hoseini Hamze. Title: Nasionalism In First Pahlavit]. Tehran, 2015. 93 p.

Ismailov, Bazarbayev, 2013 — *Ismailov A.I., Bazarbayev K.K.* Jadidizm – istoria prosvetitel'skogo dvizheniya I svobodnoy mysli v sentralnoy Azy, konets devytnatsatogo – nachalo dvatsatogo [Jadidism – the history of the Future Movement and its own ideas in Central Asia, konets devyatnadzat – the beginning of the dual faith]. A.: Let, 2013. No. 1(27). Pp. 44–51. (In Russ.).

Kambarbekova, Boranbayeva, 2021 — *Kambarbekova G.A., Boranbayeva A.* Gadjarlar aylety tusyndagi Irannig merzimdi basylimdaryna sholu [Review of periodicals of Iran during the Khazhar dynasty] // Proceedings of the Conference “Qazaqstan jane Shygys elderi: otkeny, bugini jane olashagy”. Al-Farabi KazNU. Oriental Studies faculty. Almaty, 2021. (In Kaz.).

Kendirbaeva, 1999 — *Kendirbaeva G.* We are children of Alash... The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey, 1999. No 18(1). Pp. 5–36. (In Eng.).

Kydyralina, 2013 — *Kydyralina Zhanna* Alashskaya ideya y nezavisimost Kazakhstana: uroki istoriy [Alash's idea and independence of Kazakhstan: the history of the world]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5887/>. (In Kaz.). (access date: 20.08.2023)

Mahdavi, 2007 — *Hoseini al-Sadat Mahdavi*. Barrasie amalkard siasy Mohammad Aly Foroughi dar doreie Pahlavie aval. payan name jaht ahz daraje karshenasie arshade tarihe Irane eslami [Hosnieh al-Sadat Mahdavi. Theses Title: Stady of Mohammad-Ali Forouqi s Practice in the First Pahlavi Period]. Tehran, 2007. 134 p. (In Pers.).

Moghaddasi, 2020 — *Ahmad Moghaddasi*. Mohsen foroughi (1907–1983): thoughts and sustainability in the works of an iranian modernist architect. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mohsen-foroughi-1907-1983-thoughts-and-sustainability-in-the-works-of-an-iranian-modernist-architect/viewer>. (In Eng.). (access date: 20.08.2023)

Moghim, 2019 — *Shervin Moghim*. Razmishleni o traktate o konstitutsionnih pravah URL: http://www.ipsajournal.ir/article_384_en.html?lang=fa. (In Pers.). (access date: 20.08.2023)

Nobakht, 2020 — *Mohamad Ali Nobakht*. https://history.bojnourd.iau.ir/article_679746.html?lang=en (access date: 14.08.2023). (In Pers.).

Parham, 2017 — *Rouzbeh Parham*. dok.diss: jahte dariofte daraje karshenasi Arshad reshte alume siasy.danaeshgah Azady.Kermanshah.envan: duganei jomhuriat va saltanat dar nezam fekri va andishegy Mohammad Ali Fourughi. [Rouzbeh Parham. doc.diss. Subject: Dichotomy of republic and monarchy in the System of Mohammad Ali Forouqi's thought. Islamic Azad University]. Kermanshsh Branch, 2017. 104 p.

Şafak, 2020 — *Turgay Şafak*. Modern Iran Mimamrlarından Muhammed Ali Furugu [One of the architects of modern Iran Muhammed Ali Furugi]. URL: <https://www.iramcenter.org/modern-iranin-mimarlarindan-muhammed-ali-furugi-349> (access date: 14.08.2023). (In Turk.).

Әдебиеттер

Байтұрсынұлы, 2013 — *Байтұрсынұлы А.* Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Елшежіре», 2013. 384 б.

Варди, 1394 — *Варди Ахмед*. Жизнь и времена Мухаммеда Али Фаруки // زندگی وزمانه محمد علی وادی، احمد. ۱۳۹۴. تهران: نشر نامک. Тегеран: Намак, 1394.

Дорошенко, 1998 — *Дорошенко Е.А.* Шиитское духовенство в двух революциях: 1905–1911 и 1978–1979 гг. М.: Институт востоковедения РАН, 1998. 240 с.

Исмаилов, Базарбаев, 2013 — *Исмаилов А.И., Базарбаев К.К.* Джадидизм – история просветительского движения и свободной мысли в Центральной Азии, конец девятнадцатого – начало двадцатого века. Лет, 2013. № 1(27). С. 44–51.

Кыдыралина, 2013 — *Кыдыралина Ж.* Алашская идея и независимость Казахстана: уроки истории. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5887> (дата посещения: 20.08.2023)

Қамбарбекова, Боранбаева, 2021 — *Қамбарбекова Ғ.Ә., Боранбаева А.Ж.* Қажарлар әулеті тұсындағы

Иранның мерзімді басылымдарына шолу // Конференция материалдары жинағы. «Қазақстан және Шығыс елдері: өткені, бүгіні және болашағы». ҚазҰУ Шығыстану факультеті. Алматы, 2021.

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* // تاثیر رفتار شاه در تربیت ایرانی. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n3/mode/2up?view=theate> (дата посещения: 02.11.2023)

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* Иранның соңғы жүз жылындағы кітаптар; Ирандықтар Үшін Еуропалық даналықтың алғашқы баяндаушысы / اولین راوی حکمت اروپایی برای ایرانیان محمدعلی فروغی. URL: <https://www.bbc.com/persian/iran-features-48096202> (дата посещения: 02.11.2023)

Форуғи, 2023 — *Форуғи Мохаммад Али* Мадениет деген не? // فرهنگستان چیست. URL: <https://archive.org/details/maghalat-foroughi/page/n11/mode/2up> (дата посещения: 20.08.2023)

Afshar, 1400 — *Iraj Afshar Siasatname zakolmolk: magolo ha, nameha va sohanronyhae siasy* // Зокломолктын саясатнамесі: хаттар, саяси баяндамалар.. پور سیاست نامه ذکا الملک:مقاله ها، نامه ها و سخنرانی های سیاسی محمد افشار. ۱۴۰۰. ۳۶۹ص

Forugi, 1377 — *Mohammad Ali Forugi "Zoko ol molk" tarihe tahojme farhangi garb* // Зокломолк. батыс мәдениетінің басқыншылығы тарихы. تهران. مجموعه شهید باهنر. تاريخ تعاجم فرهنگي غرب. محمد علی فروغی "ذکاءالملک" تاريخ تعاجم فرهنگي غرب. ۱۳۷۷. Tehran, 1377. 168 p.

Forugi, 1377 — *Zendeginame Mohammad Ali Forugi*. Мухаммад Али Форуғидің өмірбаяны. URL: <http://moaser.iki.ac.ir/book/export/html/527> (дата посещения: 20.08.2023)

Hagdar, 1384 — *Ali Asgar Hagdar Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani*. [Ali is the youngest of the righteous. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures. Tehran, 1384h. 165 p.

Hagdar, 1384h — *Ali Asgar Hagdar Mohammad Ali Forugi va sahtarhae nowin madani*. [Ali Asgar Hagdar. Muhammad Ali Farouqi and the new civil structures. Tehran, 1384.P165] // علی اصغر حقدار. محمد علی فروغی و ساختار های نوین مدنی. تهران، ۱۳۸۴. ۱۶۵ص

Hoseini, 2015 — *Hamze Hoseini Payan name karshenasi Arshad reshte tarih*. Nasionalizm dar andishe ye siyasatvarzane asre Pahlavi aval. (Bar andisheye Mohammad Ali Foroughi.....) // [Hoseini Hamze. Title: Nasionalism In First Pahlavi Poliricians thoughr based on mohamad ali Foroughi, Seyd Hassan taghi Zade, Abdolhossein Teimor Tash, Mokhberolsaltane Hedayt, Ali Asghar Hekmat]. T., 2015. 93 p.

Hoseini, 2015 — *Hoseini Hamze Payannameye karshenasi Arshad reshteye tarih*. [Title: Nasionalism I n First Pahlavi Poliricians thoughr based on mohamad ali Foroughi] // حمزه حسینی. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علی فروغی (.....) بر اندیشه ی (محمد . تهران ۱۳۹۳. ۹۳ص. تاريخ. ناسیونالیسم در اندیشه ی سیاست ورزان عصر پهلوی اول با تکیه تهران، 2015. 93 p.

Kendirbaeva, 1999 — *Kendirbaeva G. We are children of Alash...* The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey, 1999. No 18(1). Pp. 5–36.

Mahdavi, 2007 — *Hosnieh al-Sadat Mahdavi Theses Title: Stady of Mohammad-Ali Forouqi s Practice in the First Pahlavi Period* // حسنیة السادات مهدوی. بررسیه عملکرد سیاسی محمد علی فروغی در دوره پلوی اول. پایان نامه: جهت اخذ درجه // کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی. T., 2007. 134 p.

Moghaddasi, 2020 — *Ahmad Moghaddasi Mohsen Foroughi (1907–1983): thoughts and sustainability in the works of an iranian modernist architect*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mohsen-foroughi-1907-1983-thoughts-and-sustainability-in-the-works-of-an-iranian-modernist-architect/viewer> (дата посещения: 20.08.2023)

Moghimi, 2019 — *Shervin Moghimi* URL: http://www.ipsajournal.ir/article_384_en.html?lang=fa (дата посещения: 20.08.2023)

Nobakht, 2020 — *Mohamad Ali Nobakht*. [Rationality and modernism in the thoughts and works of Mohammed Ali Forugi.]. URL: https://history.bojnourd.iau.ir/article_679746.html?lang=en (дата посещения: 14.08.2023)

Parham, 2015 — *Rouzbeh Parham* док. дисс. Subject: Dichotomy of republic and monarchy in the System of Mohammad Ali Forouqi's thought. Islamic Azad University Kermanshsh Branch // روزبه پرهام. عنوان پایان نامه: دوگانگی جمهوری و سلطنت در نظام فکر و اندیشگی محمد علی فروغ جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی. دانشگاه ازادی. کرمانشاه 1394 ج، 2015. 104 p.

Şafak, 2020 — *Turgay Şafak* URL: <https://www.iramcenter.org/modern-iranin-mimarlarindan-muhammed-ali-furugi-349> (дата посещения: 14.08.2023)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 1, pp. 169–183, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_37_1_169-183

THE ROLE OF ABYLAI IN THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS BETWEEN THE KAZAKHS OF THE MIDDLE ZHUZ AND RUSSIA IN THE 1730s–1750s

Timur Azizbekovich Ryskulov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, senior researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru
*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Ryskulov T., 2024

Abstract. *Introduction.* In the 1730s–1740s, far from the northern borders of the Kazakh Junior and Middle zhuzes, the Kazakh-Russian border exchange trade began, which took place near fortresses, outposts and settlements. Later, with each passing decade, the Kazakh-Russian barter trade expanded, and such fortress cities as Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk and Omsk became major regional trade centers. *Goals and objectives.* To show the main stages of the formation and development of the Kazakh-Russian border exchange trade, based on the materials of the Middle zhuz, as well as highlight the role and contribution of Abylai to these events. *Results.* Abylai, as a Far Eastern ruler, understood that barter with Russian fortresses could bring great economic benefits to the Kazakhs. Thanks to his negotiations with the Orenburg and Siberian authorities, the Kazakhs of the Middle zhuz were allowed to trade in Orenburg, Orsk, Troitsk, Petropavlovsk, Omsk, Semipalatinsk, etc. *Conclusions.* The opening of barter trade at the border fortresses in Orenburg and Siberia created an opportunity for Kazakhs to stably sell cattle products, purchasing industrial and food products in return.

Keywords: Abylai, Middle zhuz, Kazakh-Russian relations, trade, XVIII century, Siberia, Orenburg

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The Kazakh Khanate in the second half of the XV – first half of the XVIII centuries: ethno-political history and foreign policy” (Registration number: BR21882223).

For citation: Ryskulov T.A. The role of Abylai in the establishment and development of trade relations between the Kazakhs of the Middle Zhuz and Russia in the 1730s–1750s. // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 169–183. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_169-183

ОРТА ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫ МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ОРНАУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАННЫҢ РӨЛІ (1730–1750 ЖЖ.)

Тимур Азизбекұлы Рысқұлов^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Рысқұлов Т.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1730–1740 жж. Кіші және орта жүз қазақтарының солтүстік шекарасы бойында, бекіністер, форпостар мен елді-мекендер маңында қазақ-ресей шекарааралық айырбас саудасы бастау алған. Кейінірек, әр онжылдық сайын қазақ-ресейлік айырбас саудасы кеңейе түсіп, Орынбор, Троицк, Петропавловск және Омбы секілді қала-бекіністер ірі аймақтық сауда орталықтарына айналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Орта жүзге қатысты мәліметтер негізінде қазақ-ресейлік шекарааралық айырбас саудасының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін көрсетіп, осы үдерісте Абылай ханның рөлі мен қызметіне талдау жасау. *Нәтижелер.* Көреген басшы ретінде Абылай ресейлік бекіністермен сауда жасау қазақтар үшін көп пайдасын тигізетінін түсінді. Оның Орынборлық және Сібірлік билеушілермен жүргізген келіссөздері арқылы орта жүз қазақтарына Орынбор, Орск, Троицк, Петропавловск, Омбы, Семей, т.б. қалаларда сауда жасауға рұқсат берілді. *Қорытынды.* Орынбор мен Сібір бекіністері маңында айырбас сауданың ашылуы қазақтар үшін тұрақты түрде мал шаруашылығының өнімдерін өткізіп, орнына өндірістік және азық-түлік тауарларын алуға жол ашты.

Түйінді сөздер: Абылай, орта жүз, қазақ-ресей байланыстары, сауда, XVIII ғасыр, Сібір, Орынбор
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XV ғ. 2-жарт. – XVIII ғ. 1-жарт. Қазақ хандығы: этносаяси тарихы мен сыртқы саясаты» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 21882223).

Дәйексөз үшін: Рысқұлов Т.Ә. Орта жүз қазақтары мен Ресей арасындағы сауда қатынастарының орнауы мен дамуындағы Абылай ханның рөлі (1730–1750 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 169–183 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_169-183

РОЛЬ АБЫЛАЯ В УСТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ СРЕДНЕГО ЖУЗА С РОССИЕЙ В 1730–1750-Х ГГ.

Тимур Азизбекович Рыскулов^{1*}

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000, г. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Рыскулов Т.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В 1730–1740-е гг. вдоль северных границ казахских Младшего и Среднего жузов, начинается казахско-российская приграничная меновая торговля, которая проходила близ крепостей, форпостов и слобод. В дальнейшем, с каждым десятилетием, казахско-российская меновая торговля расширялась, а такие города-крепости, как Оренбург, Троицк, Петропавловск и Омск стали крупными региональными торговыми центрами. *Цель и задачи исследования.* Показать основные этапы установления и развития казахско-российской приграничной меновой торговли, на материалах Среднего жуза, а также выделить роль и вклад Абылая в этих событиях. *Результаты.* Абылай, как дальновидный правитель понимал, что меновая торговля с российскими крепостями может принести большие экономические выгоды для казахов. Благодаря его переговорам с Оренбургскими и Сибирскими властями, казахам Среднего жуза было разрешено вести торговлю в Оренбурге, Орске, Троицке, Петропавловске, Омске, Семипалатинске и др. *Выводы.* Открытие меновой торговли при пограничных крепостях в Оренбуржье и Сибири создало возможность для казахов стабильно сбывать скотоводческую продукцию, приобретая взамен промышленные и продовольственные товары.

Ключевые слова: Абылай, Средний жуз, казахско-российские отношения, торговля, XVIII век, Сибирь, Оренбург

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (регистрационный номер: BR 21882223).

Для цитирования: Рыскулов Т.А. Роль Абылая в установлении и развитии торговых отношений казахов Среднего жуза с Россией в 1730–1750-х гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 169–183. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_169-183

Введение

В 30–40-е гг. XVIII века вдоль северных границ Казахского ханства, между казахами и жителями России началась меновая торговля. Основными местами торговли казахов с Россией, стали несколько крупных крепостей – Оренбургская, Троицкая, Петропавловская, Омская, Орская, Ямышевская, Семипалатинская и Усть-Каменогорская. На российский рынок казахи поставляли в большом количестве скот, продукты и изделия из скотоводческого сырья и меха. Основную массу привоза российских товаров составляли хлеб, крупы, ткани, сукна, выделанные кожи и металлические изделия.

В казахско-российской торговле был ряд особенностей: во-первых, торговля носила меновой характер, так как денег в обращении у казахов было очень мало. Много российских торговцев разъезжало по степи при покровительстве казахских владетелей как султан Абылай. Во-вторых, торговля была неэквивалентной: в самое короткое время российские купцы и торговцы, участвуя в «сатовках» при крепостях или выезжая в степь, могли сколотить большое состояние. В-третьих, в казахскую степь поступали товары весьма низкого качества, преимущественно из России и городов Средней Азии.

Материалы и методы

В основу настоящего исследования легли документы нескольких архивов: Архив Внешней политики Российской империи (АВПРИ), из фондов и дел которого нами выбраны документы, относящиеся к переписке высших чиновников Оренбурга и Сибири с Коллегией иностранных дел в Петербурге.

Также в значительной степени мы опирались на документы из Государственного архива Оренбургской области (ГАОрО), в котором собраны обширные тома документов, посвященных взаимоотношениям казахов Младшего и Среднего жузов с Оренбургскими пограничными властями. Кроме того, широкую фактологическую базу дают дела и документы из Государственного исторического архива Омской области, где представлены документы, непосредственно связанные со взаимоотношениями казахов Среднего жуза с Сибирской администрацией, среди которых значительный пласт документов, относится к Абылай хану и его роли в казахско-российских отношениях. Дополнительно, мы использовали документы из классического сборника документов «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках» 1961 г., а также новый сборник архивных документов 2019 г. «Из истории казахско-российских отношений. XVIII век», где содержится много сведений о взаимоотношениях казахов Среднего жуза и Сибирским регионом, а также документы о внешней и внутренней политике Абылая.

Методологическую базу исследования составили, принятые в современных исторических и гуманитарных дисциплинах научные методы и теоретические подходы: дискриптивный, историко-сравнительный, контент-анализ и др.

Обсуждение

При изучении выбранной темы, нами были рассмотрены работы российских дореволюционных авторов, в чьих трудах содержатся очень ценные сведения по интересующему нас аспекту – казахско-русские взаимоотношения на протяжении нескольких веков, включая и приграничную торговлю. Так, здесь можно привести труды Тевкелева А.И. (История Казахстана в русских источниках, 2005), Рычкова П.И. (Рычков, 1772), Палласа П. (Асфендияров С.Д. и проф. Кунте П.А., 1997), Георги И.Г. (Георги, 1799), Фалька И.П. (Фальк, 1824), Левшина А.И. (Левшин, 1996), Андреева И.Г. (Андреев, 1998). К вышеуказанным авторам, следует добавить труды историков середины XIX в., которые в освещении и реконструкции событий прошлого периода, стали применять научные подходы и методы. Это Вельяминов-Зернов В.В. (Вельяминов-Зернов, 1853–1855), Красовский М. (Красовский, 1868), Потанин Г.Н. (Потанин, 2005). Данные работы позволяют понять многоплановый исторический контекст взаимоотношений между Казахстаном и Россией на разных временных этапах.

В казахстанской историографии 1950–1980-х гг. получили хорошую теоретическую разработку общественно-политические, дипломатические, социально-экономические, культурно-хозяйственные и торговые аспекты взаимоотношений между Казахстаном и Россией. Так, в трудах казахстанских историков указанного периода, на основе широкого фактологического материала, показаны этапы развития многоплановых взаимоотношений двух государств. Сюда можно привести труды Аполловой Н.Г., посвященный экономическим и политическим связям Казахстана и России в период XVIII – начале XIX вв. (Аполлова, 1960); Басина В.Я., где рассмотрены торговые связи двух государств в контексте выстраивания двухсторонних отношений (Басин, 1969); Сулейменова Б.С., в котором изучается социально-политические аспекты взаимоотношений Казахстана и России, включая вопросы приграничной торговли (Сулейменов Б.С., 1969). Далее разработка казахско-российских двухсторонних взаимоотношений была продолжена в работах казахстанских историков Сулейменова Б.С. и Басина В.Я. (Сулейменов Б.С., Басин В.Я., 1981), Шоинбаева Т.Ж. (Шоинбаев Т.Ж., 1982), Сулейменова Р.Б. и Моисеев В.А. (Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А., 1982), причем в последнем труде был сделан персональный акцент на личность Абылая, и его вкладе в развитие многосторонних казахско-российских взаимоотношений.

В период конца 1990 – пер. пол. 2000-х гг. издаются работы ряда видных казахстанских историков, посвященные казахско-русским отношениям, на основе новых фактологических данных и с применением новых научных подходов, и свободных от идеологических штампов

и неактуальных на сегодняшний день теоретических концепций. Так, нами выделена работа Касымбаева Ж.К., посвященная вкладу исторических деятелей Казахстана периода XVIII века в укреплении дипломатических отношений с соседними государствами, включая отношения Абылая и России (Касымбаев, 1999). Некоторые аспекты казахско-российской приграничной торговли, освещены в трудах алашского деятеля Кеменгерулы К. (Кеменгерулы, 2005). Взаимоотношения Казахстана и России, включая приграничную торговлю, хорошо разработаны в монографии Абуева К.К., посвященной хану Абылаю (Абуев, 2006). Описание истории повседневности казахско-российского сибирского пограничья в XVIII–XIX вв. подробно дается в коллективной монографии Абдирова М.Ж., Аубакировой Х.А. и др. (Абдиров, Аубакирова и др., 2016). Глубокий анализ многосторонних взаимоотношений казахов Среднего жуза и России в регионе Павлодарского Прииртышья и соседних районов даны в трудах ученого Кабульдинова З.Е. (Кабульдинов, 2018; Кабульдинов, 2019). Наконец, в работе Хафизовой К.Ш., на основе изучения китайских источников, был проведен анализ истории Казахстана XVIII–XIX вв., включая казахско-российские двухсторонние взаимоотношения (Хафизова, 2019).

Результаты

Еще в октябре 1743 г. султан Абылай направил к оренбургской и сибирской администрациям посланцев с письмами, где сообщал о своем желании «жить в смирении и торговать с Россией». Письма султан Абылай направил в Оренбургскую комиссию и к командиру в Тобольске, через своих доверенных людей Кулбач-салтана Ишимганова, Елчибая Бельплатова, Байдулета Косаева и Избасара. Султан Абылай подписал свои письма, как Аблай-Махомет-батырь-султан. В частности, в этих письмах Абылай сообщал о благополучном возвращении в свои кочевья 5 сентября 1743 г. и обещал способствовать тому, чтобы «со своими людьми е. и. в. способствовать и никакого к российскому народу обид и изъяну – не чинить, а быть приятелем» (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 1–5).

Также султан Абылай высказался за мирное разрешение спорных проблем, проявлял готовность «со своею командою к защищению верноподданных народов» и просил разрешить его купцам торговать в Оренбурге и Тобольске на условиях «как и большим ево братьям Абулхаир и Абулмамет-ханом, позволено было в Оренбурхе торговать, проезжая из своей орды особливим своим трактом, от чего-де может быть немалой торг» (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 1–10).

Вот как просьба султана Абылая о разрешении его подвластным казахам вести торг в Оренбурге, была отображена в документах оренбургских властей от 1743 г.: «Аблай, просит, чтоб и ему, как и большим ево братьям Абулхаир и Абулмамет-ханом, позволено было в Оренбурге торговать, проезжая из своей орды особливим своим трактом, от чего-де может быть немалой торг. А с тем-де листом послал он, Аблай-салтан, Юлбарс-салтана, Бекбулатя-батырева сына Елчибая, Кучан-мурзы, брата ево Байдевлета да Избасар, которые-де всегда посылаютца, и оным-де приказано о всем вышеписанном на словах донести, да с ними ж-де послано в презент две лошади». (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 2–2 об.)

Наконец, 16 апреля 1745 г. оренбургский губернатор И.И. Неплюев направил султану Абылаю письмо с приглашением казахов Среднего жуза для торговли в Оренбург: «Что же касается до происхождения торгов, то ныне тем более способности, что здесь в Оренбурге российских купцов и товаров пред протчими годами может быть умножительнее, ис которых некоторые, надеюсь, и в Орскую крепость для того ж поедут, о чем можете вашим киргис-кайсакам и окрест вас живущим народам объявить» (Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках..., 1961: 312–313).

Оренбургские чиновники дали разрешение на ведение приграничной торговли, поскольку в ее развитии были обоюдно заинтересованы как казахская, так и русская стороны. Не в последнюю

очередь, в ней были заинтересованы воинские части, расположенные в районе Оренбургской и Сибирской линий, остро нуждавшиеся в лошадях, которых казахи «имеют довольно» (Казахстан в XV–XVIII веках..., 1969: 133).

В то же время быстро развивавшуюся промышленность России надо было обеспечить сырьем, а конкретно кожами и шерстью. Кроме того, Россия намеревалась частично удовлетворять свои потребности в продуктах питания и предметах охотничьего промысла. Все это также имелось в достаточном количестве в Казахской степи. В свою очередь казахи нуждались в продукции русской промышленности: чугунных, железных и медных котлах, таганах, ковшках, топорах, мотыгах, половниках, косах, серпах, капканах, ведрах, ножницах, стременах, удилах, воронках, гвоздях, замках, посуде, наперстках, пуговицах, листовом железе, прутковом олове, листовой меди и т.п. (Казахстан в XV–XVIII веках..., 1969: 133).

Именно в это время возникают наиболее благоприятные условия для развития казахско-русской торговли, поскольку установившиеся политические связи с Россией вели к усилению и расширению экономических отношений. В свою очередь, казахские аулы, соприкасаясь в процессе кочевок с российскими населенными пунктами, видели экономическую выгоду от развивавшегося торгового обмена.

Важнейшим центром казахско-русской торговли стал город-крепость Оренбург. Еще в 1743 г. у Оренбурга на левобережье Яика для торговли с казахскими и среднеазиатскими купцами был сооружен Меновый двор, который местное казахское население называло «Ак базаром», представлявшим собой четырехугольное кирпичное сооружение. Внутри находились лавки и амбары, где с весны и до поздней осени шла оживленная меновая торговля. Из Средней Азии в город привозили хлопок, шелк, шелковые и хлопчатобумажные халаты, ковры, половики, одеяла, сушеные фрукты, фисташки, кожи, каракулевые мерлушки, тигровые шкуры, седла и уздечки. Казахи торговали крупным рогатым скотом, овцами, лошадьми, верблюдами, козами, шерстью, конским волосом, козьим пухом, кошмами, овчинами и мерлушками. Здесь же российские купцы вели торг хлопчатобумажными материями, бархатом, чаем, сахаром, железом, чугуном, самоварами, медными изделиями, стеклом, фарфором, фаянсом, керосином, деревянными изделиями т.д. Для наблюдения за порядком во время торгов на Оренбургском Меновом дворе ежедневно назначался караул из роты солдат во главе офицером. (Казахстан в XV–XVIII веках..., 1969: 133).

Кстати сказать, рост торговли с казахами стимулировал и развитие текстильной промышленности России.

В письмах к султану Абылаю сибирская губернская канцелярия писала, что купцов в Оренбурге становится больше на торгу, чем в предыдущие года, и поэтому часть из них будет направлена в другие крепости для ведения дел с казахами (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 1–10).

Помимо того, что Абылай обеспечивал ведение казахско-русской пограничной торговли, он также являлся посредником в торговле между Джунгарией и Россией в Оренбурге, предоставляя купеческим караванам сопровождающих лиц.

Так, 2 августа 1748 г. в рапорте от капитана Мякина и поручика Дубецкова к командующему Сибирского драгунского полка майору Я.И. Беклемишеву зафиксировано о движении джунгарского каравана, который сопровождался казахами по поручению султана Абылая в Оренбург: «Прибывшие со степной стороны к Верхчернавскому фарпосту бухарцы нами при приеме чрез толмача Никиту Шумкова спрашиваны. Которые объявили благосклонно. Старшина их Бабаш Иминев, что они владения Галдан-Чирина Цебен Доржи Намжин, команды ноена Азияхана. Следуют они с торгом к Оренбурху в сороки восьми человеках, в том числе киргис-кайсаков двое, которые с ними посланы от Аблай-салтана для препровождения их до Оренбурху». (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 16. Л. 408–408 об., 411–411 об.).

Вместе с тем, ведение меновой приграничной торговли между казахами Среднего жуза и Россией только через Оренбург, а также Орск, ограничивали и сдерживали ее развитие. Так как, для казахов Среднего жуза, проезд в те крепости был весьма затруднителен из-за дальности расстояния, о чем, кстати, говорил и сам Абылай во время переговоров о принятии подданства России, и просил разрешения вести торговлю с его подданными и в сибирских приграничных крепостях. В свою очередь, и Сибирские власти прекрасно понимали, что торговля необходима в первую очередь для самих казаков и крестьян, поскольку основной товар – скот, и особенно лошадей – поставляли только кочевники. Других источников пополнения скота на линии, по мнению Х. Киндермана, не существовало (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 28. Л. 124–126).

Безусловно, что одним из активных сторонников, а фактически инициатором торговли казахов Среднего жуза в Сибири, был влиятельный султан Абылай, который с самого начала руководства им атыгаевской волостью принялся за ведение активной торговой деятельности с жителями ближайших крепостей, форпостов и слобод. В этом была заинтересована и российская сторона: они в большом количестве выменивали у степняков скот и продукцию скотоводства. Пожалуй, после занятия скотоводства, меновая торговля у казахов в то время была второй по важности экономической деятельностью.

Меновая торговля на приграничных рынках приносила определенные дивиденды обеим сторонам, а кроме того, доходы поступали от охраны и обслуживания проезжавших через степь торговых караванов. Об этом свидетельствует донесение *Сибирской губернской канцелярии* от 20 декабря 1743 г. *в адрес Коллегии иностранных дел, где сообщалось о письмах, полученных от султана Аблая, где он выступал приверженцем торговли казахов с Россией*: «Посланцы-де посланные от Аблай-салтана до границы командующего полковника для послования и желают жить в смирении и торговать между Россиею» (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 1–1 об.).

Нередко Абылай лично прикочевывал близко к российской границе на Старошимской линии, изъявляя желание торговать с жителями крепостей и слобод. Так, 10 ноября 1743 г. султан Абылай писал к коменданту Коркиной слободы о желании торговать с ее жителями: «От меня, Аблай-Батыря-султана, от нашей стороны в российскую сторону майору Петру Кирилловичу кланяемся, после поклону эте речи говорить. Которые посланные от него, и тем людям торговатца прикажи хорошенько с радением и скоро назад возвратите, только коротко» (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 12 об. – 13 об.).

Пожелания казахских владетелей в лице султана Абылая соответствовали и интересам царского правительства – закрепить свое политическое и экономическое влияние в Среднем жузе. Поэтому в конце 1743 г. казахам было разрешено вести меновую торговлю на Уйской, а в дальнейшем и на Новой сибирской линии (Шоинбаев, 1982: 73). Позднее география торговли постепенно расширяется и, как указывал Тевкелев А.И. в своих служебных записках, «на торг менять приезжают они (казахи) по большей части на Уилскую линию в Троицкую крепость, в 1744 году построенную, также и в Ямышеве, на Иртыше-реке лежащей, а иногда и в Оренбург» (Служебные и исследовательские материалы..., 2005: 389).

Уже в 1750-е гг. в приграничной зоне Среднего жуза, преимущественно по инициативе султана Абылая, начали функционировать немало меновых дворов в таких крепостях как Петропавловская, Омская, Семипалатинская, и в особенности Троицкая (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней, 1943: 163).

12 июля 1749 г. султан Абылай писал командиру Уйской пограничной линии полковнику П.С. Бахметеву: «Мы, Аблай-салтан, просим в Троицкой крепости лошадьми менять всем товарам кармазинными кафтанами, лисицами черными как в Оренбурге» (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 52. Л. 101–102).

Ответ султану Абылаю был дан 4 марта 1750 г., когда Оренбургский губернатор И.И. Неплюев в своем письме сообщал о разрешении казахскому султану вести свободную

торговлю в Троицкой крепости: «Ваша прозьба, чтоб для Средней орды на Уйской линии в Троицкой крепости торгу быть, о чем предупомянутые ваши люди, будучи у меня, именем Вашим просили понеже оба мы, как выше значит, имеем высочайшее и всемилостивейшее повеление о ваших пользах и о благополучии всего киргис-кайсацкого народа общее старание прилагать. Того ради в силе оных же высочайших указов с ним, г-ном бригадиром Тевкелевым, обще согласно определили по предозначенному Вашему прошению для всей Средней орды по способности в помянутой Троицкой крепости с ныне наступающая вешняго времени свободному торгу быть во всем на таком основании и теми ж товарами, как оной и здесь в Оренбурге производится» (АВПРИ. Ф. 122. 1750 г. Д. 3. Л. 51–52 об.).

Также в мае 1750 г. оренбургский губернатор Неплюев для «распространения коммерции» в Среднем жузе «признали учредить на Уйской линии в Троицкой крепости другой торг и ярмонку и для того с вешнего времени для той Средней орды и азиатских купцов торг и мену тамо позволили всеми товарами и во всем на таком же основании, как оной и в Оренбурге производится» (Из истории Казахстана XVIII в., 1938: 163).

Таким образом, началом торговли казахов с Россией в Троицке можно считать 1750 г. В данную крепость для торга с казахами приезжали купцы из Москвы, Казани, Тулы, Ростова, Ярославля, Воронежа, Курска, Тюмени и других городов, что говорит о большом экономическом значении этой торговли не только для казахов, но и для крупнейших российских торгово-промышленных центров.

Вот что писал по поводу открытия торговли в Троицке А.Левшин: «Сверх безопасности, он (Абылай-авт.) имел ввиду выгоды менового торга с русскими, потому просил открыть оный в Троицкой крепости, представляя, что в Оренбург как ему, так особенно многим его киргиз-казакам, весьма далеко ездить... Исполнение просьбы их обещало пользу не только им, но и правительству русскому, давая возможность удобнее надзирать за Среднею ордою, а потому в 1750 году и открыт меновой торг в Троицке» (Левшин, 1996: 225).

Торговля в Троицкой крепости продолжалась и в последующие годы. Так, 31 октября 1756 г. султан Абылай писал действительному тайному советнику генерал-майору А.И. Тевкелеву о ходе торговли в мирное время: «То правду изволите упоминать, что в Троицкой крепости торг по прошению нашему учрежден, и мы оной производим» (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 1. 1755 г. Д. 4. Л. 555 и об.). Однако, во время военных действий с джунгарами, казахи прекратили вести торговлю в Троицке, о чем сообщал Абылай в письме к оренбургским властям: «Токмо тогда калмыки были в миру и кашкарцы торговые ездили, да и мы, до вас людей своих придавая, посылали. А как калмыки злодействовать начали, то торговые ездить перестали, и мы с ними враждовать стали и попавшихся нам побрали, а достальных чурчутцы захватили; и по причине того кочевье наше удалело. Чего ради в Троицку и торгу не производили. Мир – дело божие, а торг – дело не по охоте ль бывающее, однако оной чинен будет» (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 1. 1755 г. Д. 4. Л. 555 и об.).

Одновременно с открытием пограничной торговли в Оренбурге и Троицке, султан Абылай предпринял успешные действия по открытию казахско-русской меновой торговли в приграничных сибирских крепостях.

Известно, что султан Абылай был инициатором открытия многих так называемых «сатовок» в районе приграничных крепостей на Иртышской линии, для чего отправлял своих подданных на торги. Так, 7 мая 1745 г. султан Абылай писал полковнику Я.С. Павлуцкому о своей готовности отправлять своих подвластных людей на торг в Ямышевскую и Семипалатинскую крепости: «Указом всемилостивой государыни я, Аблай-салтан, со всею волостию, а ис той волости своей в Ямышевскую и в Семиполатскую крепость и с торгами буду посылать» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 1. 1745 г. Д. 7. Л. 6 об. 7). А уже с декабря 1747 г. казахам было разрешено вести меновую торговлю в Ямышевской крепости, после чего отпала необходимость казахам Среднего жуза ездить

торговать в Орскую крепость. Султан Абылай также выразил желание посылать своих людей в Ямышевскую крепость и просил полковника Я. Павлуцкого обеспечить там обмен хлеба (Шоинбаев, 1982: 74).

Вот что писал известный российский исследователь Григорий Потанин о торговле в прииртышских крепостях: «Восточные улусы киргизов достаточно снабжались хлебом из Джунгарии, но чем далее к западу, тем недостаток в хлебе был сильнее, потому что с русскими прежде не было торговли ни на Ишиме, ни на Иртыше. Потому потребность завести торговые сношения с русскими была настоятельна; драгун Донов, бывший в 1747 г. в западных улусах на Ишиме, доносил, что киргизы ни на что так не «жадны», как на муку «аржаную или пшеничную, за одно считают», а «о сукнах только просят: каких хотят лучших лошадей выбирай, и смотреть приводят инородцев и парами, коней же великих и хороших». Киргизы, приехавшие в Иртышские крепости, спрашивали ножей, удил и топоров. Потребность в хлебе, сукне и железе заставила султана Абылая в 1745 г., хлопотать об открытии торговли в Ямышевской крепости: сначала ему было отказано под предлогом, что в крепостях продажного хлеба нет. Однако ж нужда в лошадях для драгунских полков, часто умиравших от сибирской язвы, и в быках для только что заведенной пашни, была так велика, что принудила само же Пограничное начальство хлопотать об открытии торгового в какой-нибудь Иртышской крепости. В том же 1745 году генерал Киндерман разрешил торговлю в Семипалатинской и Ямышевской крепостях...» (Потанин, 2005: 56).

Аналогичная точка зрения высказана и в письме полковника Я. Павлуцкого к султану Абылаю от 15 июня 1748 г., где он обращается к султану с просьбой «чтоб приводили они в Ямышевскую и Семиполатную крепости добрых и достойных лошадей... И желают оных выменивать штап и оберафицеры, паче же российское купечество». Предлагая при этом взамен «юфти, чай, сукна, бобры и кошлоки» (Из истории казахско-российских отношений. XVIII век., 2019: 21).

Затем 4 августа 1748 г. Я. Павлуцкий повторно обращается к султану Абылаю с пожеланием расширить торги на Иртышской линии. Полковник со своей стороны гарантировал безопасность торговли в Ямышевской и Семипалатинской крепостях и высказал заинтересованность в лошадях «хороших великорослых и молодых, и скота, и какия есть товары... которых покупать и менять будут находящееся здесь купечество и обыватели охотно, и к вашей стороне имеют достойныя товары: сукна добрыя и других разборов, кожи красныя, и протчия вещи» (Из истории казахско-российских отношений. XVIII век., 2019: 32).

Между подданными султана Абылая и Россией активная торговля продолжалась и в последующие годы, о чем свидетельствует письмо султана Абылая от 20 июня 1759 г. к командиру Сибирского корпуса бригадиру К.Л. Фраундорфу, где в вопросах торговли султан Абылай говорил о своей открытой приверженности к России, а не к Китаю. При этом он особо подчеркивает, что с Россией торговля идет лучше, чем с другими странами и народами: «А особливо с вашими российскими сатовку имеем, и наиболее к России состоим» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 77. Л. 250 об. – 251).

К примеру, очень подробно описал торговлю на меновом дворе Семипалатинской крепости П.Паллас: «Из Малой Бухарии караваны идут по большей частью из Ташкента, и в настоящее время здесь находится несколько караванов, которые торгуют плохими хлопчатобумажными товарами. Эти люди много грубее и упрямее вежливых бухарцев из Большой Бухары. Собственно, в прежнее время здесь самой выгодной была меновая торговля между киргизами и здешними купцами, так как люди из Средней Орды, живущие по Иртышу, еще очень доверчивы и по дорогой цене покупают всякие здешние домашние вещи, так что купцы, которые не любят далеких путешествий, а ведут торговлю здесь, все же имеют значительный барыш при торговле скотом. К тому же лошади и быки, пригоняемые из Средней Орды, обыкновенно больше и

сильнее. Киргизские овцы здесь частью крупной породы, частью мелкой, калмыцкого отродья. Больше всего их пригоняют из южных улусов. Лошади стоят здесь от 4 до 15–20 рублей, крупный рогатый скот от 2 до 4 рублей, овцы от 30 до 70 копеек за голову» (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997: 216–217).

Кроме того, к концу 1750-х гг. Абылай султану удалось получить от сибирских властей разрешения для казахов Среднего жуза вести меновую торговлю в Петропавловске и Омске.

Так, в 1759 г. по просьбе султана Абылая была начата зимняя торговля в Петропавловской крепости. Казахи, кроме продажи скота и продукции скотоводства, активно продавали здесь соль. Ранее Абылай султан неоднократно просил «чтоб дозволить в крепости Святого Петра киргисцам выменивать муку и крупу», о чем свидетельствует письмо Абылая командиру Уйской военной линии П.А. Родену от 22 октября 1759 г. (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 1. 1755 г. Д. 4. Л. 437–438; Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках, 1961: 602).

В итоге, торговля у Петропавловска была организована в том же 1759 г., и стала быстро набирать обороты. Как пишет в своем труде «Хан Абылай и его время» исследователь Абуев К.К. «Число приезжающих казахов в течение одного летнего месяца в среднем составляло от 500 до 650 человек» Сюда съезжались купцы из Тобольска, Тюмени, Томска, Казани, а также прибывали с караванами бухарские и ташкентские торговцы (Абуев, 2006: 143).

Таким образом, Петропавловск достаточно быстро стал центром не только региональной, но и международной торговли, фундамент которой со стороны казахов заложил султан Абылай. Российская сторона получала от этой торговли большие прибыли и стремилась к стабильным и безопасным отношениям в степи. Вместе с тем, в их планы входило создание не только безопасного рынка, но и полное укрепление их власти на территории той части Казахстана, в которой правил султан Абылай.

Постепенно торговля в этой крупной крепости стала стабильной и регулярной, и практически не прекращалась и в последующие годы. Так, 14 августа 1769 г. султан Абылай обращался к командиру на сибирских пограничных линиях генерал-поручику И.И. Шпрингеру о том, что его люди активно проводят «сатовку»: «Еще прошу из крепости Св. Петра несколько ваших людей с толмачом [прислать] ко мне, с коими я в ту крепость и отпу[щу] моих подвластных на сатовку. И с нынешнего времени со обеих сторон, как с вашей, так и с нашей, шалостей отнюдь чтобы не происходило, и как ваши, равно и наши при сатовках поступали смирно» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 31. Л. 221 и об., 231).

Все промышленные товары продавались казахам в большом количестве. Запрет был наложен лишь на продажу «заповедного» товара: ружей, пороха, свинца, т. е. товара, который потенциально мог быть использован против царских войск. (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 3 об. – 4).

Также для развития торговли российская администрация предусматривала охрану казахских купцов, «чтоб им от кого причиняемо не было каких обид или озлобления» (АВПРИ. Ф. 122. 1743 г. Д. 8. Л. 4), о чем были сделаны соответствующие распоряжения воинским частям. Купцы Средней Азии, особенно хивинцы, стали приезжать в Оренбург с большими партиями товара.

В целом, развитию приграничной российско-казахской торговли способствовало уменьшение нападений на караваны и общему успокоению в степи, «а ныне и того довольно, что от них, как выше упомянуто, противности нет и при торгу во всех им приказаниях так послушными себя оказывали, каковы чаю никогда еще не бывали, а иногда и сами о своих ворах сказывали, которым и наказание чинено, яко же и за протчие дерзости, чим народ довольны казались и тем свидетельствуются, что торг беспрерывно продолжался», доносил И.И. Неплюев в Коллегию иностранных дел (АВПРИ. Ф. 122. 1750 г. Д. 3. Л. 78–86 об.).

Абылай, будучи влиятельным султаном в казахском Среднем жузе, внес существенный вклад в обеспечение и развитие торговли между Россией и государствами Средней Азии.

Так, на территории казахских улусов издавна торговали выходцы из Средней Азии, которых в российских источниках именовали бухарцами. Многие из них оседали в городах Западной Сибири и в приграничных крепостях. Их торговые караваны доходили через казахскую степь до Оренбурга и Троицка, а также до городов Западной Сибири. Ассортимент среднеазиатских товаров составляли ковры, бархат, бахчевые культуры, серебро и золото. Со временем среднеазиатские купцы на постоянной основе стали проживать в различных сибирских городах: Тюмени, Тобольске, Таре и Омске. Они вели торговлю в казахских и джунгарских кочевьях, а также в татарских поселениях российскими товарами. Нередко они стали выполнять дипломатические и разведывательные миссии для российского государства. За услуги, оказанные России, они освобождались от воинской повинности, а также получили право беспопытной торговли. Бухарцы освобождались от суда, за исключением случаев совершения ими на территории Российской империи уголовных преступлений. Со временем бухарцы стали переселяться в Петропавловск, Семипалатинск и Усть-Каменогорск. Выходцы из Средней Азии наряду с торговлей активно занимались пропагандой ислама среди кочевых казахов и оседлых сибирских татар.

Вот как описывал алашский деятель Кошке Кеменгерулы деятельность бухарских купцов в казахской степи: «Торговлю среди казахов осуществляют бухарцы. Их торговые караваны, нагруженные ценными товарами, старались находиться рядом с аулами влиятельных и богатых казахов. Они ежегодно перегоняли в Бухару, Китай, Хиву около 2 миллионов овец, 100 тысяч лошадей (в то время у казахов крупного рогатого скота не было, их они приобрели после бегства торгоутов)» (Кеменгерулы, 2005: 39).

Основной задачей султана Абылая в укреплении и развитии транзитной торговли между Россией и Средней Азией, была охрана торговых путей и караванов, проходивших через земли Среднего жуза. Из переписки Абылая с российскими властями, видно, что он предоставлял проводимых для караванов, осуществлявших обмен товарами между регионами, и проявлял личную инициативу в организации торговых маршрутов и контроле над караванными путями.

К примеру, 4 августа 1748 г. командующему регулярными и иррегулярными войсками на Сибирских пограничных линиях Х. Киндерману сообщили в рапорте «о приеме прибывших из Зенгорской земли бухарцев Бабаши Иминевы с товарищи, в том числе в сороки осьми человеках киргис-кайсаков два человека, при которых было письмо от султана Абылая «о пропуске по фарпостам». Абылай просил пропустить торговый караван до Оренбурга, прикрепив при этом караване двух своих сопровождающих людей» (Из истории казахско-российских отношений. XVIII век., 2019: 25). В том же рапорте говорилось, что эти торговцы, в том числе и из Малой Бухары, имели пропуска от султана Абылая: «И при том тем бухарцам именной реэстр, и данное им от киргис-кайсацкого владельца Абылай-салтана при письме на их диалекте о пропуске по фарпостам» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 16. Л. 406).

Нередко сам правитель Бухарского ханства обращался к Абылаю с просьбой обеспечить безопасность торговых караванов, шедших из их страны до российской границы. Так, 25 мая 1773 г. хан Абылай писал командующему в Петропавловской крепости генерал-майору С.К. Станиславскому о том, что к нему прибыли послы от бухарского хана с просьбой в организации безопасной торговли с Россией: «При сем объявляю, что из Бухарии приехали ко мне посланцы просить сатовки. И для того не изыщется ли кто туда, в Бухарию, ехать из российских купцов, так я дам до тех мест проводатова от себя, ибо меня о том просил бухарской хан. То же, что ежели и ево купцы в Россию с товаром поедут, так бы до российских мест дать мне проводатова ж. И ежели кто из российских купцов сыщется охотники, то меня уведомяте» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 656–658 об.).

Как видно из письма, бухарский правитель просил Абылая организовать для своих купцов торговлю с россиянами. Более того, хан Абылай предлагал услуги для сопровождения российских

купцов в Среднюю Азию. Поскольку, практически до вхождения России в глубь казахских степей и присоединения южного Казахстана, эту транзитную торговлю контролировали казахи во главе с султанами и ханами. В этом плане не было исключением и хан Абылай.

Кроме того, хан Абылай предлагал российским властям посылать русских купцов в Среднюю Азию для ведения там торговли, при этом также гарантируя им личную безопасность и сохранность грузов. Так, 16 июня 1773 г. хан Абылай снова извещал командующего в Петропавловской крепости генерал-майора С.К. Станиславского о предстоящей поездке его поданных в Бухарию и «что ежели из здешних российских купцов кто пожелает для торгу ехать в Бухарию, то б ево уведомить, ибо-де от него в будущем октябре м-це посланы туда будут ево киргисцы. Также-де ежели и из Бухарии купцы будут, то-де он до российских мест даст провожатова» (Из истории казахско-российских отношений. XVIII век., 2019: 286).

Абылай хан контролировал прохождение среднеазиатских караванов через казахскую степь и далее, обеспечивая им безопасность. Более того, он требовал у региональных властей не собирать пошлины с ташкентцев, взывая к пониманию того, что приезд купцов из Средней Азии выгоден прежде всего самой России. Это можно усмотреть из его обращения от 16 февраля 1777 г. в адрес генерал-майора А.Д. Скалона: «О ташкинцах, о коих я прежде вашего пр-ва просил, чтоб их в вашей стороне не обирать пошлиной, потому что они, проезжая из своих мест, препровождаются за моим конвоем чрез киргисские улусы с безопасностью вперед и обратно, которые пропускаются чрез те улусы не для какого лакомства, но единственно к их торгу из усердия к России. О чем ныне прошу, ибо при сатовке в крепости Троицкой и крепости С[вя]того Петра то самое с ними сделано и до меня жалоба дошла. А потому, когда так вперед делано будет, то и те ташкинцы в Россию для торгу чрез мои улусы пропущены не будут» (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 206. Л. 293–294 об.).

При этом, хан Абылай чуть ли не угрожал, что если с ташкентцев будут взиматься пошлины, то и он не пропустит российских купцов через степь. Очевидно, что хан Абылай за охрану караванов и их прохождение получал определенную плату. Очевидно, что хан Абылай выражал готовность предоставить провожатых для бухарских и российских купцов, показывая гибкость в своих торговых отношениях. Эти меры свидетельствуют о стремлении султана разнообразить и расширить торговые связи с регионами за пределами России. Как видим, хан Абылай пытался использовать транзитный характер его территории, стремясь извлечь максимальные выгоды одновременно с двух сторон: от сопровождения бухарцев в Россию и наоборот, и от поездки россиян в Бухару и обратно.

Заключение

Таким образом, благодаря переговорам султана Абылая с пограничными властями Оренбурга и Сибири, казахам Среднего жуза было разрешено вести меновую торговлю (сатовку) вблизи нескольких крупных городов-крепостей: Оренбурге, Орске, Троицке, Петропавловске, Омске, Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Ямышевской крепости и др. В установлении и развитии казахско-российской меновой торговли были заинтересованы обе стороны: приграничные крепости приобретали для своих нужд лошадей, мясной скот, шерсть, жир, соль и др., а казахи, сбывали свою натуральную продукцию, взамен приобретали металлические, промышленные и продовольственные товары, включая муку, сахар, чай и ткани.

Вскоре после начала меновой торговли, к ней активно подключились крупные купцы и торговцы из Нижнего Новгорода, Самары, Москвы, Казани, Тобольска и др. крупных российских торгово-промышленных центров, которые были заинтересованы в приобретении крупных партий продукции казахских кочевых хозяйств. В целом, хотя торговля и была выгодной для обеих сторон, все же, она носила неэквивалентный характер, поскольку казахи, не имея на руках денег, и не ориентируясь в рыночной конъюнктуре, могли вести только меновой торг,

попадая в зависимость от крупных торговцев.

Кроме того, купцы из Средней Азии и Кашгарии, также были заинтересованы в укреплении и расширении торговли в приграничных центрах, в которых они торговали еще в средние века. И здесь хан Абылай также сыграл большую роль, обеспечивая безопасный и беспрепятственный проход торговым караванам среднеазиатских и кашгарских купцов в обе стороны. К тому же, хан Абылай требовал от российских пограничных властей не собирать пошлины с иностранных купцов, т.к. это могло привести к падению роста всей торговли, от которой казахи также имели экономическую выгоду. Ближе к 1770-м гг. хан Абылай выступил с предложением к российским властям обеспечить безопасных проход российским купцам через казахскую степь, направлявшимся торговать в Среднюю Азию.

Sources

AFPRE — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire
SAOR — State Archive of Orenburg Region
SHAOR — State Historical Archive of Omsk Region

Источники

АВПРИ — Архив Внешней политики Российской империи
ГАОрО — Государственный архив Оренбургской области
ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области

References

Abdirov et al., 2016 — *Abdirov M.Zh., Aubakirova H.A., Bizhigitova K.S., Kazhenova G.T.* Sibirskoe kazachestvo i kazahi Stepnogo kraja v XVIII–XIX vv. [Siberian Cossacks and Kazakhs of the Steppe Region in the 18th–19th centuries]. Astana: Sejfullin KazATU, 2016. 323 p. (In Russ.).

Abuev, 2006 — *Abuev K.K.* Han Abylaj i ego vremja [Khan Abylai and his time]. Astana: Elorda, 2006. 304 p. (In Russ.).

Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of Kyrgyz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 1998. 278 p. (In Russ.).

Apollova, 1960 — *Apollova N.G.* Jekonomicheskie i politicheskie svjazi Kazahstana s Rossiej v XVIII – nachale XIX vv. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the 18th – early 19th centuries]. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960. 456 p. (In Russ.).

Basin, 1969 — *Basin V.Ja.* Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossii v pervoj polovine XVIII veka // Kazahstan v XV–XVIII vekah (Voprosy social'no-politicheskoy istorii) [Kazakhstan in the Russian foreign policy system in the first half of the 18th century]. Ed. B.S. Suleimenov. Alma-Ata: Nauka Kazahskoj SSR, 1969. 208 p. (In Russ.).

Falk, 1824 — *Falk I.P.* Polnoe sobranie uchenyh puteshestvij po Rossii, izdavaemoe Imperatorskoju Akademiej Nauk, po predlozheniju ee prezidenta. Zapiski Puteshestvija Akademika Falka [A complete collection of scientific travels around Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its president. Notes on the Travels of Academician Falk]. Saint-Petersburg: Emperor's Academy of Sciences, 1824. Vol. 6. 560 p. (In Russ.).

Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Opisanie vsekh obitajushhih v Rossijskom gosudarstve narodov [Description of all peoples living in the Russian state]. Saint-Petersburg: Emperor's Academy of Sciences, 1799. Vol. 1. 146 p. (In Russ.).

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatija v XVIII–XIX vv. [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th–19th centuries]. Nur-Sultan: KISI at the President of RK, 2019. 480 p. (In Russ.).

Istorija Kazahskoj SSR, 1943 — *Istorija Kazahskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei* [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Alma-Ata: Kazogiz, 1943. 671 p. (In Russ.).

Iz istorii kazahsko-rossijskih otnoshenii, 2019 — *Iz istorii kazahsko-rossijskih otnoshenii. XVIII vek. Sbornik dokumentov* [From the history of Kazakh-Russian relations. XVIII century. Collection of documents]. Ed.: Sirik V.A. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. (In Russ.).

- Iz istorii Kazahstana, 1938 — *Iz istorii Kazahstana XVIII v.* [From the history of Kazakhstan in the 18th century]. Krasnyj arhiv, 1938. No. 2 (87). Pp.129–173. (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2018 — *Kabul'dinov Z.E. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyj dejatel', diplomat i batyr* [Sultanmamet Sultan: statesman, diplomat and warrior]. Almaty: Litera-M, 2018. 304 p. (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2019 — *Kabul'dinov Z.E. Abylaj han* [Abylai Khan] // *Velikie imena Velikoj stepi* [The great names of the Great Steppe]. Sbornik materialov. Almaty: Litera-M, 2019. 640 p. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1999 — *Kasymbaev Zh.K. Gosudarstvennye dejateli Kazahskih hanstv (XVIII v.)* [Statesmen of the Kazakh Khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim, 1999. 288 p. (In Russ.).
- Kazahsko-russkie otnoshenija, 1961 — *Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI–XVIII vekah* [Kazakh-Russian relations in the 16th and 18th centuries]. Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. 742 p. (In Russ.).
- Kazakhstan v XV–XVIII vekah, 1969 — *Kazakhstan v XV–XVIII vekah* (Voprosy social'no-politicheskoj istorii) [Kazakhstan in the XV–XVIII centuries (Issues of socio-political history)]. Sbornik statei. Otv. red. B.S. Suleimenov. Alma-Ata: Nauka, 1969. 203 p. (In Russ.).
- Kemengeruly, 2005 — *Kemengeruly K. Iz istorii kazahov* [From the history of the Kazakhs] // Sbornik sochinenij v treh tomah (sostavitel' D. Kamzabekuly). Almaty: Alash, 2005. 336 p. (In Russ.).
- Krasovskij, 1868 — *Krasovskij M. Oblast' sibirskih kirgizov. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii* [Region of the Siberian Kirghiz. Materials for geography and statistics of Russia]. Part. 1. Saint-Petersburg: Transhel typography, 1868. 429 p. (In Russ.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej* [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisak, hordes and steppes] (pod obshej redakciej akademika M.K. Kozybaeva). Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Potantin, 2005 — *Potantin G.N. Torgovlja u kirgizov* [Trade among the Kyrgyz] // *Izbrannye sochinenija v treh tomah*. Pavlodar: TOO NPO “EKO”, 2005. Vol. 3. 533 p. (In Russ.).
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah, 1997 — *Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah* [The past of Kazakhstan in sources and materials] (pod red. Asfendijarova S.D. i prof. Kunte P.A.). 2 izdanie. Almaty: Kazakhstan, 1997. 380 p. (In Russ.).
- Rychkov, 1772 — *Rychkov P.I. Dnevnye zapiski puteshestvija v kirgiz-kajsackoj stepi v 1771 g.* [Day notes of a trip to the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1771]. Saint-Petersburg: Imperatorskaja Akademija Nauk, 1772. 104 p. (In Russ.).
- Shoinbaev, 1982 — *Shoinbaev T.Zh. Dobrovol'noe vhozhdenie kazahskih zemel' v sostav Rossii* [Voluntary entry of Kazakh lands into Russia]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. 279 p. (In Russ.).
- Sluzhebnye i issledovatel'skie materialy, 2005 — *Sluzhebnye i issledovatel'skie materialy rossijskogo diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i jetnografii Kazahskoj stepi (1731–1759 gg.)* [Official and research materials of the Russian diplomat A.I. Tevkelev on the history and ethnography of the Kazakh steppe] // *Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov*. Vol. III. Almaty: Dajk-press, 2005. 484 p. (In Russ.).
- Sulejmenov, Basin, 1981 — *Sulejmenov B.S., Basin V.Ja. Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX veka* [Kazakhstan as part of Russia in the 18th – early 20th centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 243 p. (In Russ.).
- Sulejmenov, Moiseev, 1988 — *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A. Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnej i vnutrennej politike Ablaja)* [From the history of Kazakhstan in the 18th century (about Ablai's foreign and domestic policies)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).
- Vel'jaminov-Zernov, 1853–1854 — *Vel'jaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestija o kirgiz-kajsakah i snoshenija Rossii so Srednej Aziej so vremen konchiny Abulhair hana (1748–1765)* [Historical news about the Kyrgyz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abulkhair Khan (1748–1765)]. Ufa: Gubernskaya tipografija., 1853–1855. Vol. 1–2. (In Russ.).

Литература

- Абдиров и др., 2016 — *Абдиров М.Ж., Аубакирова Х.А., Бижигитова К.С., Каженова Г.Т. Сибирское казачество и казахи Степного края в XVIII–XIX вв.* Астана: КазАТУ им. Сейфуллина, 2016. 323 с.
- Абуев, 2006 — *Абуев К.К. Хан Абылай и его время.* Астана: Елорда, 2006. 304 с.
- Андреев, 1998 — *Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков.* Алматы: Ғылым, 1998. 278 с.

- Аполлова, 1960 — *Аполлова Н.Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в. Москва: Издательство АН СССР, 1960. 456 с.
- Басин, 1969 — *Басин В.Я.* Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // *Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории)* // Отв. ред. Б.С. Сулейменов. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1969. 208 с.
- Вельяминов-Зернов, 1853–1855 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношения России со Средней Азией со времен кончины Абулхайр хана (1748–1765). Т. 1–2. Уфа: Губернская типография, 1853–1855.
- Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Т. 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1799. 146 с.
- Из истории Казахстана, 1938 — *Из истории Казахстана XVIII в.* Красный архив, 1938. № 2 (87). С. 129–173.
- История Казахской ССР, 1943 — *История Казахской ССР* с древнейших времен до наших дней. Алма-Ата: Казогиз, 1943. 671 с.
- Кабульдинов, 2018 — *Кабульдинов З.Е.* Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 304 с.
- Кабульдинов, 2019 — *Кабульдинов З.Е.* Абылай хан. Великие имена Великой степи. Сборник материалов. Алматы: Литера-М, 2019. 640 с.
- Казахско-русские отношения, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках.* Алма-Ата: АН КазССР, 1961. 742 с.
- Казахстан в XV–XVIII веках, 1969 — *Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории).* Сборник статей. Отв. ред.: Сулейменов Б.С. Алма-Ата: Наука, 1969. 203 с.
- Касымбаев, 1999 — *Касымбаев Ж.К.* Государственные деятели Казахских ханств (XVIII в.). Алматы: Білім, 1999. 288 с.
- Кеменгерулы, 2005 — *Кеменгерулы К.* Из истории казахов. Сборник сочинений в трех томах. Составитель Камзабекулы Д. Алматы: Алаш, 2005. 336 с.
- Красовский, 1868 — *Красовский М.* Область сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России. Санкт-Петербург: Типография Траншеля, 1868. Ч. 1. 429 с.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Потанин, 2005 — *Потанин Г.Н.* Торговля у киргизов. Избранные сочинения в трех томах. Павлодар: ТОО НПО «ЭКО», 2005. Т. 3. 533 с.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997 — *Прошлое Казахстана в источниках и материалах.* Под ред. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. Алматы: Казахстан, 1997. 2-издание. 380 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков П.И.* Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1772. 104 с.
- Сирик, 2019 — *Сирик В.А.* Из истории казахско-русских отношений. XVIII век. Сборник документов. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.
- Служебные и исследовательские материалы — *Служебные и исследовательские материалы* российского дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахской степи (1731–1759 гг.). История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк-пресс, 2005. Том III. 484 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 — *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. Алма-Ата: Наука, 1981. 243 с.
- Сулейменов, Моисеев, 1988 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.
- Фальк, 1824 — *Фальк И.П.* Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскою Академией Наук, по предложению ее президента. Записки Путешествия Академика Фалька. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1824. Т. 6. 560 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
- Шоинбаев, 1982 — *Шоинбаев Т.Ж.* Добровольное вхождение казахских земель в состав России. Алма-Ата: Казахстан, 1982. 279 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 184–201, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_184-201

CAMPAIGNING ACROSS THE STEPPE: THE VITAL ROLE OF THE JUNIOR ZHUZ KAZAKHS IN IMPERIAL RUSSIA'S 1839 KHIVA CAMPAIGN

Seiilkhan Tokbolat¹, Bakhytzhan Dzhursunbayev², Berik Zhubanyshov^{3}*

¹Taraz International innovative institute
 (69b, Zheltoksan Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com

²Taraz Regional University named after Dulati
 (7, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³Kazakh National Women's Teacher Training University
 (99, Aiteke bi str., 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Correspondent author

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2024

© Tokbolat S., Dzhursunbayev, Zhubanyshov B., 2024

Abstract. *Introduction.* The Khiva campaign of 1839–1840 represents a critical chapter in Tsarist Russia's quest for colonial expansion in Central Asia. This study examines the involvement of the Junior Zhuz Kazakhs in supplying crucial baggage animals, specifically camels, for the campaign. The campaign's success was contingent on meticulous planning, strong logistical support, and alliances with local actors. The administration of General V.A. Perovsky brought renewed vigor to Russian military efforts, recognizing the significance of comprehensive strategies and local collaboration. *Goals and objectives.* This research highlights the intricate dynamics of power, agency, and cultural exchange between imperial forces and indigenous communities. By analyzing historical documents, correspondence, and archival records, the study explores the negotiations, incentives, and challenges faced during the collection of camels from diverse Kazakh clans. It reveals both cooperative and resistant behaviors among the Kazakh communities, shedding light on the broader implications of colonialism in the region. *Results.* The findings underscore the importance of logistics and local support in military campaigns, challenging existing historiography. The research illuminates the multifaceted interactions between imperial powers and local populations, offering a comprehensive understanding of the historical

context. This study's insights contribute to a more nuanced comprehension of Russian imperialism, the complexities of territorial expansion, and the marginalized narratives of local communities. *Conclusion.* The Khiva campaign of 1839–1840 serves as a lens through which to explore the intertwined histories of empires and local populations, emphasizing the need for critical examination and recognition of diverse perspectives in historical research.

Keywords: Khiva campaign, Russian Empire, camels, logistics, Kazakhs

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Logistics of Imperial Russian military campaigns in Kazakh steppe and Turkestan region: impact and consequences on Kazakh society” (Registration number AP 19676769)

For citation: Tokbolat S., Dzhursunbayev B., Zhubanyshov B. Campaigning across the steppe: the vital role of the junior zhuz kazakhs in imperial Russia's 1839 khiva campaign // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 184–201. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_184-201

ДАЛА ЖОРЫҒЫ: 1839 ЖЫЛҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХИУА ЖОРЫҒЫНДАҒЫ КІШІ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РӨЛІ

Сейілхан Тоқболатұлы Тоқболат¹, Бахытжан Абсаматұлы Жүрсінбаев²,
Берік Темірханұлы Жұбанышов^{3*}

¹Халықаралық Тараз инновациялық институты
(696-үй, Желтоқсан көш., 080000 Тараз қ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com

²Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(7-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз қ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(99-үй, Айтеке би көш., 050000 Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Тоқболат С.Т., Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1839 жылғы Хиуа жорығы патшалық Ресейдің Орталық Азиядағы жаулаудағы ең маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Зерттеуде Кіші жүз қазақтарының әскери жорыққа қажетті жүк малдарын, атап айтқанда түйелермен жабдықтау мәселесі талдауға алынады. Әскери жорықтың сәтті орындалуы мұқият жоспарлауға, материалдық-техникалық қамтамасыз етуге және жергілікті қазақтармен тығыз қарым-қатынас орнатуға байланысты болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* күрделі билік динамикасы, империялық күштер мен жергілікті қазақтар арасындағы қарым-қатынастың қырларын ашып көрсетеді. Мақалада тарихи құжаттарды, тарихи жазбалар мен мұрағат деректерін талдай отырып, қазақ руларынан түйелерді жинау кезіндегі келіссөздер, ынталандырулар мен қарсыласу мәселелері ашып көрсетіледі.

Қазақ қоғамындағы ынтымақтасушылық, қарсыласу мәселелері ашылып, аймақтағы отаршылдықтың кең ауқымды салдарлары түсіндіріледі. *Нәтижелер.* Ресей империясының әскери жорықтарын ұйымдастыруда жергілікті қазақ халқының қолдауының маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу тарихи контекстті жан-жақты түсінуді ұсына отырып, империялық державалар мен жергілікті халық арасындағы көп қырлы өзара әрекет қырларын ашады. Зерттеу нәтижелері ресейлік империализмді, аумақтық экспансияның күрделілігін және қазақ халқы туралы зерттелмей келген маргиналды нарративтерді кеңінен түсінуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* 1839 жылғы Хиуа жорығын зерттеу Ресей империясы мен жергілікті қазақ руларының өзара қарым-қатынасын терең түсінуге жол ашады.

Түйін сөздер: Хиуа жорығы, Ресей империясы, түйелер, материалдық-техникалық қамтамасыз ету, қазақтар

Алғыс. «Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ресей империясының қазақ даласы мен Түркістан өлкесіне әскери жорықтарының логистикасы: қазақ қоғамына әсері мен салдары» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19676769)».

Дәйексөз үшін: Токболат С.Т., Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т. Дала жорығы: 1839 жылғы Ресей империясының хиуа жорығындағы кіші жүз қазақтарының рөлі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 184–201 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_184-201

ПОХОД ПО СТЕПИ: РОЛЬ КАЗАХОВ МЛАДШЕГО ЖУЗА В ХИВИНСКОМ ПОХОДЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1839 ГОДА

Сейлхан Токболатұлы Токболат¹, Бахытжан Абсаматович Джурсунбаев², Берик Темирханович Жубанышов^{3}*

¹Международный Таразский инновационный институт
(д. 69б, ул. Желтоқсан, 080000 г. Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com

²Таразский региональный университет имени Дулати
(д. 7, ул. Сулейменова, 080000 г. Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 99, ул. Айтеке би, 050000 г. Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Токболат С.Т., Джурсунбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., 2024

Аннотация. *Введение.* Хивинский поход 1839 г. является важнейшим периодом в завоевании царской России в Центральной Азии. В исследовании анализируется вопрос снабжения необходимыми для военного похода вьючными животными, в частности верблюдами казахами Младшего жуза. Успех военного похода был взаимосвязан с тщательным планированием,

материально-техническим обеспечением и установлением тесной связи с местными казахами. *Цель и задачи исследования* подчеркивает сложную динамику власти, разносторонность взаимоотношения между имперскими силами и коренными жителями. Анализируя исторические документы, переписку и архивные записи, статья раскрывает вопросы переговоров, стимулов и проблем, возникшие при сборе верблюдов с казахских родов. Раскрываются вопросы сотрудничества и сопротивления казахского общества, разъясняются обширные последствия колониализма в регионе. *Результаты* показывают значимость поддержки местного казахского народа в военных походах Российской империи. Исследование освещает многогранное взаимодействие между имперскими державами и местным населением, предлагая всестороннее понимание исторического контекста. Результаты исследования способствуют широкому пониманию российского империализма, сложности территориальной экспансии и не изученных маргинальных нарративов о местном казахском народе. *Выводы.* Исследование Хивинского военного похода 1839 года дает возможность глубже изучить взаимосвязь Российской империи и местных казахских родов.

Ключевые слова: Хивинский поход, Российская Империя, верблюды, логистика, казахи

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Логистика военных походов Российской империи, в казахскую степь и Туркестанский край: влияние и последствия для казахского общества» (регистрационный номер: AP19676769)»

Для цитирования: Токболат С.Т., Джурсунбаев Б.А., Жубанышов Б.Т. Поход по степи: роль казахов младшего жуза в хивинском походе Российской империи 1839 года // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 184–201. (На англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_184-201

Introduction

The Khiva campaign of 1839 marked a significant chapter in the history of Tsarist Russia's imperial ambitions and colonial expansion in Central Asia. This military endeavor aimed to assert Russian dominance over the region, particularly targeting the Khiva Khanate. The campaign's primary objective was to subjugate Khiva, disrupt its influence in the region, and secure Russian interests in the Kazakh steppe.

Tsarist Russia's expansion into Central Asia during the 19th century was driven by multiple factors, including geopolitical ambitions, the desire for territorial gains, economic interests, and concerns over border security. The Khiva Khanate, strategically positioned along the lower reaches of the Amudarya River, emerged as a prominent target for Russian expansion due to its lucrative position in the regional trade routes.

The Khiva campaign was not the first attempt by the Russian Empire to bring the Khanate under its influence. The imperial ambitions toward Central Asia date back to the late 18th century, but it was during the 19th century that Russia intensified its efforts to annex these territories. Prior to the 1839 campaign, several military expeditions were launched toward Khiva, but they yielded limited success and were often marred by logistical challenges, hostile terrain, and fierce resistance from the local population.

This military campaign, while not the initial endeavor by the Russian Empire to extend its influence into the Khanate, epitomized the intensified focus on annexing Central Asian territories during the 19th century. Prior military ventures aimed at Khiva had encountered logistical hindrances, challenging landscapes, and formidable local opposition, yielding limited results. Stumm's assertion (1885) underscored the distinctive nature of the Russian campaign, characterized by arduous marches through arid desert expanses, deviating from the norms of conventional European expeditions. Stumm contended that restricting the depiction of these circumstances solely to tactical and strategic narratives

would be inadequate, given the profound influence of geographical, ethnographical, and meteorological conditions.

Likewise, Trench's observation emphasized the pivotal role of camels, suggesting that the expedition's success relied on amassing and sustaining a sufficient number of healthy camels during desert crossings. The vitality and resilience of these pack animals held paramount importance; their potential failure due to inadequate water or excessive strain posed an imminent threat to mission accomplishment (Trench, 1874: 215).

The year 1839 marked a turning point in Russia's approach to Central Asian conquest. The administration of General-Governor V.A. Perovsky, a prominent military leader with experience in the Caucasus, was tasked with executing the Khiva campaign. Perovsky's appointment brought renewed vigor and careful planning to the Russian efforts. The administration recognized the importance of comprehensive military strategies, strong logistical support, and alliances with local actors to achieve its objectives.

One crucial aspect that sets the 1839 Khiva campaign apart from previous endeavors was the notable involvement of the Junior Zhuz (Kishi Zhuz) Kazakhs in supplying the campaign with baggage animals, particularly camels. The vast and arid Central Asian steppes posed significant challenges for any military expedition, and camels emerged as indispensable assets for transporting troops, equipment, and provisions across the inhospitable terrain. The campaign's success hinged on the effective utilization of these animals to ensure the smooth progress of the Russian forces.

The participation of the Junior Zhuz Kazakhs in the campaign was far from coincidental. The Russian administration actively pursued alliances with indigenous clans and their leaders, leveraging their expertise in handling camels, their familiarity with loading and caring for them, as well as their intimate knowledge of the Steppe region. These strategic partnerships were intentionally cultivated to ensure the acquisition of essential resources and robust support for their military endeavors. In the context of the Khiva campaign, the Junior Zhuz Kazakhs assumed a central role by offering crucial logistical aid, notably through the provision of a significant number of camels.

To grasp the depth of Kazakh involvement and their underlying motivations in support of the Russian campaign, a nuanced exploration of historical records is essential. This research endeavors to fill gaps in existing historiography by conducting a comprehensive analysis of the Junior Zhuz Kazakhs' role in the 1839–1840 Khiva campaign, emphasizing their contribution of pack animals and interactions with fellow local Kazakhs. Through a thorough examination of the intricacies within the Khiva campaign and the intricate dynamics between the Russian Empire and the Junior Zhuz Kazakhs, this study aspires to illuminate the intertwined narratives of imperial forces and indigenous communities in 19th-century Central Asia.

The Khiva campaign of 1839–1840 represents a pivotal moment in the history of Russian imperialism in Central Asia. The expedition's success relied on strategic planning, strong logistical support, and crucial alliances with local actors like the Junior Zhuz Kazakhs. As we delve deeper into this historical episode, we gain a better understanding of the complexities of colonial expansion, the agency of local populations.

Materials and Methods

This study employs a historical research methodology with a post-colonial perspective to investigate the role of the Junior Zhuz Kazakhs in the 1839 Khiva campaign and their contribution of baggage animals, especially camels, to the Russian military expedition. The research aims to provide a comprehensive analysis of historical events by integrating primary and secondary sources, historical documents, scholarly works, and archival records.

This study relies on primary sources from Russian officials and military personnel who participated in the Khiva campaign of 1839. These sources include official reports, correspondence, military records,

and memoirs. Letters, official documents, and reports exchanged between military leaders, such as V.A. Perovsky, and their superiors provide insights into the campaign's planning, logistical arrangements, and interactions with local Kazakhs. The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), specifically within the 4th Fund titled "Orenburg Border Commission," preserves critical archival materials. These documents consist of essential correspondences among the Orenburg Governor-General, the head of the Orenburg Border Commission, and leaders of Kazakh clans. Furthermore, this archive offers valuable insights into the engagement of camels from Kazakh communities for the 1839 Khiva expedition, highlighting the logistical aspects and local involvement in this military campaign.

Scholarly works related to the colonial policies of Tsarist Russia in Kazakhstan and Central Asia provide contextual understanding of the Khiva campaign. These secondary sources encompass historical monographs, academic articles, and books focusing on Russian expansion, Central Asian history, and the role of indigenous populations in imperial endeavors.

The analysis is structured around key themes related to the Junior Zhuz Kazakhs' involvement in the Khiva campaign: The study examines the motivations behind Russian efforts to establish alliances with local Kazakh leaders, specifically the Junior Zhuz Kazakhs. Primary and secondary sources are scrutinized to uncover the negotiations, agreements, and diplomatic efforts undertaken by the Russian administration to secure logistical support for the campaign.

Detailed accounts of the logistical challenges faced by the Russian forces in the harsh Kazakh steppe environment are extracted from primary sources. These challenges include the collection and maintenance of camels, supply lines, fortifications, and transportation arrangements. The study dissects how the Russian administration addressed these challenges.

The analysis delves into the vital role of camels as primary transport assets during the campaign. The sources are examined to highlight how camels were utilized for transporting troops, equipment, and provisions, contributing to the success of the military expedition. The significance of camels as a cultural and logistical bridge between Russian forces and local Kazakhs is explored.

The study investigates interactions between the Russian military and the Junior Zhuz Kazakhs, shedding light on the cultural, social, and economic exchanges that occurred during the campaign. Primary sources are scrutinized to ascertain the nature of these interactions, including negotiations, resource sharing, and cultural engagements.

Discussion

The exploration of the logistical and subsistence aspects concerning the Kazakh populace in the context of the Russian Empire's military campaigns remains a relatively underexplored domain within scholarly investigations. The bulk of the available sources has demonstrated inadequacy in delivering the necessary profundity of analysis required to comprehensively evaluate the impact stemming from Russian military logistics and supply mechanisms operating across the vast expanse of the Kazakh steppe during the nineteenth century. Prior scholarly undertakings have primarily focused on the Russian Empire's conquest of the Turkestan region, emphasizing political governance and economic deliberations, while often only tangentially addressing military aspects within a broader tapestry of political narratives.

During the pre-Soviet period, a number of significant literary endeavors sought to elucidate the military endeavors of tsarist Russia within the Kazakh steppes and the Turkestan region. The majority of these works, crafted by Russian colonial officials stationed within the steppe region, some of whom actively participated in specific military exploits, aimed to shed light on these campaigns. M.I. Ivanin (1874) notably enriched the comprehension of these undertakings through his written contributions. Abaza (1902), Maksheev (1890), and Potto (1873) offered partial insights into the military actions, albeit to a limited extent. Furthermore, the works authored by Terent'yev (1906), Venyukov (1877) and

Zakharyin (1901) also grazed the periphery of the military campaigns' facets. Collectively, these works furnish valuable glimpses into the strategic organization and execution of military campaigns during this temporal epoch. However, it is crucial to acknowledge that the predominant literature from this era primarily fixated on matters of conquest, Russian military operations, international relations with Eastern nations, economic dynamics, and ethnographic explorations, thereby leaving the intricate nuances of military campaign logistics inadequately examined.

In the Soviet era, specific works dedicated solely to the logistics of military campaigns of Tsarist Russia in the Kazakh steppes and the Turkestan region were scarce. However, some works did touch upon this issue to some extent. P. Galuzo (1929) delved into the colonial policy of Tsarist Russia in Kazakhstan and Central Asia, shedding light on its impact on Kazakh society. V. Shakhmatov (1940) examined resistance from the Kazakhs, exemplified by Eset Kotibaruly's refusal to hand over baggage animals to the Russian army, indicating protests and resistance within the Kazakh society against the military campaigns. E. Bekmakhnov (1957), N.A. Halfin (1960), and B.S. Suleymenov and V.P. Basin (1981) explored aspects of the colonial policy and its repercussions on the local population. However, these works fell short of comprehensively investigating the role of the Kazakhs in the logistical aspects of Russian military campaigns, as this particular facet did not constitute their primary focus.

In the post-Soviet era, Kazakhstan had the opportunity to study its domestic history from a new perspective, leading to the publication of several voluminous works related to the aggressive policy of Tsarist Russia in the Turkestan region. M. Abdirov (2000), A. Makhaeva (2006) and A. Abdualy (2005), explored military operations and colonization methods of the Russian Empire in the region. These works provided a deeper understanding of the directions and steps of the colonial policy, as well as the problems faced during the liberation movement against it. While these works touched on colonization policy in Kazakhstan and Central Asia, they did not extensively research the Kazakhs' involvement in the logistics of Russian military campaigns, leaving a crucial aspect unaddressed.

Turning our gaze to the anglophone scholarly corpus, Becker's work (2004) comes to the fore, presenting a meticulous analysis of the Russian conquest of Bukhara and Khiva in the 1860s and 1870s. Beyond the conquest, this study probes into the evolving dynamics between Russia and these territories up until their political dissolution in 1924. A central thread in the narrative lies in charting Russia's strategic evolution – from a posture of non-intervention to an augmented engagement as trade and settlement activities gained momentum. This detailed exploration brings forth the nuanced shifts within Russian policy, thereby illuminating the intricate interplay between imperial powers and the indigenous entities within the Central Asian landscape.

Brower's work (2012) extends our understanding by delving into the reverberations of Russian rule across half a century within Central Asia. This exploration delves into the multifaceted influence of authoritarian rule, Russian national interests, and the underpinnings of a civic reform agenda, as inspired by Alexander II's policies. It underscores that this reformist drive was aimed at erecting the edifice of a 'modern' empire unified by imperial citizenship and shared secular culture. Brower adroitly draws upon archival resources to shed light on the tenets of Russian colonialism within Turkestan and its intricate entanglement with the subject populations.

Khalid's contribution (2021), framed within a broad historical sweep, embarks on the exploration of Central Asians' interactions with imperial systems and external forces. Anchored in the nineteenth century and inaugurated by the Russian and Chinese imperial conquests, Khalid's work strives to unearth the essence of the region's historical trajectory within the context of these formative encounters. Fundamental to this inquiry is the assertion that the imperial conquests effectively served as a rupture with the past, engendering a profound remolding of Central Asia's developmental trajectory.

Denis Rodin (2022) departs from convention, as prior analyses predominantly concentrate on economic motives and the objective of curbing Khivan attacks on Russian caravans. However, this study strives to establish a connection between Russia and Britain's activities in 1830s and 1840s Central Asia,

aiming to grasp the global circumstances that influenced the campaign's motives. While the literature offers insights into the winter Khiva expedition, it noticeably lacks detailed information about the logistical aspects of the military campaign and, notably, the Kazakhs' role in this endeavor.

The book "1837: Russia's Quiet Revolution" by P.W. Werth (2021), includes a chapter dedicated to the Khiva expedition and provides insights into the 1839 Khivan campaign, as well as shedding light on the involvement of the Kazakhs in the Russian military endeavor. However, the available information is acknowledged to be incomplete, with the study focusing primarily on the key events of the military campaign.

During the early 1840s, Russia and Britain experienced a period of reconciliation. The Straits Convention of 1841 is highlighted, where Russia made significant territorial concessions in the Caucasus in return for British neutrality in the region. It's worth noting that the provided text appears to discuss the difficulties faced during the Khivan expedition, such as the challenges presented by the harsh weather conditions. The passage describes how camels were affected by the snow and how poorly packed loads and harsh conditions led to significant losses among the animals. The term "camel holocaust" is used to vividly depict the scale of the losses. In summary, the provided text touches on the themes of the Khivan campaign, the challenges faced during the military endeavor, and the differing attitudes towards the care of camels between merchant caravans and military operations. The book appears to encourage a more thoughtful and responsible approach to the well-being of the animals involved in such campaigns.

Among the anglophone scholars' community, A. Morrison (2014a) occupies a notable place due to his insightful investigation of the historical confluence that juxtaposes the British invasion of Afghanistan in 1838 with the Russian winter campaign in Khiva in 1839. Morrison's scrutiny of the military endeavors undertaken by the Russian Empire, along with the consequential decision of the Orenburg general-governor to furnish it with camels, casts illumination on the critical role of logistics in military expeditions. Morrison was the trailblazer in addressing the intricacies of logistical support for Russian military campaigns, thereby accentuating the repercussions of logistical challenges on ensuing military operations. His work stands as a pivotal contribution to comprehending the pivotal significance of logistics in military campaigns, emphatically emphasizing the necessity for further exploration of this facet within the framework of the Russian Empire's military undertakings in the Kazakh steppes and the Turkestan region.

Morrison's another work (2014b), "Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century," is particularly relevant. This article explores the pivotal role of camels in supporting European colonial armies during the 19th century. Focusing on specific instances like the Russian winter expedition to Khiva and the march of the Army of the Indus into Afghanistan in 1839, Morrison investigates how despite technological advancements, colonial armies were reliant on baggage animals for movement. The article illuminates the logistical constraints imposed by camel transport and its implications on military campaigns in Central Asia.

Despite these works, a specific study addressing campaign logistics and the Kazakh perspective is lacking. This literature review exposes a significant research gap, prompting a closer examination of the logistics and food supply arrangements during Russian military campaigns in the Kazakh steppes. By analyzing these logistics challenges and considering the responses of the Kazakh society, this study aims to provide a more comprehensive understanding of historical military campaigns and their implications within the broader context of the Russian Empire's expansion in the region.

Results

The mid-19th century witnessed a pivotal juncture in the trajectory of the Russian Empire, marked by its resolute territorial ambitions within the Kazakh steppes and the Turkestan region. Distinguished for its advanced military technology and strategic acumen, the Tsarist Russian army orchestrated

noteworthy territorial expansions across the Kazakh steppes, thereby consolidating its influence within the southern expanse. While these military endeavors prominently showcased strategic planning, tactical maneuvers, intensive training, and sophisticated weaponry, an understated yet pivotal facet contributing to the success of the Russian Empire's ventures in Central Asia was the scrupulous management of logistics and supply. Indeed, meticulous preparations and unwavering attention to outfitting the armed forces for their demanding and extensive journeys across the sprawling Kazakh steppe emerged as pivotal determinants underpinning the favorable outcomes of these military campaigns.

Illustrating meticulous military strategizing within this paradigm is the winter Khiva campaign of 1839. Drawing on Russian historical sources, the impetus behind the Khiva campaign was two-fold: the emancipation of Russian captives held in Khiva and the unobstructed facilitation of the lucrative caravan trade (Ivanin, 1874: 225).

Delving deeper into the underlying motivations that propelled the winter Khiva campaign, insights gleaned from historical records of the colonial era illuminate the sustained backing provided by the Khiva government to maritime raiders. These raiders, operating systematically, targeted the peaceful Russian fishermen navigating the Caspian Sea and exploited trade caravans, thereby further inflaming the already tense circumstances. It is of particular note that in 1833, the individual in charge of Khiva's customs administration conveyed a directive to merchants hailing from both Russian and Bukhara. This directive explicitly outlined that any caravan choosing to bypass Khiva's established route would inevitably expose itself to the risk of plundering. Within the confines of Khiva itself, merchants contended with capricious surges in duties and taxes, culminating in an artificial inflation of the assessed values of goods, surpassing their true worth (Materialy, 1910: 22–23).

Notably, the Khiva authorities responded with concern upon observing the construction of fortifications such as Emba and Akbulak as envisioned by the colonial administration for their impending spring advancement in 1839. Interestingly, even before the campaign's formal inception, Khiva Khan astutely dispatched an embassy to the Russian Tsar, releasing 80 Russian prisoners as a gesture of goodwill, possibly influenced by Khiva Khan's awareness of Russia's intentions. (Terent'yev, 1906: 144)

On the contrary, the Russian government held lofty ambitions that extended beyond merely liberating Russian prisoners in Khiva and ensuring unobstructed trade routes for their caravans. They also sought to replace the Khiva Khan with a dependable Kazakh sultan (Dahl, 1867: 402). On September 30, V.A. Perovsky submitted a note to K.V. Nesselrode, discussing "political considerations concerning the upcoming occupation of Khiva". Within this note, he elaborated on the concept of deposing the ruler of Khiva, Allakuli Khan, and introducing a new khan who would align with Russia's interests. The suggestion of Inakh, the younger brother of Allakuli Khan, was put forth as a potential candidate (Rodin, 2022: 48). Additionally, as highlighted by Zakhariyn, the appointment of Baymuhamed Aishuakov, the reigning sultan of the western Junior Zhuz, to oversee Khiva was a calculated move aimed at motivating Kazakh involvement in the campaign (Zakhariyn, 1898: 9).

This context serves as a backdrop to the subsequent events. For instance, against this backdrop, Orenburg's General-Governor, Vasily Perovsky, submitted an official petition in February, advocating for a military expedition to Khiva. This proposition underwent meticulous scrutiny within a dedicated committee comprising eminent figures such as Vice-Chancellor Graf Nesselrode, Minister of War Graf Chernyshev (Materialy, 1910: 22–23).

The preparation for the Khiva campaign involved extensive reconnaissance in the Kazakh steppe conducted by the administration of Orenburg. Due to Khiva Khanate's distant location from the Russian border, careful consideration of the routes to be taken was paramount. Two potential routes were under consideration: one along the western side of the Aral Sea, and the other involving the crossing of the Syrdarya and Amudarya rivers on the eastern side of the sea. Initially, the eastern route seemed more promising, as it also entailed the construction of military forts in the lower reaches of the Syrdarya.

Furthermore, preparations for river crossings, including the deployment of ships, were integral to the campaign project. However, the final decision by Perovsky, favored the western route along the Aral Sea. Colonel of the General Staff Berg proposed the construction of temporary fortresses in Donyztau near Usturt, providing the army caravan with a necessary place for rest during the campaign (Ivanin, 1874: 34). Consequently, crossing the western side of the Aral Sea became the preferred route to reach Khiva.

Until the very beginning of the march of the troops from Orenburg, the campaign to Khiva was kept secret. Officially, the detachment was described as accompanying a scientific expedition to the Aral Sea (Dobrosmyslov, 1902: 321). Worth noting is the fact that discussions about an actual scientific expedition involving scientists from the Academy of Sciences were held within the highest circles of the Russian Empire's government, but the proposed departure to the shores of the Aral Sea did not materialize afterall (Feklova, 2014: 395).

Morrison notes that the Khiva campaign of 1839 was a relatively modest military expedition, comprising about 5000 troops comparing to the Britain's campaign against Afghans (Morrison, 2020: 510). Perovsky believed that 3000 soldiers would be sufficient to directly engage in military operations and capture the city of Khiva, with the remaining two thousand troops assigned to safeguard the caravan and the warehouses in the fortresses along the way (Ivanin, 1874: 53). However, the administration of Orenburg expressed concerns about the harsh winter weather and the vast distances of the Kazakh steppe compared to the organizational aspects of the journey. The success of the expedition was not solely dependent on the military prowess of Russia but also on the level of logistical organization. Perovsky anticipated from the outset that weather conditions would significantly impact the campaign. In his report to the Russian Tsar, he emphasized that the success of the military campaign against Khiva khanate rested on accurate assessments and decisions regarding the ways and means of providing soldiers and horses with necessary supplies (Serebrennikov, 1912: 56).

The logistical aspect of military campaigns was crucial for their success, and the Khiva campaign of 1839 was no exception. One of the critical logistical challenges was the collection of baggage animals, particularly camels, to support the Russian army during their arduous journey across the Kazakh steppe. The involvement of local Kazakhs in providing the necessary food and livestock was integral to the campaign's preparations, as the geographical and climatic features of the region demanded their expertise.

Camels, adapted to the Kazakh steppe, played a vital role in supporting the Russian army during their military campaigns. Almost all war-related items were transported on camels, highlighting their importance as a primary mode of transportation. The only exceptions were items such as pontoons, sledges, carts, heavy cannons, and marching churches. Even soldiers were transported on camels in pairs to maintain the strength of the army (Ivanin, 1874: 71). In this case, the success of the Khiva campaign was intricately linked to the utilization of a vast military caravan, with camels playing a pivotal role in transporting essential supplies for the troops. The expedition relied heavily on these hardy animals, with over 10,000 camels being enlisted for this purpose. This achievement stood as a remarkable feat within the context of the steppe region, a point emphasized by the observations of A. Morrison (Morrison, 2020: 96). These camels bore the burden of critical provisions, ranging from sustenance like food and ammunition to essential fodder, ensuring the well-being and nourishment of the troops who embarked on lengthy journeys.

This strategic reliance on camels as a transportation mode extended beyond the Khiva campaign. For instance, the perspective of Alexei Kuropatkin, a colonial official who participated in the Akhal-Teke expedition of 1880–1881, brought further clarity to this approach. Kuropatkin highlighted the inadequacy of conventional horse-mounted wheeled conveyances within the complex operational landscape of the steppe's armed conflict theater. The necessity of frequently provisioning each horse for sustenance resulted in a significant decline in their performance over prolonged distances. Consequently, a well-considered resolution emerged—to exclusively employ camel-based transportation

to meet all logistical needs (Kuropatkin, 1899: 110–111).

Initially, the proposal encompassed the procurement of camels from Kazakh communities at the cost of 150 rubles, alongside the separate hiring of Kazakh camel drivers. However, subsequent deliberations led to the realization that a more economically viable approach would involve the joint hiring of camels and their proficient handlers from the Kazakh communities. This strategic choice stemmed from the drivers' intimate familiarity with the camels' behaviors, thus mitigating the risks of losses during the extensive journey (Serebrennikov, 1912: 248).

The integral significance of baggage animals within military undertakings was intrinsically intertwined with the contributions of the local Kazakh aristocracy. The allegiance exhibited by the Junior Zhuz sultans towards the colonial administration played an indispensable role in procuring pack animals from Kazakh clans and furnishing invaluable insights concerning the intricate routes and potential hazards of the expansive steppe landscape. This collaboration was initiated in August 1838 and sustained for approximately eighteen months, during which Major-General G. F. Gens, heading the Orenburg border commission, oversaw the meticulous process of assembling camels from local Kazakh communities (Ivanin, 1874: 83).

Noteworthy directives were dispatched to the Kazakh sultans of the Junior Zhuz, entrusting them with the task of amassing stipulated quotas of camels from their respective clans, destined for swift transport to Orenburg (Ivanin, 1874: 83). For instance, Sultan B. Aichuvakov, governing the western part of the Junior Horde, assumed an active role under the guidance of the colonial administration. He spearheaded the endeavor to mobilize pack animals from various Kazakh clans, rendering invaluable support and insights into the effective engagement of reticent Kazakh participants. Sultan Baymuhamed Aishuakov, adding to his pivotal responsibilities, made a substantial contribution by directly participating in the Russian campaign. Leading a contingent of 250 Kazakh troops, their activities primarily revolved around crucial functions such as reconnaissance, search operations, and facilitating seamless communications across the extensive stretch of the steppe terrain (Dobrosmyslov, 1902: 329).

The process of amassing camels for the Khiva campaign unfolded as a formidable endeavor, owing to the reluctance displayed by certain Kazakh clans in contributing camels suitable for the demanding expedition. Terent'yev's account illuminates this aspect, asserting that the Kazakhs deliberately presented subpar camels to the Russians. This tactic resulted in numerous camels returning in compromised states, with even the deceased camels being undervalued by the Russian authorities (Terent'yev, 1906: 273–274). This resistance from the Kazakh clans emerged as a formidable impediment to the logistical intricacies of the campaign, underscored by their evident disinclination to fulfill the requisite camel provision.

Particular Kazakh clans, notably the Bayuly, exhibited discontent and evinced reluctance to meet the stipulated quota of camels essential for the Russian campaign. In response, the Orenburg administration adopted a punitive stance, assigning Colonel Zhemchuzhnikov the responsibility of disciplining the Bayuly clan. The Russian military detachment actively pursued the Bayuly Kazakhs, confiscating their camels, and driving the animals through the challenging Mughalzhar mountain range, ultimately restoring them to their original pastures (Ivanin, 1874: 29).

Within the context of his work, Dobrosmyslov offers substantive insights into the issue of Kazakh reluctance concerning the contribution of camels for the Russian campaign. This hesitation compelled the head of the border commission, G.F. Gens, to undertake two separate expeditions into the steppe in an effort to exert pressure on the Kazakh communities for their participation. Furthermore, Dobrosmyslov documents Sultan B. Aichuvakov's remarkable enthusiasm in facilitating the camel collection, while Sultan Shotai Bakhtygereev, overseeing the eastern sector of the Junior Zhuz, seized the opportunity to engage in opportunistic practices, requisitioning camels from those who abstained from offering bribes while sparing those who complied. Despite these extensive endeavors, the Kazakh communities in proximity to Khiva maintained their resolute refusal to furnish any camels

for the campaign (Dobrosmyslov, 1902: 331).

To encourage cooperation and participation from the Kazakh communities, the administration utilized various incentives. Active participation in collecting camels for the military campaigns led to awards such as gold and silver medals for the Kazakh sultans.

In tackling the intricate challenge of procuring camels from diverse Kazakh clans, the Orenburg administration adopted a multifaceted approach. Central to this approach was the engagement of prominent leaders within the Kazakh clans. Through this engagement, incentive measures were extended to these leaders in relation to the livestock sourced from the Kazakh population under their jurisdiction. Of significant note were the coveted gold and silver medals, bestowed upon Kazakh sultans who demonstrated an active involvement in the acquisition of camels for military campaigns. Illustratively, Zhangir, the khan of the Bokei Horde under the suzerainty of the Russian Empire, motivated by such incentives, willingly dispatched a contingent of 1,000 camels to Orenburg for deployment in the military campaign (Ivanin, 1874: 85).

Moreover, the strategy extended beyond material rewards. The administration strategically recognized the value of clemency as a potent tool to motivate Kazakh participation and subdue resistance. Noteworthy contributions from diverse Kazakh clans were met with promises of pardons for past transgressions, tactically designed to encourage voluntary engagement and mitigate any reluctance. This is exemplified in the endeavors of Cornet Aitov from the Orenburg Border Commission. He adeptly persuaded the Junior Zhuz Kazakhs by conveying that proactive involvement in camel collection could potentially absolve their clans from impending legal proceedings for previous wrongdoings. Additionally, an array of awards and incentives were introduced to further bolster Kazakh enthusiasm for active contributions to the camel collection initiative (Ivanin, 1874: 85).

The weightiness of accruing a substantial camel count from the Kazakh clans is underscored by the special recognition bestowed upon pivotal individuals and clans. This recognition manifested in the conferral of gold and silver medals upon eighteen distinguished Kazakhs who played instrumental roles in the ambitious camel collection venture. Moreover, a notable 131 individuals were acknowledged as significant contributors (CSA RK. F. 4. Op. 1. D. 2167. l. 19). Morrison's analysis affirms the paramount importance of the local inhabitants' livestock and indigenous knowledge to the Russian forces. Notably, the significant efforts of the Kazakh sultans, who upheld allegiance to Russia, were crucial. Their contributions were indispensable in facilitating the Khiva expedition, rendering its departure from Orenburg feasible (Morisson, 2014b: 453).

In an attempt to determine the exact number of camels and Kazakhs participating in the Khiva campaign, valuable information can be obtained from the campaign records of Russian officers. The campaign took place from November 14 to 17, 1839, with four military columns setting out for the expedition (Zakharyin, 1901: 23). Particularly, Ivanin provides information into the composition of each column, with Kazakhs being separated among them. The first column comprised 2 companies of battalion No. 2, a hundred Orenburg Cossacks, 2 cannons, 360 Kazakhs, and 1800 camels. The second column consisted of 2 companies of battalion No. 5, 50 Ukrainian Cossacks, 50 Bashkir soldiers, 2 cannons, 400 Kazakhs, and 2,000 camels. The third column included battalion No. 4, a division of Orenburg Cossacks, a hundred Ural Cossacks, 2 cannons, 6 mortars, a mobile church, a hospital, a detachment headquarters, 700 Kazakhs, and 3,600 camels. The fourth column was composed of 2 companies of battalion No. 5, a hundred Bashkirs, 2 cannons, 360 Kazakhs, and 1800 camels (Ivanin, 1874: 92). In addition to these columns, on November 16, a caravan consisting of 2 detachments of the Ural Cossack army and 1,800 camels traveled directly to the Emba fortress from the lower Ural line. While Ivanin indicates that there were 1820 Kazakhs in the caravan, he also mentions that the total number of Kazakhs in the caravan was 2090 (Ivanin, 1874: 208). Discrepancies regarding the number of camels appear in different Russian sources. Terent'yev mentions that 10,400 camels left Orenburg as part of a detachment (Terent'yev, 1906: 183–184). while Zakharyn suggests that there were 12,450 camels

(Zakharyin, 1901: 22). Dahl's letter, on the other hand, indicates 12,000 camels (Dahl, 1867: 404). However, Ivanin offers detailed information on the camels collected from various Kazakh clans in his book "Khiva Campaign." For instance, 1639 camels were collected from the Shekti clan, 1000 from the Jahalbayli clan, 844 from the Kypchak clan, 3002 from the Zhappas clan, 559 from the Kete clan, 2986 from Zhetiru, and 36 from the Karakesek clan. Additionally, 150 camels were allocated for Colonel Geke's detachment, and Khan of the Bokei Horde, Jangir, alone sent 1000 camels to Orenburg. Taking into account camels collected by other village heads, a total of 11,968 camels were ready to leave the Kazakh steppe for Khiva (Ivanin, 1874: 223).

Amidst these challenges, Ivanin's later memoirs provide a notable insight into the potential risks of rebellion or desertion among Kazakh camel drivers participating in the Khiva campaign. A pivotal juncture in this narrative occurs as the advancing caravan reaches the Ak Bulak fortress, transitioning from the Emba fortress. It's at this moment that the Kazakh contingent voices their discontent, flatly refusing to continue alongside the Russian forces. An astounding number—exceeding 300 Kazakhs—demand the opportunity to return to their respective villages, accompanied by their camels. Remarkably, this request surfaces despite the harsh climatic conditions and the considerable snowfall. In a bid to quell this dissent, Russian troops encircle the objectors and wield the threat of gunfire to suppress any potential disobedience. This already tense standoff takes a further somber turn as some of the Kazakhs demonstrate a readiness to sacrifice their lives, fiercely opposing any continuation of the march. Their argument pivots on the inadequacy of the caravans to withstand travel within such frigid surroundings (Ivanin, 1874: 125–126).

Ivanin's meticulously detailed narratives, enriched by the insightful correspondence of Dahl, meticulously chronicle a grim episode where two insurgents among the ranks of Kazakh drivers met their demise through fatal gunshot wounds on the battlefield (Dahl, 1867: 431). This somber account finds further resonance in the records of Zakharyin and Dobrosmyslov, who meticulously document a more harrowing count of three Kazakh individuals becoming subjects of gunfire (Zakharyin, 1901: 63) (Dobrosmyslov, 1902: 332). V. Dal vividly depicts the execution process, narrating that "200 Kazakhs were enveloped by Russian troops; the agitators were isolated, disrobed, blindfolded, and subjected to gunfire." This stringent response effectively suppressed the dissent (Dahl, 1867: 431).

Ivanin ascribes the fractures and disharmony within the Kazakh community to the sway of Khiva's propaganda. He condemns this influence for propagating what he labels as "unbridled Muslim fanaticism" (Ivanin, 1874: 126). Dobrosmyslov introduces a perspective, attributing the unrest among the Kazakhs to the propagation of rumors by Khiva's emissaries. These rumors insinuate that the well-armed Khiva detachment, bolstered by numerous warriors, harbors intentions to directly confront the Russians with an arsenal of 100 guns. These rumors add a layer of complexity to the already tense situation, further escalating the simmering tensions between the Kazakhs and the Khiva Khanate (Dobrosmyslov, 1902: 332).

Despite acknowledging the indispensable role played by the Kazakh drivers, Ivanin's subsequent writings reveal skepticism about their loyalty and reliability. He expresses concerns about their intimate knowledge of camels, proficiency in handling the animals, and familiarity with the steppe terrain. These apprehensions prompt him to question the trustworthiness of the Kazakhs, especially in the face of hostile attacks, necessitating precautionary measures to prevent potential desertion or collaboration with adversarial Kazakh and Khivans. This deep-rooted distrust of the Kazakhs, perceived as "savages" and "Muslim fanatics," proves to have severe repercussions during the crisis that arose in January 1840.

Indeed, Ivanin's concerns find historical support, given the close associations between the Kazakhs of the Junior Zhuz and the Khiva Khanate. An unidentified author within a Russian imperial periodical has underscored persistent and close-knit affiliations between the Kazakh and Khivan populations. This observation further suggests their involvement in apprehending Russian individuals and subsequently engaging in the practice of trading captives to Khiva (Turkestanskiy sbornik, 1877: 117–131).

The challenges posed by the harsh winters and demanding natural environment of the steppe loomed large in the struggles of the Khiva campaign. This endeavor was heavily reliant on camels and drew on the expertise of Kazakh guides and camel drivers for efficient management. Dahl's account casts light on the initial two weeks of the campaign, which proved particularly trying. During this period, nearly a fifth of the camels succumbed to illness, rendering them unusable. Among the 10,400 camels that had embarked on the journey, a mere 8,000 remained fit for service (Dahl, 1867: 411).

These difficulties were emblematic of a broader array of challenges that beset the Khiva campaign, ultimately contributing to its ultimate downfall. Unfavorable weather conditions, persistent assaults by the Khiva army, and the outbreak of debilitating diseases like frostbite, scurvy, and dysentery further compounded the campaign's woes as the marching troops traversed the terrain. As the expedition advanced to the Shoshkakol fortress from Emba, the stark reality became evident: progression was untenable. It was on February 1, 1840, that Perovsky made the decision to retreat to Orenburg. Yet, the return journey was marred by the immense suffering of the camels. Perovsky poignantly conveyed the dire straits, noting that the total count of camels in the entire detachment had dwindled to a mere 2,000 (Trudy Orenburgskoi, 1911: 160). Zakharyin corroborated this grim situation, indicating that only a thousand camels survived out of the initial 10,400 (Zakharyin, 1901: 96). Dahl's correspondence underscored the gravity of the circumstances, underscoring the troops' reliance on the horses of the Cossack troops (Dahl, 1867: 367).

In November 1839, Perovsky engaged in correspondence with General G. Gens, representing the Orenburg Border Commission. Perovsky underscored the imperative for an additional 2,000 camels to facilitate the detachment's efficient transportation. In response, General Major Gens mandated the reclassification of border commission officials—formerly provincial secretaries—into cornets, aligned with Perovsky's request. These newly-designated cornets were assigned the task of assembling camels and camel drivers from Guryev town along the Caspian Sea coast's Nizhneuralsk line. Payment would be settled upon the camels' arrival at the detachment's Chushka-Kul location on the Emba River.

Aitov undertook this mission, initially encountering Kazakh reluctance due to camels collected during the summer. Despite consistent efforts, approximately 560 camels and 90 Kazakh camel drivers were ultimately assembled. By the fifth day of travel, Kazakh discontent became evident, prompted by concerns of inadequate compensation. Doubts about Aitov's commitment to promises led to heightened skepticism. By the eighth day of the journey, tensions escalated, with a Kazakh informant informing Aitov of collective negative sentiments among Kazakhs and perceived threats. Subsequently, Cornet Aitov was kidnapped and transported to Khiva (Trudy Orenburgskoi, 1911: 234).

To address the camel shortage, Perovsky instructed sultan Baymuhamed Aishuakov and F. Bizyanov to requisition camels from local Kazakh villages. Consequently, Cossack troops targeted Kazakh clans' auls, confiscating camels. For instance, Bizyanov's unit ambushed and killed 450 Kazakhs from the Adai clan, seizing their cattle (Terent'yev, 1906: 194).

The survivors of the Khiva campaign finally reached Orenburg in early July 1840. However, the campaign took a heavy toll, and the exact number of Russian soldiers and officers who perished varied in different accounts. According to Ivanin, 1054 soldiers were buried in the field, with more than 600 of them falling ill with scurvy, and many being disabled due to frostbite (Ivanin, 1874: 155). Zakharyin suggested that less than two thousand out of the five thousand soldiers who participated in the campaign returned to Orenburg (Zakharyin, 1901: 130). However, there was no comprehensive reporting on the number of Kazakhs who died during the expedition, as Dobrosmyslov noted in his book, emphasizing that the mortality of the Kazakhs, who numbered around 2000 in the detachment, was not adequately documented (Dobrosmyslov, 1902: 340).

Furthermore, the compelled acquisition of camels for the campaign had negative consequences on the traditional economy of the Kazakhs. The loss of livestock for several years among the Kazakhs was not adequately compensated by the killing of camels during the campaign. This disruption in their

traditional economic activities became evident when, in 1845, the Orenburg Governor-General Obruchev instructed the Orenburg Border Commission to supply 1,000 camels to newly built fortresses along the Yrgyz and Torgai rivers, indicating the scarcity of camels in Kazakh auls (CSA RK. F. 4. Op. 17. D. 2344. l. 1). The Khiva campaign's focus on its conquering objectives had significant implications for the livelihoods of the Kazakh communities, further underscoring the complex and far-reaching impacts of military campaigns on local populations and economies.

The Khiva campaign of 1839 was marked by significant challenges in collecting camels from the Kazakh clans to support the Russian army's logistics. The reluctance of the Kazakhs in providing suitable camels, coupled with harsh winter conditions and resistance from some of the Kazakh camel drivers during the expedition, hindered the campaign's progress. The eventual return to Orenburg was fraught with difficulties, with a large number of camels lost during the campaign.

Conclusion

In conclusion, the research on the Khiva campaign of 1839–1840 and the participation of the Junior Zhuz Kazakhs in supplying baggage animals, particularly camels, has provided valuable insights into the complexities of Russian imperialism in Central Asia. The findings of this study have shed light on the crucial role of logistics and local support in the success of military campaigns during the 19th-century colonial era.

The Khiva campaign represented a significant chapter in Tsarist Russia's efforts to expand its imperial dominion in Central Asia. The administration of Governor-General V.A. Perovsky brought renewed vigor and strategic planning to the Russian military efforts, recognizing the importance of comprehensive military strategies, strong logistical support, and alliances with local actors. The involvement of the Junior Zhuz Kazakhs in supplying camels was not a mere coincidence; rather, it was a deliberate effort by the Russian administration to secure the necessary resources for the military expedition.

The collection of over 10,000 camels from the Kazakh communities was a remarkable logistical feat, enabling the Russian army to traverse the vast and challenging Kazakh steppe and reach Khiva. The participation of local Kazakhs in providing essential supplies showcased the importance of their expertise in navigating the region's geographical and climatic challenges. Despite encountering resistance from some Kazakh clans, the administration's use of incentives and occasional measures of coercion successfully ensured the fulfillment of the necessary camel quota.

The research has underscored the interconnected histories of imperial powers and local populations in Central Asia. The success of the Khiva campaign hinged not only on military might but also on the cooperation and support of the Kazakh communities. By analyzing the campaign through a post-colonial lens, the study has highlighted the power dynamics and cultural implications of colonialism evident in the military expedition.

Furthermore, the research has addressed the gaps in existing historiography regarding the logistics and participation of local populations in the Russian military campaigns. While prior studies have focused on aspects such as colonial policies and territorial gains, the present research has delved into the crucial role of logistics and the agency of the Junior Zhuz Kazakhs in supporting the campaign.

Overall, the findings of this research provide a more comprehensive understanding of the historical events surrounding the Khiva campaign and its implications in the context of Russian imperialism in Central Asia. The study's insights into the complexities of colonial expansion and its impact on local populations enrich our comprehension of the historical dynamics in the region during the 19th century.

As we continue to explore historical episodes with a critical perspective, further research on the logistics of military campaigns and the involvement of local populations promises to unearth previously overlooked aspects of the past. By recognizing the significance of logistics and local support, we gain a deeper appreciation of the challenges and complexities faced by imperial powers in their pursuit of

territorial expansion and dominance. Moreover, acknowledging the agency and contributions of local communities fosters a more inclusive understanding of historical events, ensuring that marginalized narratives are given due recognition. The Khiva campaign of 1839–1840 serves as a poignant reminder of the interconnected histories of empires and local populations, urging us to approach the study of history with a multifaceted and critical perspective.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abaza, 1902 — *Abaza K.K. Voyna s tekinsami* [War with the Tekins]. St. Petersburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1902. 202 p. (In Russ.).
- Abdirov, 2000 — *Abdirov M.Zh. Zavoevanie Kazakhstana tsarskoi Rossiei i bor'ba kazakhskogo naroda za nezavisimost': iz istorii voenno-kazach'ei kolonizatsii kraia v kontse XVI – nachale XX v.* [The Conquest of Kazakhstan by Tsarist Russia and the Struggle of the Kazakh People for Independence: From the History of Military-Cossack Colonization of the Region from the Late 16th to the Early 20th Century]. Astana: Elorda, 2000. 301 p. (In Russ.).
- Abdulaly, 2005 — *Abdulaly A. Vzaimootnosheniya Kazakhstana i Khivinskogo khanstva vo vtoroi polovine XVIII – 60-e gody XIX vv.* [Relations between Kazakhstan and the Khanate of Khiva in the Second Half of the 18th–60s of the 19th Century]. Almaty: Kazakh universiteti, 2005. 334 p. (In Russ.).
- Becker, 2004 — *Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. London: Routledge, 2004. 440 p.
- Bekmakhnov, 1957 — *Bekmakhnov E.B. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii* [Annexation of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1957. 337 p. (In Russ.).
- Brower, 2012 — *Brower D. Turkestan and the Fate of the Russian Empire*. London: Routledge, 2012. 238 p.
- Dahl, 1867 — *Dahl V.I. Pisma k druž'yam iz pokhoda v Khivu* [Letters to Friends from the Campaign to Khiva]. Russkiy arkhiv. Vol. 63. 1867. No. 3. Pp. 402–431.
- Dobrosmyslov, 1902 — *Dobrosmyslov A.I. Turgaiskaya oblast'. Istoricheskiy ocherk* [Turgai region. historical sketch] *Izvestiya Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Vyp. 17. Tver': Tipo-Litografiya N.M. Rodionova, 1902. Pp. 257–524. (In Russ.).
- Feklova, 2014 — *Feklova T.Yu. Podgotovka ekspeditsii k Aral'skomu moryu 1837–1839 gg.: organizatsionnye i finansovye aspekty*. [Preparation of the Expedition to the Aral Sea 1837–1839: Organizational and Financial Aspects]. Rossiyskoye izucheniye Tsentral'noy Azii: istoricheskiye isovremennyye aspekty (k 150-letiyu P.K. Kozlova). Sankt-Peterburg: Politehnika-servis, 2014. Pp. 393–402. (In Russ.).
- Galuzo, 1929 — *Galuzo P.G. Turkestan – koloniya* [Turkestan – Colony: An Essay on the History of Turkestan from Russian Conquest to the 1917 Revolution]. Moscow: Kommunisticheskiy universitet trudyashchikhsya Vostoka imeni I.V.Stalina, 1929. 162 p. (In Russ.).
- Ivanin, 1874 — *Ivanin M.I. Opisanie Zimnego pokhoda v Khivu v 1839–1840 godu* [Description of the Winter Campaign to Khiva in 1839–1840]. St. Petersburg: Obshchestvennaya pol'za, 1874. 268 p. (In Russ.).
- Khalfin, 1960 — *Khalfin N.A. Politika Rossii v Srednei Azii (1857–1868)* [Russia's Policy in Central Asia (1857–1868)]. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1960. 272 p. (In Russ.).
- Khalid, 2021 — *Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton: Princeton University Press, 2021. 576 p.
- Kuropatkin, 1899 — *Kuropatkin A.N. Zavoevanie Turkmenii (Pokhod v Akhal-teke v 1880–1881)* [Conquest of Turkestan (Campaign in Akhal-Teke in 1880–1881)]. St. Petersburg: V. Berezovskiy, 1899. 224 p. (In Russ.).
- Makhaeva, 2006 — *Makhaeva A.Sh. Toyshybek bi zhane onyn zamany* [Toishybek bi and its Times]. Almaty: Bayanzhurek, 2006. 202 p. (In Kaz.).
- Maksheev, 1890 — *Maksheev A.I. Istoricheskii obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizheniya v nego russkikh* [Historical Overview of Turkestan and the Offensive Movement of the Russians into It]. St. Petersburg: Voennaya tipografiya, 1890. 380 p. (In Russ.).

Materialy, 1910 — *Materialy po istoriko-statisticheskomu opisaniyu Orenburgskogo kazach'ego voyska* [Materials for Historical and Statistical Description of the Orenburg Cossack Host]. Vyp.10. Orenburg: Tipo-Litografiya B.A. Breslina, 1910. 472 p. (In Russ.).

Morisson, 2014a — *Morrison A.* Twin Imperial Disasters. The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842. *Journal Modern Asian Studies*. 2014. No. 48(1). Pp. 253–300.

Morisson, 2014b — *Morrison A.* Camels and colonial armies: The logistics of warfare in central Asia in the early 19th century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2014. No. 57(4). Pp. 443–485.

Morrison, 2020 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 640 p.

Potto, 1873 — *Potto V.* O stepnykh pokhodakh [On Steppe Campaigns]. *Voennyi sbornik*. 1873. No. 5. Pp. 30–57. (In Russ.).

Rodin, 2022 — *Rodin D.V.* Khivinskii pokhod V.A. Perovskogo 1839–1840 gg. v kontekste anglo-russkogo sopernichestva v Srednei Azii [V.A. Perovsky's Khiva Campaign of 1839–1840 in the Context of Anglo-Russian Rivalry in Central Asia]. *Zhurnal Frontirnykh Issledovaniy*. 2022. Vol. 7. No. 1 (25). Pp. 34–57. (In Russ.).

Serebrennikov, 1912 — *Serebrennikov A.G.* Sbornik materialov dlya istorii zavoevaniya Turkestanskogo kraia [Collection of Materials for the History of Conquest of Turkestan Territory]. Compiled by Colonel A.G. Serebrennikov. Tashkent: Tipografiya Shtaba Turkestanskogo voyennogo Okruga, Vol. 1. 1912. 262 p. (In Russ.).

Shakhmatov, 1946 — *Shakhmatov V.* Esyet Kotibarov [Esyet Kotibarov]. *Izvestiya Kazakhskogo filiala Akademii Nauk SSSR. Seriya istoricheskaya*, 1946. No. 2(27). Pp. 106–127. (In Russ.).

Stumm, 1885 — *Stumm H.* Russia in Central Asia: Historical Sketch of Russia's Progress in the East Up to 1873, and of the Incidents which Led to the Campaign Against Khiva; with a Description of the Military Districts of the Caucasus, Orenburg, and Turkestan. Translated by J.W. Ozanne and H. Sachs. London: Harrison and Sons, 1885. 360 p.

Suleimenov, Basin, 1981 — *Suleimenov B., Basin V.* Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nach. XX v. [Kazakhstan as Part of Russia from the 18th to the Early 20th Century]. Almaty: Nauka, 1981. 247 p. (In Russ.).

Terent'yev, 1906 — *Terent'yev M.A.* Istoriya zavoevaniya Sredney Azii [History of the Conquest of Central Asia]. Vol. 1. St. Petersburg: Tip. V.V. Komarova, 1906. 510 p. (In Russ.).

Trench, 1874 — *Trench F.C.* The Russian Campaign against Khiva, in 1873. Royal United Services Institution. *Journal*. 1874. No. 18(77). Pp. 212–226.

Trudy Orenburgskoi, 1911 — *Trudy Orenburgskoy Uchyonoy Arkhivnoy Komissii* [Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission]. Vol. 23. Archival Scientific Commission. Orenburg: Karimov, Khusainov i Ko, 1911. 321 p. (In Russ.).

Turkestanskiy sbornik, 1877 — *Turkestanskiy sbornik*. Bedstviya plennykh russkikh u Khivintsev [Calamities of Russian Prisoners among the Khivans]. St. Petersburg: Tip. V.S. Balashina, 1877. Vol. 149. Pp. 117–131. (In Russ.).

Venyukov, 1877 — *Venyukov M.I.* Postupatel'noe dvizhenie Rossii v Srednei Azii [Progressive Movement of Russia in Central Asia]. *Sbornik gosudarstvennykh znaniy*. Vol. 3. St. Petersburg: tip. V. Bezobrazova i K., 1877. Pp. 58–106. (In Russ.).

Werth, 2021 — *Werth P.W.* 1837: Russia's Quiet Revolution. Oxford: Oxford University Press, 2021. 240 p.

Zakharyin, 1901 — *Zakharyin I.N.* Graf V.A. Perovskii i ego zimnii pokhod v Khivu v 2 ch. [Count V.A. Perovsky and His Winter Campaign to Khiva]. St. Petersburg: Tipographia P.P. Soykina, 1901. 206 p. (In Russ.).

Список литературы

Абаза, 1902 — *Абаза К.К.* Война с текинцами. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. 202 с.

Абдиров, 2000 — *Абдиров М.Ж.* Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость: из истории военно-казахской колонизации края в конце XVI – начале XX веков. Астана: Елорда, 2000. 301 с.

Абдуалы, 2005 — *Абдуалы А.* Взаимоотношения Казахстана и Хивинского ханства во второй половине XVIII – 60-е годы XIX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2005. 334 с.

Бекмаханов, 1957 — *Бекмаханов Е.Б.* Присоединение Казахстана к России. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. 337 с.

Венюков, 1877 — *Венюков М.* Поступательное движение России в Средней Азии // Сборник государственных знаний. Т. 3. СПб.: Тип. В. Безобразова, 1877. С. 58–106.

Галузо, 1929 — *Галузо П.Г.* Туркестан – колония: (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до

- революции 1917 года). М.: Коммунистический университет трудящихся Востока им. И.В. Сталина, 1929. 162 с.
- Даль. 1867 — *Даль В.И.* Письма к друзьям из похода в Хиву // Русский архив. 1867. Т. 63. № 3. С. 247–262.
- Добросмыслов, 1902 — *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Выпуск 17. Тверь: Типо-Литография Н.М. Родионова, 1902. С. 257–524.
- Захарьин, 1901 — *Захарьин (Якунин) И.Н.* Граф В.А. Перовский и его зимний поход в Хиву. СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1901. 206 с.
- Иванин, 1874 — *Иванин М.И.* Описание Зимнего похода в Хиву в 1839–1840 году. СПб.: Общественная польза, 1874. 268 с.
- Куропаткин, 1899 — *Куропаткин А.Н.* Завоевание Туркмении (Поход в Ахал-теке в 1880–1881 гг.): С очерком воен. действий в Средней Азии с 1839 по 1876 г. СПб.: В. Резовский, 1899. 224 с.
- Макшеев, 1890 — *Макшеев А.И.* Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб.: Военная типография, 1890. 380 с.
- Материалы, 1910 — *Материалы* по историко-статистическому описанию Оренбургского казачьего войска. Вып. 10. Оренбург: Типо-Литография Б.А. Бреслина, 1910. 472 с.
- Махаева, 2006 — *Махаева А.Ш.* Тойшыбек би және оның заманы. Алматы: Баянжүрек, 2006. 202 б.
- Потто, 1873 — *Потто В.* О степных походах // Военный сборник. 1873. № 5. С. 30–57.
- Родин, 2022 — *Родин Д.В.* Хивинский поход ВА Перовского 1839–1840 гг. в контексте англо-русского соперничества в Средней Азии // Журнал Фронтирных Исследований. Т. 7. № 1(25). 2022. С. 34–57.
- Серебренников, 1912 — Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края / Сост. полк. *А.Г. Серебренников.* Ташкент: Типография Штаба Туркестанского военного Округа, 1912. Т. 1. 262 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 — *Сулейменов Б., Басин В.* Казахстан в составе России в XVIII – нач. XX в. Алматы: Наука, 1981. 247 с.
- Терентьев, 1906 — *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. Т. 1. СПб.: Типография В.В. Комарова, 1906. 510 с.
- Труды Оренбургской, 1911 — *Труды Оренбургской* Ученой Архивной Комиссии. Выпуск XXIII / Архивная Ученая Комиссия. Оренбург: Каримов, Хусаинов и Ко, 1911. 321 с.
- Туркестанский сборник, 1877 — *Туркестанский сборник.* Бедствия пленных русских у хивинцев. СПб.: Тип. В.С. Балашина, 1877. Т. 149. С. 117–131.
- Феклова, 2014 — *Феклова, Т.Ю.* Подготовка экспедиции к Аральскому морю 1837–1839 гг.: организационные и финансовые аспекты // Российское изучение Центральной Азии: исторические и современные аспекты (к 150-летию П.К. Козлова). СПб.: Политехника-сервис, 2014. С. 393–402.
- Халфин, 1960 — *Халфин Н.А.* Политика России в Средней Азии (1857–1868). М.: Издательство восточной литературы, 1960. 272 с.
- Шахматов, 1946 — *Шахматов В.* Есет Котибаров // Известия Казахского филиала Академии Наук СССР. Серия историческая. № 2(27). 1946. С. 106–127.
- Becker, 2004 — *Becker S.* Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. London: Routledge, 2004. 440 p.
- Brower, 2012 — *Brower D.* Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London: Routledge, 2012. 238 p.
- Khalid, 2021 — *Khalid A.* Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2021. 576 p.
- Morisson, 2014a — *Morrison A.* Twin Imperial Disasters. The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842. Journal Modern Asian Studies. 2014. No. 48(1). Pp. 253–300.
- Morisson, 2014b — *Morrison A.* Camels and colonial armies: The logistics of warfare in central Asia in the early 19th century. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2014. No. 57(4). Pp. 443–485.
- Morrison, 2020 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 640 p.
- Stumm, 1885 — *Stumm H.* Russia in Central Asia: Historical Sketch of Russia's Progress in the East Up to 1873, and of the Incidents which Led to the Campaign Against Khiva; with a Description of the Military Districts of the Caucasus, Orenburg, and Turkestan. Translated by J.W. Ozanne and H. Sachs. London: Harrison and Sons, 1885. 360 p.
- Trench, 1874 — *Trench F.C.* The Russian Campaign against Khiva, in 1873. Royal United Services Institution. Journal. No. 18(77). 1874. Pp. 212–226.
- Werth, 2021 — *Werth P.W.* 1837: Russia's Quiet Revolution. Oxford: Oxford University Press, 2021. 240 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 202–217, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_202-217

KAZAKH-JUNGAR DIPLOMATIC, DYNASTY AND TRADE RELATIONS

Yerzhan M. Toraigyrov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, leading researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Toraigyrov Y.M., 2024

Annotation. *Introduction.* In the 18th century, Central Asia witnessed not only military clashes, but also complex diplomatic, dynastic and trade relations between Kazakhstan and Jungaria. This period of history represents the rapid political and social development of the region. Based on archival documents, the study is aimed at revealing key aspects of Kazakh-Jungar relations and their reflection in modern historiography. *Goal and tasks.* The purpose of the work is to gain a deeper understanding of the historical landscape of the 18th century in Central Asia through the analysis of diplomatic, dynastic and trade relations between the Kazakhs and Jungars. Emphasis is placed on understudied aspects of history, particularly the interwar period, with the aim of expanding contemporary historiography. *Results.* The results of the study highlight the complex nature of the interaction between the Kazakhs and the Jungars in the 18th century, including not only military clashes, but also diplomatic and trade ties. In the process of forming diplomatic ties, the practice of concluding marriages between representatives of different dynasties was often used. Such alliances were aimed at strengthening political and social ties, creating the basis for future coexistence. Dynastic marriages could serve as a means of strengthening power and legitimacy among the ruling houses of both sides. The offspring of such marriages could unite various communities under a single rule, which strengthened the position of the ruling elites. Trade relations in the 18th century also became another way of mutually beneficial coexistence. *Conclusion.* The need to further expand and complement the history of Kazakh-Jungar relations through an in-depth analysis of intercultural interaction and the study of linguistic aspects is noted.

Keywords: Kazakh-dzungar relations, diplomacy, dynastic marriages, trade, Kazakh Khanate

Acknowledgments: The article was prepared as part of the implementation of the scientific project of the RSE on the REM «Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi» on the topic: «The Kazakh Khanate in the second half of the XV – first half of the XVIII centuries: ethnopolitical history and foreign policy» (Registration number: BR21882223).

For citation: Toraigyrov Y.M. Kazakh-Jungar diplomatic, dynasty and trade relations // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 202–217. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_202-217

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ, ӘУЛЕТТІК ЖӘНЕ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ

Торайғыров Ержан Мұратұлы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

(Шевченко көшесі 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, институтының жетекші ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Торайғыров Е.М., 2024

Андатпа. *Kіріспе.* XVIII ғасырда Орта Азия тек әскери қақтығыстар ғана емес, Қазақстан мен Жоңғария арасындағы күрделі дипломатиялық, хандық және сауда қатынастарының куәсі болды. Тарихтың бұл кезеңі аймақтың қарқынды саяси және әлеуметтік дамуын көрсетеді. Зерттеу мұрағат құжаттарына сүйене отырып, қазақ-жоңғар қарым-қатынасының негізгі аспектілерін ашып, олардың қазіргі тарихнамадағы көрінісін көздейді. *Мақсаты мен міндеттері.* Жұмыстың мақсаты – қазақтар мен жоңғарлар арасындағы дипломатиялық, хандық және сауда қатынастарын талдау арқылы XVIII ғасырдағы Орталық Азияның тарихи көрінісін тереңірек түсіну. Қазіргі тарихнаманы кеңейту мақсатында тарихтың зерттелмеген аспектілеріне, әсіресе соғыс аралық кезеңге баса назар аударылады. *Материалдар мен тәсілдер.* Мұрағат қорларын, соның ішінде Ресей империясының Сыртқы саясат мұрағаты мен Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатын пайдалана отырып, зерттеу дипломатиялық күш-жігерді, әулеттік некелерді және халықтар арасындағы сауда-саттық қарым-қатынастарын жарықтандырады. Әдіснамалық көзқарасқа XVIII ғасырдағы қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қарым-қатынастардағы жүйелік заңдылықтарды ашатын тарихи-салыстырмалы және тарихи-жүйелік әдістер жатады. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері 18 ғасырдағы қазақтар мен жоңғарлардың өзара әрекетінің күрделі сипатын, оның ішінде тек әскери қақтығыстарды ғана емес, сонымен қатар дипломатиялық және сауда байланыстарын көрсетеді. Дипломатиялық байланыстарды қалыптастыру барысында әртүрлі әулет өкілдерінің неке қию тәжірибесі жиі қолданылды. Мұндай одақтар саяси және әлеуметтік байланыстарды нығайтуға, болашақта бірге өмір сүруге негіз жасауға бағытталған болатын. Әулеттік неке екі жақтың билеушілері арасында билік пен заңдылықты нығайту құралы бола алады. Мұндай некелердің ұрпақтары әртүрлі қауымдарды бір ережеге біріктіріп, билеуші элитаның позициясын нығайта алды. 18 ғасырдағы сауда қатынастары да өзара тиімді қатар өмір сүрудің тағы бір тәсілі болды. *Қорытынды.* Мәдениетаралық өзара әрекеттестікке терең талдау жасау және тілдік аспектілерді зерттеу арқылы қазақ-жоңғар қарым-қатынасының тарихын одан әрі кеңейту және толықтыру қажеттілігі атап өтілді.

Түйін сөздер: Қазақ-жоңғар қарым-қатынасы, дипломатия, хандық неке, сауда, Қазақ хандығы

Алғыс: Мақала «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» ШЖҚ РМК ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде «XV ғасырдың екінші жартысы - XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» тақырыбындағы ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (ИРН BR21882223).

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М. Қазақ-жоңғар дипломатиялық, әулеттік және сауда қатынастары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 202–217 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_202-217

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ, ДИНАСТИЙНЫЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Торайғыров Ержан Муратович^{1}*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Торайғыров Е.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В XVIII веке Центральная Азия стала свидетельницей не только военных столкновений, но и сложных дипломатических, династических и торговых отношений между Казахстаном и Джунгарией. Этот период истории олицетворяет бурное политическое и социальное развитие региона. На основе архивных документов исследование направлено на раскрытие ключевых аспектов казахско-джунгарских отношений и их отражения в современной историографии. *Цель и задачи.* Целью работы является более глубокое понимание исторического ландшафта XVIII века в Центральной Азии через анализ дипломатических, династических и торговых отношений между казахами и джунгарами. Акцент делается на малоизученных аспектах истории, в частности, в межвоенный период, с целью расширения современной историографии. *Результаты.* Результаты исследования подчеркивают сложный характер взаимодействия между казахами и джунгарами в XVIII веке, включая не только военные столкновения, но и дипломатические и торговые связи. В процессе формирования дипломатических связей нередко применялась практика заключения браков между представителями различных династий. Такие союзы были направлены на укрепление политических и социальных связей, создавая основу для будущего сосуществования. Династические браки могли служить средством укрепления власти и легитимности у правящих домов обеих сторон. Потомство от таких браков могло объединять различные общности под единым правлением, что укрепляло позиции правящих элит. Торговые отношения в XVIII веке также стали ещё одним способом взаимовыгодного сосуществования. *Заключение.* Отмечается необходимость дальнейшего расширения и дополнения истории казахско-джунгарских отношений через углубленный анализ межкультурного взаимодействия и изучение языковых аспектов.

Ключевые слова: Казахско-джунгарские отношения, дипломатия, династические браки, торговля, Казахское ханство

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» на тему: «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (регистрационный номер: BR21882223).

Для цитирования: Торайғыров Е.М. Казахско-джунгарские дипломатические, династические и торговые отношения // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» 2024. Т. 11. № 1. С. 202–217. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_202-217

Введение

В XVIII веке, в эпоху бурного политического и социального развития в Центральной Азии, Казахстан и Джунгария превратились в арену не только военных столкновений, но и сложных взаимоотношений, простирающихся от рутинной дипломатии до династических связей и торговых договоров. Этот период оказался насыщенным не только борьбой за контроль над стратегическими территориями, городами и ресурсами, но и поиском сбалансированных решений через дипломатические усилия. Эта череда дипломатических усилий отражает сложную природу отношений между казахами и джунгарами, исследование которых позволяет более глубоко понять исторический ландшафт этого периода. В настоящей статье мы обращаем внимание на ключевые стороны казахско-джунгарских дипломатических, династических и торговых отношений, рассматривая их в контексте того времени и выявляя их отражение в современной историографии.

Актуальность темы проявляется в нескольких аспектах, которые оправдывают необходимость её изучения и исследования: во-первых, предоставляется возможным более глубоко понять малоизученные аспекты истории Центральной Азии в XVIII веке. Во-вторых, введение в оборот архивных документов могут пролить свет на многие эпизоды, ранее остающиеся в тени. В-третьих, внесение новых данных и интерпретаций казахско-джунгарских отношений может обогатить современную историографию и дать новые ключи для понимания их взаимодействия в XVIII веке. Большинство работ, посвященных казахско-джунгарским отношениям основной упор делают на освещении военных событий, оставляя значительный пробел в анализе межвоенного периода. Считаем, что изучение династических связей, торговых и прочих мирных обменов между казахами и джунгарами поможет более полно осознать процессы формирования национальной и культурной идентичности, что и является нашей целью.

Объектом исследования стало взаимодействие между казахами и джунгарами в XVIII веке, предметом – дипломатические, династические и торговые отношения между кочевыми народами (отношения между казахами и волжскими калмыками не входит в рамки нашей проблематики). Выносятся на научное рассмотрение гипотеза о том, что мирное сосуществование казахов и джунгар занимало не меньше исторического времени в истории, чем военные и трагические события.

Материалы и методы

В ходе исследования применялись материалы архивных фондов, среди которых необходимо выделить следующие: Архив внешней политики Российской империи, фонд 113 «Зюнгорские дела». Этот фонд содержит рапорты Сибирской губернской канцелярии, описывающие этапы мирного сосуществования между казахами и джунгарами. Кроме того, документы рассказывают об освобождении султана Аблая и направлении Галдан-Цереном мирного посольства, а также о различных контактах между этими народами. Рапорты командующих Сибирскими линиями добавляют важные детали об обмене пленными и торговле, раскрывая экономические аспекты отношений. Другой фонд этого архива - фонд 122 «Киргиз-кайсацкие дела» дает сведения о династических браках и практике выдачи дочерей Галдан-Цереном замуж за казахских правителей. Здесь также содержатся данные о подарках со стороны джунгар, что раскрывает дипломатические тонкости взаимоотношений.

Государственный архив Оренбургской области, фонд 3 «Оренбургская губернская канцелярия» содержит информацию о сватовстве Абулхаира к Цэван-Доржи, а также об экономических контактах, в частности о продаже казахам муки и хлеба джунгарами.

В фонде 1 «Военно-походная канцелярия Главного командира Сибирского корпуса» Архива Омской области можно найти материалы о периоде после смерти Галдан-Церена и установлении спокойной обстановки на казахско-джунгарской границе.

Отметим также, что не потерял свою актуальность и сборник документов «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках».

Для объективного исследования темы казахско-джунгарских дипломатических, династических и торговых отношений в XVIII веке применялись разносторонние методы, направленные на выделение ключевых аспектов исторического контекста этого периода. Основными методологическими подходами, использованными в данном исследовании, являются историко-сравнительный и историко-системный методы. Историко-сравнительный метод был важным инструментом для анализа разнообразных источников, охватывающих дипломатические, династические и торговые взаимоотношения Казахстана и Джунгарии в XVIII веке. Этот метод позволил выявить изменения в политической жизни и экономических отношениях между этими народами, выделяя особенности данного периода. Применение историко-сравнительного метода позволило выявить динамику событий и сопоставить их с предшествующими и последующими эпизодами многолетней войны. Историко-системный метод был нацелен на комплексное изучение исторических источников с учетом их взаимосвязей. В контексте данной темы, анализируя не только отдельные события и личности, но и дипломатические факторы, династические связи, этот метод позволил выявить системные закономерности в структуре отношений между казахами и джунгарами в XVIII веке. Рассмотрение политических, социальных и экономических факторов в контексте их взаимодействия предоставило глубокое понимание сложной динамики развития отношений между этими двумя народами в исследуемый период.

Обсуждение

В настоящее время только предпринимаются попытки изучения мирных, дружеских отношений между казахами и джунгарами. К сожалению, нет обобщающих исследований, которые бы представили историю казахско-джунгарских отношений в полном объеме, учитывая все стороны этого сложного и многогранного процесса складывания взаимоотношений. Тем, не менее, имеющиеся на сегодняшний день наработки позволяют нам оценить уровень таких отношений и определить основные направления для дальнейших научных изысканий.

Одним из первых авторов, осветившим казахско-джунгарские отношения стал немецкий ученый Г.Ф. Миллер (Миллер, 1941). Кроме него, отметим представителей так называемого академического направления дореволюционной историографии – П.С. Палласа (Паллас, 1809), А.И. Левшина (Левшин, 1996), Я.П. Гавердовского (Гавердовский, 2007) и других. Среди представителей практического направления выделим официальных лиц, т.е. чиновников разного рода деятельности - П. И. Рычкова (Рычков, 1896), И. Г. Андреева (Андреев, 1998) и других. Данные работы освещают в основном военно-политические события, и материалов, касающихся мирных, экономических и торговых взаимоотношений казахов и джунгар, практически нет. Эпизодическая информация о вольном положении пленных калмыков в казахской степи встречается в работе капитана И. Г. Андреева (Андреев, 1998).

Наиболее ранние сведения о мирных казахско-джунгарских отношениях мы находим в работе Г. Потанина (Потанин, 1868). Известный знаток казахской истории не только указывал на состоянии торговли, маршруты перевозок товаров, но и заметил определенную закономерность, отмечая, что торговля активизируется, как правило, в периоды казахско-джунгарского перемирия. Предположение о наличии дружественных отношений казахов и джунгар высказал в своем труде Ю. Лыткин (Лыткин, 1861).

В советское время на наличие торговых связей двух народов обращает внимание С.В. Бахрушин (Бахрушин, 1959). По мнению автора, скотоводческое хозяйство не могло полностью покрывать потребностей кочевников, поэтому возникала необходимость в торговом обмене, причем кочевники иногда отстаивали свои интересы весьма жестко. Например, автор сообщает о совместном набеге казахов и джунгар в окрестности Красноярска для отстаивания так

называемой «бухарской торговли» (Бахрушин, 1959: 204).

Важное значение имеет мысль Р.Б. Сулейменова о существовании многолетних разносторонних отношений между джунгарами и казахами (Сулейменов, 1983). Некоторые аспекты дружеской поддержки между казахами и джунгарами в период разгрома Джунгарского ханства можно найти в исследовании Б.П. Гуревича (Гуревич, 1983).

Наиболее объемный материал о состоянии казахско-джунгарских отношений представлен в работе В. Моисеева (Моисеев, 1991). Несмотря на то, что в центре внимания автора находились исключительно военно-политические события, тем не менее некоторые отрывочные данные о торговых связях казахов Среднего и части Младшего жузов с джунгарами здесь присутствуют.

О существовании торговли на границе Джунгарии и Среднего жуза и свободном передвижении как казахских, так и джунгарских караванов пишет М. Абусейтова (Абусейтова, 2001). О калмыцких поселениях, буддийских храмах на территории Казахстана пишет В. Галиев. Он выдвигает версию о том, что возможно в некоторых городищах джунгары и казахи в разное время проживали совместно (Галиев, 2007: 84).

Факты династийных браков между двумя кочевыми народами отмечает наиболее авторитетный казахстанский исследователь И. Ерофеева (Ерофеева, 2007). Наличие у казахских ханов и султанов жен-калмычек (джунгарок) подтверждает стремление сторон к заключению долгосрочных и союзнических отношений.

Дополнительные сведения о наличии родственных связей не только между казахской и джунгарской аристократией, но и среди батыров представлены в работе М. Акылбаева, Б. Найманбаева и Н. Отеуова (Акылбаев и др., 2022).

Сложный период правления ханов Нурали, Абулмамбета, Абылая в связи с вмешательством в казахскую степь Российской империи и вторжением Джунгарского ханства описывает К. Хафизова (Хафизова, 2019). Она считает, что мировоззрение кочевых народов относительно внешних связей и дипломатии имело много общих черт, освященных Яссами Чингисхана и производных от него законоположений, продолжавших эффективно действовать в кочевом обществе. Однотипность взглядов на международные дела, обусловленная кочевым образом жизни и общим типом административно-хозяйственного устройства, почти не влияла на дипломатические принципы и институты казахов и джунгар, закрепленные в обычном праве, а также их дипломатические церемониалы (Хафизова, 2019: 7). В другой её работе упор делается на раскрытие казахско-джунгарских отношений сквозь призму интересов Китайской империи (Хафизова, 2007).

В целом, можно согласиться с выводами С. Едилхановой, изучившей вопросы историографии по данной проблеме, что среди работ, касающихся взаимоотношений казахов и джунгар, мало исследований, затрагивающих мирные, экономические и торговые связи этих кочевых народов (Едилханова, 2005).

Результаты

Несмотря на длительные военные конфликты, ставившие иногда казахское государство в крайне сложное положение, существовали периоды, когда обе стороны стремились к дипломатическим решениям. Попытки урегулировать споры и создать условия для мирного сосуществования между народами выливались в череду дипломатических переговоров.

Так, 23 октября 1736 года начальник Оренбургской экспедиции И. Кириллов сообщает Коллегии иностранных дел о том, что Галдан-Церен прислал к Абулхаир хану своих послов, с которыми возвратил жен ханских родственников, бывших у джунгар в плену. Послы при этом высказали пожелание хунтайджи «быть в дружбе, а не в войне». И. Кириллов пришел к выводу что у джунгар «с кайсацкими ордами никакой войны нет...» (Казахско-русские отношения, 1961: 126).

О взаимоотношениях с другими казахскими ханами видно из письма Абулхаира тайному советнику Татищеву от 12 марта 1739 года, в котором он пишет, что «калмыцкой владелец Галдан-Чирин с Желбарс-ханом в одном согласии» (РГАДА. Ф. 248. Кн. 1183. Л. 390).

В казахско-джунгарских отношениях широко использовалась практика аманатства. В казахском обществе аманатство толковалось широко - в традиционной среде оно имело правовое и морально-этическое значение и представляло собой обычай, связанный с передачей ответственности за сохранность имущества или людей. Изначально аманатство являлось условием сохранения мирных отношений между враждовавшими племенами или народами (Избасарова, 2017: 103).

По свидетельству поручика Д. Гладышева, совершившего в апреле 1740 года поездку в Младший жуз с целью выяснения взаимоотношений между казахами и Джунгарией, к Абулхаир хану «от зюнгурского владельца Галдан-Чирина присланы к нему посланцы с письмом и требуют, чтобы он, хан, с ними имел соединение и в знак лутшей тому верности отдал бы им, зюнгорцом, своего и лутших старшин детей в аманаты» (РГАДА. Ф. 248. Кн. 1183. Л. 390).

Джунгарские послы прибыли в ответ на просьбу самого Абулхаира, переданную джунгарскому правителю через Кутлумбет батыра, в котором озвучено «прошение, чтоб ему владеть городом Туркестаном и Ташкентом, за что будет де он, хан, у него, Галдан-Чирина, в подданстве. И в верности того обещал дать сына своего в аманаты» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 8).

При этом послы заверили Д. Гладышева что Галдан-Церен «не силою к себе одного хана с ордою к себе в подданство влечет, но оной хан сам самоизвольно того просит» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 8).

В феврале 1741 года Средний жуз подвергся новому вторжению в ответ на разгром джунгарского отряда и смерть Шарыша, близкого родственника джунгарского правителя, после чего «Абулмамет хан, Барак салтан и Джанбек батыр обще с знатными старшинами посылали к зюнгурскому владельцу письмо, прося, чтоб их более не разорять и ежели хочет, то б позволил взять их детей в свое владение для аманатства» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 8).

Уже в 1742 году, согласно донесению И. Неплюева от 14 июня, к Абулмамет хану приезжают «для примирения зюнгурских двух калмыках» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 4. Л. 60).

Следующее джунгарское посольство, направленное для взятия аманатов, прибывает к Абулхаиру в сентябре 1742 года. Сами переговоры проходили в Орске под руководством И. Неплюева 22 сентября 1742 года. В ответ на вопрос представителей царских властей о причинах приезда джунгар, посланник Кошка заявил, что «киргис-кайсаки к их зюнгурскому владельцу приказывали от себя такие слова: «будучи де в войне – кости белеют, а живучи в миру и покое – волосы седеют» (что означает «война смерть приносит, а мир – спокойную старость» – авт.), и просили, чтоб с ними помириться и взять бы от них аманатов» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 26).

Переговоры коснулись и вопроса о судьбе султана Аблая, попавшему в плен к джунгарам. Посланцы заверили, что он «со всякою честью содержится. К тому ж де попались к киргис-кайсакам знатных зюнгурсов дочери, и ежели оные выданы будут, то чаятельная де, что и он отпустится» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 50).

Как видно, обе стороны были заинтересованы в обмене пленниками, при этом джунгары выражали надежду «впредь никаких бы уже ссор они зюнгурсами не учиняли, ибо бес того в покое быть не могут» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 2. Л. 51).

Попытки сближения казахских правителей с джунгарами беспокоили российскую администрацию, поскольку это не отвечало их интересам и выяснение причин таких решений со стороны «верноподданных» становилось вопросом государственной важности.

Миссию по недопущению Абулхаира в джунгарское подданство возложили на И. Неплюева. 18 ноября 1742 года он сообщил властям что Абулхаир направляет своего сына в Джунгарию

не в качестве аманата, а для свидания с Аблай султаном и переговоров о его освобождении и «для утверждения между киргис-кайсаками и зюнгорцами спокойного пребывания и чтоб тако места к кочеванию распространить» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 4. Л. 204).

Царские власти не доверительно относились к заявлениям такого рода, поскольку посчитали что Абулхаир отдает аманата в обмен на город Туркестан и остальные «тридцать два города» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 4. Л. 204).

В середине 40-х годов XVIII века казахско-джунгарские отношения характеризовались относительной стабильностью. Это отчетливо прослеживается по документам сибирских и оренбургских властей, а также по тем событиям, которые разворачивались в казахской степи. Из рапорта Сибирской губернской канцелярии в Коллегию иностранных дел о джунгаро-казахских отношениях от 12 апреля 1745 года видно, что «киргиз-кайсацкие владельцы стоят близ Бухареи, а калмыки де зенгорские... с ними выдаютца.... А ныне де войны и ссор меж ими не имеетца». Кроме того, сообщается об освобождении султана Аблая и отправлении Галдан-Цереном «в кайсацкие улусы для послования и миру своих людей, калмык. И с того де времени с ними, калмыками, и поныне в миру, и промышляя на степи зверей, со оными калмыками съезжаютца друг з другом» (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 113/1. Д. 1. ЛЛ. 52–52 об.).

Дополнительные сведения можно найти в докладе подполковника М. Куроедова: «ныне их войском отогнато и ныне же оныя киргис кайсаки с ними помирились на таких кондициях чтоб им впредь никаких с ними ссор не иметь, и для размену людей несколько киргис-кайсаков поехало в их жилища...» (Международные отношения, 1989: 304).

Годы проведенные Аблаем в джунгарском плену не прошли даром. Он выучил джунгарский язык и расположил к себе многих представителей джунгарской знати. Вероятно, Галдан-Церен признал в нём одного из самых влиятельных и дальновидных политиков Казахского ханства того времени и трезво оценивал роль казахов в быстроменяющихся русско-джунгарских отношениях. Показательно, что Галдан-Церен не только отпустил Аблая из плена, но и «награждение им учинил», о чем сообщается в письме башкира Тюкана Балтасева Оренбургской комиссии, возвратившегося из Среднего жуза в сентябре 1743 года. Как указано в документе, Аблаю и Малайсары батыру «по дочери в замужество дал (Галдан-Церен – авт.) и сверх того Аблаю обещал дать в Ташкенте несколько в вотчину, ...а Малай-Сары пожалован в ближние к себе четверем человекам, да сто кобыл... и с ними к Абулмамбет-хану и Барак-салтану прислал по кавтану золотой парчи, да по собольей шапке» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 122/1. Д. 3. ЛЛ. 124 об.–125).

В 1745 году на свободу были отпущены также сыновья Абулмамбет хана и султана Барака «и всех бывшие во владении ево (Галдан-Церена – авт.) для купечества кайсаки» (АВПРИ. Ф. 122. Д. 3. Л. 86 об.).

В последние годы жизни Галдан-Церен изменил свою казахстанскую политику, предчувствуя угрозу своей стране с юга. Он освобождает казахов от заложничества. В среднеазиатских городах Ташкент и Туркестан и других наряду с назначением своих ставленников соглашается на представительство местных аристократов, строит планы династических браков. Но поворот его северной политики еще не был завершен, как в 1745 году он умирает (Хафизова, 2007: 14).

После смерти Галдан-Церена, последнего великого джунгарского правителя, в Джунгарии начались междоусобные распри, которые в конечном счете способствовали распаду и гибели государства (Златкин, 1983: 281). Ослабление грозного противника и отсутствие внешней угрозы чувствовалось казахскими общинами, которые стали возвращаться на занятые ранее земли, о чем поведал И.К. Резвых, побывавший в Джунгарии с торговой миссией. 23 декабря 1745 года И.К. Резвых, работник сибирского купца П. Твердышева сообщил что «с киргиз-кайсаками ...ссор у оных зенгорцов я не слыхал и..., киргиз-кайсаки кочуют ныне близ зенгорских караулов по речке Чар-Гурбане» в количестве сто и более кибиток (ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1. ЛЛ. 41–41 об.).

В период джунгарских междоусобиц Абылай занял известную политику поддержки то одного то другого претендента на престол. Не вдаваясь в подробности такой политики, выходящей за рамки официальной дипломатии, укажем к примеру, что переговоры между Абылаем и Амурсаной касались не только военной помощи, но и экономической. Результатом одной из таких миссий, в которой от Амурсаны участвовал его брат Баль-жир, стало предоставление правителем Среднего жуза 4 тыс. лошадей и верблюдов и 10 тыс. овец и баранов, за что Амурсана впоследствии уплатил бухарскими коврами, оружием и пленниками из улусов Даваца (Гиззатов и др., 2022: 68).

Курс на развитие мирных отношений с Джунгарией продолжил приемник Абулхаира Нуралы, выбранный ханом в 1748 году. Придя к власти Нуралы посчитал необходимым сообщить Цэвану Дорджи о своем новом статусе и «ежели зюнгурской владелец пожелает жить с ними в миру, то и они, Киргис-кайсацкая орда, весьма желает жить спокойем» (АВПРИ. Ф. 122. 1748 г. Д. 4. ЛЛ. 340–340 об.).

В контексте дипломатических отношений особое внимание уделялось языку, используемому в переговорах и письменных сообщениях. В отдельных случаях правители Среднего жуза, имевшие на протяжении многих десятилетий тесные политические отношения с правящим джунгарским домом, составляли в 1750–1770-х гг. свои письменные послания как представителям правящей маньчжурской династии Цинов, так и российским императрицам на литературном ойратском языке.

В частности, среди сохранившихся в архивах России 25 писем хана Абулмамбета одно письмо, адресованное в 1752 г. императрице Елизавете Петровне, было написано, как отмечено в тексте его синхронного перевода на русский язык, «калмыцким письмом». Будущий старший хан трех жузов Абылай и его соправитель в Среднем жузе султан Абулфеиз иногда использовали «ясное письмо» в переписке с цинским императором Цяньлуном и его наместниками в Синьцзяне, так как в тот исторический период ойратский язык был более известен пограничным китайским чиновникам, чем чагатайский тюрки. Возможность применения тодо бичиг в дипломатических отношениях с правительством Цинов облегчалась для казахских правителей тем, что некоторые знатные ойраты в 40–70-х гг. XVIII в. постоянно входили в состав их ближайшего окружения и выполняли при необходимости функцию переводчиков с монгольских языков на казахский язык и наоборот. Ойратом по происхождению и воспитанию был и будущий глава казахского посольства 1764 г. к российскому императорскому двору приемный сын Абылай хана по имени Буруд, или Бори султан, который родился от некоего джунгарского нойона и ойратской аристократки Тобыш ханым, родной сестры джунгарских нойонов Байыра и Юлбулды.

Для ведения дипломатической переписки с Цинами Абылай имел при себе не позднее, чем с середины 50-х гг. XVIII в., «грамотного зюнгурского калмыка», хорошо знавшего ойратский литературный язык. По этому поводу главный писарь Абылая татарский мулла Ягуда Усманов в начале 1781 г. сообщал чиновникам Оренбургского края, что для составления писем китайскому богдыхану хан «особенного из калмык писаря при себе содержит» (Эпистолярное наследие, 2014: 30).

В процессе формирования дипломатических связей нередко применялась практика заключения браков между представителями различных династий. Такие союзы были направлены на укрепление политических и социальных связей, создавая основу для будущего сосуществования. Династийные браки могли служить средством укрепления власти и легитимности у правящих домов обеих сторон. Потомство от таких браков могло объединять различные общности под единым правлением, что укрепляло позиции правящих элит.

По сведениям из донесения И. Неплюева и А. Тевкелева от 9 мая 1750 года, Нуралы хан предлагал джунгарским послам «с ними (казахами – авт.) в вечной союз вступить» и не давать султану Бараку убежище, за что «сестру свою за него, зюнгурского владельца, отдаст, которую,

також и мать ее калмынку, тем посланцам и показывал» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 1. 1750 г. Д. 3. Л. 82).

Позднее И. Неплюев выяснил, это было не первое обращение к джунгарам подобного рода. Ещё осенью 1748 года, жена покойного Абулхаир хана направила послов к Цэван-Доржи «сватать за него Абулхаирханову дочь, рожденную от калмычки, и что разглашали в орде, якобы тот владелец оную за себя берет и по ея ханшину, желанию вместо калыму дает им город Туркестан» (ГАОРО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 19. Л. 85).

У казахских ханов и султанов часто встречались жены калмычки (джунгарки), и их дети полностью интегрировались в казахское общество. К примеру, Галдан-Церен дал в жены двух дочерей своих знатных нойонов султану Абылаю и одну – сыну Барака, султану Шыгаю (Ерофеева, 2007: 347).

Брачные казахско-джунгарские отношения имеют глубокие корни. Матерью Тауке хана была калмыцкая наложница Бану, а матерью Шыгай хана – калмычка Абайкан-бегим. Наиболее известной из жен-калмычек хана Аблая стала пятая жена Топыш, сестра Галдана-Церена. У Топыш родились сыновья Касым и Камбар. Султан Касым стал отцом Саржана и Кенесары, сыгравших не последнюю роль в отстаивании казахской государственности.

Мать прославленного Малайсары батыра Молдыр, также из калмыцкого рода. Кожаккул батыр был женат на Кунбике, дочери одного калмыцкого батыра. От этого союза появился известный батыр по имени Кабанбай.

Каратай султан – внук Абулхаир хана, родился от брака Нуралы султана с калмычкой по имени Рыс. К тому же, у самого Абилхаира хана была жена-калмычка по имени Баян, от которой родился Шынгыс султан (Акылбаев и др., 2022: 193).

У хана Абылая калмыцкие (ойратские) жены составляли большинство. Их было больше, чем у кого бы то ни было. И это не могло не влиять на его личную жизнь, накладывая отпечаток на разные стороны его деятельности. К. Хафизова отмечает, что двор Абылай хана отличался от двора и аулов его предшественника Абулмамбет хана большим этническим разнообразием. Большинство ойратских жен были взяты султаном в плен в 1755–1759 гг. Можно предположить, что среди них были представительницы племен царского рода чорос, а также знатные женщины и простолюдинки непосредственных соседних родов хойт, дэрбет, торгут. Абылай высоко ценил грамотных и воинственных родственников своих жен: их родных и усыновленных детей, отцов и братьев (Хафизова, 2019: 120).

Во время разгрома Джунгарии китайцами многие казахские владельцы, чтобы избежать давления цинов и сохранить жизнь ойратским родственникам и толенгутам, объявляли их казахами, принимали их в ислам (Хафизова, 2019: 125).

В грамоте императора Цяньлуна Абылаю 1768 г. в свою очередь упоминается среди приближенных хана некий ойрат Чоноци, отправленный им в качестве посланника в Пекин к цинскому двору, которого правитель Среднего жуза, по словам автора документа, «воспитал» как родного сына (Эпистолярное наследие, 2014: 15).

Династийные браки и дипломатические отношения между казахами и джунгарами, несмотря на их многочисленные враждебные этапы, предоставляли определенные механизмы для разрешения конфликтов и установления долгосрочного перемирия. Однако на фоне этих усилий также существовали более жесткие реалии в виде военных столкновений, в результате которых в плен попадали сотни воинов. Обмен военнопленными становился важным аспектом взаимоотношений, где, несмотря на враждебность, обе стороны вынуждены были искать компромисс.

Этот обмен, в свою очередь, формировал дополнительные аспекты взаимодействия, поскольку вопросы их освобождения или обмена могли становиться предметом дополнительных дипломатических переговоров, влияя на общую динамику взаимоотношений между казахами

и джунгарами.

О том, как поступает хунтайджи с пленными записал А. И. Тевкелев, а именно: «ежели войском контайши взяты бывают киргис-кайсаки в полон и после той баталии вольно киргис-кайсакам привозить своим пленникам на смену за одного кайсака по одному калмыку его контайши, или из волжских калмыков, за деньги или за товары не за какую цену не отдает, кроме того что привезут на смену за одного кайсака одного ж калмыка... и никакой ему, кайсаку, обиды чинить от контайшинных калмык не позволено» (Материалы по истории, 1900: 103–104).

Эти сведения подтверждаются и рапортом Сибирской губернской канцелярии в Коллегию иностранных дел от 12 апреля 1745 года о джунгаро-казахских отношениях, согласно которому «после де той войны у кого были в полону, то меняли человек на человека, за человека болшева - болшева, старова и малова давали по коню и по панцырю, а ныне де у них спокойно с калмыками Галдан-Чирина, и друг другу ездят. А ныне в их калмыцких кочевьях калмыков довольно, також и кайсаков у них есть, что не все разменялись» (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 113/1. 1745 г. Д. 1. Л. 52).

В деле обмена пленными активно участвовали казахские ханы и султаны. Так, по данным рапорта Филимонова командующему войсками на Сибирских линиях генерал-майору Х.Х. Киндерману от 28 февраля 1751 года, Аблай направлял своих послов в Ургу (ставку джунгарского правителя) с требованиями отпустить пленных казахов, при этом добился выдачи одного пленного и обещания выдачи всех остальных (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 113/1. 1751 г. Д 4. Л. 20).

Отметим также, что социальный статус пленных или взятых в рабство хоть и менялся на бесправный, но их прежние занятия могли учитываться при интеграции в джунгарское общество, например, ремесленники продолжали заниматься своим ремеслом. Кроме того, пленные различных азиатских и неазиатских групп выступали в качестве дипломатических, коммерческих и языковых посредников между Россией, Китаем и Джунгарией (Hellman, 2022: 385).

Пленные, оказавшиеся в руках врага в ходе военных столкновений, становились не только предметом дипломатических переговоров, но и важным элементом в экономической динамике взаимоотношений между казахами и джунгарами в XVIII веке. Обмен пленными, выходявший за рамки военных исходов, создавал дополнительные возможности для торгового обмена между двумя народами. Развитие казахско-джунгарских торговых отношений в XVIII веке становилось неотъемлемой частью широкого контекста взаимоотношений.

Экономические основы Джунгарской империи лежали в прибылях, получаемых от транзитной торговли между Россией и Китаем, и дани, выплачиваемой покоренными джунгарами народами. Оседлое население (в основном уйгуры), обычно называемое бухарцами, были поставлены на службу в качестве торговцев, посредников и товаропроизводителей (Miyawaki et al., 2003: 150).

Для производства мены казахи и кашгарские, яркендские и ташкентские купцы, отчасти и сами калмыки съезжались на границе Джунгарии и Среднего жуза. Казахи поставляли главным образом меха лисиц, корсаков в обмен на «иркетчину» (хлопчатобумажная ткань), верблюдов и хлеб. «Иногда кашгарские, яркендские купцы и калмыки ходили с торгом в казахские кочевья в район Кокчетав, а казахи в калмыцкие улусы» (История Казахстана, 2001: 342).

Хлеб становился основным товаром торговли казахов с джунгарами, поскольку российские рынки были ограничены для казахов и не могли покрыть всех их потребностей. Как отмечал Г. Потанин, «иногда калмыки и сами возили хлеб в Киргизские улусы» при этом «спокойное время, предшествовавшее Джунгарскому перевороту, благоприятствовало отдаленным торговым предприятиям: бухарцы, ташкентцы и калмыки углубляются в степь до улусов Аблая» (Потанин, 1868: 86).

Характеризуя структуру казахско-джунгарской торговли, батыр Кутыр в июле 1748 г. говорил А.И. Тевкелеву, что казахи «ездят поблизости к границам зенгорских калмык там корсоков, лисиц меняют на разные товары, ежели что там достать не можно, в таком случае ездят в Бухары» (Моисеев, 1991: 187).

Постепенно втягивались в эту торговлю казахи Младшего жуза. Представитель хана Абулхаира султан Байназар на вопрос А. И. Тевкелева о том, почему казахи откочевали от русских пределов, заявил, что самые нужные вещи они покупают у зенгорцов, а прочие в приданое для дочерей: бархат, ковры, парчу персидскую – в Бухаре. По мнению батыра Джанибека, эта временная переориентация торговых связей Среднего и отчасти Младшего жузов произошла вследствие того, что был закрыт рынок в Орске, «а ныне учрежден торг в Оренбурге и им стало очень далеко и неспособно, того ради отдалились и торг получают поблизости тех мест от тамошних народов». Торговые караваны беспрепятственно ходили из страны в страну (Моисеев, 1991: 187).

По сообщению урянхайского башлыка Карги в канцелярию коменданта Усть-Каменогорской крепости от 1 января 1745 года Аблай «к ним (джунгарам – авт.) де завсегда ездят с меною и выменивают хлеб и протчее. А Аблай де салтану владелец их, Галдан-Чирин, от себя пшено и муку посылает, понеже де у киргис-касаков хлеба никакого не имеетца...» (ГАОРО. Ф. 3. Оп. 1. 1744–1745 гг. Д. 6. Л. 106).

Подтверждение о постоянстве казахско-джунгарских торговых отношениях присутствует и в рапорте Сибирской губернской канцелярии в Коллегию иностранных дел от 12 апреля 1745 года, согласно которому, казахи «приезжают для торгу почасту и оныя выезжают без всякого озлобления» (АВПРИ. Ф. 113. Оп. 113/1. 1745 г. Д. 1. Л. 52).

Султан Аблай активно участвовал и в посреднической торговле между Россией и Средней Азией. Как свидетельствует его переписка с российскими властями он предоставлял проводящих для караванов, осуществлявших обмен товарами между регионами, и проявлял личную инициативу в организации торговых маршрутов и контроле над караванными путями.

Например, 4 августа 1748 года Х. Киндерману сообщили «о приеме прибывших из Зенгорской земли бухарцов Бабаша Иминева с товарищи, в том числе в сороки осьми человеках киргис-кайсаков два человека» при которых было письмо от Аблая «о пропуске по фарпостам». Аблай просил пропустить торговый караван до Оренбурга, прикрепив при этом караване двух своих сопровождающих людей (Из истории, 2019: 25).

Торговые отношения развивались не только при Галдан-Церене, но и при его сыне Ламы-Доржи. 27 мая 1750 года Ламы-Доржи направляет письмо знати Младшего жуза с сообщением о своем восшествии на ханский престол в Джунгарии, а также предлагает Нуралы хану, султанам Ералы и Батыру, старшинам Исету, Ажибаю, Алтаю и всем лучшим людям «дружески обходится, как прежде еще отец мой, Галдан-Чирин, обходился, и между нами б караваны и посланцы со временем ездили. Чрез то со обеих сторон народное благополучие и обходительство происходить могло, токмо оные ездющие как у вас, так и у нас оставлены не были» (АВПРИ. Ф. 122. Оп. 122/1. 1750 г. Д. 3. Л. 163 об.).

Как видим, в торговых отношениях между кочевниками преобладал натуральный обмен, в большинстве источников основными товарами для казахов выступают хлеб и ткани, которые они получали в обмен на меха диких животных. В мирное время торговля проходила на казахско-джунгарской границе при непосредственном контакте населения либо через посредников из Средней Азии, которые при необходимости отправляли караваны через Джунгарию в казахские степи и далее в пределы российских границ.

В целом, казахско-джунгарские торговые отношения в XVIII веке представляли собой сложный мозаичный образ взаимодействия, где, несмотря на военные столкновения и дипломатические разногласия, торговля стала ещё одним способом взаимовыгодного

сосуществования.

Заключение

Таким образом, казахско-джунгарские отношения в XVIII веке отличались непростым сочетанием военных столкновений, дипломатических попыток, торговых связей и династических уз. Этот период истории Центральной Азии подчеркивает многогранный и динамичный характер взаимодействия между этими двумя народами.

Вместе с тем, отметим о необходимости дальнейшего расширения и дополнения истории казахско-джунгарских отношений. В частности, проведение углубленного анализа межкультурного взаимодействия, что предоставит возможность всмотреться в повседневную жизнь обоих народов. Поиски формировавшихся в процессе культурного взаимодействия традиций, обычаев и культурных практик может помочь выявить общие черты и уникальные особенности кочевых народов. Существенным дополнением должно стать исследование языковых аспектов взаимодействия казахов и джунгар: анализ лингвистических элементов, включая заимствования и использование калмыцкого языка, может расширить понимание процессов культурного взаимодействия и влияния, поскольку имеющиеся сведения об использовании калмыцкого языка некоторыми представителями казахской знати не дает полной картины на бытовом уровне.

Sources

AFPRE — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, Moscow
SAOR — State Archive of the Orenburg Region, Orenburg
SHAOR — State Historical Archive of the Omsk Region, Omsk
RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts, Moscow

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи, Москва
ГАОРО — Государственный архив Оренбургской области, Оренбург
ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области, Омск
РГАДА — Российский государственный архив древних актов, Москва

References

Akylbaev et al., 2022 — *Akylbaev M.I., Naimanbaev, B.R., Oteuov, N.N. Kazakhskie i oyratskie (kalmyk, dzhungar) rodstvennye otnosheniya* [Kazakh and oirat (kalmyk, jungar) kinship relations] // Social, Economic, and Humanitarian Journal. 2022. No. 2. Pp. 189–197. (In Russ.).

Andreev, 1998 — Andreev I.G. *Opisanie sredney ordy kirgiz-kaysakov* [Description of the Middle horde of Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 1998. 280 p. (In Russ.).

Bakhrushin, 1959 — *Bakhrushin N.S. Ocherki po istorii Krasnoyarskogo uezda v XVIII v. / Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI–XVII vv.* [Essays on the history of Krasnoyarsk county in the XVIII century] / Siberia and Central Asia in the XVI–XVII centuries. Moscow: Publishing house of the USSR Academy of sciences, 1959. 258 p. (In Russ.).

Edilkhanova, 2005 — *Edilkhanova S.A. Kazakhsko-dzhungarskie vzaimootnosheniya v XVII–XVIII vekakh* (Nekotorye istoriograficheskie aspekty problemy) [Kazakh-Jungar relations in the XVII–XVIII centuries: some historiographic aspects of the problem]. Almaty: Daik-Press, 2005. 162 p. (In Russ.).

Epistolyarnoe nasledie, 2014 — *Epistolyarnoe nasledie kazakhskoy pravyyashchey elity 1675–1821 gg.* [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675–1821]. Collection of historical documents in 2 volumes / I.V. Yerofeyeva. Almaty: «ABDI Company», 2014. Vol. I: Letters of Kazakh rulers. 1675–1780. 692 p. (In Russ.).

Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodec, pravitel, politik* [Khan Abulkhair: commander, ruler, politician]. 3rd Revised and enlarged edition. Almaty: Daik-Press, 2007. 456 p. (In Russ.).

Galiev, 2007 — *Galiev V.Z. Protivostoyanie Kazakhskogo i Dzhungarskogo khanstv vo vtoroy polovine XVII veka* [Confrontation of the Kazakh and Dzungarian khanates in the second half of the XVII century] // *Otan Tarikhy*. Almaty, 2007. No. 1(37). Pp. 78–95. (In Russ.).

Gavardovskiy, 2007 — *Gavardovskiy Ya.P. Obozrenie kirgiz-kaysakskoy stepi (chast' 1), ili Dnevnye*

zapiski v stepi Kirgiz-Kaysakskoy 1803 i 1804 godov [Overview of the Kirghiz-Kaisak steppe (part 1), or Daily notes in the kirghiz-kaisak steppe in 1803 and 1804] // History of Kazakhstan in Russian sources XVI–XX centuries. Vol. V. First historical-ethnographic descriptions of kazakh lands. First half of the XIX century. Almaty: Daik-press. 2007. 625 p. (In Russ.).

Gizzatov et al., 2022 — *Gizzatov S.M., Nartbaev, Sh.Zh., Oteuov, N.N.* Stepnaya diplomatiya khana Abylaya: k istorii kazakhsko-oyratskikh otnosheniy (volzhskie kalmyki, dzhungary) XVIII veka [Steppe diplomacy of khan Abulai: on the history of kazakh-oirat relations (volga kalmyks, jungars) in the XVIII century] // Bulletin of Adyghe State University. Issue 2 (299). 2022. Pp. 62–71. (In Russ.).

Gurevich, 1983 — *Gurevich V.P.* Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentral'noy Azii v XVII – pervoy polovine XVIII v. [International relations in Central Asia in the XVII – first half of the XVIII century]. Moscow: Nauka, 1983. 308 p. (In Russ.).

Hellman, 2022 — *Hellman L.* Enslaved in Dzungaria: what an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalization // Journal of Global History. 2022. No. 17(3). Pp. 374–393. (In Eng.).

Istoriya Kazakhstana, 2001 — *Istoriya Kazakhstana i Tsentral'noy Azii* [History of Kazakhstan and Central Asia] / Abusseitova M.K. et al. Almaty: Bilim, 2001. 620 p. (In Russ.).

Iz istorii, 2019 — *Iz istorii kazakhsko-rossiyskikh otnosheniy. XVIII vek* [From the history of kazakh-russian relations. XVIII century]. Collection of documents / Compiled by V.A. Sirik. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. (In Russ.).

Izbasarova, 2017 — *Izbasarova G.* Amanat v traditsionnom kazakhskom obshchestve i rossiyskoy politike XVIII v. [Amanat in traditional kazakh society and russian policy of the XVIII century] // Russian history. Moscow: Institute of Russian history RAS. No. 1. 2017. Pp. 103–112. (In Russ.).

Kazakhsko-russkie otnosheniya, 1961 — *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekakh* [Kazakh-russian relations in the XVI–XVIII centuries]. Alma-Ata: SA KazSSR, 1961. 742 p. (In Russ.).

Khafizova, 2007 — *Khafizova K.Sh.* Kazakhskaya strategiya Tsinskoy imperii: nauchnoe izdanie [Kazakh strategy of the Qing Empire: scientific edition]. Almaty: Taimas, 2007. 101 p. (In Russ.).

Khafizova, 2019 — *Khafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ikh diplomatii v XVIII–XIX vekakh [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries]. Monograph. Nur-Sultan: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. 476 p. (In Russ.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh, ord i stepey [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).

Lytkin, 1861 — *Lytkin Yu.* (1861). Materialy po istorii oyratov [Materials on the history of the oirats]. Astrakhan, 1861. 82 p. (In Russ.).

Materialy po istorii, 1900 — *Materialy po istorii Rossii: Sbornik ukazov i drugikh dokumentov, kasayushchikhsya upravleniya i ustroystva Orenburgskogo kraya* [Materials on the history of Russia: collection of decrees and other documents concerning the administration and organization of the Orenburg region] / According to archival documents of the Turgai regional government, compiler A.I. Dobrosmyslov. Orenburg: Tipo-litografiyas F.B. Sachkova, 1900. Vol. 1. 303 p. (In Russ.).

Mezhdunarodnye otnosheniya, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentral'noy Azii. XVII–XVIII vv.* [International relations in Central Asia. XVII–XVIII centuries]. Documents and materials. Book 1 / Compiled by B.P. Gurevich, V.A. Moiseev. Moscow: Nauka, 1989. 375 p. (In Russ.).

Miller, 1941 — *Miller G.F.* Istoriya Sibiri [History of Siberia]. In 2 volumes. Moscow- Leningrad: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, Vol. 1. 1937. 662 p. Vol. 2. 1941. 639 p. (In Russ.).

Miyawaki et al., 2003 — *Miyawak, J., Cuiqin Bai, Kyzlasov L.R.* History of civilizations of Central Asia, v. 5: Development in contrast, from the sixteenth to the mid-nineteenth century. Turin: UNESCO, 2003. 934 p. (In Eng.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII–XVIII vv.) [Jungar khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).

Pallas, 1809 — *Pallas P.S.* Puteshestvie po raznym provintsiiam Rossiyskoy Imperii [Journey through various provinces of the Russian Empire]. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1809. 657 p. (In Russ.).

Potanin, 1868 — *Potanin G.N.* O karavannoy trgovle s Dzhungarskoy Bukhariy v XVIII stoletii [On caravan trade with jungar Bukhara in the XVIII century]. Moscow: Katkov & Ko, 1868. 93 p. (In Russ.).

Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istoriya Orenburgskaya. 1730–1750 [History of Orenburg. 1730–1750]. Orenburg: Typography of I. Efimovsky-Mirovitsky, 1896. 95 p. (In Russ.).

Suleymanov, 1983 — *Suleymanov R.B.* Vneshnepoliticheskie svyazi Kazakhstana XVI–XVIII vv.

v sovetskoy istoriografii [Foreign relations of Kazakhstan in the XVI–XVIII centuries in soviet historiography] // Kazakhstan, Central and Middle Asia in the XVI–XVIII centuries. Alma-Ata: Nauka, 1983. Pp. 8–34. (In Russ.).

Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva [History of the Jungar khanate]. Moscow: Nauka, 1983. 331 p. (In Russ.).

Литература

Акылбаев и др., 2022 — *Акылбаев М.И., Найманбаев Б.Р., Омеуов Н.Н.* Казахские и ойратские (калмык, джунгар) родственные отношения // Социально-экономический и гуманитарный журнал. 2022. № 2. С. 189–197.

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 280 с.

Бахрушин, 1959 — *Бахрушин Н. С.* Очерки по истории Красноярского уезда в XVIII в. / Сибирь и Средняя Азия в XVI–XVII вв. Москва: Издательство АН СССР, 1959. 258 с.

Гавердовский, 2007 — *Гавердовский Я. П.* Обзорение Киргиз-кайсаков степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсаковской 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том V. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Алматы: Дайк-пресс. 2007. 625 с.

Галиев, 2007 — *Галиев В. З.* Противостояние Казахского и Джунгарского ханств во второй половине XVII века // Отан тарихы. Алматы, 2007. № 1(37). С. 78–95.

Гиззатов и др., 2022 — *Гиззатов С.М., Нартбаев Ш.Ж., Омеуов Н.Н.* Степная дипломатия хана Абылая: к истории казахско-ойратских отношений (волжские калмыки, джунгары) XVIII века // Вестник Адыгейского государственного университета. Вып. 2 (299). 2022. С. 62–71.

Гуревич, 1983 — *Гуревич В. П.* Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XVIII в. Москва: Наука, 1983. 308 с.

Едилханова, 2005 — *Едилханова С. А.* Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII–XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 162 с.

Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И. В.* Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е исправленное и дополненное. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.

Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. М.: Наука, 1983. 331 с.

Из истории, 2019 — Из истории казахско-русских отношений. XVIII век. Сборник документов / Сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.

Избасарова, 2017 — *Избасарова Г.* Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. М.: Институт российской истории РАН. № 1. 2017. С. 103–112.

История Казахстана, 2001 — История Казахстана и Центральной Азии / Абусейтова М.Х. и др. Алматы: Білім, 2001. 620 с.

Казахско-русские отношения, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Алма-Ата: АН КазССР, 1961. 742 с.

Левшин, 1996 — *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Лыткин, 1861 — *Лыткин Ю.* Материалы по истории ойратов. Астрахань, 1861. 82 с.

Материалы по истории, 1900 – Материалы по истории России: Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края / По архивным документам Тургайского областного правления сост. А.И. Добросмыслов. Оренбург: типо-литография Ф.Б. Сачкова, 1900. Т. 1. 303 с.

Международные отношения, 1989 — Международные отношения в Центральной Азии. XVII–XVIII вв. Документы и материалы. Книга 1 / Сост. Б.П. Гуревич, В.А. Моисеев. Москва: Наука, 1989. 375 с.

Миллер, 1941 — *Миллер Г. Ф.* История Сибири. В 2-х томах. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. Т. 1. 1937. 662 с. Т. 2. 1941. 639 с.

Моисеев, 1991 — *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.

Паллас, 1809 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской Империи. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1809. 657 с.

Потанин, 1868 — *Потанин Г.Н.* О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии. Москва: Унив. тип. (Катков и К), 1868. 93 с.

Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская. 1730–1750. Оренбург: Типолиитография

И. Ефимовского-Мировицкого, 1896. 95 с.

Сулейменов, 1983 — *Сулейменов Р. Б.* Внешнеполитические связи Казахстана XVI–XVIII вв. в советской историографии // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1983. С. 8–34.

Хафизова, 2007 — *Хафизова К.* Казахская стратегия Цинской империи: научное издание. Алматы: Таймас, 2007. 101 с.

Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.

Эпистолярное наследие, 2014 — *Эпистолярное наследие* казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. Т. I: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. 692 с.

Hellman, 2022 — *Hellman L.* Enslaved in Dzungaria: what an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalization // *Journal of Global History*. 2022. № 17(3). P. 374–393.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 1, pp. 218–233, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_218-233

EDUCATIONAL ACTIVITIES AND VIEWS OF OTYN SHY ALZHANOV

Orazgul Kh. Mukhatova^{1*}, *Aizhan A. Doskarayeva*², *Aliya A. Sisenbayeva*³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 junior researcher, PhD student of Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

³ Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Kazakhstan)
 PhD student
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya/sysenbaeva@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Mukhatova O. Kh., Doskarayeva A.A., Sisenbayeva A.A., 2024

Abstract. *Introduction.* Among the figures of Zhetysu Alash there is one person who was not called an “enemy of the people”, was not subjected to political repression, did not see the tragic «acts» of the Soviet government, his fate is the educator, lawyer, publicist, folklorist Otyynshy Alzhanov. The environment of educated, progressive Kazakh youth in Omsk awakened Otyynsha’s consciousness and had a positive influence on the formation of his social views. Otyynshy, in addition to working as a translator, carried out teaching activities. He was a member of the commission to revise the regulations of March 31, 1906 on the education and schools of foreign peoples in the eastern and southeastern territories of Russia. *Goals and objectives.* To study, on the basis of historical sources, the educational activities and views of the leader of the Alash movement, who honestly worked for the bright future of his people, Otyynshy Alzhanov; analyze Otyynsha’s articles about school affairs and teachers (mugalims) published on the pages of the “Kirghiz Steppe Newspaper” (“Dala ulayatynyn newspaper”); show the activities at the Omsk Teachers' Seminary and the head of the Kokpekty Russian-Kazakh school and determine the reasons for leaving it. *Results.* The article, based on archival documents and writings of O. Alzhanov, examines his educational activities and views. The activist Alash devoted his entire life to high-quality and useful education of Kazakh children. He pointed out the

shortcomings and gaps in education, expressed his opinion on improving education in the Kazakh steppe, and shared his thoughts. Conclusions. The education he received at the four-year primary men's school for Russian-Kazakh children in Zaisan, at the teacher's seminary, as well as the environment of the then advanced Kazakh youth in Omsk contributed to the formation of Otyynshy's social and educational views. Thanks to the knowledge he acquired, he faithfully served his people as a translator and qualified teacher. At the beginning of the twentieth century, O. Alzhanov was a member of the Society of Enlightenment Supporters, created in Semipalatinsk, a member of the government of Alashorda, and formed militia groups of Kazakh youth in Zhetysu.

Keywords: Otyynshy Alzhanov, Alash, education, activity, madrasah, school, seminary, study, teacher, mullah, Russian-Kazakh school, education

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.H., Doskarayeva A.A., Sisenbayeva A.A. Educational activities and views of Otyynshy Alzhanov // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 218–233. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_218-233

ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова^{1*}, Айжан Асхатқызы Доскараева²,
Алия Амангалиқызы Сисенбаева³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
кіші ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы. 050040 Алматы, Қазақстан)
Докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya/sysenbaeva@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Мұхатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісулық Алаш қайраткерлерінің арасында ұрпағының болашағына, қазақ балаларының білім алуына, білімді азаматтар болуына, тәрбиесіне алаңдаған, осы мәселелер бойынша ойларын хатқа түсірген дара тұлға бар, ол — ағартушы, заңгер, публицист, фольклорист Отыншы Әлжанов. Омбыдағы көзі қарақты, көкірегі ояу қазақ жастарының ортасы Отыншының санасын оятып, қоғамдық көзқарастарын қалыптастыруға игі ықпал етті. Отыншы аудармашылық жұмысымен қоса мұғалімдік қызмет атқарды. Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығыс аумақтарындағы бұратана халықтардың оқу ісі мен мектептері туралы 1906 жылғы 31 наурыздағы ережесін қайта қарау турасында комиссия мүшесі болды. *Зерттеудің мақсаты*

және міндеттері – халқының жарқын болашағы үшін адал еңбек еткен, Алаш қайраткері Отыншы Әлжановтың ағартушылық қызметі мен көзқарастарын тарихи деректер негізінде зерделеу; Отыншының «Дала уәлаяты» газетінің беттерінде жарияланған мектеп ісі, мұғалімдер туралы мақалаларын талдау; Омбы мұғалімдер семинариясындағы оқытушылық, Көкпекті болыстық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі қызметін көрсету және одан кету себептерін анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада архив құжаттары және О. Әлжановтың шығармалары бойынша оның ағартушылық қызметі және көзқарастары зерттелді. Алаш ардақтысы бар ғұмырын оқытушылық қызметке, қазақ балаларына сапалы әрі пайдалы білім беруге арнады. Білім берудегі кемшіліктерді, олқылықтарды көрсетіп, қазақ даласындағы оқу-ағартуды жақсарту бойынша пікір білдіріп, ойларын ортаға салды. *Қорытынды.* Зайсандағы төрт сыныптық орыс-қазақ балаларына арналған ерлер училищесінде, Омбының мұғалімдер семинариясында алған білімі, заманынан озық жастардың ортасы Отыншының қоғамдық, ағартушылық көзқарастарын қалыптастыруға септігін тигізді. Алған білімінің арқасында ол аудармашы және білікті оқытушы ретінде халқына адал қызмет етті. XX ғасырдың бас кезінде О. Әлжанов Семейде құрылған білім беру ісін қолдаушылар қоғамының, Алашорда үкіметінің мүшесі болған, Жетісуда қазақ жігіттерінен милиция отрядтарын жасақтаған.

Түйін сөздер: Отыншы Әлжанов, Алаш, ағартушылық, қызмет, медресе, мектеп, семинария, оқу, мұғалім, молда, орыс-қазақ училищесі, тәрбие

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А. Отыншы Әлжановтың ағартушылық қызметі және көзқарастары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. С. 218–233. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_218-233

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ВЗГЛЯДЫ ОТЫНШЫ АЛЪЖАНОВА

Оразгуль Хасеновна Мухатова^{1*}, Айжан Асхатовна Доскараева²,
Алия Амангалиқызы Сисенбаева³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
младший научный сотрудник, PhD докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya/sysenbaeva@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Мухатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А., 2024

Аннотация. *Введение.* Среди деятелей Алаш в Жетысу есть человек, заботившийся о будущем своего поколения, образовании и воспитании казахских детей, становлении их образованными гражданами, который свои мысли по этим вопросам оставил на бумаге. Это просветитель, юрист, публицист, фольклорист Отыншы Альжанов. Среда образованной, передовой казахской молодежи в Омске пробудила сознание Отыншы и оказала положительное влияние на формирование его общественных взглядов. Отыншы помимо работы переводчика вел преподавательскую деятельность. Он был членом комиссии по пересмотру положения от 31 марта 1906 г. об образовании и школах инородческих народов на восточных и юго-восточных территориях России. *Цель и задачи исследования* – изучить на основе исторических источников просветительскую деятельность и взгляды деятеля движения Алаш, честно трудившегося во имя светлого будущего своего народа Отыншы Альжанова; анализировать статьи Отыншы о школьном деле и учителях (мугалимах) опубликованные на страницах «Киргизской степной газета» («Дала уәлаятының газеті»); показать деятельность в Омской учительской семинарии и заведующего Кокпектинской русско-казахской школы и определить причины ухода из нее. *Результаты.* В статье на основе архивных документов и сочинений О. Альжанова изучены его просветительская деятельность и взгляды. Деятель Алаш всю свою жизнь посвятил и качественному и полезному обучению казахских детей. Он указал на недостатки и пробелы в образовании, высказывал свое мнение по поводу улучшения образования в казахской степи, делился своими мыслями. *Выводы.* Образование, полученное им в четырехклассном начальном мужском училище для русско-казахских детей в Зайсане, в учительской семинарии, а также среда тогдашней передовой казахской молодежи в Омске способствовали формированию общественных и просветительских взглядов Отыншы. Благодаря полученным знаниям он верно служил своему народу как переводчик и квалифицированный педагог. В начале XX века О. Альжанов был членом Общества сторонников просвещения, созданного в Семипалатинске, членом правительства Алашорды, формировал отряды милиции из казахской молодежи в Жетысу.

Ключевые слова: Отыншы Альжанов, Алаш, образование, деятельность, медресе, школа, семинария, учёба, учитель, мулла, русско-казахская школа, воспитание

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: АР 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А. Просветительская деятельность и взгляды Отыншы Альжанова // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» 2024. Т. 11. № 1. С. 218–233. (На англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_218-233

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстанда Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметін, тағдырларын зерттеуге жіті назар аударылып келеді. Іргелі зерттеулермен қатар көптомдық архив құжаттары дайындалуда. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021) атты мақаласында XX ғасырдың бас кезіндегі «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиістілігін» де атап өткен болатын. Осыған орай Алаш қайраткерлерінің есімдері нақтыландырылып, белгілі болған тұлғалардың өмірі мен қызметін зерделеу жалғасуда. Әлі де есімдері ғана аталғанымен өмірі мен қызметі үстірт зерттелген немесе беймәлім тұлғалардың бар екендігі жасырын емес. Әсіресе жетісулық Алаш қайраткерлері туралы зерттеулер бірлі-жарым. Сондықтан да архив қорларында сақтаулы құжаттарды анықтап, ғылыми айналымға енгізу, талдау және шынайы тұжырымдар маңызды.

Жетісулық алаштықтардың арасында жас кезінен газет беттеріндегі жарияланымдарымен көпке танылған тұлға бар. Ол – Отыншы Әлжанов. Отыншы публицист ретінде қалыптасып қана қоймай, ағартушылық көзқарастарымен де өзгелерден дараланды. О. Әлжанов сот саласында да қызмет етіп, патша үкіметі саясатының мәні мен мақсатын көре білді. 1897 жылғы халық санағына қатысты. Сол үшін үкіметтің қола медалімен және алғыс қағазымен марапатталды. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев тәрізді Алаш қайраткерімен бірге Қарқаралы петициясын дайындауға қатысты. XX ғасырдың бас кезінде Р. Мәрсеков, И. Тарабаев, А. Райымбеков, Т. Шыңғысовпен бірге Семейде құрылған білім беру ісін қолдаушылар қоғамына мүше болып, белсенді жұмыс істеді. Алайда Отыншының ағартушылық көзқарастары және мұғалімдік қызметі арнайы зерттеу нысанына айналмады. Оған себеп Алаш қозғалысы тарихын зерделеу тәуелсіздік жылдары ғана басталды. Алаш қайраткерлеріне қатысты архив деректері құпия сақталды, сондықтан да зерттеушілерге қолжетімсіз болды. Күштік құрылымдардың арнайы архивтеріндегі құжаттардың біразы құпиясыздандырылғаннан кейін жетісулық алаштықтардың өмірі мен қызметін зерттеу жүйелі түрде жүргізуге мүмкіндік туды. Өскелең ұрпақты елжандылық, отансүйгіштік, еңбекқорлық, адалдық қасиеттерге тәрбиелеу үшін Алаш қайраткерлерінің өмірі мен халқына еткен қызметін үлгі ретінде пайдаланудың маңызы зор.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Отыншы Әлжановтың өмірі мен қызметіне қатысты тарихи деректерді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 333, 64-қорында сақтаулы. Омбы облыстық мемлекеттік архивінде Алаш арысының мұғалімдер семинариясында оқыған және оқытушы болған кездегі ғұмыры туралы деректер кездеседі. Осы архив құжаттарының біразы ғылыми айналымға енгізілген. Дегенмен кейбіреулерін деректанулық талдаудан өткізіп, шынайылығын айқындау міндеті туындайды. Сонымен қатар О. Әлжановтың шығармалар жинағы жарық көрген. Алайда олар да терең зерттелмеген, тарихи маңызы анықталмаған.

Тақырыпты зерделеуде философиядағы феноменологиялық бағыттың «атасы» саналатын неміс ғалымы Э. Гуссерльдің (Гуссерль, 2008) адам өмірінің түрлі аспектілерін зерттеуге негізделген ұстанымы қолданылды. Бұл феноменологиялық бағыт О. Әлжановтың ағартушылық қызметі мен көзқарастарын, тұлғаның өмір сүру мәнін оның ішкі жан-дүниесімен, толғаныстарымен ұштастыра отырып зерделеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ «анналар» мектебінің негізін қалаушылардың бірі М. Блоктың (Блок, 1986) атақты тарихи тұлғалардың іс әрекетін қоғамның ішкі өмірімен астарластыра зерттеуге негізделген ғылыми бағыты қолданылды. Бұл ғылыми ұстанымды пайдалану жекелеген адамдардың соның ішінде Отыншының өмірі мен қызметін XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи оқиғалардың, құбылыстардың ауқымында қарастыруда ұтымды болып табылады.

Әлеуметтік құрылымның басты компоненті жеке адамды, біздің мысалымызда О. Әлжановтың ғұмырын тарихи тұрғыда қарастыруда «антропологияландыру» бағыты (Февр, 1991) мол мүмкіндіктер тудырады әрі тұлғаның тарихи портретін қалыптастыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар Отыншының ағартушылық көзқарастарын талдауда өркениеттілік (Сорокин, 1992) бағытта зерделеу маңызды, өйткені білім беру адами капитал, қоғамның басты құндылықтарының бірінен саналады.

Артур Онкен Лавджой (Лавджой, 2001) ғылымда эпистемология және идеялар тарихын зерттеу бағытын қалыптастырды. Осы бағыт арқылы тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі, түрлі ғылым салаларындағы идеяларды, соның ішінде Алаш қайраткері Отыншы Әлжановтың ағартушылық көзқарастарын зерттеуге болады. Сонымен қатар Э. Эриксонның (Эриксон, 1996) жеке тұлғаның ғұмырындағы тарихи және мәдени факторларды іздеу, яғни тұлғаның даму теориясының жекелеген адамдардың өмірі мен қызметін зерделеуде маңызы зор. Бұл теория тұлғаның ашылмаған қырларын, беймәлім ғұмыр белестерін, адами портретін айқындауға

көмегін тигізеді. Сондай-ақ XX ғасырдың танымал әлеуметтанушысы, философ, психолог Эрих Фроммның (Фромм, 2008) тұлға теориясы О. Әлжановтың ойларын терең түсінуге септеседі.

Қолданылған бағыттар мен теориялар ғылыми зерттеудің тарихылық, объективтілік және әлеуметтік қағидаларымен тығыз байланыста Отыншы Әлжановтың ағартушылық қызметін және көзқарастарын қарастыруға мүмкіндік береді. Мәселен, тарихылық қағида Отыншының білім алуын, публицист ретінде қалыптасуын, ағарту саласындағы қызметін хронологиялық ретте, қазақ даласындағы орын алған оқиғалармен сабақтастыруда қолайлы болды. Объективтілік қағида Отыншының ағартушылық қызметіндегі қиындықтар мен келеңсіздіктердің себептерін айқындауға септесті. Әлеуметтік қағида Отыншының мұғалімдік келбетін ашуға көмектесті.

Ғылыми зерттеу қағидаларымен қатар талдау, тарихи-салыстырмалы, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды. Осылардың бәрі мәселені жан-жақты қарастыруға, тұжырым жасауға ықпал етті.

Талқылау.

Отандық тарих ғылымында Жетісулық Алаш қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі – Отыншы Әлжанов туралы еңбектер некен-саяқ. Тәуелсіздік жылдары Отыншының «Дала уәлаяты газетінде» жарияланған шығармалары құрастырылған, тұлғаның өмірбаяны жазылған С.М. Әлжанова және С.О. Смағұлованың еңбегі (Әлжанов, 2004) жарық көрді. Ж.М. Ескендірұлының (Әбдешев) еңбегінде (Ескендірұлы, 2008) «Алашорда министрлерінің» қатарында О. Әлжанов та аталып, оның ғұмырнамасы қысқаша баяндалады. Сонымен қатар М. Құл-Мұхамедтің «Алаш қайраткерлері» мақаласында (Құл-Мұхамед, 2012) Отыншы Әлжанов жөнінде қысқаша мәлімет беріледі. О. Әлжанов турасында қысқаша анықтама Е. Тілешев және Д. Қамзабекұлы құрастырған энциклопедиялық анықтамалықтан (Тілешев, Қамзабекұлы, 2014) және А.С. Жамбосынованың Алаш және Алашорда тарихы бойынша қысқаша энциклопедиясынан да көрініс тапты.

К. Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 2008), Д. Аманжолованың іргелі зерттеулерінде жетісулық Алаш арыстарымен қатар Отыншы Әлжановтың қызметі үстірт айтылады. А.Ш. Махаеваның қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихына арналған дербес зерттеуінде (2007) О. Әлжановтың Жетісу облыстық қазақ комитетіндегі қызметі қысқаша сипатталады. Себебі ғалымдар жалпы Алаш қозғалысы тарихын, оның көшбасшыларының қызметін зерделеуді мақсат еткен. Б. Әбдіғалиұлы (Әбдіғалиұлы, 2018) еңбегінде 1918–1920 жылдардағы Алаш әскерінің жасақталуына және дамуына үлес қосқандардың қатарында О. Әлжановқа да тоқталады. Жетісулық Алаш қайраткерлерінің қызметін зерделеуге арналған бірлі-жарым ғылыми еңбектер бар. Солардың бірі О. Әлжановтың Жетісудағы Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерінің қолбасшысы ретіндегі қызметін арнайы зерделеген Р.С. Каренов мақаласы (Каренов, 2013) Қ.С. Алдажұманов, Р.Қ. Қанғожиева және т.б. құрастырушылар дайындап, жариялаған «Алаш қозғалысы» (Алаш қозғалысы, 2005) атты құжаттар мен материалдар жинағынан О. Әлжановтың Жетісудағы азамат соғысы жылдарындағы қызметіне қатысты деректер орын алған. Сонымен қатар Жетісу Алаш қайраткерлерінің қызметі бойынша тарихи дерек болып табылатын «Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері» (Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері, 2017) және «Алаш қозғалысы» (Алаш қозғалысы, 2007), «Қазақ съездері» (Қазақ съездері, 2007)» атты жинақтар жарияланды. Олар О. Әлжановтың өмірі мен қызметін тереңірек зерделеуге септеседі. Өкінішке орай педагогика, философия, саясаттану және т.б. ғылым салалары бойынша жазылған еңбектерде О.Әлжановтың өзі және еңбектері туралы айтылмайды. Мұның өзі Алаш қайраткерінің есімінің және еңбектерінің тарих ғылымының өзінде енді ғана танылып келе жатқандығымен

түсіндіріледі.

Қысқаша тарихнамалық шолудан Отыншы Әлжановтың ағартушылық қызметі мен көзқарастарының арнайы зерттеу нысаны ретінде зерделенбегенін анық көруге болады.

Зерттеу нәтижелері

Отыншы Әлжанов 1873 жылы 12 тамызда Семей облысы Зайсан уезі, Нарын болысының № 6 ауылында (қазіргі Абай облысы Ақсуат ауданы) дәулетті Әлжан Сақауұлының отбасында дүниеге келген. Атақты, сауатты, текті тәрбие көрген әкесі Отыншыны 1882 жылы Зайсандағы төрт сыныптық орыс-қазақ балаларына арналған ерлер училищесіне оқуға берген. Оқуын 1887 жылы бітіріп, Омбы қалалық училищесіне қабылданған. Училищеде 1887–1890 жылдары білім алған. Отыншы алған білімін аздық етіп, Омбыдағы мұғалімдер семинариясына түскен. Оқыған жерлерінің бәрінде үлгілі тәртіп, жақсы үлгерім көрсеткен Отыншы семинарияны да ойдағыдай аяқтап, 1894 жылы 9 маусымда бастауыш училищенің мұғалімі деген дипломға ие болған.

Көзі қарақты, көкірегі ояу қазақ жастарының Омбыдағы ортасы Отыншыға игі ықпал етіп, санасын оятып, қоғамдық көзқарастарын қалыптастырды. Тұңғыш өзіндік ойлары «Дала уәлаяты» газетінде жарық көрді. Бұл газетке мақала жариялаудың өзіндік себептері бар еді. Өзге жергілікті мерзімді басылымдарға қарағанда бұл газеттің беттерінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық жағдайы, мәдени өмірі туралы мақалалар басылды. Өлкедегі ағарту шаралары «Вестник Европы», «Тургайская газета», «Оренбургский листок», «Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии» беттерінен де көрініс тапқан. Мәселен, «Вестник Европы» басылымында қазақ гимназиясы, Торғай газетінде Ор қазақ мұғалімдер мектебі, «Оренбургский листокта» Бөкей ордасындағы мектеп ісінің даму тарихы басылған. 1894 жылдан бастап «Дала уәлаяты» газетінде Отыншының қырықтан астам мақаласы жариялады. Оның кейбір мақалалары «Бабайбүркіт», «Орта жүз», «О.Ә» деген бүркеншік есімдермен жарық көрді. Мақалаларының біразы оқу, білім мәселелеріне арналды. Солардың бірі – «Қазақтарға бала оқытушы ұстазды өздері ұстауы қажет» атты мақаласы. Онда Орынбордағы орыс-қазақ мектебі туралы айтылады. Мақала авторы бұл мектепті медресе деп атап, оған түсудің талаптарын атап көрсеткен. Отыншының мақаласы ол жөнінде де ақпарат береді. Оқуға түсетін балалардың жасы 16-дан кіші емес, денсаулығы жақсы, дене бітімі сау, екі жылдық мектепті немесе медресені бітіргені, туған жылы туралы куәліктерінің болуы шарт еді. Балалар 1 тамыздан бастап емтихан арқылы мектепке қабылданған. Сабақ 1 тамызда басталып, 15 мамырда аяқталған. Осыдан кейін балалар үйлеріне демалысқа жіберілген. Мектептің жанында оқушылар пәтері болған, алайда ондағы орындар санаулы болғандықтан, әрі Орынбор округіне жатпайтын жерлерден келген балалар орналастырылғандықтан қазақтар пәтер жалдап тұрған. Жыл сайын мектепке 35 бала қабылданған. Солардың 12-сі қазына есебінен оқыса, қазақтар өз ақшасына білім алған. Мұғалімдер даярлайтын мектепте қазақ, орыс және татар тілдерін оқытқан. Отыншының пікірінше, мектепті бітіргендердің «көбі біздің молдаларға ұқсамай, қырда қазақ арасында балаларды ақылменен жақсылап оқытып, жылдам бітіртеді» (Әлжанов, 2004: 296).

О. Әлжанов медреселердегі молдалар мен мектептердегі мұғалімдердің оқытуын салыстырып, кемшіліктерін көрсеткен. Ауыл молдаларының білім беруін сынап, «көбі шәкірттерді не нәрсеге, не себепті оқытуын да білмейді. Қазақтың молдалары бір түрлі шарифаттан басқаны үйретпейді. Балалардың денсаулығын бұзып, есінен тандырады. Бұлардың шәкірттері оқып шыққаннан соң үйренгенінің бәрін жылдам ұмытады. Көбінесе бұл шәкірттер орыстың медресесіне оқуға түсуге жарамайды. Бұл молдалардан оқыған балалардың ақылы да артпайды һәм 2-3 жылға шейін баспа кітаптарын да танымайды» (Әлжанов, 2004: 88–89), – деп жазды. Керісінше, «Орынбордағы медреседен оқу бітіріп шыққан молдалардың шәкірттері 2-3 айда оқып, хат танып, жазу жазады һәм шарифат түгіл дүниедағы өзге нәрселерден де хабар

біліп, һәм оқу-ғылым турасынан да аз мұнша білім біледі» (Әлжанов, 2004: 89), – деп, мұғалімдер семинариясында білім берудің анағұрлым сапалы екендігіне көз жеткізуге тырысқан. Молдадан гөрі сапалы білім беретін оқу орындарының халық үшін маңызының зор болатынын «...ынтымақтасып, халықтың үстінен ақша жинап, Орынбордағы орыс һәм қазақ балалары оқитұғын учительский семинария медресесіне түсу үшін балаларға орын ашып, мұнда жас балаларды жіберсе жарайды һәм бұлар оқу бітірген соң учитель-молда болып шығып, қазақтардың араларына ғылым, жақсы өнер шашар еді» (Әлжанов, 2004: 89), – деп көрсетті.

Қазақ жері Ресей империясының бодандығына кіргеннен кейінгі уақытта өз заманының талаптарына сәйкес өзгерістер қазақ өлкесіне де енді. Мұсылман мектеп, медреселерімен қатар орыстық үлгідегі оқу орындары жұмыс жасады. Бір ғана Орынборда 1824 жылдан 1895 жылдар аралығында Орынбор Неплюев кадет корпусы, Орынбор фелдшерлік мектебі, Орынбор шекара комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп, Орынбор орыс-қазақ бастауыш мектебі ашылып, білім берумен айналысты. 1867–1868 жылдардағы империяның әкімшілік-саяси реформасынан кейін Орынбор өлкесі үшін ерекше оқу округы құрылды. «Бұратаналар» үшін білім беру жүйесін қалыптастыруда алдымен екісыныптық орыс-қазақ училищесі, содан соң 1883 жылы Орда қазақ мұғалімдер мектебі және Торғайда қолөнер училищесі ашылды (Васильев, 1900: 8). Ресей империясы жоғары және орта оқу орындарында еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін қалыптастыруға ұмтылды. Сонымен қатар отарлаудың аясында орыстар мен жергілікті тұрғындарды жақындастыру, орыс үкіметіне құрмет пен сенімді арттыру, өлкеге ағартушылықпен айналысатын адамдарды әкелу мақсатын қойды.

Ағартушылықпен қазақтың хан, сұлтандары да айналысты. Молдалардан гөрі мектепте оқытудың пайдасының молдығын білген олар ордаларында мектеп ашып, білім алуға ұмтылған балаларды оқытты. Орысша білім алған Жәңгір ордасында орыс білімі мен мәдениетінің таралуына мән берді. Сол себепті де 1841 жылы 6 желтоқсанда Бөкей ордасында училище ашқан. Оқу орнына алдымен ол өз туысқандарын, жақындарын, Бөкей ордасының, одан кейін Кіші жүздің батыс бөлігінің және басқа да жерлерден өкілдерін тартты. Мектепте балаларға орыс тілін, оның жазуы мен грамматикасын, арифметика мен географияны оқытқан (Алекторов, 1895: 11). Мектепті Жәңгір хан өзінің қаржысына ұстап тұрған. Хан өмірден озған соң құлдыраған мектепті 1867 жылы орда тұрғындары өз қаржыларына қайта жандандырған. 1874 жылы ордадағы қазақ бастауыш мектептерінің үстінен қарайтын инспектор тағайындалып, ол Орынбор оқу округіне бағындырылған. Ордадағы мектептер бай-қуатты адамдардың қолдауымен және қаражат бөліп отыруымен жұмыс жасаған.

XIX ғасырда қазақ халқының көшпелі тұрмысына қарамастан елде оқу-білімге деген сұраныс жоғары болды. Қазақтар қыздарын оқытуға құлық танытпағанымен ұлдарының сауатты адамға айналып, шен алғанын қалады. Шенділердің жалақы алып, жиын-тойларда төрден орын алып, құрметке ие болып, мәртебесінің өсіп, жақсы өмір сүріп жатқандары ауқатты адамдарды ойландырды. Сондықтан да қандай бір орта оқу орнын ашу қажет жағдайда демеуші болуға әзір ауқаттылар аз болмады. Сондай-ақ қыздарын оқытуға мүдделі жергілікті тұрғындардың болғандығын да тарихи деректер растайды. Мәселен, XIX ғасырдың соңында тұрғындар Қостанайдағы әйелдер прогимназиясының ашылуын қолдап, жекелеген адамдар 2350 рубль қаржы жинаған (Белавин, 1903).

Қазақ даласының байырғы тұрғындарының білім-ғылымға ұмтылысы медресе ашудан көрінді. Осы мәселені Отыншы «Қазақтардың медресе ашқандары» мақаласында баяндады. Омбы уезінің болыстары әрбір болыста медресе ашу үшін патша өкіметінің жергілікті билеушілерінен рұқсат сұрап, балаларын орысша-қазақша оқытуды мақсат еткен. Өтініштері қанағаттандырылып, «үлкен ұлықтар қазақтардың бұл жақсы жаһұтын жақтырып, бұларға медресе ашуға рұқсат берген» (Әлжанов, 2004: 96). Омбы қазақтарының мұндай қадамын құп санаған Отыншы руханияттың, соның ішінде білімнің таусылмас байлық екенін еске сала

отырып, «кім кімге болса да осы заманда өнер, ғылымнан артық нәрсе болмас. Өнер, ғылым білген кісі азбайды да тозбайды. Қай жерде, қай уақытта болса да өнерпаз, ғылымы бар адамдар күнін көреді. Сол себепті біздер қазақ халқымызға ақыл қылып айтамыз, медресе салып, балаларын оқуға беруге» (Әлжанов, 2004: 96), – деп жазды.

Омбы қазақтарының бастамасы қазақ даласының өзге де аймақтарында қолдау тапқан. О. Әлжанов «Ғылымға қарай тағы бір қадам» мақаласында Семейдің Ақкөл-Қызылкөл қаласында балалар мұсылманша, орысша оқитын медресе ашылғандығын хабарлаған. Алайда мұндай медреселерді басқалардың да ашқысы келетінін, бірақ орысша, мұсылманша білім беретін молданың табылмайтындығын, сол себепті оларды ашудың кейінге қалдырылып жатқандығын көлденең тартқан. Татар молдасынан гөрі қазақ молдасының білім бергенін қалаған Отыншы қазақ тілінде сабақ беретін молданың Омбы мұғалімдер семинариясын бітіргенін қалаған. Өкінішке орай қазақ балаларының барлығының дерлік мұндай оқу орындарына түсетін қаражаты болмаған. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезінде қалаларға бай, ауқатты шаруалардың балаларының барып оқуға мүмкіндіктері болды. Кейбір өте сирек жағдайларда әкелерінің өткірлігі мен өжеттігінің арқасында балаларының кішігірім қалаларда оқуға мүмкіндік туған. Мәселен, қазақтың біртуар ұлдарының бірі, тұңғыш Қазақ Елі Конституциясының авторы – Барлыбек Сыртанов әкесі Сыртанның өжеттігі мен беделінің арқасында Верный (Алматы қаласының бұрынғы атауы) қаласындағы ерлер гимназиясына оқуға түскен. Сыртан өз заманында Матай жұртына танымал, әділет үшін күрескен, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болған. Балаларының болашағына алаңдаған Сыртан ұлдарын, яғни Барлыбек пен Тұрлыбекті 1874 жылы Қапал қаласында қазақ балалары үшін ашылған дайындық пансионында қазына есебінен оқытқан.

Қазақ балаларын мектептер мен медреселерде оқыту үшін көмек қорын құру мәселесі көкейкесті болды. Жәмиғат қорын ашу турасында Отыншының өзі және XX ғасырдың басында Алаш қайраткерлері Міржақып Дулатов, Асылбек Сейітов айтқан еді. Асылбек балаларды оқыту үшін құрылатын көмек қорын өзге халықтардың әрекеті мысалында көрсетіп, «Мұндай жәмиғат ашыла қалса, халыққа зор пайда келтіруінде еш сөз жоқ. Көп дәлел іздеп игермесек те ешкім пайдасы болмайды деп айта алмас. Оқушыларға жәрдемші жәмиғаттардың келтіріп тұрған пайдалары көз алдымызда көріп тұрмыз. Қала сайын ашылған орыс, поляк, еврей жәмиғаттарын былай қойып, өзіміздің ноғай бауырларымыздың ашқан жәмиғаттарына қарасақ, оқушыларға жәрдемін жыл сайын мыңдап жұмсап, пұлдары мен халыққа керекті мектептер ашып тұр» (Сейітованың жеке архиві), – деп жазды.

Өлкедегі ағарту жағдайына қанық, қазақ балаларына сапалы әрі пайдалы білім беруді ойлаған Отыншы аудармашылық жұмысымен қоса мұғалімдік қызметке ден қойған. Батыс Сібір оқу округіне қарасты Ақмола, Семей училищелерінің директоры 1898 жылы 28 тамызда Ақмола сотының төрағасына жазған хатында қазақ және орыс балаларына арналған Омбы пансионындағы қазақ тілі мұғалімінің бос қызмет орнына жіберуді сұрап Отыншы Әлжановтың өтініш жазғандығын, өтінішті орындамауға еш кедергінің жоқ екендігін көрсеткен (ҚР ОМА. 333-қ. 1-т. 566-іс. 28-п). О. Әлжанов өзінің басшысы – сот төрағасына жазған түсіндірме жазбасында өтінішінің қанағаттандыруының себебін былайша баяндаған: «Омбы пансионындағы қазақ тілі оқытушысының қызметі штаттық емес. Оқытушылық қызметке пансион тәрбиешісінің рұқсатымен жалдана отырып, қазақ тілі пәнін таңертеңгі 7-ден 8-ге дейін оқытамын, 8-ден кейін қазақ тілі сабақтарынан бос болып, өзімнің тікелей қызметтік міндеттерімді атқарамын» (ҚР ОМА. 333-қ. 1-т. 566-іс. 36-п). Сөйтіп, Батыс Сібір оқу округінің инспекторы – А. Алектровтың қолдауымен 1898 жылдың 1 қыркүйегінен бастап өзі оқыған Омбы мұғалімдер семинариясына оқытушылық қызметке тұрған. Осы кезде білім беру, тәрбие турасында мақалалар дайындап, жариялаған. Сондай мақалаларының бірі – «Қазақ балаларын тәрбиелемек турасынан өсиет әңгімелері». Мақаласында қазақ халқының бала тәрбиесіндегі

кемшіліктерін, жақсы өнеге, жақсы тәлім берудің жолдарын көрсеткен. Тәрбиені бала кәмелет жасқа толғанша, «өз бетімен іс істеп, һәм білген өнерлерін пайдасына жаратқанша» жалғастыра беру қажеттілігін қадап жазған. Бала тәрбиесіне қатысты халықтық көзқарастың қате екендігін «Біздің қазақтар балалардың тәрбиесін бітті деп біледі, егерде олардың денесі толып, күш қуат алып, бұғанасы қатып, әр қиыншылыққа көнбіс болып һәм ат жалын тартып мініп, мал бағып, мал күтіп, ата-анасын, өзінен үлкендерді сыйлап, құрметтеп, рәсімдер, заңдар бойынша жөн-жосық біліп, жол көріп һәм досына ара түсіп, дұшпанына қайрат қылса» (Әлжанов, 2004: 148), – деп жазған. Қыздарына ерекше ілтипатпен қараған халықтың оларды тәрбиелеуде де олқылықтарға жол беріп отырғандығын «Әйел балаларды үй шаруасын білуге баулиды. Егерде әйел балалар мал сауып, тамақ даярлап, киім тігіп, үйді тігіп, үйді жығып һәм тігуін білсе, бұлардың тәрбиесі бітті дейді» (Әлжанов, 2004: 149), – деп жеткізген. Алайда Отыншының пікірінше мұндай түсінік қате, өйткені «мұндай қысқа, шолақ аз тәрбие адамның бұл дүниеде өмір шегіп жүріп тіршілік қылуына ой, әдеп-ибадат, ақыл ұлғайтуына лайықты, ыңғайлы, тең де емес, тәрбиесі ұлғайып, дұрыс болғанда адамзаттың әдеп-ибадат, өнер, білім, ақыл һәм өзге жан қуаттары өніп күннен күнге артылып отырады» (Әлжанов, 2004: 149). Дегенмен айтуға оңай көрінгенімен шын мәнінде адам тәрбиесі - өте қиын әрі күрделі үдеріс. Айта кетерлік жайт, Аристотель тәрбиесіз берген білімнің пайдасыз екендігін көре білген. Сондықтан да Отыншының пікірінше, балаға білім беру өз алдына бөлек мәселе, ал тәрбиелеу одан да маңызды. Педагогика ғылымы тәрбиеге «адамдарды қоғамдық өмірге және еңбекке дайындау мақсатын көздеп, жаңа ұрпаққа қоғамдық тарихи тәрбие беру процесі болып табылады. Тәрбие процесі – күрделі диалектикалық процесс. Жас ұрпаққа адамгершілікті көзқарасты, адамзат тарихының бай процестерін сіңіру» (Жақыпбекова, 2010) деген анықтама береді. Ғылымда қоғамдық, ізгілік тәрбиесі деген ұғымдар бар. Ал О. Әлжанов тәрбиені үшке бөлген: дене тәрбиесі, әдеп-ибадат тәрбиесі һәм ақыл-өнер тәрбиесі, дін (Әлжанов, 2004: 151). Дене бітімі сұлу, тартымды, сау болу үшін адам спортпен айналысу керек делінеді. Адамгершілігі мол, парасатты, инабатты болу үшін әдеп-ғибадаттың рөлі ерекше. Ақыл-ойдың, білім мен ғылымның тәрбие үдерісіндегі маңызы даусыз. Діннің де тәрбиеге тигізер ықпалының деңгейін заманауи Шам, Ауғанстан елдеріндегі соғыстар және Қазақстандағы қаңтар оқиғалары анық көрсетті. Ендеше тәрбие кешенді әрі мақсатты, жүйелі жүргізілуі тиіс. Сонда ғана Отыншының сөзімен айтқанда қоғам өз мұратына жетеді.

Педагогика саласы бойынша маман болмаса да Отыншы мұғалім ретінде бала тәрбиесінде көрген-білгендері, оқығандары бойынша өз пікірін ортаға салып, дұрыс бағытты сілтеген. Оның ойынша тәрбие ісіне ата-анадан басқа мұғалім зор үлес қосуы тиіс. «... біздің рәсімдеріміз, заңдарымыз тәрбиеге лайықты адамның ақыл, өнер, әдеп-ибадат ғайри күш-қуаттары артылып, өнері асып отырар. Осы біздің заманымыздағы ғылымқор орыс, француз, ағылшын һәм өзге халықтар бізден артып кеткені, жақсы тәрбие алып, ұстаз көріп өскен» (Әлжанов, 2004: 150) дегені – осының айғағы. Осыған байланысты Отыншы балаға отбасында тәрбие беріп қана қоймай, оны оқытудың, ұстаздан тәлім алу қажет деген ойға келген. Бодандықтың бұғауын үзіп, азат ел ретінде өмір сүру үшін білім мен ғылымды үйренудің қажеттілігін «Заманымыз жылдан-жылға тарылып, өрісіміз қысқарып, тынысымыз тарылып, нашар болып бара жатырмыз, байқап қарасақ заманымыз түлкі болды. Мұны құм арлан тазы болып шалу керек. Қалайша?! Ғылымқор, өнерпаз, айлакер адам – құм арлан тазы. Кел, қазақтар, балаларымызды жақсылап тәрбиелеп өсіріп, бұларды оқытайық!» (Әлжанов, 2004: 151), – деп көрсетіп, сөзінің түйінінде балаларды адам ету үшін оларды өнер-білімге, ғылымға жетелеуге шақырған.

Қазақ халқы кітап оқып, білім-ғылымға жақын болсын, хат танитындары білімдерін тереңдетіп отырсын деген ниетпен О. Әлжанов газет арқылы оқырмандарды өз заманында жарияланған кітаптармен таныстырып отырған. Катеринский есімді автордың кітаптары туралы қысқаша ақпарат берген. Олардың маңызын аша келе «кітаптар орыс тілін үйренеміз деген қазақтар түгел, қазақ тілін үйренеміз деген орыстарға көп пайда келтіреді. Бұл кітаптардың

ең көзге түсетұғыны сол, бұлардың бәрі де орысша әріптермен басылған. Мұның ең пайдасы сол, әрбір оқу оқимыз деген қазақтар оп-оңай, тіпті жылдам орыс әрпімен жазылған қазақ сөздерін оқып жаттығып кетеді» (Әлжанов, 2004: 70), – деп жазған. Бұдан кейін оқулықтардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, мазмұнын сипаттаған. «Бірінші кітаптың аты «Жазуға үйрететұғын кітап». Бұл кітаптың басында орысша әліпби бар. Бұдан соң оңай болып, қиын болып айтылатұғын әріптердің қосылғаны келеді» (Әлжанов, 2004: 71) дегені – осының дәлелі. Отыншы кітаптардың басты құндылығын Ыбырай Алтынсариннің пікіріне сүйеніп былайша айқындаған: «бұл кітаптардың жақсылығы ... қазақ кітаптарын толықтыратұғын араб һәм ноғай сөздерінен қазақ тілін тазалауға үміт етеді» (Әлжанов, 2004: 71).

Отыншы Әлжанов Семейде құрылған білім беру ісін қолдаушылар қоғамының мүшесі болған. Оның төрағасы Ф.Р. Дульскиймен кездесіп, оқыту әдістемесі талқыланған мәжілістерге қатысқан. Қоғамға Отыншыдан өзге Райымжан Мәрсеков, Иманбек Тарабаев, Ахмет Райымбеков, Тәттімбек Шыңғысов мүше болған.

О. Әлжановқа Верный ерлер гимназиясында оқыған Жетісу Алаш қайраткерлері тәрізді аудармашылық қызметін мүлтіксіз атқарғаны үшін алқа тіркеушісі және 1907 жылы 19 шілдесінен бастап губерниялық екінші хатшы шені берілген (ҚР ОМА. 333-қ. 1-т. 566-іс. 80-п). Мұндай шенді Отыншы Алаш қайраткерлерінің арасында бірінші болып иеленген. Отыншыдан басқа губерниялық аға хатшы шенін 1914 жылы 27 сәуірде Қайсерке Тоқсанбаев иеленген (ҚР ОМА. 19-қ. 2-т. 445-іс. 2-п). Осындай шенді кез-келген кеңсе немесе мекеме қызметкері ала бермеген. Ол үлкен жауапкершілік пен тыңғылықты еңбектің арқасында ғана берілген. Мұндай қызметкерлер сіңірген еңбектері үшін алқа тіркеушісі шенінен жоғарылап, губерниялық аға хатшы шеніне тағайындаған. Ал ұлт зиялыларының мұндай шенді иеленуі олардың өз қызметтерін адал атқарғандарын дәлелдейді. Ұзақ уақыт аудармашылық қызмет атқарған Отыншы 1907 жылы ағартушылыққа бет бұрып, А. Алекторовтың шақыруымен Көкпекті қаласындағы 2 сыныптық орыс-қазақ училищесіне меңгеруші болып тағайындалған (Әлжанов, 2004: 13). Архив қорында сақтаулы құжатта Омбы сотының штаттық аудармашысы Отыншы Әлжановтың Халық ағарту министрлігіне қызметке ауысып, Көкпекті мектебіне мұғалім болып тағайындалдығы туралы жазылған (ҚР ОМА. 333-қ. 1-т. 566-іс. 81-п).

О. Әлжановтың қазақ балаларын оқыту жайында жариялаған мақалаларына қанық болған А. Алекторов оған Өскемен, Зайсан уездерінде орыс-қазақ мектептерін ашу міндетін жүктеген. Алайда жаңа мектептер ашу Отыншыға қиынға соқты. Мұның бірқатар себептері бар еді. Біріншіден, осы кезде 1907 жылы 19 маусымда Ресей Ішкі Істер министрінің бұратаналарды шоқындырудағы дін істері бойынша департамент Дала генерал-губернаторына «Халық ағарту министрлігінде қыркүйектің ортасына қарай Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығыс аумақтарындағы бұратана халықтардың оқу ісі мен мектептері туралы» 1906 жылғы 31 наурыздағы ережесін қайта қарау турасында комиссия құру қажеттілігі ұсынылды. Бір жағынан патша үкіметі бұратаналарды, соның ішінде қазақ балаларын оқытуға мүдделі болса, екінші жағынан оларды шоқындыру, орыстандыру саясатын мықтап қолға алды. Оны іске асыру барысында миссионерлік стандарт ашылып, шірекулер мен мектептер салынды. Мектептерде орыс тілін, құдай заңдарын және арифметиканы оқытты. Христиан дініне енгендерді казак әлеуметтік тобына қосу, орыстандыру миссионерлік қызметтің бір бағыты болды. Қазақ балалары мен казак балаларын бірге оқытудың астарында осындай құйтырқы пиғыл жатты. Православие дін басылары мен орыс үкіметі өзге халық өкілдеріне түрлі кәсіп үйрету, жер телімдерін, жәрдемақы беру арқылы христиан дініне тартты. Үкімет православие діни қызметкерлерін қолдап, марапаттап отырды. Осы тұрғыдан алғанда орыс-қазақ мектептерін ашуды қолдады. Патшалық билік жергілікті тұрғындарды орыстармен жақындастыруда далаға қара шекпенділерді қоныстандырып, қазақтармен көрші етіп қана қоймай, байырғы халықтың бойында орыс үкіметіне деген құрмет пен сенімді сіңіруді, айтқанға көнетін, айдауға жүретіндерді тәрбиелеуде

ағарту орындарын ашуды көздеді. Екіншіден, Халық ағарту министрлігі мұсылмандарға рұқсатсыз мектеп, медресе ашуға тиым салды. Жоғарғы билік өзі қажет деп тапқан жағдайда прогимназия, гимназия, училище ашты. Оның үстіне барлық жерлерде мектептер ашуға қаржат жетіспеді. Оқу орны ашылған күннің өзінде олардың жұмысын округтық инспекторлар мұқият қадағалады. Үшіншіден, қазақ қоғамында ағартушылыққа ұмтылғандардың қатары аз болмады. Ол бір жағынан қазақтардың балаларына білім алуға жағдай жасап қана қоймай, әкелері өздерінің беделін арттыру мақсатында шен алуларын көздеді. Балаларының орыс тілінде сөйлеп, хат танулары білім-ғылымға ұмтылумен қатар әкелерінің дәрежесін көтеру үшін қажет болды. Ұлы Абай тәрізді баласын «оқытуды жек көрмей, медресеге біл деп берген, қызмет қылсын, шен алсын деп бермегендер» некен-саяқ еді. Екінші жағынан бодандықтың қамытын киген байырғы тұрғындарға орыс тілін үйрену ауадай қажет еді. Күнделікті тұрмыстарында, қоғамдық, әлеуметтік, шаруашылық мәселелерін шешуде шағымдану қажет жағдайда отарлаушы мемлекеттің тіліне зәрулік анық байқалды. Сондықтан да орыс-қазақ мектептерін ашу көкейкесті түйткілдердің біріне айналды. Үшінші жағынан ұлт зиялылары мерзімді баспасөз арқылы қазақтарды білім мен ғылымға шақырды. Әлихан Бөкейханов тәуелсіздікке жетудің төте жолы ағарту деп санады. Қазақ жастарының арасында шынайы білімге құштар білімпаздар да кездесті. Қазақ балалары империяның түрлі қалаларындағы институттарда, университеттерде оқыды. Патшалық билік қазақ халқының осындай ұмтылысынан сескенді.

Комиссия жұмысына өкіл ретінде О. Әлжанов ұсынылып, Петерборға іс сапарға жіберу мәселесі қозғалды. Дала генерал-губернаторы Көкпекті орыс-қазақ мектебінің меңгерушісіне Петерборға бұратаналардың бастауыш мектептерінің ережесін қайта қарау туралы комиссияға Далалық өлкенің қазақ тұрғындарының атынан өкіл ретінде іс сапарға шығуға куәлік берген (ҚР ОМА. 25-қ. 1-т. 1558-іс. 9-п). 1907 жылы 25 қыркүйекте Отыншы А. Алекторовпен бірге комиссия жұмысына қатысу үшін жолға шыққан. Комиссия өлкеде ашылған бастауыш мектептердің талаптарға сәйкестігін, ережелермен үндестігін тексерді. Солардың ішінде Торғай облысында Ы. Алтынсариннің басшылығымен ашылған мектептің жұмысын қарады. 1871 жылы Ы. Алтынсарин Халық ағарту министрі граф Д.А. Тостовтың қабылдауында болып, қазақ әліппесі турасында өз пікірін ашық білдірген. Нәтижесінде көп ұзамай қазақ әліппесін басып шығарған. 1879 жылы Ы. Алтынсарин орыс-қазақ училищесінің инспекторы қызметіне тағайындалған. Халық ағарту министрлігі, оның ішінде Орынбор оқу округі қазақтың тұңғыш ағартушысының адамгершілік, кәсіби маман, ұстаздық қасиеттерін жоғары бағалаған.

Отыншы комиссия жұмысына белсене қатысып, қазақтарда бастауыш білім беру жүйесі қалыптасқандығын байқады. Шынында да XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде далалық облыстарда бастауыш білім беру орындары кең таралып, бір, екі сыныптық ауылдық, қазақ мұғалімдер мектептері, бастауыш орыс училищелері, жоғары дәрежелі қалалық екісыныптық училищелер және қыздар прогимназиясы жұмыс істеді. Білім беру ісіне қажетті ережелер, нұсқаулықтар, жарғылар, жобалар мерзімді басылымдар, оқу округтерінің басшылары, инспекторлары арқылы таратылып отырылды. Дегенмен Отыншы білім берудегі православ миссионерлерінің әрекетін, ағартуға тигізетін теріс ықпалын көрсетіп берді. Соның салдарынан қазақтардың орыс оқуына сенімсіздікпен қарап, балаларын орыс мектептеріне оқуға беруге құлықсыздық танытып отырғандығын бұлтартпас дәлелдермен баяндап берді. Ол Ресей Халық ағарту министрлігінен қазақ халқының оқу-ағарту ісін ғылыми негізге құрылған оқу жүйесіне түсіруді талап етті (Әлжанов, 2004: 14). Алайда жаңа жүйеде мектептер ашу, білім беру саласының қарсыластары табылды. Олар негізінен қазақ даласында мұғалім болып қызмет ететін татарлар еді. Осыған дейін қазақ-татар тілінде білім берудің тек қазақ тілімен ауыстырылуы татарлар тарапынан сыни пікірлерді тудырды.

Ұлтжанды азамат мұнымен тоқтамады. Ол ауыл мектептерінің жай-күйіне назар аударып, материалдық жағдайын, оқу үдерісін жақсарту мәселелерін көтерді. Архив қорында Батыс-Сібір

оқу оқуғы Көкпекті болыстық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі Отыншы Әлжановтың Нарын ауылдық мектебі туралы Семей облысы Зайсан уезі крестьян (шаруалар) бастығына 1908 жылы 16 шілдеде жазған хаты сақталған. Хаттың мазмұнынан жергілікті тұрғындардың Нарын мектебіне көзқарастарының өзгергендігі, сол себепті оны түзету мәселесі анық көрінеді. Отыншы осыдан алты жыл бұрын, яғни 1902 жылы Нарын болысы қазақтары қоғамының қолдауымен Халық ағарту министрлігінің қаржысына мектептің ашылғандығын айтқан. Министрлік жыл сайын 50 рубль қаржы аударып отырған. Бастапқыда қазақтар балаларын мектепке қуана беріп отырған. 1905 жылы мектепті басқаруға Васильев деген тағайындалған. Ол оқушылармен қарым-қатынасын нашарлатып, тұрғындарды өзіне қарсы қойған. Ақыры қызметінен кетіп, оның орнына мұғалім Алексей Оконежников тағайындалған. Қызметіне кіріскен А. Оконежников мектеп үйі жағдайының талапқа сәйкес еместігіне көз жеткізген. Мектептің өз ғимараты болмағандықтан П. Қоймуллин деген қазақтың пәтерін жалдаған. А. Оконежников балаларды мектепке тартуға тырысып, ата-аналарына өтініші жасағанымен онысынан нәтиже шықпады. Қазақтар балаларын оқуға бермес бұрын басқармамен сөйлесетіндерін ашық айтты. Болыс бастығы Қайрановтың келуі мәселені шешудің орнына одан әрі шиеленістіріп жіберді. Орын алған жағдайдан хабардар болған Отыншы Нарын болысына келуге мәжбүр болды. Болыс бастығы Отыншының өтінішімен ықпалды, құрметті адамдарды жинап, мектептің жайын талқыға салды. Жиналғандар Отыншының қалыптасқан жағдайдың себебін түсіндіруін қаламай, мектептен бас тартты. Осылайша Нарын мектебі жабылып қалды. Қазақтардың бұл мінез-құлқы сол кезде далада орыс-қазақ мектептеріне қарсы үгіт-насихаттың жүріп жатқандығымен түсіндіріледі (ҚР ОМА. 64-к. 1-т. 5926-іс. 26-28-п). Қазақтарды қанау мақсатымен болыстарды аралап жүрген татар молдалары мен сауда-саттықпен ел аралайтын татарлар орыс оқу-ағарту ісінің бітіспес жаулары ретінде әрекет етті. Олар барлық жерде татар газеттері арқылы мектептерді ұйымдастырып отырған үкіметтің ниеті туралы «қазақ мектептерін ашуда халықты ағартушылыққа емес балаларды христиан дініне тарту үшін ашып отыр» деген жалған хабарларды табанды түрде таратып отырды. Осындай жағдайда мектепті қайта қалпына келтіру мүмкін бе деген сауал қойған Отыншы кері шегініс жасап, оның алдыңғы жылдардағы жағдайына тоқталған. Меңгерушінің баяндауынша «Ауыл мектебі қазақтардың өз бастамасымен ашылған. Алғаш ашылған жылы мектеп оқушыларға толы болған. Бұл – қазақтардың мектептің пайдасын түсінгендіктерінің дәлелі. Тек 1907 жылы үкіметке қарсы татар газеті бұратана мектептер туралы заңды қайта қараудағы комиссия жұмысы туралы жалған мәліметтер таратқанда қазақтар үкіметтің ниетіне күмәндана бастады. Жақында кейбір құрметті және сайланған Нарын болысының қазақтары қыста адасушылыққа тап болғандарын, енді өздерінің және өзгелердің мектеп ашуға келісім беретіндіктерін білдірді. Бұл жағдай біздің тарапымыздан қолдау болса, бұрынғы Нарын мектебін қайта жаңғыртуға болады деп айтуға мүмкіндік береді» (Әлжанов, 2004: 14). Мектеп ашылған жағдайда Халық ағарту министрлігі, үкімет мұғалімге 360, жылу мен жарыққа 120 рубль қаржы бөлінетіндігін жеткізген. Егер молда балаларды дұрыс жолмен, адал оқытатын болса 110 рубль көлемінде сыйақы беретінін хабарлады. Оқу құралдарын сатып алуға 20 рубль бөлу жоспарланған. Пәтерін мектеп үйі ретінде жалға беретіндер үшін 40 рубль ақшаның дайын екендігін ашып жазған (Әлжанов, 2004: 254).

Хатында осылардың бәрін баяндай келе, Отыншы уезд бастығынан болыстың құрметті және сайланған адамдарын жинап, солардың талқысына мектепті жаңғырту мәселесін қоюды өтінген. Сол жиылысқа өзінің қатысуын, ауыл мектептерін ашудың мақсатын түсіндіріп, татарлардың таратып жүрген жалған қауесеттерін теріске шығаруға мүмкіндік беруін сұраған.

Өкінішке орай Отыншының қазақ балаларына білім беру ісін жақсарту турасындағы өтініш-арыздары жергілікті орыс әкімшілігі тарапынан қолдау таппады. Керісінше жалған домалақ арыздардың негізінде оның үстінен іс қозғалды. Семей губернаторының міндетін атқарушы Абаза тез арада О. Әлжановты меңгерушілік қызметінен босатуды немесе басқа

облысқа ауыстыру мәселесін көтерді. Семей губернаторы А. Тройницкий 1909 жылы 2 маусымда Дала генерал губернаторына жазған хатында Абазаның жазғандарын келтіре отырып оны Зайсан уезінде қалдырудың қауіпті екендігін алдыға тартты. Дала Ережесінің № 17 бабы бойынша бес жылға Семей облысынан жер аударуды талап еткен (ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 5926-іс. 1-2-п). Талап орындалып, Отыншыны Жетісу облысының Лепсі уезіне жер аудару туралы үкім шығарылды. Үкімнен кейін ол Семей түрмесіне қамауға алынды.

Қорытынды

Осылайша Отыншы Әлжанов Жетісуға келіп, «саяси сенімсіздер» қатарына жатқызылып, полиция бақылауына алынды. 1915 жылы жер аударылу мерзімі аяқталып, бұрынғы қызметіне оралуға мүмкіндік туған. Өлкедегі аумалы-төкпелі жағдай, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан революциясы Отыншының саяси күреске араласуына ықпал етті. І Жетісу облыстық қазақ съезінің шешімімен Отыншыға Қытайға ауып кеткен босқындарды қайтару жүктеледі. Ол босқындар шоғырланған жерлерде асхана ашумен, уақытша орналастыру жұмыстарымен айналысты. О. Әлжановтың ұсынысымен Уақытша үкімет комиссары О.А. Шкапский Жетісу облысында милиция құру туралы жарлыққа қол қойған. Осыдан кейін Отыншы Садық Аманжолов, Сатылған Сабатаевпен бірлесе отырып Лепсі уезінде қазақ, орыс, ұйғыр жастарынан және соғыстан қайтқан орыс сарбаздарынан құралған милиция жасақтаған. Ол Лепсі уезд комиссарының орынбасары қызметін атқарған. Алаш арысы Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылған. ІІ жалпы қазақ съезінде Отыншы Алашорда үкіметінің құрамына сайланған. Жетісуда кеңес өкіметі орнатылғаннан кейін О.Әлжанов қамауға алынып, көп ұзамай босатылған. Алайда 1918 жылдың жазында қызыл әскердің Көктұма ауылына жақын жердегі су диірменін өртеу кезінде қаза тапқан.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
K. Seitova's personal archive

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
К.А. Сейітованың жеке архиві.

References

- Alash qozgalysy 2005 — *Alash qozgalysy*. Qyzhattar men materialdar jynagy. Jeltoqsan 1917 – mamyr 1920. [The Alash movement. Collection of documents and materials. December 1917-May 1920.]. Comp. by: Q.S. Aldajymenov, R.Q. Qangojiev et al. Almaty: Alash, 2005. Vol. 2. 496 p. (In Kaz.).
- Alash qozgalysy 2007 — *Alash qozgalysy*. Dvizhenie Alash. Qyzhattar men materialdar jynagy. [The Alash movement. Collection of documents and materials.]. 3-volum edition. Book 2 / Ed.-in-Chief M.Q. Qojgeldiev. Almaty: El-shezhire, 2007. Vol 3. 344 p. (In Kaz./ In Russ.).
- Alash qozgalysy 2017 — *Alash qozgalysy jane onyn jetisulyq qajratkerleri*. Qyzhattar men materialdar jynag. [Alash movement and its successful figures. Collection of documents and materials]. Ed.: A.M. Qaipzhanova. Almaty: Almaty regional state archive, 2017. 145 p. (In Kaz.).
- Alektorov, 1894 — *Alektorov A. Ocherki Vnutrennej kirgizskoj ordy*. [Sketches of the inner Kirghiz Horde] // Proceedings of Orenburg DEpartment of the Emperor's Russian Geographic Society. Is. 3. 1894. (In Kaz.).
- Aljanov, 2004 — *Aljanov O. Shygarmalar jinagy*. [Collection of essays]. Qyrastyryp, omirbayany jazushylar: S.M. Aljanova, tarih gilymdarynyn kandidaty S.O. Smagulova. Almaty: Alash, 2004. 296 p. (In Kaz.).
- Amanzholova, 2009 — *Amanzholova D. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana*. [Alash in the encyclopedic history of Kazakhstan]. Almaty: Taimas, 2009. 412 p. (In Russ.).
- Belavin, 1903 — *Belavin K. K istorii prosveshcheniya v Orenburgskom krae. Zhenskie gimnazii i progimnazii v 1875–1899 gg*. [On the history of Enlightenment in the Orenburg Region. Women's gymnasiums and gymnasiums in 1875–1899]. Orenburg, 1903. 18 p. (250 p.). (In Russ.).

- Blok, 1986 — *Blok M.* Apologiya istorii ili remeslo istorika. [The apology of history or the craft of the historian]. 2nd supplemented edition. Transl. by. E.M. Lysenko. Moscow: Nauka, 1986. 255 p. (In Russ.).
- Erickson, 1996 — *Erickson E. G.* Detstvo i obshchestvo. Izd. 2-ye, pererab. i dop. [Childhood and Society. 2nd edition, reprint]. Saint Petersburg: Lenato, ACT, University Book Foundation, 1996. 592 p. (In Eng.).
- Eskendiruly, 2008 — *Eskendiruly (Abdeshev) M.* Ministry Alash Ordı [Ministers of Alashorda]. Almaty: Publ. House, 2008. 114 p. (In Kaz.).
- Fevr, 1991 — *Fevr L.* Boi za istoriyu [Fights for history]. Moscow: Nauka, 1991. 632 p. (In Russ.).
- Fromm, 2008 — *Fromm E.* Chelovek dlya samogo sebya [A man for himself] / Translated from English by E. Spirova. Moscow: AST, 2008. 349 p. (In Russ.).
- Husserl, 2008 — *Husserl E.* Ideya fenomenologii [The idea of phenomenology]. Moscow: IC Humanitarian Academy, 2008. 224 p. (In Russ.).
- Janbosinova 2013 — *Janbosinova A.S.* Kratkaya enciklopediya istorii Alash i Alashorda. [A short encyclopedia of the history of Alash and Alashorda]. Ust'-Kamenogorsk: Berel', 2013. 204 p. (In Russ.).
- Jaqypbekova, 2010 — *Jaqypbekova N.* Adam tarbie arqyly jetiledi. [A person develops through education]. [electronic resource]. URL: <https://bsh.kz/news/661> 8 sayir 2010. (access date 09.08.2023). (In Kaz.).
- Karenov, 2013 — *Karenov R.S.* Jetisudagy Alashorda ykimetinin myshesi, Alash aserinin qolbasshysy – Otyynshy Alzhanov. [Member of the Alash Government in Zhetysu, Commander of the Alash troops – Otyynshy Alzhanov]. Qaragandy universitetinin habarshysy. Tarih, filosofiya seriyasy. 2013. No. 3. Pp. 35–40. (In Kaz.).
- Kirgizskaya gimnaziya, 1913 — *Kirgizskaya gimnaziya.* [Kirghiz Gymnasium]. Vestnik Evropy. 1913. Book. 5. Pp. 336–347. (In Russ.).
- Kul-Muhamed, 2012 — *Kul-Muhamed M.* Deyateli Alash. [Alash figures]. Ajqap, 2012. No. 2. Pp. 48–65. (In Russ.).
- Lovejoy, 2001 — *Lovejoy A. O.* The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Translated from the English by V. Sofronova-Anthony. Moscow: House of Intellectual books, 2001. 376 p. (In Russ.).
- Mahaeva, 2007 — *Mahaeva A.Sh.* Qazaq-qyrgyz sayasi bajlanystarynyn tarihy (XVIII gasyrdyn ekinshi zhartyysy – XX gasyrdyn basy). [The history of political relations between Kazakhs and Kyrgyzs (2 half of the 18th century – the beginning of the 20th century)]. Almaty: Cennye bumagi baspasy, 2007. 357 p. (In Kaz.).
- Nurpeis, 1995 — *Nurpeis K.* Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Orskaya kirgizskaya uchitel'skaya shkola. [Orsk Kyrgyz Teachers' School]. Turgajskaya gazeta, 1896. 384 p. (In Russ.).
- Qazaq sezderi, 2007 — *Qazaq sezderi.* Qujattar men materialdar jinaǵy. Saur 1917 j. – jeltosqan 1919 j. [Kazakh congresses. collection of documents and materials. 1917 April – 1919 December] // Qazaq ult-azattyq qozǵalysy. 30 tomdyq [Kazakh National Liberation Movement. 30 volumes]. Ed.: K. Iliasova. Almaty: El-zhejire, 2007. Vol. 4.352 p. (In Kaz.).
- Qoigeldiev, 1995 — *Qoigeldiev M.* Alash qozgalysy. [The Alash movement]. Almaty: Mektep baspasy, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Tileshev, Qamzabekuly, 2014 — *Tileshev E, Qamzabekuly D.* Alash qozgalysy. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. [The Alash movement. an encyclopedic reference book]. Almaty: Sardar baspasy, 2014. 528 p. (In Kaz.).
- Toqayev, 2021 — *Toqayev Q.* Tauelsizdik barinen qymbat. [Independence is the most important thing] // Egemen Qazaqstan. 2021. 5 qantar [Elektrondy resurs]. – URL <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (access date: 13.01 2021.) (In Kaz.).
- Vasil'ev, 1900 — *Vasil'ev A.V.* Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti. Letopis' 1744–1898. [Essays on public education in the Turgai region. The chronicle of 1744–1898]. Is. 2. Orenburg: Turg. obl. stat. kom., 1900. 8 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

- Алаш қозғалысы, 2005 — *Алаш қозғалысы.* Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917-мамыр 1920. Т. 2. Құрастырушылар: Қ.С. Алдажұманов, Р.Қ. Қанғожиева және т.б. Алматы: Алаш, 2005. 496 б.
- Алаш қозғалысы, 2007 — *Алаш қозғалысы.* Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Үш томдық. 3-т. 2-кітап / Ред. басқарған М.К. Қойгелдиев. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 344 б.
- Алаш қозғалысы, 2017 — *Алаш қозғалысы* және оның жетісулық қайраткерлері. Құжаттар мен материалдар жинағы / жауапты құрастырушы А.М. Каипжанова. Алматы: Алматы облыстық мемлекеттік

архиві, 2017. 145 б.

Алекторов, 1894 — *Алекторов А.* Очерки Внутренней киргизской орды. Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества, 1894. Вып. 3.

Аманжолова, 2009 — *Аманжолова Д.* На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы: Издательский дом Таймас, 2009. 412 с.

Әлжанов, 2004 — *Әлжанов О.* Шығармалар жинағы. Құрастырып, өмірбаянын жазушылар: С.М. Әлжанова, тарих ғылымдарының кандидаты С.О. Смағұлова. Алматы: Алаш, 2004. 296 б.

Белавин, 1903 — *Белавин К.* К истории просвещения в Оренбургском крае. Женские гимназии и прогимназии в 1875–1899 г.г. Оренбург, 1903. 18 б. (250 с.)

Блок, 1986 — *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 255 с.

Васильев, 1900 — *Васильев А.В.* Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744–1898. Вып.2. Оренбург: Тург. обл. стат. ком., 1900. 8 б.

Гуссерль, 2008 — *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М.: ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.

Ескендірұлы, 2008 — *Ескендірұлы (Әбдешев) М.* Алашорда министрлері / Министры Алашорды. Фонд Алтынбека Сарсенбайұлы. Алматы: [б. и.], 2008. 114 б/с.

Жақыпбекова, 2010 — *Жақыпбекова Н.* Адам тәрбие арқылы жетіледі. [Электронды ресурс]. URL: <https://bsh.kz/news/6618> сәуір 2010. (Қаралған күні: 9 тамыз 2023.)

Жанбосинова, 2013 — *Жанбосинова А.С.* Краткая энциклопедия истории Алаш и Алаш орда Усть-Каменогорск: Берель, 2013. 204 с.

Каренов, 2013 — *Каренов Р.С.* Жетісудағы Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әсерінің қолбасшысы – Отыншы Әлжанов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия сериясы. 2013. № 3. 35–40 б.

Киргизская гимназия // Вестник Европы. 1913. Кн. 5. С. 336–347.

Кул-Мухамед, 2012 — *Кул-Мухамед М.* Деятели Алаш // Айқап. 2012. № 2. С. 48–65.

Қазақ съездері, 2007 — *Қазақ съездері.* Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 30 томдық. Т. 4. Құрастырған К. Илиясова. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 352 б.

Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп баспасы, 1995. 368 б.

Лавджой, 2001 — *Лавджой А.О.* Великая цепь бытия – The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Пер. с англ. В. Софронова-Антони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.

Махаева, 2007 — *Махаева А.Ш.* Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Алматы: Ценные бумаги баспасы, 2007. 357 б.

Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Орская киргизская учительская школа // Тургайская газета. 1896. 384 с.

Тоқаев, 2021 — *Тоқаев Қ.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>. (Қаралған күні 13.01 2021.)

Тілешев, 2014 — *Тілешев Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар баспасы, 2014. 528 б.

Февр, 1991 — *Февр Л.* Бой за историю. Москва: Наука, 1991. 632 с.

Фромм, 2008 — *Фромм Э.* Человек для самого себя / Пер. с англ. Э. Спировой. Москва: АСТ, 2008. 349 с.

Эриксон, 1996 — *Эриксон Э.Г.* Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. Санкт-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд Университетская книга, 1996. 592 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 4, pp. 234–246, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_234-246

THE RESETTLEMENT OF KAZAKHS FROM THE MANGISTAU REGION TO IRAN IN THE 1930-s FROM THE TIME OF REZA SHAH TO THE PRESENT DAY

Mostafa Nouri¹, Zhomart Zhengis^{2}, Shiva Alizade³*

¹Documents Research Institute in the Organization of Documents and National Library of Iran
 (Mirdamad str. 356. 451758 Tehran, Iran)
 Researcher, Director in charge of Ariapart publications
 E-mail: m_n_savadkouhi@yahoo.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences (History), Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: zhzhengis@gmail.com
 *Correspondent author

³University of Tehran, Department of Regional Studies, Faculty of Law and Political Sciences
 (487, Tadjrish Str., 451849 Tehran, Iran)
 Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor
 E-mail: shiva_alizadeh@ut.ac.ir

Abstract. *Introduction.* This study is based on a brief overview of the relationship between Iran and the Kazakhs in past centuries, as well as an overview of the situation of the Kazakhs in the Soviet Union and the main reasons for their migration through historical documents, press reports and oral data. The main purpose of this study is to examine, on the basis of written and oral data, the migration and lifestyle of Kazakhs who immigrated to Iran during the reign of Reza Shah and received Iranian citizenship in the following decades. *Goals.* Since the study involves historical, geographical, political and economic aspects, many levels of analysis from international units to regional relations and international format, and overlapping analysis variables, it required the use of a historical approach, a descriptive approach. Political phenomena and the field of political science are flexible subjects that flow from all other sciences and modes of study. *Results.* The research work helps to understand the historical foundations of domestic demography and describes the stages of formation of the Kazakh diaspora in Iran. The article examines the Soviet period in the history of Kazakhstan and examines the difficult situation in which our people found themselves at this time. *Conclusions.* The research topic will introduce students and scholars of the history of the Motherland and world history to the views of Iranian historians on this issue.

Keywords: Iranian Kazakhs, Pahlavi period, migration, collectivization, Soviet Union, persecution, famine

Acknowledgments. The research for this article was conducted as part of the comprehensive scientific investigation titled "Historical Traditions of the Science Committee of Kazakh Statehood and Matters Concerning the Preservation of National Identity." This study is under the auspices of the Science Committee within the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Nouri M., Zhengis Zh., Alizade The resettlement of Kazakhs from the Mangistau region to Iran in the 1930-s from the time of Reza Shah to the present day // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 234–246. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_234-246

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНАН ИРАНҒА РЕЗА ШАХТАН БАСТАП БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН ҚОНЫС АУДАРУЫ

Мустафа Ноури¹, Жеңіс Жомарт^{2*}, Ализаде³

¹Құжаттаманы ұйымдастыру институты және Иранның Ұлттық кітапханасы
Ғылыми қызметкер, Агіарт басылымдарына жауапты директор
(356-үй, Мирдамад көш., 451758 Тегеран, Иран)
E-mail: m_n_savadkouhi@yahoo.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Тегеран университеті, Құқық және саяси ғылымдар факультетінің аймақтық зерттеулер кафедрасы
(487-үй, 12 бөлме, Таджриш көш., 451849 Тегеран, Иран)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
E-mail: shiva_alizadeh@ut.ac.ir

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл зерттеу өткен ғасырлардағы Иран мен қазақтардың қарым-қатынасына қысқаша шолу жасауға, сондай-ақ қазақтардың Кеңес Одағындағы жағдайына және олардың көшіп-қонуының негізгі себептеріне тарихи құжаттарды, баспасөз хабарламаларын және ауызша деректер арқылы шолу жасауға негізделген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жазбаша және ауызша деректер негізінде Реза шах тұсында Иранға қоныс аударып, кейінгі онжылдықтарда Иран азаматтығын алған қазақтардың көші-қоны мен тұрмыс-тіршілігін қарастыру. Зерттеу тарихи, географиялық, саяси және экономикалық аспектілерді, халықаралық бірліктерден аймақтық қатынастарға халықаралық форматқа дейінгі талдау деңгейлерінің көптігін және талдау айнымалыларының қабаттасуын қамтитындықтан, ол тарихи тәсілді, сипаттамалық тәсілді қолдануды талап етті. Саяси құбылыстар мен саясаттану саласы барлық басқа ғылымдар мен білім тәсілдерінен алынған икемді пәндер болып табылады. *Нәтижелер.* Зерттеу жұмысы отандық демография ғылымының тарихи негізін тануға көмектесіп, Ирандағы қазақ ұлты диаспорасының қалыптасу кезеңдерін сипаттайды. Мақала Қазақстан тарихының кеңестік кезеңін қарастырып, осы уақыттағы халқымыздың басынан кешкен ауыр жағдайды зерделейді. *Қорытынды.* Зерттеу тақырыбы Отан тарихы және әлемдік тарихты оқитын студенттер мен ғалымдарға Иранның тарихшыларының аталмыш мәселеге көзқарасымен таныстырады.

Түйін сөздер: Иран қазақтары, Пехлеви кезеңі, көші-қон, ұжымдастыру, Кеңес Одағы, қуғын-сүргін, ашаршылық

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақ мемлекеттілігінің Ғылым комитетінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20280975).

Дәйексөз үшін: Ноури М., Жеңіс Ж., Ализаде. XX ғасырдың 30-жылдарында қазақтардың Маңғыстау облысынан Иранға Реза Шахтан бастап бүгінгі күнге дейін қоныс аударуы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 4. 234–246 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_234-246

ИРАНСКИЕ КАЗАХИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ 1930-Х ГОДОВ С МАНГЫСТАУ: СО ВРЕМЕН РЕЗА ШАХА ДО НАШИХ ДНЕЙ

Мустафа Ноури¹, Жеңіс Жомарт^{2}, Ализаде³*

¹Институт исследования документов при Организации документации и Национальная библиотека Ирана

(д. 356, ул. Мирдамад, 451758 Тегеран, Иран)

Научный сотрудник, директор, ответственный за публикации Ariapart

E-mail: m_n_savadkouhi@yahoo.com

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: zhozhengis@gmail.com

*Корреспондирующий автор

³Тегеранский университет, кафедра региональных исследований факультета права и политических наук

(д. 487, кв. 12, ул. Таджриш, 451849 Тегеран, Иран)

Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор

E-mail: shiva_alizadeh@ut.ac.ir

Аннотация. *Введение.* Данное исследование основано на кратком обзоре взаимоотношений между Ираном и казахами в прошлые века, а также на обзоре положения казахов в Советском Союзе и основных причин их миграции через исторические документы, сообщения прессы и устные данные. *Цель и задачи.* Основная цель данного исследования – на основе письменных и устных данных рассмотреть миграцию и образ жизни казахов, иммигрировавших в Иран в период правления Реза-шаха и получивших иранское гражданство в последующие десятилетия. Поскольку исследование включает в себя исторические, географические, политические и экономические аспекты, многие уровни анализа от международных единиц до региональных отношений и международного формата, а также перекрытие переменных анализа, оно потребовало использования исторического подхода, описательного подхода. Политические явления и область политологии представляют собой гибкие предметы, вытекающие из всех других наук и способов обучения. *Результаты.* Исследовательская работа помогает осознать исторические основы отечественной демографии и описывает этапы формирования диаспоры казахов в Иране. В статье рассматривается советский период истории

Казахстана и рассматривается тяжелое положение, в котором оказался наш народ в это время. *Выводы.* Тема исследования познакомит студентов и ученых, изучающих историю Отечества и всемирную историю, с взглядом историков Ирана на этот вопрос.

Ключевые слова: Иранские казахи, период Пехлеви, миграция, коллективизация, Советский Союз, преследования, голод

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: BR20280975)

Для цитирования: Ноури М., Жеңіс Ж., Ализаде. Иранские казахи-переселенцы 1930-х годов с мангыстау: со времен Реза Шаха до наших дней // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 234–246. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_234-246

Introduction

After 1927, with the establishment of the Bolshevik regime in the Soviet Union and the decision of that government to divide the property of the people, many Muslim and non-Muslim residents of the Soviet Union began to migrate to neighboring countries. One of the main destinations of these immigrants was Iran. Although these immigrants mostly arrived in Iran illegally, their fortunes changed in the following years. Some of them immigrated from Iran and reached America, Australia and other countries, and some stayed in Iran. Among these permanent immigrants to Iran were Kazakhs, who migrated mainly from Mangyshlak. The peak of migration occurred between 1931 and 1935. During these years, the Iranian government approved special laws on the residence of immigrants in the country. During the second decade of Reza Shah's reign, through the 1931 Citizenship Law, many immigrants attempted to obtain citizenship from the Iranian government. The citizenship law became stricter during Dr. Mossadegh's rule in 1951, and violators were sentenced to five years' exile (Mendikulova, 2017: 25).

For almost a century of their presence in the region of Gorgan and Dasht, which today is called the Golestan province, the Kazakhs have had a remarkable history. The government's efforts to resettle these immigrants have seen many ups and downs. Over the next decades, these immigrants tried to stabilize their situation. Finding a business to maintain their livelihood was one of the most important activities of these people, which is associated with the allocation of land to these immigrants during the land reforms. In subsequent years, with the revolution of 1979, the life of Iranian Kazakhs also entered a new stage.

This study is based on a brief overview of the relations between Iran and the Kazakhs in past centuries, as well as a look at the position of the Kazakhs in the Soviet Union and the main reasons for their migration using historical documents, press reports and oral history (interview with Muamrin as well as Kazakh and Turkmen informants) to show how Kazakhs migrated to Iran during the era of Reza Shah. After this, it will be discussed how they settled and formed Kazakh neighborhoods in the three cities of Gorgan, Gonbad and Bandar Shah (Turkmen) in the first decades of their presence in Iran. Another part of this study is to study their livelihood and business situation during these years. After the occupation of Iran in September-August 1941, a new era began. The next chapter of this study is devoted to the period after land reform in Iran, that is, the years after 1963, and will focus on the vicissitudes of life of the Kazakhs during these years and their efforts to obtain Iranian citizenship. In this regard, the history of the allocation of land to the Kazakhs and the efforts of people such as Malakzak Talibul Alam are assessed (Mendikulova, 2017: 27).

Their life situation in the years after the 1979 revolution, the attempt to obtain land from the new state system and the events that occurred during the collapse of the Soviet Union; That is, the return of Kazakh families to Kazakhstan or their re-immigration to Iran is the final discussion

of the history of this people in Iran. After this, the changes in the customs of the Kazakhs of Iran, caused by environmental reasons and being away from the mainland, will be assessed in comparison with what exists in Kazakhstan, and finally, an attempt will be made to present the real picture of the situation in Iran. Kazakhs in recent decades. This study examines in detail Kazakh neighborhoods in the three cities of Gonbad, Gorgan and Bandar Turkmen.

The main purpose of this study is to consider the vicissitudes of migration and life of Kazakhs who immigrated to Iran during the reign of Reza Shah and received Iranian citizenship in the following decades.

Materials and research methods

What makes this study more innovative and more detailed than the general words of the authors prior to this study is the extensive use of first-hand sources existing in the archives and libraries of Iran and possibly Kazakhstan. For example, by looking at historical documents, it is clear that Kazakh immigrants immigrated to Iran between 1932 and 1936; The accounts of these people described the reasons for their migration, their work, how they got to Iran, their living conditions in the early years; In 1949, they started talking about the resettlement of Kazakhs from Gorgan to the interior regions of Iran; Since 1951, Kazakhs were granted registration and citizenship; In 1962, Kazakhs widely became subjects of the Iranian government. In 1969, Talib-ul-Alam Aq-Kazakhi was expelled from the region on the direct orders of Mohammad Reza Shah; In those same years, the Chaybui area was considered as a settlement of Gonbad Kazakhs, and the government began its development (Akiner, 1988: 45).

Among the cases mentioned, as well as the reasons for the formation of a new Kazakh quarter in Gorgan, the water supply of the Kazakh quarters and the requests of the Kazakh representative Taj Mohammad Tag Niazi for the allocation of land to the Kazakhs in the years after the revolution of historical documents. It is noteworthy that it is widely used in the present study.

Library: review of books and articles written about the Kazakhs of Iran.

Documents: This section evaluates Iranian archival centers and documents related to the migration of Kazakhs and the life of these people in Iran. The archival centers are: 1. Documentation Organization and National Library of Iran 2. Documentation Center of the Islamic Council 3. Documentation Center of the Islamic Revolution 4. Institute for Research in Contemporary History 5. Documentation Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran 6. Center for Presidential Documents 7. Documents Center of the Institute of Culture Mirdamad Gorgan 8. National Document Center in Mazandaran.

Press: In this section, newspapers and periodicals 1. Ettelaat, 2. Iran, 4. Oyande, 5. Bahar, 6. Setareye Iran, 7. Saadat Bishr, 8. Shaheen, 9. Shafaq Sarkh, 10. Shahbaz, 11. Tajd, 14. Golestan Nou, 16. Sahra, 17. Golshan Mehr, 18. Makhtumaghi Faragi, 19. Salim, 20. Golestan, 21. Estrabad, 22. Golshan Mehr and others are reviewed page by page and reports are extracted from them concerning the Cossacks in Iran.

Oral History: Interviews with Kazakhs and local informants about immigration from the Soviet Union to Iran and the living conditions of Kazakhs over the past 90 years in Golestan Province.

Field research: In this section, the Kazakh quarters of the three cities of Gorgan, Gonbad and Bandar-Turkmen are subjected to anthropological field research.

Scientific methodology. Because the research includes historical, geographic, political, and economic aspects, the multiplicity of levels of analysis from international units to regional relations to an international format, and the overlap of analysis variables, it required employing the historical approach, the descriptive approach, the case study approach, the inductive approach, and the comparative approach. Political phenomena and the field of political science are flexible subjects drawn from all other sciences and knowledge approaches.

Key research questions.

- What were the reasons for the resettlement of the Kazakhs to Iran during the time of Reza Shah?

- How did the migration of the Kazakhs take place during the period of Reza Shah?
- According to the citizenship law, how was the process of accepting Iranian citizenship for Kazakhs?
- What was the quality of the formation of Kazakh settlements in Gorgan, Gonbad and Bandar?
- What has been the work and livelihood of Kazakh migrants over the past 90 years?
- What changes occurred in the culture and customs of the Kazakh migrants under the influence of the new habitat?
- How was the independence of Kazakhstan and the return of Iranian Kazakhs to this country?
- How did the migration of Afghan Kazakhs to the Golestan province take place and what impact did it have on the Kazakh settlements?

Literature Review

There is a lot of literature and research on this topic. We divided them into two parts according to the countries of the authors - Iranian and Kazakhstan. Kazakh authors include G. Mendikulova and Kazakh researcher from Iran Islam Zhemenei. Iranian authors also worked in this direction and published a significant number of studies:

The book by Haji Mohammad Shadkam, an Iranian Kazakh and scientist, “A Look at the History of the Kazakh People” (Gorgan, Makhtumaghi Faragi, 1378) is dedicated to the history of the migration of the Mangistau Kazakhs to Iran in the 30s of the twentieth century.

And the monograph by Gholamreza Goli Zavare, “Historical and Political Geography of Central Asia” (Qom, Office of Islamic Propaganda, 1373) examines the political history of Central Asia. The author in this book also examines the political reasons for the migration of Kazakhs to Iran.

Prominent scientist Jameni Islam, former citizen of Iran and Iranian scientist Mansur Kiai in his books “Kazakhs in Iran, life, customs”, “Kazakhs of Iran: a look at the customs of their life” explore the ethnographic side of the Kazakhs and the history of Iranian Kazakhs.

Iranian author Musa Jurjani, in his book “The Role of the Kazakhs in the Period of Holy Defense” (Gorgan, Raikhani, 2014) explores the participation of the Kazakhs in the Iran-Iraq conflict.

In addition to these, sociological studies were conducted, in one of them Esmail Heydari conducted his research among Iranian Kazakhs and published the results in the book “Sociological study of the migration of Kazakhs from Kazakhstan to Iran.”

Results

In late 19th century after full annexation of Central Asia by Russia, a number of Iranians emigrated to these newly-captured regions of Tsarist Empire for different reasons. Some immigrants were merchants who played a key role in economic life of the region and some were those in search of work. Others included fugitives who rebelled against Iran's central government besides captives who were enslaved by Turkmen and Uzbek tribes. This was also the first wave of Iranian emigration to Kazakhstan. The second resettlement came in the 1930s. In late 1930s many Iranian residents of the South Caucasus were deported to Kazakhstan.

Deportations were repeated during 1940s and 1950s. Soviet Kazakhstan was also home to some communist activists who fled Iran. New immigrants faced harsh restrictions imposed by Soviet government. Since 1956 restrictions were lifted gradually. Hence, some Iranians left Kazakhstan and some stayed there until now. They are citizens of Kazakhstan republic now. Iranians living in Kazakhstan can play a prominent role in expanding the ties between Iran and Kazakhstan. Currently, some of the economic transactions and trade deals between the two countries are carried out by these people. They play the role of guides and translators while establishing business and economic relations between Iranian and Kazakh partners. In addition, after the collapse of the Soviet Union Kazakh people who found refuge in Iran during previous decades felt free to return to their homeland. In recent years

some Kazakh families who lived in cities like Gorgan and Bojnord have resided in Kazakhstan. Both mentioned groups – Iranians in Kazakhstan and Kazakhs in Iran – are remarkable assets on which the two nations can count on to bolster relations (Shadkam, 1999: 78).

Kazakhs who left their homeland for various reasons and live there can be found from all over the world. Among them, Kazakhs also went to Iran because of the left-wing policy of confiscating all the country's livestock under the pretext of collectivization of peasants in the Soviet system. In 1925, according to the data of the tax service, there were 26,641 cows in Aday district (mostly in Taisoygan, Saqiz, Oyil, Kazbek regions), 62,278 horses, 103,364 camels, and 916,846 sheep. If we take into account that the farms engaged in livestock breeding in the district are scattered, of course, this is not complete information, the livestock should be much more than that. Since 1851, the Mangistau region has been inundated several times. In the period of 1927–1929, the cattle were killed and deserted twice because of the plague. In Mangystau, where nature is less harsh, the confiscation of rich people began in 1929 (Zavareh, 1994: 49).

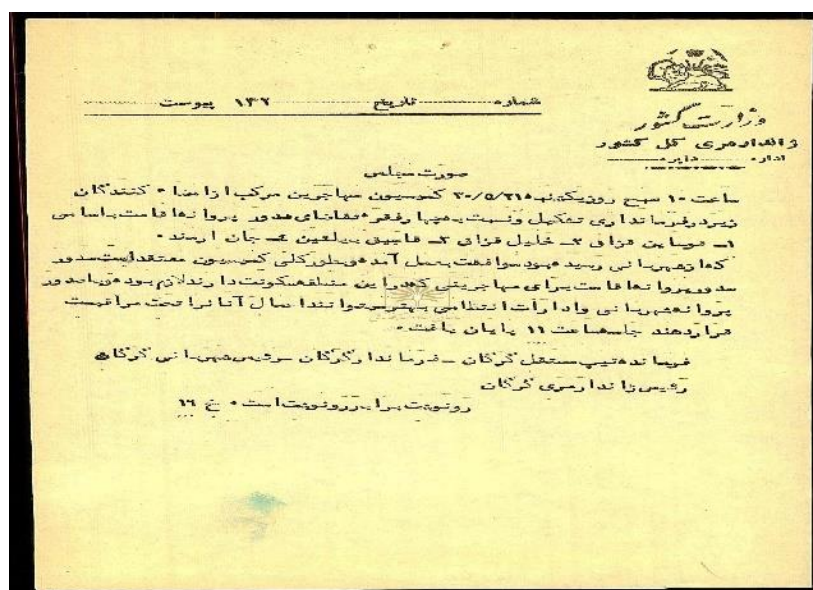

Fig. 1. Residence permits to four Kazakhs

The work in this direction was accelerated by the 19th letter of instruction of the Regional Executive Committee and the Regional Party Committee of Kazakhstan on December 9, 1930, which emphasized the tasks of re-election of village councils, confiscation of the property of the rich, creation of poor and mercenary groups, and the organization and settlement of herders in collective farms. According to the resolution of the Central Committee of the UAC of the Kazakh SSR dated March 12, 1932, "Plan for settlement of Kazakh workers' farms", 400 farms were settled in Mangistau that year, but grouping the previously nomadic and freely roaming country into one place was done with many mistakes. Due to the exaggeration during the confiscation of the rich, middle peasants were also included in this list. In the country, the wave of protests, hunger, running away, moving from one place to another with livestock has increased (1-fig.). Due to the cruelty of nature and politics, deserted villages without inhabitants appeared in the Mangistau region. Therefore, the government immediately sealed the border in 1935 and stopped migration outside of Kazakhstan (Kiaei, 2007: 56).

Iranian Kazakhs crossed from Mangistau through Turkmenistan to the territory of Iran during the "Kyzyl taban shubyrundy" of 1929–1933. Kazakhs first settled in the villages of Gomishan and Sallak on the northern border of Iran. All the inhabitants of this village were Turkmen. It was not easy for Kazakhs who moved to Iran to settle down. Because it was not possible to take care of livestock, do farming, and make a living. The first reason was that Iran did not know the official Persian language,

the second was not being familiar with the life of the new society, and the third was not being able to adapt to the bad weather. And the Kazakhs, who dreamed of the city of Mecca, endured many hardships and went all the way to the Persian Gulf. Maybe they didn't drink enough salt, the weather was bad, the sea was rough and stormy for weeks (Sanaei, 1999: 62).

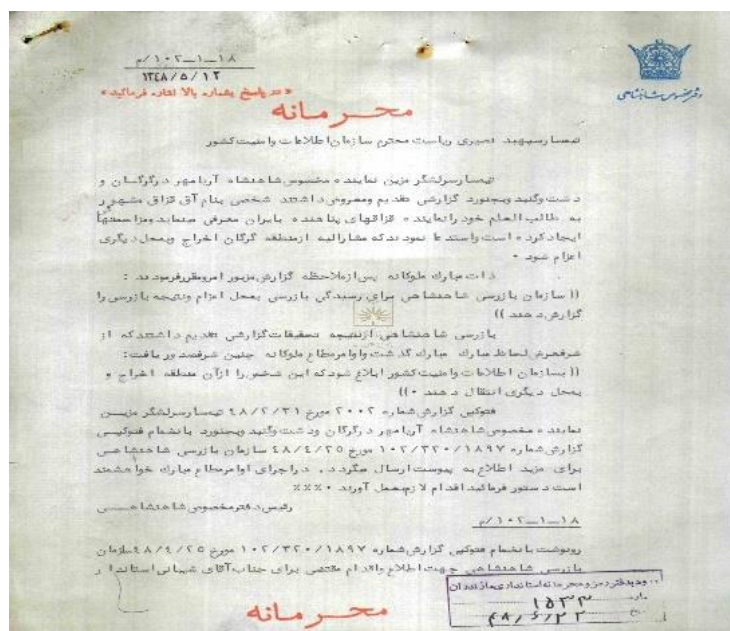

Fig. 2. A sheet from a detailed case file of a Kazakh nicknamed Talib al-Alam

Kazakhs living in the Persian Gulf could not stand the lack of work for a long time and had to return. So, he passed through the province of Sistan and Baluchistan and decided to live in one of the cities of Mashhad, Semnan or Shahrud in the province of Khorasan, located in the east and north-east of Iran, and went there. The Kazakhs, who knew that all the inhabitants there spoke Persian and were a country of the Shiite sect, felt that it was impossible to get along with them there quickly (2-fig.). After that, he went and consulted, and returned to the Turkmen Sahara to be close to the Turkmen, who share the same language, religion, and language. At the same time, at first he settled in the village of Nizamabad near the city of Bandar Turkmen, in the village of Shayboyi on the banks of the river in the city of Gumbaz, Kavus. But a group of Kazakhs moved to areas inhabited by Persians. A part of them were residents of Etrakchal and Sultanabad villages of Gorgan city (Jemeney, 2012: 68).

However, over time, in order to develop the economy, they had to engage in farming in addition to small livestock. Only because of that, it seemed that he got rid of the lack of life in his new place.

At the beginning, about five hundred families, according to some reports, ten thousand families crossed the border of Iran. When they came to Turkmen field for the second time, they started various jobs in the vicinity of Kurdkuy and Bandarshah cities of Gorgan city. In particular, he worked as a worker in the construction of the road and railway between the cities of Behshahar and Bandarshah. Kazakhs were praised by the local people for their road and building construction work and were especially appreciated by the Iranian government. However, the work was difficult. In the early years, the death rate among Kazakhs reached a very high level, unable to get used to the nature of the new environment. Six out of ten people were killed.

According to the elders, people, young and old, fell ill with massive malaria, their stomachs swelled, and they died after a few days. After some time, he could not get used to the new environment and suffered from environmental damage (3-fig.). So, he gave up the work around the city and moved to the cities of Gorgan, Bandarshah and Gumbaz-Kavus and started to build "Kazakh neighborhood" villages (Jemeney).

Iran is a country that hosts various ethnic groups. One of these tribes who live in the Golestan province in the north of Iran are the Kazakhs. There are no accurate and official statistics about the population of Kazakhs in Iran. However, according to unofficial estimates, their number is about 6700 people (Kazakh in Iran). The Kazakhs of Iran live in Gorgan, Bandar Turkmen, and Gonbad Kavus (Kazakh mahalle,). The emigration of Kazakhs to Iran in the 1930s coincided with the strictness of the Soviet Union on religious issues and, more importantly, the great famine caused by the policy of collectivization and sedentarisation (Naimark, 2010: 176). They migrated from Turkmenistan to Iran and were welcomed by the Turkmen living in Iran. Later, they settled in different cities and entered a relationship with Iranian society. In Iran, due to a mistake in translation, Kazakhs are considered the same as Cossacks. Because of the negative actions of the latter in the contemporary history of Iran, there is a negative view of them in society (4-fig.). However, this issue has not impacted the relations between the Iranian society and the Kazakhs living in Iran. After the collapse of the Soviet Union, Kazakhs living in Iran have been invited three times to return to their ancestral homeland. As a result, some Kazakhs living in Iran have returned to their ancestral country.

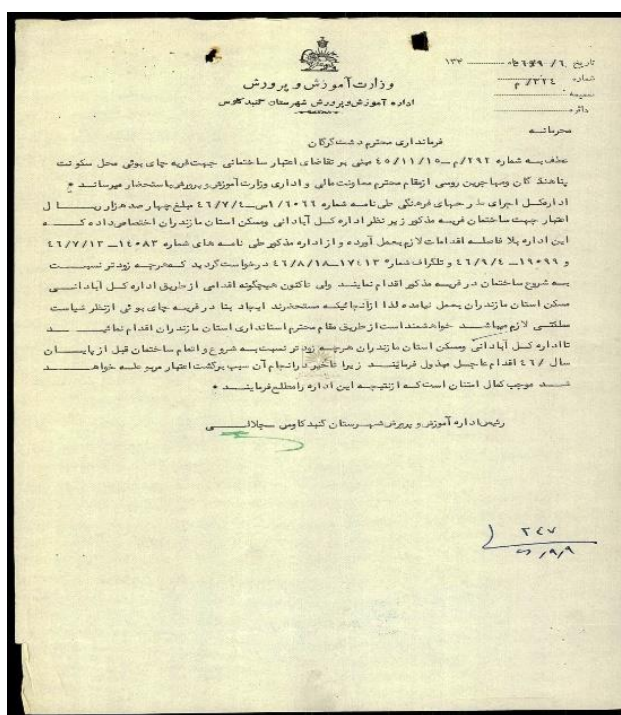

Fig. 3. A sheet from the case about giving Chaibuya a Kazakh settlement in Gonbad, building a school and improving them in the 1940s-60s

Currently, Kazakhs living in Iran have the same rights as other Iranian people and have a successful presence in Iran's social, economic, scientific, and cultural fields. Kazakhs are no different from other Iranian people in terms of education and employment, and some of them work in government offices or non-government institutions(4-fig.). In addition, Kazakh youths, like other Iranian youths, serve the conscription system and have also offered martyrdom during the Iran-Iraq war (Hojat). However, they prefer to have intra-ethnic marriages. In recent years, with the establishment of direct flights between the cities of Gorgan and Sari with Kazakhstan, they can easily travel to Kazakhstan to visit their relatives. The consulate general of Kazakhstan in Gorgan also takes care of their affairs. Finally, the most significant issue regarding the Kazakhs living in Iran is the lack of accurate information and the lack of scientific research on them (5–6-fig.).

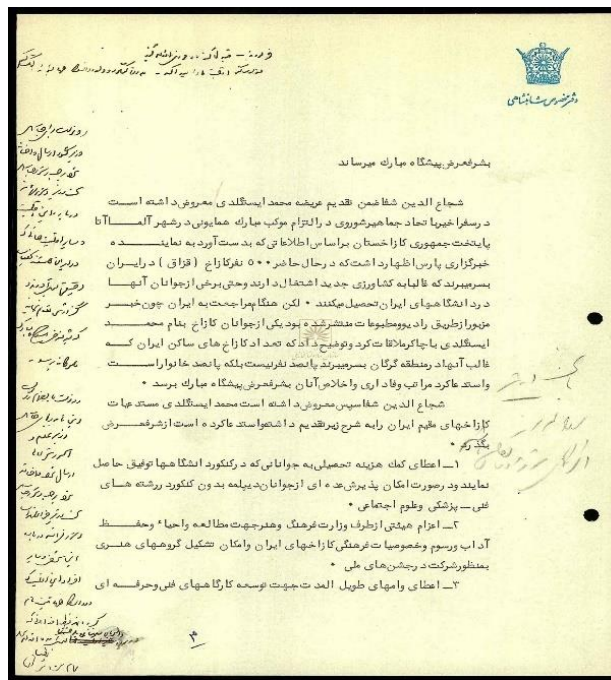

Fig. 4. The first page of a report on the situation of the Kazakhs in 1972 and a letter from one of the Kazakh students at the University of Tehran

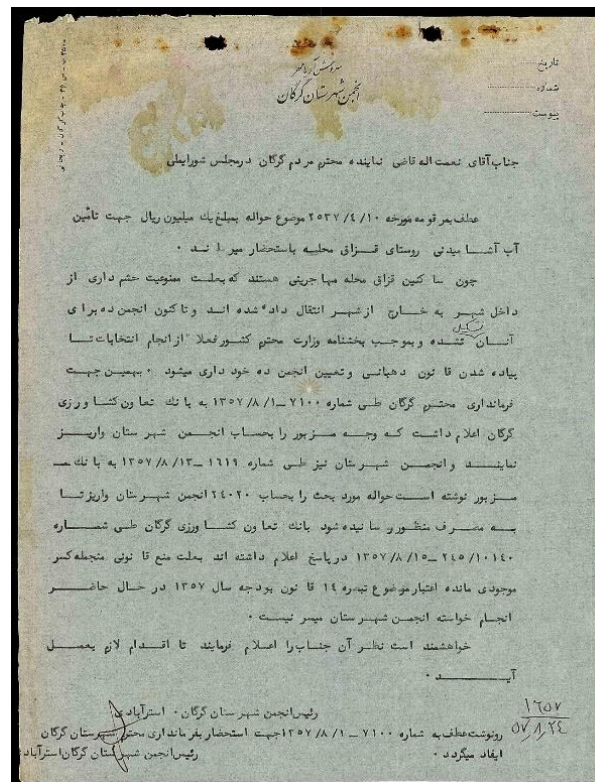

Fig. 5. On the provision of drinking water to the Kazakhs of the Gorgan region in 1979.

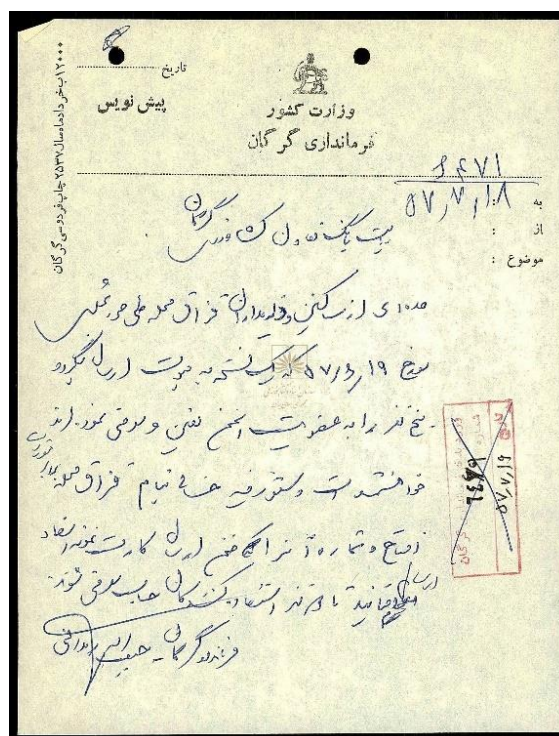

Fig. 6. Letter about the Kazakh neighborhood association of the Gorgan microdistrict

Most of Iranian Kazakhs returned to their homeland in 1995. The whole group that returned to the country settled in Aktau, the central city of Mangistau region. At the end of that year, almost half of Iranian Kazakhs returned to the country. Because they were two Kazakh villages in each of the cities of Gorgan, Bandar-Turkimen, and Gumbaz-Kavuys of Gulistan Province, which was later separated from the former Mazadiran province in the north of Iran. The Consulate General in Gorgan is working on behalf of the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan to issue free three-year visas for Kazakhs staying in Iran. There is also a great opportunity to use the services of the newly opened Al-Farabi-Abay Center for learning the Kazakh language and culture.

One advantage of Iranian Kazakhs is that some of their brothers are located in Aktau and Zhanaozen. Therefore, he often communicates with them due to his participation in events such as weddings and charity events. Also, after returning to the country, Iranian-Kazakhs found their brothers and sisters living in Mangistau region, their ancestral home, and began to establish kinship relations with them. Now one advantage is that they are getting close to the local Kazakhs. And the main advantage of Iranian Kazakhs is that they are keeping their Kazakh traditions firmly. For example, from the year they moved to Iran until now, they have never left the drum in their hands, and they have never parted with their national clothes. At the same time, Iranian-Kazakhs attach great importance to education, science, art and technology. I will discuss this topic later. Therefore, those who stayed in Iran and returned to Kazakhstan have significant achievements in the above-mentioned fields. But compared to all the mentioned opportunities, there is no desire to learn and assimilate the Kazakh literary language. It is a fact that the trend of deep study of Kazakh literature and history has not been formed (Jemeney, 2012: 112).

The first generation of Kazakhs who took refuge in Iran knew how to transfer their longing for their native country to the next generation, i.e. us. Because the fire of ardent desire for their country in them continues to be alive every day, it will spread to the next generation. That's why he was passionate about his homeland, which we have never seen before, and tied his happiness and future to it.

Kazakhs also had an eldership institute. In recent years, the chairman of the council of elders, Haji Akmurat Rakhbayuly, with his authority, sharp tongue, and common sense, was able to protect those

young people from their misdeeds. Because the heads of the city administration institutions respected the elders. One word of his kind words and speech could be a guarantee that the idiots would not be imprisoned.

The 1980s, when the educated generation began to preserve the language and traditions of Kazakh identity, were also fruitful years for Kazakhs. Dozens of young people created the "Kazakh cultural society" to preserve the purity of the Kazakh language and develop its culture in a new field in Kazakhstan. Muhammed Eskeldi, Haji-muhammed Batyruly, Kamid Uzak-bai-uly, Izhan Korpe, Suleiman Baibish, Niyaz Tobysh, Gapur Bali, Gappar Bali, Mansur Wali, Gappar Kazakh, Abdolla Karzhu, Kushbek Kazakh, Orazbai Begei, Abdrahim Paviz, Abubakir Paviz, Kylysh-muhammed Eskeldi, Abdisary Kazakh, Agali Nurkozhauly, Iliyas Zhemenev, Toyzhan Babyk, Abzhan Babyk. Implementation of cultural activities of this society (Jemeney, 2012: 187).

Fig. 7. Kazakh women of Iran

The first Kazakh football team was created. The original members of the team: Mukish Zhemenev, Rakat Begei, Agali Nurkozhauly, Auezberdi Saduuli, Shaltai Kazakh, Shahmurat Kazakh, Ramazan Piltan, Abbas Tobysh, Yaghia Kosayuly, Isa Kosaiuly, Shapur Zayiruly, Vahab Tugelbayuly, Amanbai Eskeldi. Karim Akmuratuly, Akim Zhemenev, Zhappar Bali, Gappar Bali, Farhad Izhanuly, Kydyr Kara-balauly, Jakyp Zhari, Bukai Eskeldi, Rahim Eskeldi went to the football field. That year, our team won the first place among the eight teams that were selected in the competition of teams of the city of Gorgan. It was a historic day for Kazakhs. If I'm not mistaken, the year of that victory was 1980. Only thirteen players of our team were able to participate in competitions that year. Two of our players from our Kazakh village, numbering no more than two thousand, were local citizens like Said, who are Kazakhs. They joined the Kazakhs, learned Kazakh, and played in the Kazakh team thinking that I was Kazakh. One of them became a Kazakh, became a citizen of independent Kazakhstan, had children here, and died in Almaty (Jemeney, 2012: 113).

The royal system of Iran was abolished in December 1979, and after February 1980, the Islamic Republic of Iran was established. In 1980–1988, the Iran-Iraq war broke the peace of the whole country. At the same time, Kazakh was also under economic and social stress.

Iran – Kazakhstan Relations in the Post-Soviet Era.

Following the collapse of the Soviet Union and the formation of the independent country of Kazakhstan, the Islamic Republic of Iran was one of the first countries to recognize the independence of Kazakhstan. It opened its embassy in this country (Rababete siasi). Considering the presence of Islam in Kazakhstan, the Islamic Republic of Iran had a favorable view towards forming a "Muslim" country in its northern neighborhood. The neighborhood of the two countries in the Caspian Sea has provided suitable cooperation grounds for them. Since Kazakhstan is landlocked, Iran can be a suitable route for transporting Kazakhstani products to world markets. Kazakhstan's significant capabilities in producing

agricultural products are a sound basis for trade between the two countries. In addition, the people of Iran consider today's Kazakhstan a part of the Iranian-Islamic historical civilization in the golden age of Central Asia. Despite these geographical coordinates, economic overlaps, and shared historical background, the level and depth of the relations between the two sides have not been favorable until now. The annual trade between the two countries has reached less than six hundred million dollars (Kazakhstan Exports to Iran). One of the reasons for this issue is the international sanctions against Iran. Kazakhstan's initiative to host Iran and P5+1 nuclear talks exemplifies this country's willingness to play a constructive role in solving Iran's problems. Finally, it is noteworthy that if Iran's problems with the international community are solved, the background is ready for both countries to expand their relations.

Conclusion

Some Iranian Kazakhs were returning to their historical homeland. However, some of them still live in Northern Iran and associate their future lives with Iran. There is no pressure from Iran and the Iranian people and they are considered full citizens of Iran. There is a tendency to draw them into their historical homeland, a process that is considered logical and natural. However, despite this, it is necessary to continue research into their history, ethnography and social life in Iran.

References

- Akiner, 1998 — *Akiner Sh. Gurukhai musulmon dar Ettehade Shouravi* [Muslim ethnic groups of the Soviet Union]. Tehran: Ilmi Farhani, 1988. 234 p. (In Pers.).
- Jemeney, 2012 — *Jemeney I. Iran men Iran qazaqtary* [Iran and Iranian Kazakhs: Documentary study]. Almaty: World Kazakh Association, 2012. 264 p. (16 pages of color pictures). (In Kaz.).
- Jemeney, 2020 — *Jemeney I. Iran qazaqtari* [Iranian Kazakhs]. <https://old.aqmeshit-aptalygy.kz/tanim/12013-iran-azatary>. (access date: 02.09.2023). (In Kaz.).
- Zavareh, 1994 — *Zavareh G.G. Gagrafiaye tarihi va siasie Asiai Markazi* [Historical and Political Geography of Central Asia]. Qom: Islamic Propaganda Office, 1994. 198 p. (In Pers.).
- Hojat, 2018 — *Hojat Sh.M. Mo inja chandim?* [How many of us were there? A survey of the presence of Iranian Kazakhs in Iran-Iraq's war]. Sooreh Mehr Publication. <http://ketabrah.ir/go/b40571> (access date: 22.02.2023). (In Pers.).
- Kak zhivut — Kak zhivut kazakhi Irana <https://www.centralasian.org/a/iranian-kazakhs/29654881.html> (access date: 03.07.2023). (In Russ.).
- Kazakh — Kazakh mahalle dar Goulestan [Kazakh mahalle in Goulestan]. <https://www.tasnimnews.com/fa/media/1399/01/02/2189523/%D9%82%D8%B2%D8%A7%D9%82%D9%85%D8%AD%D9%84%D9%87%D8%AF%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86>. (access date: 03.02.2022). (In Pers.).
- Kazakh — Qazaqha dar Iran [Kazakh in Iran]. https://joshuaproject.net/people_groups/12599/IR (In Pers.).
- Kazakhi — Kazakhi v irano-irakskoy voyne. <https://rus.azattyk.org/a/iran-iraq-voyna-kazakhi-uchastniki/24647790.html>. (access date: 02.09.2022). (In Russ.).
- Qazaqstanning Iranga eksporty [Kazakhstan exports to Iran]. <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/exports/iran> (access date: 17.06.2023). (In Kaz.).
- Kiaei, 2007 — *Kiaei M. Qazaqhai Iran: negahi be adab va rasume anha* [The Kazakhs of Iran: A look at the customs of their way of life]. Tehran: Mansour Kiaei, 2007. 196 p. (In Pers.).
- Mendikulova, 2017 — *Mendikulova G.M. Istoricheskoe i sovremennoe razvivtia kazakhskoi diaspori i irredenty* [Historical and modern development of the Kazakh diaspora and irredents (electronic textbook)]. Almaty: Kazak University, 2017. 109 p. (In Russ.).
- Naimark, 2010 — *Naimark M.N. Stalin's Genocides*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 176 p. (In Eng.).
- Shadkam, 1999 — *Shadkam H.M. Negahi be tarihe qoume qazaq* [A look at the history of the Kazakh people]. Gorgan: Makhtoumaghli Faraghi, 1999. 215 p. (In Pers.).
- Sanaei, 1999 — *Sanaei M. Masire abur az rudhane, safari tavassote tarih, adab va farhange qazaqho va qerqizho* [The way across the river, a journey through the history, rituals and culture of the Kazakh and Kyrgyz people]. Tehran: Mehdi, 1999. 251 p. (In Pers.).
- Rababete siasi <https://almaty.mfa.gov.ir/portal/generalcategoryservices/12455> (access date: 02.03.2023). (In Pers.).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 1, pp. 247–260, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_247-260

AGRICULTURAL CULTURE OF KAZAKHS IN FOLKLORE DATA (EXPERIENCE OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH)

Nurlybek A. Dossymbetov¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
 PhD student, junior researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Dossymbetov N.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article analyzes the agricultural culture of the Kazakhs by comparing ethnographic and folklore data. To supplement some questions, information related to agriculture is provided as sources in legends, songs, proverbs, superstitions and poems preserved among the population. In addition, the stories the author received from informants during ethnographic field research also increase the reliability of the article. Since these folklore data have valuable information about the Kazakh agricultural culture. To do this, it is necessary to comprehensively analyze the folklore heritage that has survived to this day and compare it with ethnographic research. As a result of the analysis, we will have the opportunity to more deeply understand the concepts and names in folklore regarding agriculture. *Goals and objectives.* To study the agricultural culture of the Kazakhs on the basis of folklore data that has survived to this day. To achieve this goal, the following tasks were set: drawing parallels with ethnographic data on agriculture stored in folklore, explaining the names associated with land use in oral folk literature, analyzing mythological characters associated with fertility in the folk worldview. *Results.* The first group of folklore data consists of legends about such mythological characters as Dikan Baba and Ali Shinar. The next group includes biys, bolys, and batyrs, who dug ditches for the benefit of the country. Their activities are widely known among the Kazakh clans and tribes, which later became a legend. In the songs of zhyrau poets, singing about folk heroes, there are also lines about agriculture. Also, from the proverbs and superstitions in the daily life of the people, it can be seen that the Kazakhs were engaged in agriculture. *Conclusion.* Any folklore information passed from mouth to mouth to this day is very important. This folklore heritage must be systematically analyzed, introduced into scientific circulation and popularized among the modern Kazakh society. And the history embedded in the memory of the people is revived from time to time and contributes to the enlightenment of the public consciousness of society.

Keywords: Zhetysu, Syrdarya, legends and tales, aryk, yap, agriculture, inheritance, chigir, public consciousness, folklore, ethnography

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: «Transit of cultural values in

time and space» (Registration number BR18574216).

For citation: Dossymbetov N.A. Agricultural culture of Kazakhs in folklore data (experience of ethnographic research) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 247–260. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_247-260

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕСІМЕН)

Нұрлыбек Айдарбекұлы Досымбетов¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант, кіші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Досымбетов Н.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада этнографиялық және фольклорлық деректерді салыстыра отырып қазақтың егіншілік мәдениеті талданады. Кейбір мәселелерді толықтыра түсу үшін халық арасында сақталған аңыз-әңгіме, жыр-дастандар, мақал-мәтел, ырым-тыйымдар мен өлең жолдарындағы егіншілікке байланысты мәліметтер дерек ретінде келтіріледі. Сонымен қатар, автордың далалық этнографиялық зерттеу барысында информаторлардан алған аңыз-әңгімелер де мақаланың деректік аясын арттыра түседі. Аталмыш фольклорлық деректер қазақтың егіншілік мәдениетінен сыр шертетін құнды мәліметтерді бере алады. Ол үшін бүгінгі күнге дейін сақталған фольклорлық мұраны жан-жақты қарап, этнографиялық зерттеулермен салыстыра талдау қажет. Талдау нәтижесінде халықтық фольклордағы егіншілікке қатысты ұғымдар мен атауларды тереңірек түсінуге мүмкіндік аламыз. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – ел аузынан бүгінгі таңға дейін жеткен фольклорлық деректер негізінде қазақтардың егіншілік мәдениетін зерттеу. Аталмыш мақсатқа жету үшін халықтық фольклорда сақталған егіншілік туралы мәліметтерді этнографиялық деректерге параллельдер жүргізу, халық ауыз әдебиетіндегі жер-суды пайдалануға байланысты атауларға түсініктеме беру, халық дүниетанымындағы құнарлылыққа байланысты мифологиялық кейіпкерлерді талдау сынды міндеттер қойылды. *Нәтижелер.* Фольклорлық деректердің алғашқы тобын Дикан баба, Әлі Шынар сынды мифологиялық кейіпкерлер туралы аңыздар құрайды. Келесі топқа халық игілігі үшін арық қаздыртқан би, болыс, батырларды жатқызуға болады. Олардың атқарған қызметі қазақ ру-тайпаларының арасында қатты дәріптеліп, аңызға айналған. Халықтық батырлар туралы жырлаған ақын-жыраулардың жыр-дастандарында да егіншілік туралы жолдар кездеседі. Сондай-ақ, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі мақал-мәтелдер мен ырым-тыйымдардан да қазақ халқының егіншілікпен айналысқандығын көруге болады. *Қорытынды.* Ел арасында ауыздан-ауызға тарап бүгінге дейін жеткен қандай да болсын фольклорлық деректердің маңызы зор. Аталмыш халықтық мұраны жүйелі талдап, ғылыми айналымға енгізіп, заманауи қазақстандық қоғам санасына түсіндіру ләзім. Ал, халық жадына сіңген тарих оқтын-оқтын жаңғырып, қоғамдық сананың жарқын болуына септігін тигізеді.

Түйін сөздер: Жетісу, Сыр бойы, аңыз-әңгіме, арық, жап, егіншілік, мұрап, шығыр, қоғамдық сана, фольклор, этнография

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574216).

Дәйексөз үшін: Досымбетов Н.А. Фольклорлық деректердегі қазақтардың егіншілік мәдениеті (этнографиялық зерттеулер нәтижесімен) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. 247–260 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_247-260

КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ КАЗАХОВ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКАХ (ОПЫТ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

*Нурлыбек Айдарбекович Досымбетов*¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

PhD-докторант, младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Досымбетов Н.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется культура земледелия казахов методом сопоставления этнографических и фольклорных данных. Чтобы дополнительно выяснить некоторые вопросы связанные с земледелием, в качестве источников приводятся сведения из фольклора: сказания, поэмы, пословицы, суеверия и стихи. Кроме того, устные сведения, полученные автором от информаторов в ходе полевого этнографического исследования расширяет источниковую базу настоящей работы. Данные фольклорные данные могут дать ценные сведения, отражающие культуру казахского земледелия. Для этого необходимо всесторонне проанализировать фольклорное наследие, сохранившееся до наших дней, и провести сравнительный анализ с этнографическими исследованиями. В результате анализа у нас появится возможность более глубоко разобрать понятия и наименования в народном фольклоре касательно земледелия. *Цель и задачи исследования* – изучение земледельческой культуры казахов на основе фольклорных данных, дошедших до наших дней. Для достижения поставленной цели были поставлены следующие задачи: проведение параллелей с этнографическими данными о земледелии, хранящимися в народном фольклоре, объяснение названий, связанных с землепользованием в устной народной литературе, анализ мифологических персонажей, связанных с плодородием в народном мировоззрении. *Результаты.* Первую группу фольклорных данных составляют легенды о таких мифологических персонажах как Дихан-баба и Али Шинар. К следующей группе можно отнести биев, болысов, батыров, которые были инициаторами рытья каналов-арык на благо народа. Их деятельность широко известна среди казахских родов-племен, что впоследствии стало легендой. В поэмах сказителей-жырау, воспевающих о батырах, также встречаются сведения о земледелии. Также из пословиц и суеверий в повседневной жизни народа можно заметить, что казахи занимались земледелием. *Заключение.* Любые фольклорные сведения, передающиеся из уст в уста и по сей день имеют очень важное значение. Это фольклорное наследие необходимо систематически проанализировать, ввести в научный оборот и популяризовать среди современного казахстанского общества. А история, заложенная в памяти народа, время от времени возрождается и способствует просветлению общественного сознания общества.

Ключевые слова: Жетысу, Сырдарья, легенды и сказания, арык, яп, земледелие, наследство, чигирь, общественное сознание, фольклор, этнография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве» (регистрационный номер: BR18574216).

Для цитирования: Досымбетов Н.А. Культура земледелия казахов в фольклорных источниках (опыт этнографического исследования) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 1. С. 247–260. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_247-260

Кіріспе

Бүгінгі күнге дейін сақталған қазақ халқының фольклорлық мұрасы фольклортанушылар тарапынан біршама зерттеліп, нәтижесінде «Бабалар сөзі» атымен жүз томдық басылым болып жарыққа шықты. Әлі де болса өзінің жарыққа шығуын күтіп жатқан, ел арасында айтылып жүрген халық ауыз әдебиеті баршылық. Аталмыш халық ауыз әдебиетінің жарқын үлгілерін фольклортанушылардан өзге тарихшылар, этнографтар, филологтар т.б. ғылымның түрлі бағытының өкілдері де өздерінің тарапынан зерттеу жұмыстарын жүргізулері қажет-ақ. Өйткені, халықтық шығармаларда түрлі тарихи оқиғалар, жер-су аттары және халықтың шаруашылық жүйесі мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты ұғымдар өзінің сырын ішіне бүгіп жата береді. Осы орайда, этнографиялық зерттеулерде фольклор дерек көзі ретінде жиі пайдаланылатындығын да айта кету керек. Бірақ, әлі де болса назардан тыс қалған тұстары жетерлік. Сондықтан, халықтың фольклорлық мұрасын жан-жақты зерттеу жұмыстарын жалғастыра беру қажет.

Қазақ фольклорын мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыз-әңгімелер, тарихи жырлар, батырлар жыры, тұрмыс-салт жырлары, ырымдар, қара өлеңдер т.б. құрайды. Фольклордың түрлі жанрларында егіншілікке қатысты деректер әртүрлі мазмұнда кездеседі. Мысалы, мақал-мәтелдерде тек қазақтың егіншілік мәдениетінің жинақы бейнесін көре аламыз. Өйткені, мақал-мәтел халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымының нәтижесі ретінде белгілі бір ой-тұжырымды қорытынды ретінде ұсынады. Ал, аңыз-әңгімелерде белгілі бір тарихи оқиғаның барысымен толық танысуға болады. Әрине, фольклордың жанрлық бағыты тарихи шындықтың дәлме-дәл бейнесін бере алмайды. Мұны фольклорлық шығармалардың ұрпақтан-ұрпаққа ауызекі айтылып, бүгінгі күнге дейін жеткендігімен байланыстыруға болады. Дегенмен, фольклор өз ішінде белгілі бір тарихи оқиғаның немесе халықтың болмыс-бітімінің негізгі бөлігін сақтап қалған.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Ғылыми мақаланың басты мақсаты – қазақтың егіншілік мәдениетін этнографиялық және фольклорлық деректер негізінде зерттеу. Яғни, бүгінгі күнге дейін жеткен қазақ егіншілік мәдениетіне қатысты халық ауыз әдебиеті мұраларына этнографиялық параллельдер жүргізу арқылы талдау жасалады. Аталмыш мақсатқа жету үшін, ең алдымен, жүйелілік әдіске басты назар аударылды. Бұл әдіс қарастырылып отырған тақырыптағы мәселелерді жан-жақты қарастыруға ықпалын тигізеді. Сондай-ақ, фольклорлық деректердің өзіндік мазмұнын, тарихи құндылығын анықтау үшін жіктеу әдісі кеңінен пайдаланылды. Мұндай әдіс арқылы фольклорлық деректердің түрлері көп екендігіне және олардың қолданыс аясы мен идеялық мәні сан салалы болып келетіндігіне көз жеткіземіз. Сондай-ақ, фольклористика мен этнографияның өзіндік қырларын ашу үшін тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісі де назардан тыс қалған жоқ. Зерттеу барысында қолданылған мұндай әдіс екі үлкен саланың бір тақырыпты кеңінен бағамдауына мүмкіндік береді. Мақалада қолданылған материалдардың негізгі тобын қазақтың егіншілік мәдениетіне қатысты бүгінгі күнге дейін келіп жеткен халық ауыз әдебиетінің мұралары құрайды. Атап айтқанда, фольклордың негізгі түріне жататын аңыз-әңгімелер, тарихи жырлар,

мақал-мәтелдер, ырым-тыйымдар, магиялық сарындағы өлең жолдары кеңінен пайдаланылды. Бұдан өзге, этнографиялық еңбектер салыстырмалы зерттеу жүргізу үшін қолданылды. Сондай-ақ, автордың 2020–2022 жылдары Түркістан облысы Сарыағаш, Келес және Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі, Сырдария, Жалағаш аудандарында жүргізген далалық этнографиялық зерттеулері кезінде жинақталған фольклорлық деректері тақырыпты кеңінен қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Америка антрополог-ғалымы Уильям Бэском антрополог¹ үшін фольклор кез келген халықтың мәдениетін құрайтын маңызды бөліктердің бірі деген пікір білдіреді. Ғалымның төмендегідей ойы фольклордың этнографиялық зерттеу жұмыстарындағы маңызы жоғары екендігін дәлелдей түседі: «Технологиясы қаншалықты алыс және қарапайым болса да, фольклордың қандай да бір түрін пайдаланбаған бірде-бір топ табылған жоқ. Осыған байланысты, сондай-ақ бір ертегілер мен мақал-мәтелдер екеуіне де белгілі болғандықтан, фольклор сауатты және сауатсыз қоғамдар арасындағы көпір қызметін атқарады. Кейбір антропологтар белгілі бір себептермен фольклорға аз көңіл бөлгенімен, фольклорды қарастырмаған кез келген этнографиялық зерттеу тұтастай мәдениетті ішінара және толық емес сипаттау ғана болатыны анық. Сонымен қатар, фольклор діни, әлеуметтік, саяси және экономикалық институттарды бекітуге және орнатуға қызмет ететіндіктен, тәрбие құралы ретінде оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқаратындықтан, фольклорға мән бермей мәдениеттің түрлі бөліктерінің ешқайсысын мұқият талдау мүмкін емес» (William, Bascom, 1953: 284).

Фольклорлық зерттеулерде этнография саласының маңызды роль атқаратындығын фольклортанушы-ғалым Сейіт Қасқабасов өзінің зерттеулерінде атап өтеді. Атап айтқанда, Сейіт Қасқабасов фольклордың жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып екі жайтқа назар аударады: бірінші – фольклордың әдебиетпен жақындығы, екінші – фольклорды әдебиеттен алшақтататын өзіндік ерекшеліктер. Осыны ескере отырып, ғалым фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес деген қорытындыға келеді (Қасқабасов, 2014: 19). Яғни, фольклор мен халықтың тұрмыс-тіршілігін зерттейтін этнография бір-бірімен өте тығыз байланысты деуге болады. Ал, этнография – халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, шаруашылық жүйесін зерттейтін тарих ғылымының бір саласы.

Бүгінгі таңға дейін жарық көрген этнографиялық еңбектерден фольклордан мысал келтіріліп, оның қолданысқа ие болғанын көруге болады. Атап айтқанда, Ж.Х. Кармышева (Кармышева, 1986), Б.Ә. Алтаев (Алтаев, 1994), Ә.Ж. Ахантаева (Ахантаева, 2008), К.Г. Шаймерденова (Шаймерденова, 2001), Т.Е. Қартаева (Қартаева, 2022: 191–217) т.б. ғалымдардың еңбектерінде қазақтың егіншілік мәдениетіне қатысты фольклорлық мәліметтер қолданылған.

Зерттеу нәтижелері

Егіншілікке байланысты фольклорлық материалдардың алғашқы тобын мифологиялық кейіпкерлерге арналған аңыз-әңгімелер, өлең-жырлар, ырым-тыйымдар т.б. құрайды. Бұл фольклорлық материалдардағы кейіпкерлердің өмір сүрген кезеңі мен оқиғаның нақты жылдары белгісіз. Сол аңыздардың бірі қазақ егіншілерінің пірі, еккен егіннің желеп-жебеушісі Діқан бабаға арналған. Ел аузындағы аңыз бойынша ерте заманда адам баласы жаратылған кезде аспан ата мен жер ана жан біткенді жарылқап, Діқан баба жаңбыр орнына арпа-бидай, қар орнына ұн жаудырады екен. Жер өнімін мол беріп, егін шөп сияқты өзі жайқалып өсіпті. Халық аштық дегенді білмей, дау-дамайсыз дайын астықты шетінен жинап алып, азық қылыпты. Сондай мол өнім алған жылдардың бірінде адамдар астықты қоярға орын таппай, «Діқан баба, биылдан астық

¹Біздің ғылыми түсінік бойынша этнограф – Н.А.

көп берме» деп кесірленіп, арпа-бидайды аяқ асты етіпті. Адамдардың мұндай қылығына ашуланған Дикан баба үш жыл бойы көктен астық жаудырмай, жерден бір түйір дән өсірмей қойыпты. Аштыққа шыдамаған халық Дикан бабаға жалбарынып кешірім сұрапты. Содан бастап адамдарға кешірім беріп, бірақ аспаннан жазда жаңбыр, қыста қар жаудырып: «жерге егін егіп, оны жауын-шашынның суына суарып, еңбек етіп, азықтарыңды табыңдар», – депті. Осыдан бастап адамдар егін егіп, әрбір дәнді өздерінің маңдай терімен еңбек етіп алатын болыпты (Бабалар сөзі, 78, 2011: 255–256).

Жоғарыдағы аңызда айтылған Дикан баба Орта Азия халықтарына ортақ кейіпкер. Мысалы, тәжіктерде Бобо Дехкон, өзбектерде Бобо-и Дехкан, түрікмендерде Баба Дайхан, қарақалпақтарда Дийхан баба т.б. болып кездеседі (Басилов, 1970: 12). Халықтық фольклордың бір саласы болып табылатын қазақтың ырымдар жүйесінде Дикан бабаға қатысты да түсінік кездеседі. Қырманға астық бастырар кезде егінші Дикан бабаны еске алып, бір шайнам дәнді аузына салып: «Дән дәмді болсын, ішер көбейсін» деп тілек айтып барып істі бастайды. Бұл қырмандағы әрбір дән шашылмасын, алдымен өзіміз дәм таталық, өзгеге жем болмасын деген ізгі ниеттен туындаған ырым болса керек (Бабалар сөзі, 93: 334). Ал, еңбектің нәтижесін көріп, егін жинау маусымында қолданылатын ырымды Ә. Диваевтың халық арасынан жинап, жариялаған еңбегінен көре аламыз: «Дикан өз қырманының астығын алып, пайдалануға кірісерде «Дикан атаның» атына бағыштап, құраннан аят оқиды. Содан соң алғашқы өлшем қайыр-садақаға, «аққұлаға²» бөлінеді. Бұл міндетті түрде кешкісін оттың жарығымен жасалады, күндіз жасалмайды» (Диваев, 1992: 167). 1975 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында этнографиялық экспедиция құрамында зерттеулер жүргізген Ж.Х. Кармышева жергілікті халық арасынан Дикан бабаның атын атап, дұға тілейтін сөздерді жазып алған:

Бісмілלהир-рахман ар-рахим.

Я, Дикан баба! Құрт-құмырсқа,
жан-жануардан қалғаны менікі.

Я, құдая! Ауадан жаудыр, жерден ендірі!

Бала-шағаның разқын өзін жеткір (Кармышева, 1986: 56)!

Қазақтардың егіншілікке қатысты келесі бір мифологиялық кейіпкері ретінде Әлі Шынар айтылады. Әлі Шынар туралы төрт жолдан тұратын өлеңді алғаш Т.А. Сейдалин өзінің 1870 жылы шыққан мақаласында келтіреді:

Шығырдың шын атасы – Әлі Шынар,

Шынарға сыйынбасаң шығыр сынар.

Әліге Шынар менен шын сыйынсаң,

Қашан да Тәңірі оңғарып, ісің тынар (Сейдалин, 1870: 248).

Халық арасында Әлі Шынар шығырды ойлап тапқан жан ретінде айтылады. Ал, шығыр дегеніміз өзен, көлдерге орнатылатын гидротехникалық құрылғы. Судың ағысымен немесе түйе, өгіздің күшімен қозғалысқа келтірілетін шығырдың көмегімен биікте орналасқан егістікке суды еркін шығаруға болады. Шығыр айналып төменге бағыт алғанда дөңгелек пішіндегі құрылғының шетіне бекітілген арнайы құмыралардағы су науаға құйылады. Науадағы су одан әрі атыздар арқылы егістікке қарай бағыт алады (Казахи, 1995: 36).

Егіншілікке байланысты фольклордың келесі тобын тарихта болған тұлғаларға қатысты аңыз-әңгімелер құрайды. Бұл аңыз-әңгімелердің кейіпкерлері халықты ұйымдастырып, арық қаздыртып, егіншілікпен айналысқан. Ел игілігі үшін атқарған істері халық арасында аңызға айналып, әлі күнге дейін айтылып келеді. Сондай бір аңыздың бірі «Су иесі» деп аталады. Хикая желісі XIX ғасырда Алтайда арық қазып, халыққа су жеткізумен айналысатын Кеншін есімді қазақтың оқиғасына байланысты құрылған. Ол арық қазу кезінде судың жайын, жер шаршысын

²Аққұла деп қырманнан үлес ретінде жетім-жесірге, кедей отбасыларға берілетін сыбағаны атайды. Бұл халық арасында «Құдайдың үлесі» ретінде бағамдалған (Кармышева, 1986: 64).

тексеріп, тоған алынатын жерді белгілеп береді. Өзі кептіріп дайындаған түйенің шегіне су жіберу арқылы арық табанының тегістігін анықтайды екен. Кеншінің сағасын Ертіс өзенінен алатын тоғандарының бәрі сәтті шыққандықтан жұрт ол туралы «су иесінің киелі бұйдасы Кеншінің қолында, өзеннің суын тіркеулі түйедей жетектейді» дейтін көрінеді. Сондай бір Ертіс өзенінің бір тұсынан тоған алып, арық қазып жатқан халыққа қарата Кеншін: «Біз жаңылыппыз, бұл тоғанға су шықпайды, енді әуре болмай жұмысты тоқтатайық» –депті. Оны қайдан білдің деп сұраған жұртқа Кеншін: «Маған су иесі аян берді, қазылып жатқан арықтың алдына су иесі ақ бура болып келіп, көлденеңінен жатып алды. Енді мен алатын ақымнан кештім», – деп кетіп қалған екен. Басталған жұмысты тоқтатқысы келмеген көпшілік арықты одан әрі қазуды жалғастырыпты. Бірақ, Кеншінің айтқаны дәл келіп жердің астынан көлденең ақ жартас шығып, арық қазуды амалсыздан тоқтатыпты (Бабалар сөзі, 78, 2011: 257).

Сырдария өзені бойындағы Жалағаш өңіріндегі Қосарық Баян арығы³ туралы аңыздың оқиғасы да халық арасында бүгінгі күнге дейін айтылады. Жергілікті информаторлардың айтуынша, бұл өңірдегі өте көне арықтардың бірі болып табылады. Аталмыш арық туралы түрлі аңыздар бар екен. Сондай аңыздың бірін информатор Марат Шөмекей ұсынады. Ел аузындағы аңыз желісі бойынша, ерте заманда төрт құбыласы түгел атақты байдың Баян есімді бойжеткен қызы бар екен. Байдың қызына тігерге тұяқ малы жоқ, әке-шешесінен ерте айырылған жігіттің көңілі түседі. Содан жігіт байдың үйіне жалғыз өзі барып, қызға құда түсіп келгендігін, бірақ қалыңмал бере алатын жағдайы жоқтығын айтады. Сонда бай сіңірі шыққан кедейлігін, жетім екендігін бетіне басып, қарқылдап күліп жігітті қуып шығады. Сол сәтте байдың үйінде ауылдың ақсақалдары да болған екен. Аузы дуалы бір ақсақал байға қарап: «Әй шырағым, жігіттің меселін қайтарғаны дұрыс болмады. Тілімді алсаң жігітті қайта алдыр. Білсек ол жігіт қара күштің иесі, құдық пен арық қазатын мұраптық өнері бар. Біз сол жігітті пайдаланып, дариядан ауылымызға бір арық қаздырайық. Ауылымызға су келсе, бау-бақша салып, жағдайымыз бұдан әрі түзелер еді» деп ұсыныс айтыпты. Ақсақалдың қисынды ұсынысын қабыл алған бай әлгі жігітті қайта алдыртып, «егер де ауылымызға арық қазып берсең, қызымды қалыңмалсыз беремін» дейді. Байдың ұсынысына келіскен жігіт ауылға дариядан арық қазуға кірісіпті. Күні-түні еңбек етіп, арадан біршама уақыттан соң, дариядан ауылға су жеткізіпті. Мұны көрген бай жігітке қызын қосып, алдына мал салып беріпті. Кейіннен әлгі жігіттің ұрпақтары бір рулы елге айналыпты деседі. Уақыт өте келе жігіттің аты ұмытылып, халық жадында тек қыздың «Баян» есімі ғана сақталыпты. Ал қосарық атануының себебі, Жаңадариядан жалғыз сағадан бастау алған арық екіге айырылып ағады екен. Содан арықтың аты ел арасында «Қосарық Баян» атаныпты (І).

Қазіргі Қызылорда облысы Жалағаш ауданы Мақпалкөл ауылының⁴ жергілікті халқының бір бөлігін ертеде Сарыбай Сәдір, Бекіш деген кісілер басқарған екен. Олар әуелі Майлыөзек бойында, Қосарық – Баян деген жерде, Аламесек табанында, кейін Еңбек ауылының түстігінде Көлдей деген жерден көл саға алып, көк қасқа ат сойып, канал қаздырып, егін еккен. Каналдың аты «Көкқасқа арығы» деп аталып кетеді (Жалағашым, 1999: 236). Мұндағы Сәдір мен Бекіш атты кісілер туралы Омар Шораяқовтың «Ұстаздарым» деген жырында мынандай жолдар берілген:

Сарыбай Сәдір, Әзілкеш –

Және дағы би Бекіш

Тап салмаған таусылып,

Сағасы терең арналар (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 413–414). Халықтық ұғымда саға сөзі өзеннің негізгі арнаға құятын жеріне қатысты айтылады. Яғни, арық арнасының өзеннен бастау алатын тұсы «арық сағасы» болып табылады. Бұған байланысты халық дүниетанымында «Сағадағы су ішеді, Аяқтағы у ішеді» деген мақал қалыптасқан (Бабалар сөзі, 69, 2011: 316).

³Бүгінгі таңда арықтың сілемдері Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Жаңадария ауылына жақын маңда сақталған.

⁴Мақпалкөл ауылының атауы 2016 жылы «Темірбек Жүргенов ауылы» деп өзгертілген.

Ал, өлең жолдарындағы арна сөзі өзеннің, арықтың су ағып жататын терең өзегіне қатысты қолданылады (Құралұлы, 1997: 237).

Жоғарыда айтылған Сарыбай Сәдірге қатысты хикаяны Темірбек Жүргенов ауылының тұрғыны Кемелов Өміртай ақсақал баяндап берген еді. Информатордың айтуынша, Тасарыққа байланысты Сәдір Тама Өмірбай шешенмен⁵ дауласып қалады. Мұнда айтылып отырған Тасарық сағасын Ахан мұнарасының түбінен алатын арық. Бірде Өмірбай шешен Сәдірге: «Бұл жерде алпыс атан түйемнің басы жатыр», – деп арықты қазудағы Тамалардың қолданған күш-көлігіне қатысты айтқан екен. Сонда Сәдір: «Мұнда менің алпыс атамның басы жатыр», – дейді. Сөйтсе сол Ахан мұнарасының маңына Сарыбай, Сарғасқа елінің елге белгілі біршама азаматтары жерленген екен. Осылай Сәдір өзінің тапқырлығымен Өмірбай шешенді сөзбен жеңіп, Тасарықты екі-үш жылға пайдалануға алыпты. Әруақтарды сыйлаған Өмірбай шешен сөзге тоқтап, мәрттік танытып, Тасарықты уақытша пайдалануға рұқсатын беріпті. Осыған байланысты Сәдір:

«Таманың алып бүгін тасарығын,

Елімнің асырадым аш-арығын», – деп айтқан екен. Сол қиын-қыстау жылдары Сарыбай, Сарғасқа елі Тасарықты пайдаланып, кейіннен Тамаларға қайтарған екен (II).

Тағы бір жер дауына байланысты оқиға Жалаңаш өңіріндегі Керейт руының Бозаншарынан тарайтын Қоспенбет пен Еспенбет ағалары арасында болады. Құда-жекжаттығын алға тартқан өзге де рулар бұл дауға қосылады. Арада кісі өлімі болып, дау шиеленісе түседі. Арыз жазылып, патша шенеуніктері де араласады. Сонда Нәлібай Шаңлықөлдін (Сорлыасар) Бегісан аталығының қонысы екенін, Жетірудың оқ-дәрісін сақтаған Жаңабатырдың әкесі екенін, көлден арық тартып Әулиетөбеге көкжиде еккенін, Қарабөгет соғысында мертліккен кісілерді куәға тартып дәлелдейді. Тоқсанқап бөгетін қалай тоқтатқанын Жаңабатыр ұрпағы Жауғашар айтса, Жүсіп, Өткелбай, Тұрлыбайлар Әкімқожаның өлген жері Әулиетөбе аталғанын, Өтек от жаққанын айтады. Сонымен көпшілік тоқтамға келіп, қой мұнымыз ағаттық екен, ағайындықтан айырылмайық десіп бірігеді. Аққошқар шалынып, қара тай сойып баталасады. Бірнеше шақырымдай арық қаздырып төменгі елге су береді. Бұл халық арасында Нәлібай жармасы атанып кетеді. О баста Шаңлықөлден саға алып, кейін Тоқсанқап түбінен – Шіркейліден саға алған бұл жарманы қаздырған, елді егіншілікке үйреткен Жауғашар мен Нәлібай екені даусыз. (Жалағашым, 1999: 249).

Сыр бойындағы Жалаңаш өңірінде өмір сүрген Үбіс би Жанайұлының⁶ да арық қазудағы өзіндік сыры бар. Ол Үргеніш пен Арқа бойынан әкелген дақылдарды егейін десе, ойлаған жеріне су шықпайды. Содан соң Үбіс бүкіл елді шақырып, мал сойып, өзі бас болып, сырық санап арық қаза бастайды. Елдің абыройлы адамының өзі бастаған соң қалған халық құрал-саймандарын әзірлеп, ұзындығы 10 шақырымдай болатын «Үбіс арығын» қазған екен (Жалағашым, 1999: 275). Үбіс айналасындағы кедей ағайындарын егін егуге үйретіп, отырықшылыққа бейімдеген. Оның «Мал байлығы – бір жұттық», «Еңбегінді жерге істе, жер көтерер назынды. Аузың толып нан жейсің», «Қабыңда астығың болмаса, қорадағы малыңа сенбе» сынды сөздері халық арасында қанатты сөзге айналып кеткен (Жалағашым, 1999: 273–274).

Жетісу өлкесінде арық қаздырған тұлғаның бірі – Ескелді би⁷. Аңыз бойынша Сыр бойынан

⁵Жүздібайұлы Өмірбай 1768 жылы Жаңадарияның бойындағы «Ақшығанақ» деген жерде дүниеге келіп, 1858 жылы Қарақұмның «Жырық» деген жерінде қайтыс болған. Шешендігімен даңқы шыққан Өмірбай өз заманында Бұқарбай батыр, Борбас би, Алданазар би, Сәдір би, Тынымбай сынды би-батырлармен бірге түрлі дауларға араласқан.

⁶Үбіс Жанайұлы – Өтебай Сарқасқа, оның ішінде Солтан деп аталатын аталықтан шыққан, дабысы алысқа кеткен әрі би, әрі батыр болған кісі. «Қотыр» деп аталатын жердің маңында «Үбіс көлі» қазіргі Жалағаш ауданының «Жаңаталап» совхозында, «Үбіс арығы» кезінде малға жайылым, арығы егін егуге көп көмегін тигізді. Сол кезде егін еккен арық-атыздардың орны бүгінгі күнге дейін сақталған. «Жаңаталап» ауылы жерінің Қармақшы ауданы жағында «Үбіс арығы» қазіргі ұрпақтардың иелігіне де айналған, ырыс қазынасы болып отыр.

⁷Ескелді би Жылгелдіұлы шамамен 1692–1770 жылдар аралығында өмір сүрген. Жоңғар шапқыншылығына

Қаратал өзенінің жағасына көшіп келген ел, ең алдымен, егіншілікпен айналысуды ойлайды. Бұл ойды бірінші болып Ескелді би қолға алып, қазылатын арықты қай жерден түсетінін, қалай қазу қажеттігін көрсетіп, жол көрсеткен. Бірде қазіргі Талдықорған ауданының аумағындағы су диірменінің жоғарғы тұсынан тоған қаздыртып, Шымыр ауылының (бұрынғы Нұра ауылы) үстімен жүргізеді. Арықты қазу жұмыстары біткен соң Ескелді би «қара қазан, сары баланың қамы үшін деп астындағы ақбоз атын құрбандыққа шалған екен деседі. Содан кейін ғана арықтан су аққан екен (Бабалар сөзі, 87, 2012: 70).

Батырлығымен көзге түскен, басқа уақытта арық қаздыртып, елдің ризығын арттыруға үлес қосқан тұлғалар да жетерлік. Кейбірінің ерлігі ел арасында аңыз болып қалғанымен, арық қаздырғандығы туралы жырларда ғана кездеседі. Сонда тұлғаның бірі – Қара Қисық батыр. Ол туралы Тұрмағамбет Ізтілеуовтың «Ел қамын жеген ерлер» атты жырында төмендегідей жолдар кездеседі:

Қайраты Қара Қисықтың –
Болып ед өрттей қаптаған!

.....

Қаһарлы ханның қасында
«Осатын өкпенді осы! деп,
Отырып найза саптаған.
Асылы озат ер еді,
Ойдан – су өрге ағызып,

Асқарды атыз, жаптаған (Бес ғасыр, 1989: 465). Мұндағы жап – егістікке су жіберу үшін екі жиегіне топырақ үйіп жасайтын кіші арықтың түрі (Құралұлы, 1997: 241). Қараөзек бойын мекендейтін халық әлі күнге дейін кіші арықтарды жап деп атайды (АДЭМ). Өзбектерде орта және кішкентай арықтармен қоса, ірі каналдардан тарайтын үлкен арықтарды да «ёп» деп атайды. Мысалы, Пахта арна каналынан тарайтын жап түрлері: «Тозабоғ ёп», «Сарибий ёп», «Калтаминор ёп» (Гулямов, 1957: 243).

Кенесары Қасымұлы көтерілісіне белсене қатысқан Бұқарбай батыр⁸ жасы ұлғайған шағында өзінің рулас ағайындарымен қазіргі Қызылорда облысы Жалағаш ауданы, Қаракеткен ауылының солтүстік-шығыс жағы, Сырдың арқа бетіндегі Нұралықтан бастау алатын, топырағы құнарлы, ауасы жайлы мекенге қоныстаныпты. Батыр елді отырықшылыққа бейімдеп, бау-бақша салып, егін егу үшін сонау Қараөзек өзенінің бір саласы Түйте өзегінен арық⁹ қаздырады. Аталмыш Бұқарбай батыр қаздырған арыққа байланысты қалыптасқан аңыздың бірі – «Қосжігіт мұнарасы»¹⁰ туралы хикая. Бірде арық қазып жатқан бір үйдің ағайынды екі баласы қалың қамысты аршып келе жатып, аналық жолбарыстың ініне тап болады. Сол сәтте күшіктерін қызғанған ызалы жолбарыс атылып, қос жігіттің біреуінің тамағын тырнағымен орып жібереді. Артынан көмекке ұмтылған бауырын да жолбарыс алқымнан алып, өлтіреді. Тасыр-тұсырға жиналған ел қансыраған ағайынды жігіттердің үстінен түседі. Ел игілігі үшін еңбек етіп, қаза тапқан қос жігітті ел болып аза тұтып, арулап Бұқарбай батыр арығының маңайына қатар

қарсы жорықтарға қатысқан. Ескелді би шапқыншылықтан босып кеткен Жалайырлардың басын қосып, Жетісуға қоныстандырған.

⁸Бұқарбай батыр Естекбайұлы 1812 жылы қазіргі Қызылорда облысының Жалағаш ауданына қарасты елді мекенде дүниеге келген. Кіші жүздің Табын тайпасының Теке атасынан шыққан Бұқарбай батырдың ата қонысы Сырдария өзенінің Қараөзек саласының терістігіндегі Шотан көлінің маңынан әрі қарай созылып жатыр. Қазір бұл маңда Бұқарбай қыстауы, Бұқарбай қорымы, Бұқарбай арығы деген жер атаулары бар (Бердәулетов, 1992: 8).

⁹Жерінің топырағы ақшылдау болғандықтан жергілікті халық «Бұқарбайдың ақ арығы» деп атайды. Ұзындығы 20 шақырымнан асады. 1990–2000 жылдарға дейін жағасына халық егін еккен. Арықтың бойында Бұқарбай батыр Естекбайұлының кесенесі бар (АДЭМ).

¹⁰Шамамен XIX ғасырдың аяғына тән аталмыш «Қосжігіт мұнарасы» Жалағаш ауданы, Қаракеткен ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 19,4 шақырым жерде орналасқан (АДЭМ).

жерлейді. Артынан Бұқарбай батыр ел ақсақалдарын жинап, ұрпақсыз шейіт кеткен екі жігіттің басына белгі ретінде халық болып жұмылып, кесек құйып, биіктігі бес-алты метрдей келетін қос мұнара тұрғызады. Кейіннен, әлгі жігіттердің аты ұмытылып, халық оны «Қосжігіттің мұнарасы» деп атап кеткен екен (III).

Халық шығармашылығынан арасында өлеңменен айтысқан тұлғаларды да кездестіруге болады. Соның бірі ретінде Садуақас пен Балтабай ақынның арық қазып жатқан арыққа байланысты хат арқылы жазбаша айтысқандығын айтуға болады. Қазан төңкерісінің алғашқы жылдарында Қоңырат елінің Саңғыл руының бір ауылы Шошқакөл деген көлден су алып, егін егеміз деп арық қазады. Мұны көрген көршілес Қоңыраттың Божбан руы ауылының Балтабай деген ақыны айдаладан арық қазып жатқан Саңғылдардың ісін ерсі көріп, өлең жазып, хатты арықшыларға беріп кетіпті:

Саңғылдар арық қыпты айдаланы,
Мұнымен асырайды қай баланы.
Суы жоқ шөл даладан арық қазып,
Миы ашып қай нәрсені ойлағаны.
Қыпшақтар әрекетін жасап жатыр,
Басынды Сүйіндіктен байлағалы.
Бекітіп Сүйіндіктен байлап алса,
Сорыңның сол емес пе қайнағаны.

Арықшылар өлеңді жаттап алып, өз ауылының ақыны Садуақасқа жеткізіпті. Сонда Садуақас былай деп жауап жазыпты:

Айтайық біз-дағы өлең білімді елге,
Мін тағып сөйлеу әбес рулы елге.
Балтабай біздің елді өлең қыпты,
Жығылған күлгендей-ақ сүрінгенге.

...

Саңғылдар қазды депті айдаланы,
Саңғылдың бала қамын ойлағаны.
Айдала деген жерің су аяғы,
Шалқыған көл-дария айналасы.

Адал пейнет, күшпенен жер ашпақпыз,

Қиянат табымыз жоқ ойлағалы (Садуақас ақын, 2008: 304–306).

Қазақ фольклорының ерекше түрі ретінде мақал-мәтелдерді айтуға болады. Қазақ халқында егіншілікке байланысты көптеген мақал-мәтелдер ауыздан-ауызға тарап, бүгінгі күнге дейін жеткен. Егіншілікке байланысты мақал-мәтелдерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Ең алдымен, суландыру жүйесін ұйымдастыру және басқару саласында қызмет ететін мұраптарға байланысты қалыптасқан мақал-мәтелдер жатады. Атап айтқанда «Су патшасы мұрап, түн патшасы шырақ», «Жақсы мұраптың соңынан су ереді, жаман мұраптың соңынан шу ереді» (Қазақ мақал-мәтелдері, 1990: 28, 31) сынды мақалдар қазақтарда қалыптасқан. Мұраптардың негізгі қызметіне халықты ұйымдастырып, арық қазу, тазалау жұмыстарына тарту, егіншілерге су бөлу т.б. жатады (Дингельштедт, 1893: 333–334). Жоғарыда келтірілген мақалдар мұраптардың халық арасында беделінің жоғары болғандығын көрсетеді.

Егінді суаруға байланысты қалыптасқан келесі мақалдың бірі ретінде «Суды шым тоқтатар, сөзді шын тоқтатар» айтуға болады (Қазақ мақал-мәтелдері, 1990: 44). Мақалда қолданылған шым сөзі жердің бірнеше жылдар бойы шөп тамырлары тұтасып өскен құйқалы, құнарлы қабатына айтылады (Құралұлы, 1997: 248). Әлі күнге дейін оңтүстік өңірде егін суару барысында судың алдын бекіту үшін шым пайдаланылады. Шым егіншіліктен бөлек қора-қопсы салуға да кеңінен пайдаланылған. Яғни, шым дайын кірпіштің қызметін де атқарған. Қора-қопсы салуға қажетті

шымды оюдың өзі бір үлкен ұжымдық еңбекті талап етеді. Шымға оюға арналған қажетті жерді тандап алған соң, бірнеше адам жұмысқа кірісіп, жердің шөппен тамырланып кеткен беткі қабатын ойып алады. Тамырланған шөп топырақты шашыратпай, біріктіріп тұрады. Шымның қалыңдығы шамамен 10 см, ені 10, ұзындығы 15–20 см көлемінде болып келеді (АДЭМ).

Арықтың басына жақын орналасқан диқандар егін суару үшін бірінші кезекте су алатындығы қисынды, әрі даусыз. Осыған байланысты қазақ халқында «Әкең мұрап болса да су басынан орын ал», «Ханның қасында болғанша, судың басында бол» деген мақалдар қалыптасқан. Аталған мақалдардан көретініміз егіншілікпен айналысатын рулар арасында суға талас жиі болып тұрған (Суға байланысты дау туралы жоғарыда бірнеше мысалдар келтірілді – *Н.А.*).

Егіншілікке байланысты фольклордың бір саласы ретінде қазақ халқының ырымдарын қарастыруға болады. Егіннің тұқымы үшін біреу қарызға дән сұраса, ренжімей берілуге тиіс. Өйткені дәнді адам емес, қара жер тілеп жатыр деп ырымдалады. Тіпті, түк жоқ деген күнде де бір уыс дән ұстатады. «Егін әлей болсын!» деген тілек айтып, қарыз сұраушыны жылы шыраймен шығарып салады. Мұнысы – үйден дән арылмасын, дән тасып, елдің қажетіне өтелсін дегені (Бабалар сөзі, 93, 2013: 294). Жазда, яғни жазғытұрым ақ жауын жауса, құт құйды, жер иіп, егін мол өнім береді деп жақсылыққа жориды (Бабалар сөзі, 93, 2013: 297). Қайтыс болған жанның підиясына¹¹ мал, ақшадан өзге бидай да беретін болған. Мұнысы артында қалған ұрпағы егіндей көгеріп жайқалсын деп жақсылықтан үміттенген (Бабалар сөзі, 93, 2013: 341). Егін егіп жатқан диқанға өтіп бара жатқан жүргінші: «бір дәнің мың дән берсін», – деп амандасады. Егер диқаннан біреу егін егемін деп дән сұраса, ол шамасына қарай сұраушыға беруі керек (Диваев, 1992: 167). Жоғарыда аталған ырымдар көктемгі егін егуден бастап күзгі жиын-терім маусымына дейінгі аралықтағы қазақ халқының егіншілік мәдениетінен сыр шертеді. Сондай-ақ, аталмыш ырымдардан халықтың бірі-біріне деген ыстық ықыласын, әрбір жанның өзінің қауымы алдындағы жауапкершіктің жоғары болғандығын көруге болады.

Қорытынды

Қазақ халқы ежелден егіншілікпен негізінен Сырдария, Ертіс, Шу, Талас, Іле сынды т.б. өзендердің бойында айналысқан. Алайда, халықтың бау-бақша, суармалы егіншілікпен жүйелі айналысып, оны арнайы кәсіп қылу мүмкіндігі климаты жұмсақ, аридизацияға ұшырай қоймаған Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі Сырдария, Арыс, Келес, Талас, Шу, Іле өзендері алқаптарында және олардың ұсақ салалары бойында мүмкін болған. Ал, өзге суы аз шөлейтті аймақтарда мал шаруашылығына негізделген тіршілік жүйесі қалыптасты. Осыған орай, егіншілікке байланысты фольклор және басқа да аңыз-әңгімелер негізінен егіншілігі қалыптасқан отырықшы, жартылай отырықшы өңірлерде қолданыста болды.

Алайда мақал-мәтел, ырым-тыйымдар жалпы бір ғана өңірге қарастырылып айтылмайды. Яғни, мақал-мәтел мен ырымдар қазақ ру-тайпаларының өзара көшіп-қонуы, саудасы, әлеуметтік-саяси т.б. байланыстары арқылы өзге өңірлерге тасымалданып, нәтижесінде олар қазақ халқының ортақ фольклорлық мұрасы болып қалыптасты. Сондықтан да мақал-мәтелдер мен ырымдар этнографиялық зерттеулерде дерек ретінде қолданылғанда жалпы қазақ халқына ортақ мұра ретінде көрсетіледі.

Жалпы, зерттеу жұмысын қорытындыласақ, қазақ халқының егіншілікке қатысты фольклоры ежелден бастау алатынына көз жеткіземіз. Бұл алдыңғы уақыттардағы тарихнамада қалыптасқан «қазақ халқы тек экстенсивті мал шаруашылығымен айналысқан», «шаруашылық-мәдени типі жұпыны болған», «ен далада көшіп-қонумен ғана өмір сүрген» деген тарихи-идеологиялық стереотиптерді жоққа шығарса керек. Дегенмен, жоғарыда келтірген фольклор

¹¹Підия – қайтыс болған адамның тірісінде өтелмеген ғибадаттарын, жасаған күнә-кемшіліктері мен қарызын жеңілдету үшін берілетін садақаның түрі.

мысалдарынан анық аңғаратынымыз, қазақ халқындағы егіншілікке қатысты мысалдар, ережелер, жөн-жоралғылар т.б. мәселелер XVII ғасыр – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Жетісу, Түркістан өңірі, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда жалпы Сыр бойы, Арыс, Келес өзендері алқабындағы қазақтардың егіншілік дәстүрі мен жүйесінен мәліметтер береді. Сондықтан, қазақ халқының егіншілікке қатысты фольклор материалдары, қазақ халқының жалпы экономикалық-шаруашылық тарихын зерттеуде қосымша және негізгі дереккөз ретінде пайдалануға болатынын айтқымыз келеді.

Информаторлар

- I. Шөмекей Марат. 1971 ж.т. Жалағаш кенті, Қызылорда облысы. Руы: Табын – Тоқтамыс.
- II. Кемелов Әміртай. 1939 ж.т. Мақпалкөл ауылы (қазіргі атауы – Темірбек Жүргенов), Жалағаш ауданы, Қызылорда облысы. Руы: Шөмекей.
- III. Байқабылов Арыстанбек Әмірханұлы. 1978 ж.т. Жалағаш кенті, Қызылорда облысы. Руы: Шөмекей – Сарыбай.

Informants

- I. Shumekey Marat. Born in 1971 Zhalagash village, Kyzylorda region. Tribe: Tabyn – Tokhtamys.
- II. Kemelov Omirtai. Born in 1939 Makpalkol village (current name – Temirbek Zhurgenov), Zhalagash district, Kyzylorda region. Tribe: Shomekei.
- III. Baikabylov Arystanbek Amirkhanuly. Born in 1978 Zhalagash village, Kyzylorda region. Tribe: Shomekei – Sarybai.

Sources

FTAFEM — From the author's field ethnographic materials

Деректер

АДЭМ — Автордың далалық этнографиялық материалдарынан

References

- Altaev, 1994 — *Altaev B.A.* Ontustik Kazakstan kazaktarynyn eginshilikke bailyasty dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of Kazakhs of South Kazakhstan related to agriculture]: Candidate of historical sciences dissertation manuscript: specialty 07.00.07 – ethnology. Almaty, 1994. 194 p. (In Kaz).
- Axantaeva, 2008 — *Axantaeva A.Zh.* Syr oniri kazaktarynyn dasturli zher sharuashylygy: tarixi-etnografiyalyk zertteu (XIX g. ortasy men XX g. basyndagy derekter boiynsha): Candidate of historical sciences dissertation manuscript: 07.00.07 – ethnography, ethnology and anthropology. Almaty, 2008. 164 p. (In Kaz).
- Babalar sozi, 69, 2011 — *Babalar sozi* [The words of the ancestors]: Hundred-volume. Vol. 69: Qazaq maqal-matelderi [Kazakh proverbs] // The volume was compiled and prepared for publication by: Q. Alpysbaeva (responsible publisher), T. Albekov, N. Elesbai. Astana: Foliant, 2011. 440 p. (In Kaz).
- Babalar sozi, 78, 2011 — *Babalar sozi* [The words of the ancestors]: Hundred-volume. Vol. 78: Qazaq mifleri [Kazakh myths] // The volume was compiled and prepared for publication by: P.T. Auesbaeva, N.M. Mursalimova (responsible publisher). Astana: Foliant, 2011. 448 p. (In Kaz).
- Babalar sozi, 87, 2012 — *Babalar sozi* [The words of the ancestors]: Hundred-volume. Vol. 87: Tarikhi anyzdar [Historical legends] // The volume was compiled and prepared for publication by: Q. Alpysbaeva, T. Albekov, A. Oralbek (responsible publisher). Astana: Foliant, 2012. 432 p. (In Kaz).
- Babalar sozi, 93, 2013 — *Babalar sozi* [The words of the ancestors]: Hundred-volume. Vol. 93: Magialyq folklor [Magical folklore] // The volume was compiled and prepared for publication by: T. Albekov, Q. Alpysbaeva (responsible publisher), A. Oralbek. Astana: Foliant, 2013. 432 p. (In Kaz).
- Basilov, 1970 — *Basilov V.N.* Kult svyatykh v islame [The cult of saints in Islam]. Moscow: Mysl, 1970. 144 p. (In Russ).
- Berdauletov, 1992 — *Berdauletov K.* Buqarbai batyr (omiri men erlik zhoryqtary) [Bukharbai Batyr (life and exploits)]. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 128 p. (In Kaz).

Bes gasyr zhyrlaidy, 1989 — *Bes gasyr zhyrlaidy: XV gasyrdyn XX gasyrdyn bas kezine deingi qazaq aqyn-zhyraularynyn shygarmalary* [Five centuries sing: works of Kazakh poets from the 15th century to the beginning of the 20th century]. Two volumes // Compiled by: M. Baidildaev, M. Magauin. Almaty: Zhazushy, 1989. T.2. 496 p. (In Kaz).

Dingelshtedt, 1893 — *Dingelshtedt N.A. Opyt izusheniya irrigasii Turkestanskogo kraia. Syr-Darinskaia oblast* [Experience in studying irrigation in the Turkestan region. Syr-Darya region.]. Saint Petersburg: Ministry of Railways Typography, 1893. 366 p. (In Russ).

Divaev, 1992 — *Divaev A. Tartu* [Pull over] (Compiled, wrote the foreword and comments Flora Orazaeva). Almaty: Ana tili, 1992. 256 p. (In Kaz).

Guljamov, 1957 — *Guljamov Ja.G. Istoriya orosheniya Khorezma s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [History of irrigation of Khorezm from ancient times to the present day]. Tashkent, 1957. 313 p. (In Russ).

Karmysheva, 1986 — *Karmysheva Dzh.Kh. Zemledelcheskaja obrjadnost u kazakhov* // *Drevnie obrjady verovanja i kulty narodov Srednei Azii. Istoriko-etnograficheskie ocherki* [Agricultural rituals among the Kazakhs // Ancient rituals of belief and cults of the peoples of Central Asia. Historical and ethnographic essays] // Rep. editor V.N. Basilov. Moscow: Nauka, 1986. Pp. 47–70. (In Russ).

Kazakhi, 1995 — *Kazakhi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie* [Kazakhs. Historical and ethnographic research] // Editor G.E. Taizhanova. Almaty: Kazakhstan, 1995. 352 p. (In Russ).

Qartaeva, 2022 — *Qartaeva T. Syr-Aral etnografiasy* [Ethnography of Syr-Aral]. Almaty: «Qazaq kitaby» baspasy, 2022. 512 p. (In Kaz).

Qasqabasov, 2014 — *Qasqabasov S. Qazaqtyn khalyq prozasy. Zertteuler* [Kazakh folk prose. Studies] // Optional. Vol.1. Astana: Foliant, 2014. 320 p. (In Kaz).

Qazaq maqal-matelderi, 1990 — *Qazaq maqal-matelderi* [Kazakh proverbs] // Compiled by M. Aqqozin. Almaty: Qazaqstan, 1990. 288 p. (In Kaz).

Quraluly, 1997 — *Quraluly A. Qazaq dasturli madenietinin ensiklopedialyq sozdigi* [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture]. Almaty: Sozdik-Slovar, 1997. 368 p. (In Kaz).

Saduaqas aqyn, 2008 — *Saduaqas aqyn* [poet Saduakas] // Compiled by. Prepared for publication and wrote the foreword A. Zhumashev. Shymkent: Kitap, 2008. 368 p. (In Kaz).

Seidalin, 1870 — *Seidalin T.A. O razviti khleboopashestvo po bassajnu r. Turgaja* [On the development of arable farming in the river basin. Turgaya] // Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society. Issue. 1. 1870. Pp. 234–257. (In Russ).

Shaimerdenova, 2001 — *Shaimerdenova K.G. Qazatardyn diqanshylyq kasibinde kezdesetin turli rasim-kade, salt-zhoralgylyar* [Kazakhtardyn dikanshylyk kasibinde kezdesetin turli rasim-kade, salt-zhoralgylyar] // *Kazakh customs and traditions: past and present. A collection of articles.* Almaty: Gylym, 2001. Pp. 191–201. (In Kaz).

William R. Bascom, 1953 — *William R. Bascom. Folklore and Anthropology* // *The Journal of American Folklore.* Vol. 66. No. 262. 1953. Pp. 283–290.

Zhalagashym, 1999 — *Zhalagashym – zhasyl bagym* [My Zhalagash is garden green]. Almaty: Shartarap, 1999. 368 p. (In Kaz).

Әдебиеттер

Алтаев, 1994 — *Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: Тарих ғыл. канд. ... дисс. қолжазбасы: мамандығы 07.00.07 – этнология.* Алматы, 1994. 194 б.

Ахантаева, 2008 — *Ахантаева Ә.Ж. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі жер шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы деректер бойынша): Тарих ғыл. канд. ... дисс. қолжазбасы: 07.00.07 – Этнография, этнология және антропология.* Алматы, 2008. 164 б.

Бабалар сөзі, 69, 2011 — *Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 69: Қазақ мақал-мәтелдері* // Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Қ. Алпысбаева (жауапты шығарушы), Т. Әлібеков, Н. Елесбай. Астана: «Фолиант», 2011. 440 б.

Бабалар сөзі, 78, 2011 — *Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 78: Қазақ мифтері* // Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: П.Т. Әуесбаева, Н.М. Мурсалимова (жауапты шығарушы). Астана: «Фолиант», 2011. 448 б.

Бабалар сөзі, 87, 2012 — *Бабалар сөзі*: Жүзтомдық. Т. 87: Тарихи аңыздар // Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Қ. Алпысбаева, Т. Әлбеков, А. Оралбек (жауапты шығарушы). Астана: «Фолиант», 2012. 432 б.

Бабалар сөзі, 93, 2013 — *Бабалар сөзі*: Жүзтомдық. Т. 93: Магиялық фольклор // Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Т. Әлбеков, Қ. Алпысбаева (жауапты шығарушы), А. Оралбек. Астана: «Фолиант», 2013. 432 б.

Басилов, 1970 — *Басилов В.Н.* Культ святых в исламе. М.: Мысль, 1970. 144 с.

Бердәулетов, 1992 — *Бердәулетов К.* Бұқарбай батыр (өмірі мен ерлік жорықтары). Алматы: «Қазақ университеті», 1992. 128 б.

Бес ғасыр жырлайды, 1989 — *Бес ғасыр жырлайды*: XV ғасырдың XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық // Құраст.: М. Байділдаев, М. Мағауин. Алматы: Жазушы, 1989. Т. 2. 496 б.

Гумялов, 1957 — *Гумялов Я.Г.* История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957. 313 с.

Диваев, 1992 — *Диваев Ә.* Тарту (Құрастырған, алғы сөзін және түсініктемелерін жазған Флора Оразаева). Алматы: Ана тілі, 1992. 256 б.

Дингельштедт, 1893 — *Дингельштедт Н.А.* Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область. СПб.: Тип. Министерства Путей Сообщения, 1893. 366 с.

Жалағашым, 1999 — *Жалағашым* – жасыл бағым. Алматы: Шартарап, 1999. 368 б.

Казахи, 1995 — *Казахи*. Историко-этнографическое исследование // Редактор Г.Е. Тайжанова. Алматы: Казахстан, 1995. 352 с.

Кармышева, 1986 — *Кармышева Дж.Х.* Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки / Отв. редактор В.Н. Басилов. М.: Наука, 1986. С. 47–70.

Қазақ мақал-мәтелдері, 1990 — *Қазақ мақал-мәтелдері* // Құраст. М. Аққозин. Алматы: Қазақстан, 1990. 288 б.

Қартаева, 2022 — *Қартаева Т.* Сыр-Арал этнографиясы. Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2022. 512 б.

Қасқабасов, 2014 — *Қасқабасов С.* Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер // Таңдамалы. Т.1. Астана: Фолиант, 2014. 320 б.

Құралұлы, 1997 — *Құралұлы А.* Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. 368 б.

Садуақас ақын, 2008 — *Садуақас ақын* // Құраст. Баспаға әзірлеп, алғы сөзін жазған А. Жұмашев. Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2008. 368 б.

Сейдалиев, 1870 — *Сейдалиев Т.А.* О развитии хлебопашества по бассейну р. Тургая // Записки Оренбургского отдела императорского русского географического Общества. Вып. 1. 1870. С. 234–257.

Шаймерденова, 2001 — *Шаймерденова К.Г.* Қазақтардың диқаншылық кәсібінде кездесетін түрлі рәсім-кәде, салт-жоралғылар // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. Б. 191–201.

William R. Bascom, 1953 — *William R. Bascom.* Folklore and Anthropology // The Journal of American Folklore. Vol. 66. No. 262. 1953. Pp. 283–290.

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 1, pp. 261–279, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_261-279

TYPES OF BRANDS (TAMGA) USED BY MONGOLIANS ON HORSES AND THE BRANDING TRADITIONS

Shynarbyek Syeitkhan¹

¹Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences
 (District 13, Enkhtayvan Ave., 13330, Bayanzurkh District, Ulaanbaatar City, Mongolia)
 Bursa Uludag University (Gorukle District, 16120, Bursa, Turkey).
 Ph.D. student, research assistant
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Syeitkhan Sh., 2024

Abstract. *Introduction.* The horse has been the best friend of nomads since ancient times. During ancient nomadism, the horse was a tool that would take people to wherever they wanted, and it was a sacred animal that gave strength and spirit to its owner. For this reason, all nomadic peoples especially respect horses. Mongolian people also treat horses with special respect. They also attach great importance to the care, condition, and health of their racehorses. Like Turkic peoples, Mongolians also make kumiss from mare's milk. One of the most basic drinks of Mongolians in summer is kumiss. *Goals and objectives.* Horse branding is a long-standing tradition among Mongolian peoples. Among the Mongols, there are various traditions related to marking horses. All Mongolian people have followed these traditions since ancient times. Today, such traditions continue. Our article describes these issues in more detail. *Results.* Branding a horse with iron was not only to mark the owner of the horse but also to protect it from various evils and calamities (trouble), according to Mongolian beliefs. The horse was generally marked by the time it was foal. Special traditional events and festivities were held during the process of branding horses. Apart from a few books and some articles written in Mongolian, there is little research in other languages about the Mongolian horse branding tradition. No specific scientific study has been conducted. *Conclusion.* In our article, we aim to discuss the subject in more detail by making use of some sources and scientific research on the Mongolian horse branding traditions. In addition, the Mongolian respect for horses, their traditions, and beliefs are also discussed.

Keywords: Mongols, horse, stamp, tradition, nomad

For citation: Shynarbyek Syeitkhan. Types of brands (tamga) used by Mongolians on horses and the branding traditions // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 261–279. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_261-279

МОНГОЛДАРДЫҢ ЖЫЛҚЫҒА ҚОЛДАНАТЫН ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ ТАҢБАЛАУ ДӘСТҮРЛЕРІ

Шынарбек Сейітханұлы¹

¹Моңғолия Ғылым Академиясының Тарих және этнология институты
(13-район, Энхтайван даңғ., 13330, Баянзүрх ауданы, Улаанбаатар қаласы, Моңғолия)
Түркияның Улудаг университеті (Гөрүкле ауданы, 16120, Бурса, Түркия)
PhD-докторант, Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сейтхан Ш., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Ежелден – ер қанаты болған жылқы көшпенділердің ең жақын серігі. Иесін қалаған жеріне жеткізетін сенімді көлігі, жауынгерлерге күш-жігер беретін, рухы мен намысын оятатын қастерлі жануар. Сондықтанда көшпенді халықтар жылқыны ерекше қастерлейді. Моңғол халқы да жылқыға айырықша құрметпен қарайды. Сәйгүлік, жүйрік аттарының бағым-күтіміне, оның бабына және денсаулығына да назар аударады. Түркі халықтары сияқты Моңғолдарда бие сүтінен қымыз жасайды. Моңғолдардың жаз мезгіліндегі ең негізгі сусынының бірі осы қымыз болып саналады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жылқы таңбалау – Моңғол халықтарында ежелден бері жалғасып келе жатқан дәстүрлердің бірі. Моңғолдар арасында жылқы таңбалауға байланысты түрлі дәстүрлер қалыптасқан. Барша моңғол халқы ежелден бұл дәстүрлерді ұстанып келген. Бүгінде осындай дәстүрлер жалғасын тауып келеді. Мақаламызда осы мәселелер толықрақ баяндалады. *Нәтижелер.* Жылқыға өз әулетінің таңбасын басу тек ғана жылқыны иемдену мақсатында ғана емес, оны отқа қыздырылған ыстық темірмен таңбалау моңғолдардың сенімі бойынша жамандықтан және түрі бәле-жаладан қорғайды. Жылқыны құлын, тай кезінен бастап таңбалайды. Жылқыны таңбалау барысында арнайы дәстүрлі шаралар ұйымдастырылып соңы мерекелік жиынға ұласады. Моңғолдардың жылқы таңбалау дәстүріне байланысты моңғолша жазылған кейбір мақалалармен бірнеше кітаптардан басқа, өзге тілде жасалған зерттеулер өте аз. Ғылыми түрде арнайы зерттеулер жасалған жоқ. *Қорытынды.* Мақаламызда Моңғолдардың жылқыға және таңбалау дәстүрлеріне байланысты кейбір деректер мен ғылыми зерттеулерді пайдаланыла отырып, бұл тақырыпты тереңірек қарастыру мақсат етілді. Сонымен қатар Моңғолдардың жылқыға деген құрметі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі де баяндалады.

Түйін сөздер: Моңғолдар, жылқы, таңба, дәстүр, көшпенді

Дәйексөз үшін: Сейітханұлы Ш. Моңғолдардың жылқыға қолданатын таңбалары және таңбалау дәстүрлері // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 1. С. 261–279. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_261-279

МОНГОЛЬСКИЕ КЛЕЙМА ДЛЯ ЛОЩАДЕЙ И ТРАДИЦИИ ДЕЛАТЬ КЛЕЙМА

Шынарбек Сейтхан¹

¹Институт истории и этнологии Монгольской академии наук
(район 13, пр. Энхтайван, 13330, Баянзүрхский район, г. Улан-Батор, Монголия)
Турецкий университет Улудаг (район Горукле, 16120, Бурса, Турция)
PhD докторант, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
 © Сейтхан Ш., 2024

Аннотация. *Введение.* С незапамятных времен лошадь занимает особое место в жизни кочевников, служа надежным транспортом и вдохновляющим союзником. Это почитаемое животное придает силу воинам, пробуждает их дух и честь. Кочевые народы, в том числе и монгольский, глубоко уважают лошадей, уделяя особое внимание их уходу, состоянию и здоровью. Как и тюркские общины, монголы изготавливают кумыс из кобыльего молока, рассматривая его как один из основных напитков в летнее время. *Цель и задачи исследования.* Традиция таврения лошадей представляет собой древний обряд монгольского народа. У монголов существуют различные традиции, связанные с мечением лошадей. Все монгольские народы соблюдают эти традиции с древних времен. Сегодня такие традиции продолжаются. В нашей статье эти вопросы описаны более подробно. *Результаты.* Процесс клеймения, при котором на лошадь наносится особый знак своего рода с использованием раскаленного на огне железа, имеет не только функцию владения, монголы верят что оно защищает от зла и клеветы. Лошадей подвергают таврению с момента их рождения, включая возраст жеребенка и годовалых (тай). Сопровождающие этот процесс традиционные мероприятия завершаются праздничным сбором. Несмотря на ограниченное количество книг и статей на монгольском языке, посвященных данной теме, научных исследований на других языках о монгольской традиции клеймения лошадей проведено мало. *Выводы.* В статье предпринимается попытка более глубокого обзора этой темы с использованием доступных данных и научных исследований, связанных с монгольскими традициями клеймения лошадей. Особое внимание уделяется уважению монголов к лошадям, а также их обычаям и верованиям.

Ключевые слова: Монголы, лошади, клеймение, традиции, кочевники

Для цитирования: Сейтхан Ш. Монгольские клейма для лошадей и традиции делать клейма // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 261–279. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_1_261-279

Introduction

There are a lot of historical information about the practicing of markings on animals by countries engaged in nomadic cattle breeding since ancient times. It is unknown from which language the words *tamga*, *tamaga*, *tamka*, *damga* entered from which are used interchangeably among the Turkic and Mongolian peoples.

The symbol name appears for the preceding all others in the Kultegin inscription of the Old Turkic period in the form of *tamgaçı* (Tekin, 2017: 50). According to historical data, it is written in historical sources and epics called *Diuanu Lugati't-Turk* by Mahmud al-Kashkari (Kaşgarlı, 2005: 525), *Jami' u't-Tawarih* (Fazlullah, 1998: 32; 232; 602) by Rashiduddin Fazlullah, *Tevarih-i Al-i Selchuk* (Bakır, 2009: XLVI) by Ali Yazyzhioglu, *Shejere-i Terakime* by Ebulghazi Bahadır Khan (Bahadır Han, 1996: 425), *The epic of Oghiz Khan* (Ağca, 2019: 85), *The book of Korkyt* (Gökyay, 2007: 260), *Kudatgu Bilik* (Has Hacib, 2006: 258–259). And the exact facts about the marks used by the Mongols on the animal can be found in the work *Tarikh-i Jihan Gusha* written in Persian in 1259 by the famous historian Alaaddin Ata Melik Juvein. In the mentioned work, "Genghis Khan with his servants and sons all gathered in one place in the spring months of 1220 and held a conference on the shore of the *Fenaket* river in the territory of today's Central Asia. When they came to the place called *Kulanbasi*, Genghis Khan gave his order to hunt to Shagatai, Ogedei and Jochi. It is written that his sons hunted as many wild onagers as they could in the place of *Utuka* and finally caught the weak and emaciated onagers and left them alive with their marks (Cüveyni, 2013: 158–159). Based on these facts, it is clear that during the time of Genghis Khan, the tradition of marking cattle among the Mongols was the most developed,

and it is a tradition that has been going on since ancient times.

The tradition of marking livestock among Mongolian peoples has been continuing since ancient times. There is written evidence that the symbols were often used on the cattle of feudal lords (wealthy people), the church, and the *jas*¹². Among the Mongolian herders, there are various methods of looking for lost cattle, asking others, and reporting the lost cattle to the owner. In such a case, in order to ask others about the color and number of livestock such as stallions, male camels, and bulls, in addition to asking them about the immediately visible colors of horse herds, its mottled, white, brown, dun collared, with a face-mole (Choisamba, 1974: 4).

As we mentioned above, the appearance of the symbol is also related to the acquisition of property or livestock. The original feudal classes used special symbols to own their main property, and herdsmen used different symbols to distinguish their cattle from other herds. Cattle theft has been minimized by using these symbols. In the 13th century, there was a law called *Ikh Zasag* approved by Genghis Khan himself about the social structure of the Mongols. The Law of *Ikh Zasag* has the following articles. It is said that if someone steals one's cattle, the owner should return nine cattle in same outward appearance of the stolen cattle to the owner, and if he cannot give them, he should give his children instead, and if he does not have children, he should be beheaded as a sheep (Choisamba, 1974: 20–21). That's why Mongolians have paid great attention to branding animals, especially horses, since ancient times.

It is well known that the most important way to find your own horse, besides asking others about its color and number, is to put a *mark/stamp* on the horse. In Mongolia, everyone uses their own individual property symbols. In the era of socialism, in the period of *negdel* (union), the local administration of the herdsmen used to individually examine and determine where the horse needs to be marked. Mongolians can own their cattle with their own property marks, which they call *im tamga*. The sign is of great importance for the restoration of violated property and non-property rights of citizens, for resolving criminal or civil cases related to cattle theft through court. Cattle theft or personal trade of herdsmen was the main fact of animal marking.

Materials and research methods

This article briefly describes the origin of the term stamp/mark and the use of livestock (horses, cows, camels, sheep, goats) among Mongolians. Mongolian horse marking traditions and types of marks were studied in depth based on scientific research. Various historical data, literary and scientific books, personal collections, fundamental research works were used in the article. Analytical, retrospective, narrative, historical-comparative, description, summary methods of conducting historical research were used in the course of scientific work.

The symbol is used everywhere in Mongolia under the same name. Assembling and researching symbols used by Mongols began in the 1950s. B. Rinchen, a famous Mongolian writer and scientist, in the 22nd issue of the scientific journal *Oriental Archive* of Czechoslovakia listed 210 symbols, 9 *im*¹³ (*tamga*) and published them in 1954.

Researcher Ts. Gochoo in the 4th issue of 1958 of *Science and Life* magazine published a collection of 360 characters and 14 stigma. G. Sukhbaatar's scientific article "Darganga's symbols" contains pictures of 124 symbols. This article was published in 1960 under the title "O Tamgah i imnah Tabunov Darigangi" in volume 1, issue 6 of the scientific journal published by the Mongolian Academy of Sciences, Institute of History, Ethnology. Furthermore, the work entitled *Animal Marking and its Legal*

¹²«Jas» - temple farm. That is, some who is responsible for the local church (dugan sum), religious funds and property. In particular, an economic institution that provides the expenses necessary for the dedication or reading of holy books.

¹³ "im" - The Mongols called the stigma symbol as a "im tamga". The word "im" means "en" (stigma/mark) in Kazakh. It is not known from which language the word "im" originates. Among the Turkic peoples, especially in Anatolia, the word "im" is used. They also call the symbol "im damga". The term "en" was first written in the form of "ene" or "enet" in Divanu Lügati't-Türk, written by Mahmut Kashkari in the 11th century. That's why the origin of this word may come from the Turkic language.

Significance (Mongolchuudiin Maliin im tamga tuunii khuul tsaaznii ach kholbogdal) written by D. Choisamba in 1974 is being the most important and valuable scientific work on Mongolian animal markings. This book clearly shows the types and forms of markings used for animals in each area of land of Mongolia and regional districts. It was proceed scientific studies of the importance of the mark and its use.

Historian H. Perlee is one of the scientists who deeply engaged in the study of Mongolian symbols in general. The famous work of this man entitled *Mongol tumnii garliig tamgaar khaij sudlah ni* [Research on Mongolian surnames by symbols] was published in 1978 by the Institute of History, Academy of Sciences of Mongolia. This book is considered to be the most important and valuable work in the study of Mongolian symbols. In addition to these works, several works and scientific articles were written about the different tribes living in each territory of Mongolia and the symbols used for animals in the districts and regions. Among them, it should be noted that the research-based works written in 2008 by G. Purevdorj entitled *Oyrat Mongolchuudiin maliin im tamga* [Oirat Mongolian animal/livestock marking] (in the end of the XIX century, beginning of the XX century), and L. Tudev *Mal tamlahui* [Animals/livestock marking] (2001), J. Saruulbuyan, A. Davaasambuu *Mongol aduunii tamganii oilogo* [Understanding the marks of the Mongolian horse] (2008), written with an introduction by G. Tserenkhand, D. Bum-Ochir and other scientists *Mongol yos zanshil zan uyliin tovchoon* [Collection of Mongolian customs and traditions] (2009), M. Tumorjav, N. Khurelbaatar *Mongol malchnii erdem uhaanii deej orşvoi* [Scientific concept of Mongolian herdsman] (2017) are important.

In addition to the mentioned Mongolian scientists, the British scientist Caroline Humphrey provides important information in her research on the Mongolian tradition of marking horses and the types of mark/brands. Humphrey's "The Semiology of Horse Brands in Mongolia". *The Cambridge Journal of Anthropology* (Berghahn Books). 1973; "Horse brands of the Mongolians. A system of signs in a nomadic culture," *American Anthropologist*, 1974. 1(3); "Horse Brands of the Mongolians, A System of Signs in a Nomadic Culture" *Traditional Marking Systems, A Preliminary Survey*. London: Dunking. 2010. pp. 291-309 scientific articles such as these provide important new data on the Mongolian horse marking tradition and mark/stamps.

Discussion

Mongolians often mark their horses during the autumn. This also has its own reason. First of all, in the spring, when the sun warms up, the wool on the horse starts shedding. Horses in cold mountainous regions do not shed their wool until summer. By autumn, it is suitable to mark the new short fur. Secondly, the Mongols do not stamp on a skinny horse. An emaciated horse manifests very painfully. Therefore, at the end of summer, by autumn, when the horses are full, and foals mark when they became adult. This is also a respect for the horse. And some yearling foals, which have not been lost weight by winter and have not been affected by the winter cold, are marked even in spring.

According to the long-standing tradition, the Mongols use iron to make the mark used for the horse by expert smiths. After using the symbol, it is cherished and kept. The symbol was well wrapped and kept near the house or, according to their beliefs, near the adored object in the house. Nowadays, the horse symbol is usually placed in a felt box, hung on the wall of the house, on a higher place, or wrapped in a *khadag*¹⁴ and kept in a dower chest. When the animal gets fat, the mark is cleaned with fire, poured with milk, and used while carrying it with *khadag*. Nevertheless, there is a tradition that only the owner of the house carries the symbol around his waist to carry it to one side. It is not tied to the saddle of the riding horse.

In ancient times, when the number of cattle, as horses, reached *tum*¹⁵, they were marked with the

¹⁴It means "khadag" in Mongolian, "hada" in Tibetan, and "harimj" in Chinese. It is believed that the word "Khadag" entered Mongolia through China and Tibet in the 13th century. "Khadag" has been revered and valued by Mongolians since ancient times and is considered to be the most valuable thing.

¹⁵1 tum – ten thousand in Mongolian (10,000).

word *tum*. Families who had a lot of livestock and measured their horses and cattle with a funnel used the symbol *bum*¹⁶ to designate the size of their livestock. The symbol was specially prepared for smiths in their clans to increase the number of cattle, increase prosperity, and avoid evil (Tomorjav, Khurelbaatar, 2017: 149–150). A valuable and special gift was given to the person who is preparing the *tamga* or treated in hospitable way. According to the Mongolian tradition, on a holy, blessed day, the symbol is brought home.

Fig. 1. Mongolian stamps (tamgha) for horses: 1-olom, 2-chandman, 3-dorom, 4-dun, 5-uul. Source: National Museum of Mongolia.

While marking horses, it is being carried out after trimming the fur to be branded or moistening it with water of that area, and a hot mark is pressed on the fire. The symbol is not overheated, it is heated with dung and wood fuel. If the stigma is very hot or if it is pressed too much, it will burn the horse's skin as deep as to its meat and if it is pressed too little, it will fade and become invisible, so it is pressed correctly and in a special way.

As a horse is a spirited animal, it is believed that if a mark is placed on its face or nose like other animals, it will lose its beauty and greatness. The horse is a very smart and intelligent animal. That's why Mongolians usually press the symbol on the right side. Marking the negative side will be uncomfortable and difficult. Most of the Mongolians, when they mark a foal or colt, do not put it on the ground, but several people hold it from all sides and press it while it is standing.

The Mongols strictly forbade stepping over the symbol. In addition, during animal marking, the top of the mark should not be placed facing down. In particular, it is superstitious that if you press the mark of an animal on the ground, the animal will decrease and die. There is a tradition of cutting hair from the manes and tails of horses for sale and tying them to the handle of the stigma. This means that the wealth and spirit of the sold cattle will not be lost, and it will be passed on to the next cattle to be marked. When the last horse is marked: *Tamgalsan aduu min tal bürhej, Temdegalsan aduu min tsybarin od shig ürzhejlej* (May my marked horses fill the field, may my marked horses be multiplied like stars in the sky) (Tomorjav, Kurelbaatar, 2017: 150). After the horses are marked, the owner of the horse invites all the people who helped in the marking to his house, prepares a special meal and organize a festive feast (Bayanbat, 2016: 203–204). This tradition is one of the oldest traditions among Mongolians.

Khalkh¹⁷ (халх) – mongols stamp their foals. And other clans make a mark on the yearling (foal).

¹⁶1 bum – one hundred thousand (100,000).

¹⁷ “Khalkh” is the majority of the ethnic group that makes up the bulk of the population of Mongolia. The ancestors of the

Commonly, Mongolians make so called tying the mares to prepare kumiss (horse milk) on bar odor (barys) day in the first months of summer. At the base of the halkhas, towards the end of autumn, when the sun starts to cool down, “mares are untied and foals are marked”. This tradition is performed on a good day in their calendar called “nohoi odor” (dog day). On this foal marking day, a traditional festival called Unaga Tamgany Nair (Feast of Foal Marking) is organized, special national food are prepared, and the end is followed by singing and dancing.

Fig. 2. Festive event following the Mongolian horse marking tradition. Source: Arvaikheer sum (district) of the Uverkhangai region. URL: 2023.08.22. Taken from the website

For the Khalkh Mongols (Borzhgin), the festival of stallion matchmaking and yearling (foal) marking in autumn is a long-established tradition. On this day, early in the morning, horses are collected and mares are milked. During lunch, food is placed on the mare's peg (milk, butter). Then dung is lit on the fire, the mark is heated and marked starting from the first born foal. After the foals are marked, the mark is soaked in qymyz. Regardless, it is necessary to apply qymyz to the stigma. If there is no qymyz at home, then it is necessary to go to where the mare is kept, to a village where there is qymyz, and after the foal is marked, they wet the stamp on the qymyz. After the stamp is dipped in kumiss, there is a custom Tamgany hishig (gift of the stigma/mark) of putting a drop of kumiss on the palm of each person. After performing these rites, everyone bents three times and bows unaga tamgany gurav (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009: 289).

Fig. 3. The Mongolian tradition of dipping the mark into the kumiss after making a yearling (foal). Source: J. Bat-Ireedui: "Tamgany Khishig", (Institute of Mongolian Studies), 2011/10/02. Taken from personal information page

In this way, the celebration of the marking continues with the melodic lyrics. Also, the guests who came to the celebration are encouraged to drink a lot of kumiss. It is considered a good ritual if it glows and vomits. Furthermore, if it vomits outside, it is superstitious that the mare will be weak next year (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009: 289). As we mentioned above, Mongolians use marks to recognize and distinguish their animals from other tribes, that is, to prove that their horses are owned, they need to have a mark that is not similar to others. However, since most of the population is engaged in livestock farming in one area, the number of ownership marks of one person is recognized by many people, so their number is limited. In other words, it is forbid for someone else to use the same or similar symbol as the next person.

Results

Mongols used the symbol called *im tamga* mainly for small animals, sheep and goats. *Im* (en) was also used for animals among the Turkic peoples. Furthermore, the Anatolian Turks put a mark called *im tamga* on four livestock. This tradition is also widely used among the Turkic peoples of Central Asia. The earmarks of small cattle are put on 2–3 months after birth. In the work of the scientist, Altaiologist Bazylkhan Buqatuly, the word *im* in the Old Mongolian language has two different meanings: 1. An livestock's noble genetic (gender) sign. 2. He wrote that "inji" (enchi – the share of cattle marked for the children of a family) and "imnekü – imneh" means to marking (Buqat, 1973: 70).

The great British scholar Caroline Humphrey provides important information in her research on the Mongolian tradition of marking horses. According to her, Mongols only use symbols for horses and camels. Amongst the Mongols, who herd the "five domestic animals" (horses, camels, cattle, sheep and goats), only horses, and occasionally camels, display the tamga (plural: tamaga). The other animals have ear incisions (Humphrey, 1974: 477–478). They put *im* on other small livestock/animals, especially sheep and goats. It is believed that this name is used for animals with low value and low quality. The Dariganga Mongols of eastern Mongolia set a lucky, holy day according to their own calendar or as directed by a lama to mark the horse. The horses are brought to the ground away from the women in the house, and there they hold each one in turn, put them on the ground on their right side, and tie their legs. The horses and the horse specialist, the marker, and everyone else were first banished by juniper smoke (Humphrey, 1973: 24). Although this tradition of banishing is related to the religious beliefs of the Mongols (shamanism), this custom is not practiced today.

Mongolians do not completely change the symbol of the horse, according to the tradition passed down from father to son. The son is forbidden to change his father's symbol according to his own wishes. Cattle given to newly married families may be subject to additional changes in markings as per the father's instructions. Since ancient times, nomadic Mongols have used the symbol of their clan from generation to generation. To create a new symbol, it was used with the permission of *hoshuu noyon* or a symbol provided by them. For example, when a horse reaches a thousand: *Urt holiin mal myanga hurlee, Mal khairakh temdeg khairlana uu* (Our livestock has reached a thousand, let us to endow our about livestock a favorable mark) – it was used to go towards noyon and ask for a mark (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009: 286).

Nomadic Mongols have very rich images (types) of animal symbols. But since they usually add new symbols based on the symbols of the same house, use the same symbol in different ways, or use the same symbol on the right or next side of the animal, the symbols of local herdsmen are never confused with each other.

Fig. 4. Stamps (tamgha) of Mongolian horses. The riding side (right) is pressed against the thigh. Source: Photos taken by Hungarian researcher, Mongolologist Obrusanszki Borbala

Zurhen tamga – (heart mark/brand).

The heart is a vital organ of humans and animals. A person can live without hands, eyes, teeth, but it is impossible to live without heart. That is why the heart symbol is used as a symbol of a horse. Heart symbol was also called *buivan* symbol. Inner Mongolians usually call the heart symbol *Buivan* symbol (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008: 164).

Has tamga – (Has-swastika mark/brand).

Has – the word samgard. The digital figure with four ends bent at a right angle has various features and intuitive secrets. Means peace and energetic movement (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008: 343).

Fig. 5. Mongolian horse with Has symbol/mark (Kıdıralı, Bazylkhan, vb. 2018: 112).

Fig. 6. Similar symbol/marks used for horses in different regions of Mongolia. 1. Nalaiykh district, 2. Bayan-Olgii region (Alylmaz, 2016: 623–624).

Mongolians often mark a horse above its hind legs, over its thighs and over its forelegs. Since the horse is ridden by the right side, most of the symbols are marked on the seating (right) side. And if it is similar to someone else's symbol, it is put on the next side of the horse according to different characteristics to make it different from the same symbol. In the work of researcher D. Choisamba, it is shown in more detail how and in which places the Mongols put marks on their skins.

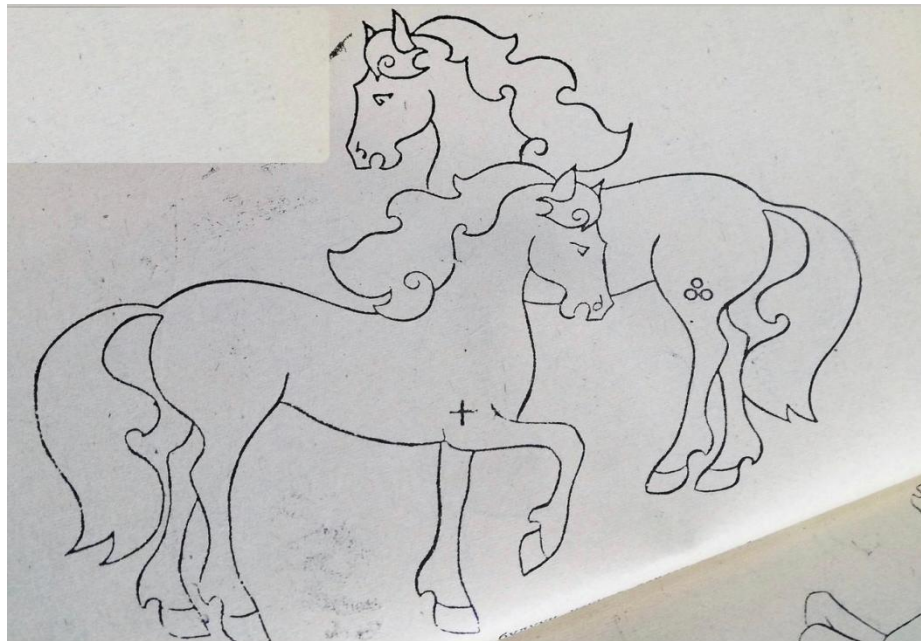

Fig. 7. Mongols often make marks on the horse's thigh and forehand (Choisamba, 1974: 4–6).

The Mongols used two main types of marks for horses: 1. *Usen tamga* (skin or hair mark). 2. *Mahan tamga* (meat mark). *Usen tamga*. It is slightly heated by burning dung on the fire and pressed on the animal. The *Usen tamga* is not pressed as deep as the *mahan tamga* and does not burn the skin very much. When the *mahan tamga* is not printed, a temporary *usen tamga* is printed.

A *mahan tamga* horse manifests itself very painfully. The healing of the mark's wound will also continue for some time. Therefore, in cold weather, only *usen tamga* is printed instead of *mahan tamga*. Since *usen tamga* reaches the horse's skin and cannot be burned off, the fur of cattle falls off and becomes invisible when the new fur matures (Purevdorj, 2008: 17–18). That's why herdsmen don't use *usen tamga* a lot. It is used only for temporary identification of a horse taken from someone else. However, if the *usen tamga* is used on a horse and is pressed deeper into the skin, then this mark is called *khursuon tamga* (ground mark). The differences between *mahan* and *Khursuon* marks differ in the way they are printed on the horse (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009: 287). A *Khursuon* mark may fade in a few years and become invisible to the naked eye. And because the skin of the *mahan* mark is deeply burned and pressed, it never fades and does not grow in its place, only the mark remains clearly visible.

There are many types and names of horse symbols used by Mongolian peoples. Although horse symbols are divided into central, west-east or *khalkh*, *oirad*, *Altai Uriankhaylar*, *Bayad*, *Durved*, *Zakhchin*, *Ould* tribes used similar symbols close to each other. Among them, *Altai uranhai*'s used *numan tamga* (a bow symbol), *Bayads* used “*olmon tamga*”, *Durvds* used *saran tamga* (moon symbol), *Zakhchins* used *devree tamga* (letter symbol), *Uoldder* used *gal tamga* (fire symbol).

Fig. 8. Stamps (tamgha) of Mongolian horses: 1. Nüdtey zagasan gal-saran tamga (fish and fire, moon symbol). 2. Lanzan tamga (Lanzan damga (Lanzan symbol). 3. Dörvöljin kureetei, çoyunjin tamga (four-cornered chainzon symbol).

Source: Photos taken by Hungarian researcher, Mongolologist Obrusanszki Borbala

Gal-saran tamga (fire and moon symbol). The Mongolian tradition of considering fire as the highest symbol of existence dates back thousands of years.

Gal tamga (fire symbol). Fire is an eternal symbol of the strength and steadfastness of the family and the nation. Fire is a symbol of warmth and light. Mongols used fire as a symbol of many things in life, one of them is this fire symbol (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008: 80).

Zagas tamga – (fish symbol). In ancient times, fish was the main food of poor Mongolians. Later, when the number of horses increased in the Mongols, people used this symbol for their horses. This symbol is also included in the national flag of Mongolia, it means a symbol of peace and unity (Perlee, 1976: 176).

Lazan tamga – (Lanzan symbol). Tibetan word. An ornate form of Nagara script used among Nepalese Buddhists. Patterns of Lanz inscriptions are found in many Mongolian jewelry, boxes and chests. It is also used for horse symbols (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008: 171).

Doorvooljin khureetei choinzon tamga – (four-cornered chainzon symbol). The exact origin of the word Choinzon is unknown. Probably it might be Tibetan word. Among the Mongols, it is found in people named Choinzon.

Some of the types of symbols collected by T. Gochoo on Mongolian horse symbols are presented in Caroline Humphrey's article (Humphrey, 2010: 292). The full version of these symbols is given in the article *Mal Tamgalakhui* (Marking of livestock) prepared by L.Tudev (Tudev, 2001: 18–22; Tudev, 2003: 189–193).

In 1954, the well-known scientist B. Rinchin published a list of 210 characters and 9 names in the XXII issue of the scientific journal *Oriental Archive* of Czechoslovakia (Choisamba, 1974: 18). B. Renchin's article provides information about the symbols marked on the sides of horses and camels. For example, names such as tawaan hoshuu (five corners), num, sum (bullet, bow), noyon tama (symbol of power) etc. are given (Tezcan, 2010: 383).

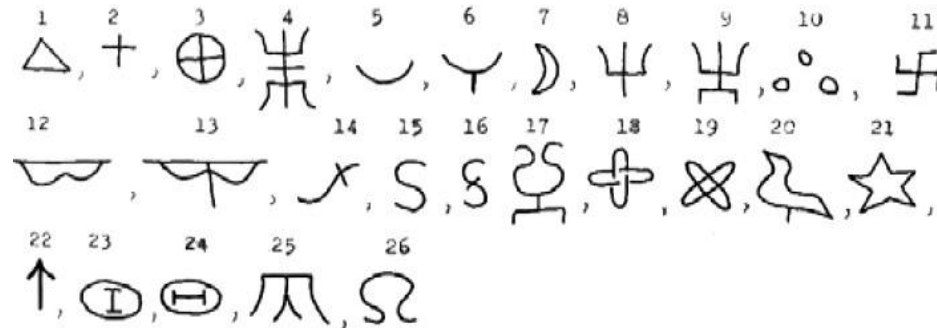

Fig. 9. Tamgas collected by B. Rinchen in various regions of Mongolia (Tezcan, 2010: 383).

Humphrey's article contains important information related to Mongolian horse brand-marks. According to his research, the types of symbols used by Mongolians for horses are as follows:

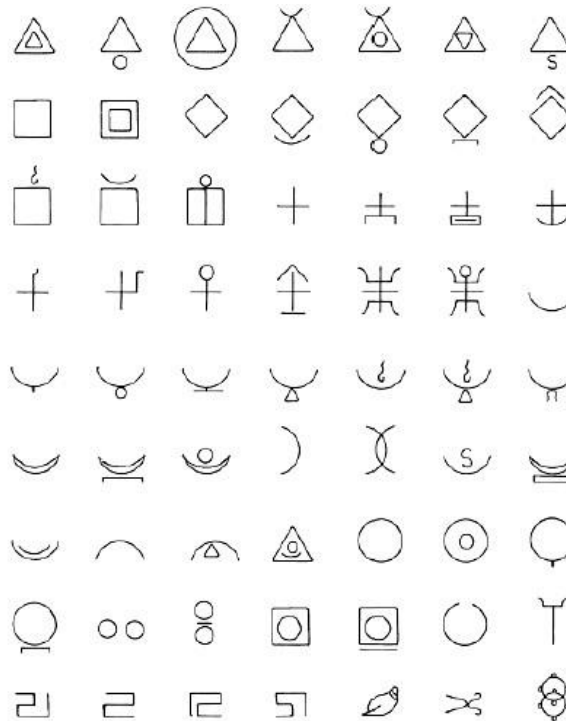

Fig. 10. Mongolian Horse mark-brands (in Ts. Gochoo's Studies) (Humphrey, 2010: 292)

Brand-marks, which the Mongols call *tamaga*, ostensibly have the purpose only of indicating difference, i.e., a man only has to give his horses a sign which is not the same as anyone else's to mark his ownership. But since it is important that ownership signs be recognized by a large number of people in the course of everyday herding life, there is in fact only a limited number of them. Gochoo collected his signs all over Mongolia and found 360; yet a study of one small group of Mongols, the Dariganga of the East Gobi, has shown that at least half of Gochoo's *tamagas* are in use in this region. Therefore, we can suppose that there is a common stock of brand-marks that can be used by different people simultaneously, as long as contiguity does not cause confusion (Humphrey, 2010: 292). There are many other types of symbols that Mongolians use for horses.

Fig. 11. Complete version of symbol/marks collected by Ts. Gochoo.

These marks were published in 1958 in the journal *Maliin im tamganii tukhay* (About Marking of Livestock) Mongolian names of symbols (Tudev, 2001: 18–22; Tudev, 2003: 189–193). The symbol/brands names are as follows:

1. Şoynzon	40. Dörvöljin küreetei şagt	76. Saran devsgertey hayruul
2. Heltei şoinzon	41. Saravştai şagt	77. Söntey jinstey davhar sar
3. Ebertei şoinzon	42. Evertay tuuhai	78. Heltey savhan hayruultay sar
4. Sartai şoinzon	43. Lanz	79. Ongitoy sar
5. Dörvöljin Jinstei şoinzon	44. Jinstei Lanz	80. Zuuzaytay sar
6. Shireetei choinzon	45. Hevtee havirgan sar	81. Belli deġil
7–9. Shireetei höltei choinzon	46. Höltey sar	82. Gurvaljin hüreetey nar sar
10. Davhar choinzon	47. Ongitoy sar	83. Ongi
11. Ongitoy choinzon	48. Shireetey sar	84. Hüreetey ongi
12. Dügreg küreetei choinzon	49. Söntey sar	85. Höltey ongi
13. Ongitoy şoinzon	50. Galtay sar	86. Nüdtey ongi
14. Zuuzaitay gurban hoçuu	51. Hömörsön bumbatai sar	87. Shireetey ongi
15. Nudtei şoinzon	52. Galtay sönteı sar	88. Shireetey heltey ongi
16. Tal gurvaljin	53. Uulitay sar	89. Örüü ongi
17. Baydiin tamga	54. Nar saran, jistey sar	90. Tasalgatay ongi
18. Davhar gurvaljin tamga	55. Saran devsgerteı (a) tamga	91. Dörvöljin hüreetey ongi
19. Dörvöljin	56. Bosoo habirgan sar	92. Dörvöljin hüreetey shireetey ongi
20. Davhar dörvöljin	57. Solbison havirgan sar	93. Zadgai ongi
21. Shovh dörvöljin	58. Adı belli deġil	94. Chandmant zadgai ongi
22. Saran devsgerteı dörvöljin	59. Holboo habirgan sar	95. Gurban nüdtey zadgai ongi
23. Ongitoy dörvöljin	60. Hövchtoy bosoo habirgan sar	96. Zooson tamga
24. Saravştay dörvöljin	61. Hövchtoy hevtee sar	97. Embüü tamga
25. Shireetey dörvöljin	62. Nartay hövchtey hevtee sar	98. Erdene
26. Galtay dörvöljin	63. Galtay hövchtey sar	99. Buyl
27. Sartay dörvöljin	64. Shireetey hövchtey sar	100. Buyl tamga
28. Jinstey olom	65. Dörvöljin shireeteı sar	101. Doçoo harsan ats
29. Tuuhay	66. Onist sar	102. Tovhtoy buyl
30. Jinstey tuuhai	67. Alman sar	103. Deeree tovhtoy buyl
31. Shireetey tuuhai	68. Shireetey alman sar	104. Dooçoo harsan buyl
32. Dörvöljin hüreetey tuuhai	69. Ongitoy hövchtey sar	105. Evertay buyl
33. Saran devsgert tuuhai	70. Shireetey hövchtöy sar	106. Dugui hüreetey buyl
34. Zeteretey tuuhai	71. Saran devsgertey	107. Dörvöljin hüreetey buyl
35. Serevştay shireeteı tuuhai	72. Davhar havirgan sar	108. Sarab hüreetey buyl
36. Chagt	73. Hömörsön sartay sön	109. Saran devsgertey buyl
37. Davhar tuuhai	74. Luvsandashiın tamga	
38. Dügrek küreetey tuuhai	75. Shireetey hövchtöy sar	
39. Shireeteı şagt		

Several kinds of objects are thought suitable for *tamaga* signs. The most common, perhaps, are religious symbols common to the whole area of North Asian Buddhism. These symbols are also used in astrology, where they are given precise meanings. For example: *čindamani* (чандмань), which is represented as a brand-mark like this meaning ‘the jewel which satisfies all desire,’ and which in astrology is the symbol of the day when happiness is established; *saran* (саран), moon, represented as a brand like this, astrologically, the symbol of the day the ‘powerful ones assemble.’ *sa*, the Tibetan letter, written as a brand in the same way, and symbol of the day the spirit-lords of the earth assemble (Humphrey, 2010: 294).

Fig. 12. Types of mark used for horses among the Mongols (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2017: 152).

There are many types of mark/stamp used by Mongolians on horses. Therefore, it is not possible to cover all types of symbols in this article. However, according to G. Sukhbaatar's research, the most common types of symbols used by Mongolians for horses are as follows:

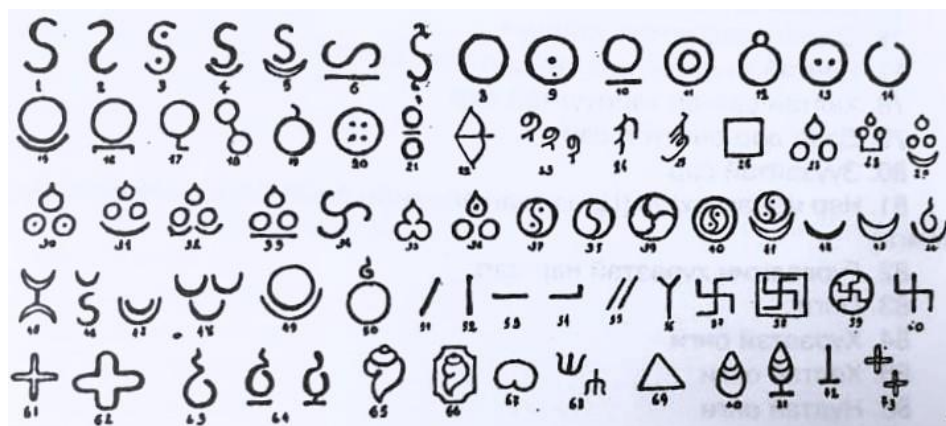

Fig. 13. According to the research of G. Sukhbaatar, horse symbols that were regularly used in the Mongols (Tudev, 2001: 22–24).

Mongolian names of stamps: (These marks are also used for “five domestic animals” (horses, camels, cows, sheep, and goats, which are livestock).

1. Zöv harsan zuuzay (Зөв харсан зуузай)	7. Çireetey ongi (Ширээтэй онги)
2. Buruu harsan zuuzay (Буруу харсан зуузай)	8. Davhar ongi (Давхар онги)
3. Nüdtei zuuzay (Нүдтэй зуузай)	9. Senjtei ongi (Сэнжтэй онги)
1. Sartai zuuzay (Сартай зуузай)	10. Hoyr nüdtey ongi (Хоёр нүдтэй онги)
2. Gövchtei sartay zuuzay (Гөвчтэй сартай зуузай)	11. Zadgay ongi (Задгай онги)
3. Shireetey zuuzay (Ширээтэй зуузай)	12. Sartay ongi (Сартай онги)
4. Erhiitei zuuzay (Эрхийтэй зуузай)	13. Shireetey ongi (Сартай онги)
5. Ongi (Онги)	14. Süültei ongi (Сүүлтэй онги)
6. Nüdtei ongi (Нүдтэй онги)	15. Holboo ongi (Холбоо онги)
	16. Ebertei ongi (Эвэртэй онги)

17. Dörvön nüdtei ongi (Дөрвөн нүдтэй онги)
18. Höndöltei hoyr ongi (Хөндөлтэй хоёр онги)
19. Numan tamga (Нуман тамга)
20. 'Bii' tamga (üseg), («Бий» тамга (үсэг))
21. 'Ma' tamga (üseg), («Ма» тамга (үсэг))
22. Jiva tamga (üg), (Жива тамга (үг))
23. Dörvöljin ongi (Дөрвөлжин онги)
24. Chandman (Чандмань)
25. Shireetey chandman (Ширээтэй чандмань)
26. Gövchtey chandman (Гөвчтэй саран чандмань)
27. Ноур нүдтеy chandman (Хоёр нүдтэй чандмань)
28. Sartay chandman (Сартай чандмань)
29. Saran chandman (Саран чандмань)
30. Shireetey chandman (Ширээтэй чандмань)
31. Zadgay chandman (Задгай чандмань)
32. Zadgay chandman (Задгай чандмань)
33. Nüdtey chandman (Нүдтэй чандмань)
34. Zagas tamga (Загас тамга)
35. Nüdgüi zagas (Нүдгүй загас)
36. Gurvan nüdnii zagas (Гурван нүдний загас)
37. Hüreetey zagas (Хүрээтэй загас)
38. Gövchtey saran zagas (Гөвчтэй саран загас)
39. Dan sar (Дан сар)
40. Gövshtey sar (Гөвчтэй сар)
41. Galtay sar (Галтай сар)
42. Tushaatay sar (Тушаатай сар)
43. Saran zuuzay (Саран зуузай)
44. Davhar sar (Давхар сар)
45. Örөө gурvan sar (Өрөө гурван сар)
46. Nar sar (Нар сар)
47. Galtay sar (Галтай сар)
48. Tashuur hayrlaga, (Ташуур хайрлага)
49. Bosoo hayrlaga (Босоо хайрлага), (Tudev, 2001: 22–42)

Conclusion

There are very few scientific studies on the Mongolian horse branding traditions. There are no scientific studies conducted by foreign scientists on these subjects. Only a few articles have been written. Therefore, it is very important to conduct scientific research on the Mongolian animal branding tradition. Although there are many historical sources indicating that people engaged in nomadism or animal husbandry have used stamps since ancient times, it is controversial from which language the words *tamga*, *tamaga*, *taḡba*, *damga*, which are commonly used among Turkish and Mongolian people, are derived. In addition, the word *tamga* has been used in the same sense with different names such as *belgü*, *tuyray* (*tuyra*), *mühür*, *mör*, *tamḡa*, *tavro*. It is understood that these words mentioned in the sources were used a long time ago. The tradition of animal branding among nomadic Mongolian peoples has persisted since ancient times. Although there is information that the history of the stamp/branding's emergence began in the Bronze Age, it is not possible to find out when the Mongols used stamps on animals. This issue still needs scientific research. Nomadic people living in Central Asia used stamps to protect their animals, valuables and property. The primary feudal classes created special stamps and symbols to identify their basic property, and shepherds used various marks to distinguish their animals from other herds. With the use of these stamps, animal theft between shepherds and tribes decreased and various disputes were easily resolved. Animal theft among the Mongols has been regulated by law since ancient times. However, since this law protects the interests of high-ranking officials and the rich, it also had many unfair aspects, such as blaming or punishing innocent people, discrimination and public humiliation.

It is known that during the time of Genghis Khan, each Mongolian tribe had its own stamp. In the 13th century, a law called *Ikh Zasag*, approved by Genghis Khan himself, emerged regarding the social structure of the Mongols, state affairs and human rights, and with this law, animal theft was prohibited. Therefore, the tradition of using stamps to easily distinguish one's own animals from other people's animals has become quite widespread. If we take into account the information in the work of Ata Melik Cuveyni (2013: 158–159) that Genghis Khan's soldiers in the 1220s stamped the wild horses that were weakened or captured during the hunting season and later released them, we see that the Mongols had a tradition of using marks on their animals and also on their horses and it emerged in the beginning of the 13th centuries or earlier.

There are many traditions related to horses among Mongolian peoples. Among the animals, they especially respects the horse. Horses are considered sacred animals. Importance is also given to the branding tradition, and traditional events are organized after the foal is branded. Each tribe, clan or ethnic group has its own unique markings. The stamp is considered important for resolving any property-related

disputes and detecting animal theft. Among nomadic peoples, *en* (mark) is generally applied to small cattle (sheep, goats). It is made by cutting or slicing a little from the side and tip of the animal's ear. This sign is called *en-tanba* among the Turkic peoples of Central Asia, and *im tamga* among the Mongolians. In addition to the tradition of branding, Mongolians regard the brand iron (stamping tool) as sacred and show special respect for it. Such traditions and customs are discussed in more detail in our article from a scientific perspective. Additionally, new data about the Mongolian horse branding tradition is included. At the end of the article, the most commonly used stamp / *tamga* types for Mongolian horses were also examined scientifically.

References

- Ağca, 2019 — *Ağca F.* Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı [Oghuz Khagan Epic with Uyghur Letters]. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü. 2019. 85 p. (In Tur.).
- Alyilmaz, 2016 — *Alyilmaz C.* “Gobu”stan’ın gizemi (“Kıpçaklar”a giden yol), [The mystery of Gobu”stan /the road to the “Kipchaks”]. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay. Pp. 623–624. (In Tur.).
- Bahadır Han, 1996 — *Bahadır Han Ebulgazi.* Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü) [Şecere-i Terâkime (Genealogy of the Turkmens)]. Çevren Zuhal Kargı Ölmez. Ankara: Simurg yay. 1996. 425 p. (In Tur.).
- Bayanbat, 2016 — *Bayanbat D.* Mongol aduuny nevertkhii toli. [Encyclopedia of Mongolian horses], Ulaanbaator: Mönkhiin useg, 2016. Pp. 203–204. (In Mong.).
- Bukhat, 2000 — *Bukhat B.* Kazak jane mongol tilderinin salıstırmalı tarihi gramatikası, Morfologya [Comparative historical grammar of Kazakh and Mongolian languages]. Bayn-Ulgii: Ulgii, 2000. p. 70. (In Kaz.).
- Choisambaa, 1974 — *Choisamba D.* Maliin im tamga tuunii huul tsaaznii ach holbogdol [Animal Marking and its Legal Significance] Ulaanbaatar: UHG, 1974. 18 p. (In Mong.).
- Fazlullah, 1998 — *Fazlullah Rechiduddin.* Câmî'ü't-Tevârih (Dünya Tarihi) [Câmî'ü't-Tevârih (World History)]. Trans W. M. Thackston. Amerika: Harvard University. Pp. 32; 232; 602. (In Eng.).
- Gochoo, 1958 — *Gochoo Ts.* Maliin İm Tamganii tuhai [About animal brand]. Shinjleh ukhaan amidral. No. 4. Ulaanbaatar: ShUA, 1958. Pp. 10–22. (In Mong.).
- Gökyay, 2007 — *Gökyay O.Ş.* Dedem Korkudun kitabı [Dede Korkut book]. İstanbul: Kabalcı Yay, 2007. 260 p. (In Turk.).
- Has Hacib, 2006 — *Has Hacip Yusuf.* Kutadgu Bilig. [Kutadgu Bilig]. Çevren Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı, 2006. Pp. 258–259. (In Tur.).
- Humphrey, 1973 — *Humphrey C.* The Semiology of Horse Brands in Mongolia. The Cambridge Journal of Anthropology (Berghahn Books). 1973. No. 1. Pp. 18–38. (In Eng.).
- Humphrey, 1974 — *Humphrey C.* Horse brands of the Mongolians. A system of signs in a nomadic culture. American Anthropologist. No. 1(3). Pp. 471–488. (In Eng.).
- Humphrey, 2010 — *Humphrey C.* Horse Brands of the Mongolians, A System of Signs in a Nomadic Culture. J. Pim, S. Yatsenko, O. Perrin, & C. Humphrey (Ed.) içinde, Traditional Marking Systems, A Preliminary Survey. London: Dunking, 2010. Pp. 291–309. (In Eng.).
- Juveyni, 2013 — *Juveyni Alaaddin Ata Melik.* Tarih-i Cihan Güşa [History of the World Gusha]. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 2013. Pp. 158–159. (In Tur.).
- Kaşgarlı, 2005 — *Kaşgarlı Mahmud* Divânü lugâti't-Türk [Divânu lugâti't-Türk]. Çeviren Seçkin Erdi vd. İstanbul: Kabalcı, 2005. 526 p. (In Tur.).
- Khashbat, 2001 — *Khashbat D.* Mal aj aluyn tehnologiin undes [Fundamentals of animal husbandry technology]. Ulaanbaatar: HAAIS, 2001. Pp. 68–84. (In Mong.).
- Kıdırali, Napil, 2008 — *Kıdırali D.* Bazylkhan N. 'Shiveet Ulaan' Kone Turk Gurıptık Kesheni ["Shiveet Ulaan" Ancient Turkish Cultural Complex]. Astana: Gılım Yay, 2008. 112 p. (In Kaz.).
- Perlee, 1976 — *Perlee Kh.* Mongol tumnii garlyg tamgaar haij sudlah ni [Research on Mongolian surnames by symbols] Ulaanbaatar: ShUA, 1976. Pp. 169–269 (In Mong.).
- Purevdorj, 2008 — *Purevdorj G.* Oyrad mongolchuudiin maliin im, tamga [Oirad Mongolian animal/livestock marking. Ulaanbaatar: Ekimto, 2008. Pp. 17–18. (In Mong.).
- Renchin, 1954 — *Renchin B.* Les Signes de proprite chez les Mongols // Archiv Orientalní, tom XXII. 1954. Pp. 467–473 (In Pers.).
- Samashev et al., 2021 — *Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S.K.* Kone Turki Tanbalari [Old Turkic

symbols]. Almaty: Abdi, 2021. Pp. 35–39. (In Kaz.).

Saruulbuyan, Davaasambu, 2008 — *Saruulbuyan J., Davaasambu A.* Mongol aduunii tamganii oillogo [Understanding the marks of the Mongolian horse] Ulaanbaatar: Bembi san. Ulaanbaatar, 2008. Pp. 164, 343. (In Mon.).

Tezcan, 2010 — *Tezcan M.* Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs, and Some Related Terms // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books, 2010. 389 p. (In Eng.).

Tomorjav, Khurelbaatar, 2017 — *Tomorzhav M., Khurelbaatar N.* Mongol malchnii erdem uhaanii deej orşvoi [Scientific concept of Mongolian herdsman]. Ulaanbaatar: TEPE. 2017. Pp. 149–155. (In Mong.).

Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009 — *Tserenkhan G., Bum-Ochir D.* Mongol yos zanshil, zan uiliin товчоон. [Collection of Mongolian customs and traditions]. Ulaanbaatar: Mönkhiiin Üseg Grupp, 2009. Pp. 281–289. (In Mong.).

Tudev, 2001 — *Tudev L.* Mal tamgalahuyi [Animals/livestock marking]. Ulaanbaatar: Uralah Erdem, 2001. Pp. 18–22 (In Mong.).

Tudev, 2003 — *Tudev L.* Mongol Dohion Utgazüi [The meaning of Mongolian signs]. Ulaanbaatar: Uralah Erdem Yay, 2003. Pp. 189–193. (In Eng.).

Yazıcızâde, 2009 — *Yazıcızâde Ali.* Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi) [Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Seljuk History)]. Yay. Bakir, A. İstanbul: Çamlıca, 2009. 46 p. (XLVI). (In Tur.).

Internet Resources:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=224215552369335&set=pcb.224215742369316> (access date: 28.11.2023).

<https://iregedui.blogspot.com/2011/10/blog-post.html> (access date: 25.10.2023)

Список литературы

Базылхан, 2000 — *Базылхан Б.* Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. (Марфология). Баян-Өлгий: Өлгий. 1973. 70 б.

Баянбат, 2016 — *Баянбат Д.* Монгол адууны нэвтэрхий толь. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2016. 203–204 хх.

Гочоо, 1958 — *Гочоо Ц.* Малын им тамгны тухай. Шинжлэх ухаан амьдрал, № 4. Улаанбаатар: ШУА, 1958. X. 10–22.

Қыдырәлі, Нәпіл, т.б., 2008 — *Қыдырәлі Д. Нәпіл Б. Шивээт Улаан.* Көне Түрк Ғұрыптық Кешені. Астана: Ғылым, 2008. 112 б.

Пүрэвдорж, 2008 — *Пүрэвдорж Г.* Ойрад монголчуудын малын им, тамга. Улаанбаатар, Экимто, 2008. 17–19 хх.

Пэрлээ, 1976 — *Пэрлээ Х.* Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь. Улаанбаатар: ШУА. 1976. 169–269 хх.

Самашев, Нәпіл. Самашев, 2010 — *Самашев З. Нәпіл Б. Самашев С.К.* Көне Түркі таңбалары. Алматы: Абди, 2010. 112 б.

Саруулбуян, Даваасамбуу, 2008 — *Саруулбуян Ж. Даваасамбуу А.* Монгол адууны тамганы ойллого. Улаанбаатар: Бемби сан, 2008. X. 164; 343.

Төмөржав, Хүрэлбаатар, 2017 — *Төмөржав М. Хүрэлбаатар Н.* Монгол малчны эрдэм ухааны дээж оршвой. Улаанбаатар: ТЭПЭ, 2017. X. 149–155 хх.

Түдэв, 2001 — *Түдэв Л.* Мал тамгалахуй. Улаанбаатар: Урлах Эрдэм. 2001. X. 18–22 хх.

Хашбат, 2001 — *Хашбат Д.* Мал аж ахуйн технологийн үндэс. Улаанбаатар: ХААИС, 2001. X. 68–84.

Цэрэнханд, Бум-Очир, 2009 — *Цэрэнханд Г. Бум-Очир Д.* Монгол ёс заншил зан үйлийн товчоон. Улаанбаатар: Мөнхийн Үсэг Групп. 2009. 281–289 хх.

Чойсамба, 1974 — *Чойсамба Д.* Малын им тамга түүний хууль цаазны ач холбогдол. Улаанбаатар: УБ УХГ, 1974. 4–18 хх.

Ағса, 2019 — *Ағса F.* Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, 2019. p. 85.

Alyılmaz, 2016 — *Alyılmaz C.* “Göb”stan’ın gizemi (“Kıpçaklar”a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay, 2016. ss. 623–624.

Bahadır Han, 1996 — *Bahadır Han Ebulgazi.* Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü). Çevren Zuhâl Kargı Ölmez. Ankara: Simurg yay, 1996. 425 s.

Fazlullah, 1998 — *Fazlullah Reşidüddin. Câmi'ü't-Tevârih* (Dünya Tarihi). Çeviren W.M. Thackston. Amerika: Harvard University, 1998. Ss. 32; 232; 602.

Gökyay, 2007 — *Gökyay O. Ş. Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yay, 2007. 260 s.

Has Hacib, 2006 — Has Hacip Yusuf. Kutadgu Bilig. Çevren Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı, 2006. Ss. 258–259.

Humphrey, 1973 — *Humphrey C. The Semiology of Horse Brands in Mongolia* // The Cambridge Journal of Anthropology (Berghahn Books). 1973. No. 1. Pp. 18–38.

Humphrey, 1974 — *Humphrey C. Horse brands of the Mongolians. A system of signs in a nomadic culture* // American Anthropologist. No. 1(3). Pp. 471–488.

Humphrey, 2010 — *Humphrey C. Horse Brands of the Mongolians, A System of Signs in a Nomadic Culture*. J. Pim, S. Yatsenko, O. Perrin, & C. Humphrey (Ed.) içinde, Traditional Marking Systems, A Preliminary Survey. London: Dunking, 2010. Pp. 291–309.

Juveyni, 2013 — *Jüveyni Alaaddin Ata Melik. Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 2013. ss. 158–159.

Kaşgarlı, 2005 — *Kaşgarlı Mahmud. Divânü lugâti't-Türk*. Çeviren Seçkin Erdi vd. İstanbul: Kabalcı, 2005. s. 526.

Rinchen, 1954 — *Renchin B. Les Signes de propritte chez les Mongols*. // Archiv Orientalní. XXII. 1954. Pp. 467–473.

Tezcan, 2010 — *Tezcan M. Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs, and Some Related Terms* // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books, 2010. Pp. 373–392.

Интернет-источники:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=224215552369335&set=pcb.224215742369316>

(дата посещения: 28.11.2023).

<http://iregedui.blogspot.com/2011/10/blog-post.html> (дата посещения: 25.10.2023).

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Әбікей А.	
ТҮРКІСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН МЕЖЕЛЕНУ ТАРИХЫНАН.....	7
Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т.	
ҚАЗАҚСТАН КИНЕМАТОГРАФИСТЕР ОДАҒЫНЫҢ СОҒЫСТАН KEЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (1946–1970).....	24

ТАРИХ

Әбдікұлова Г., Төлєнова З.	
КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНЫҢ КӨЗДЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	37
Бейсембаева А.Р.	
XVII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРДЫҢ KEЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....	52
Беркінбаев О.У.	
АБЫЛАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА МАНЬЧЖУР ӘУЛЕТІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ...	67
Жұматай С.	
ӘБІЛМӘМБЕТ ПЕН АБЫЛАЙДЫҢ РЕСЕЙ ПРОТЕКТОРАТЫН ҚАБЫЛДАУ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН БАРЫСЫ (1740 Ж.) ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ.....	83
Қабылдинов З.Е.	
СҰЛТАН СҰЛТАНМАМЕТТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ KEЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–50 ЖЫЛДАРЫ).....	94
Қали А.Б.	
XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ЖЕТІСУ ЖЕРІНЕ ТАТАРЛАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫНАН.....	111
Қуанбай О.	
АБЫЛАЙ СҰЛТАННЫҢ ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ САЯСАТЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–40 жж.).....	124
Қоңырова А.М.	
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ОРЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ).....	142
Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш.	
МҰХАММЕД ӘЛИ ФОРУГИДІҢ ИРАНДА ЖАҢА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОРТА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....	154
Рысқұлов Т.А.	
ОРТА ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫ МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ОРНАУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАННЫҢ РӨЛІ (1730–1750 ЖЖ).....	169
Тоқболат С.Т., Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т.	
ДАЛА ЖОРЫҒЫ: 1839 ЖЫЛҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ХИУА ЖОРЫҒЫНДАҒЫ КІШІ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РӨЛІ.....	184
Торайғыров Е.М.	
ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ, ӘУЛЕТТІК ЖӘНЕ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ.....	202
Мұхатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А.	
ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	218
Ноури М., Жеңіс Ж., Ализәде	
XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНАН ИРАНҒА РЕЗА ШАХТАН БАСТАП БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН ҚОНЫС АУДАРУЫ.....	234

АНТРОПОЛОГИЯ

Досымбетов Н.А.	
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕСІМЕН).....	247
Сейтхан Ш.	
МОҢҒОЛДАРДЫҢ ЖЫЛҚЫҒА ҚОЛДАНАТЫН ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ ТАҢБАЛАУ ДӘСТҮРЛЕРІ.....	261

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Ахметова Ж., Эгамбердиев М., Абикей А. ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТУРКЕСТАНА.....	7
Сатбай Т.Я., Жолдасұлы Т. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЮЗА КИНЕМАТОГРАФИСТОВ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946–1970).....	24

ИСТОРИЯ

Абдыкулова Г., Толенова З. МНОГОМЕРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	37
Бейсембаева А.Р. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНЦЕ XVII – СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКОВ: НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ.....	52
Беркинбаев О.У. АБЫЛАЙ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С МАНЬЧЖУРСКОЙ ДИНАСТИЕЙ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА.....	67
Жуматай С. ПРИНЦИПЫ И ХОД ПРИНЯТИЯ РОССИЙСКОГО ПРОТЕКТОРАТА АБУЛМАМБЕТОМ И АБЫЛАЕМ (1740 г.) И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ.....	83
Кабульдинов З.Е. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУЛТАНА СУЛТАНМАМЕТА (30–50 ГОДЫ XVIII ВЕКА).....	94
Кали А.Б. ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ ТАТАР СЕМИРЕЧЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	111
Куанбай О. ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СУЛТАНА АБЛАЯ В ПРИГРАНИЧНОЙ ЗОНЕ (30–40-е годы XVIII ВЕКА).....	124
Коньрова А.М. ПОЛИТИКА РУСИФИКАЦИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ (НАЧАЛО XX ВЕКА)....	142
Рахимова К.Д., Батырхан Б.Ш. РОЛЬ МУХАММЕДА АЛИ ФОРУГИ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИРАНЕ.....	154
РОЛЬ АБЫЛАЯ В УСТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ СРЕДНЕГО ЖУЗА С РОССИЕЙ В 1730–1750-Х ГГ.....	169
Токболат С.Т., Джурсунбаев Б.А., Жубанышов Б.Т. ПОХОД ПО СТЕПИ: РОЛЬ КАЗАХОВ МЛАДШЕГО ЖУЗА В ХИВИНСКОМ ПОХОДЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1839 ГОДА.....	184
Торайгыров Е.М. КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ, ДИНАСТИЙНЫЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ.....	202
Мухатова О.Х., Доскараева А.А., Сисенбаева А.А. ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ВЗГЛЯДЫ ОТЫНШЫ АЛЖАНОВА.....	218
Ноури М., Жеңіс Ж., Ализиде ИРАНСКИЕ КАЗАХИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ 1930-Х ГОДОВ С МАНГЫСТАУ: СО ВРЕМЕН РЕЗА ШАХА ДО НАШИХ ДНЕЙ.....	234

АНТРОПОЛОГИЯ

Досымбетов Н.А. КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ КАЗАХОВ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКАХ (ОПЫТ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ).....	247
Сейтхан Ш. МОНГОЛЬСКИЕ КЛЕЙМА ДЛЯ ЛОЩАДЕЙ И ТРАДИЦИИ ДЕЛАТЬ КЛЕЙМА.....	261

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Akhmetova Zh., Egamberdiyev M., Abikey A. FROM THE HISTORY OF NATIONAL-TERRITORIAL DEMARCATION OF TURKESTAN.....	7
Satbay T., Zholdassuly T. THE ACTIVITIES OF THE UNION OF CINEMATOGRAPHERS OF KAZAKHSTAN IN THE POSTWAR YEARS (1946–1970).....	24

HISTORY

Abdykulova G., Tolenova Z. MULTIFACETED SOURCES OF EVERYDAY HISTORY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTANI RESEARCH.....	37
Beisembayeva A.R. CERTAIN ASPECTS OF THE KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE LATE XVII – MIDDLE XVIII CENTURIES: BASED ON ARCHIVAL SOURCES.....	52
Berkinbayev O.U. ABYLAI AND HIS RELATIONSHIP WITH THE MANCHU DYNASTY IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY.....	67
Zhumatay S. PRINCIPLES AND COURSE OF THE ADOPTION OF THE RUSSIAN PROTECTORATE BY ABULMAMBET AND ABYLAI (1740) AND ITS CONSEQUENCES.....	83
Kabuldinov Z.E. SOME ASPECTS OF THE LIFE AND WORK OF SULTAN SULTANMAMET (1730s–1750s).....	94
Kali A.B. FROM THE HISTORY OF THE TATAR SETTLEMENT TO ZHETYSU IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	111
Kuanbay O. DIPLOMATIC POLICY OF SULTAN ABLAI IN THE BORDER AREA (1730s–1740s).....	124
Konyrova A. RUSSIFICATION POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIELD OF EDUCATION (EARLY 20th CENTURY).....	142
Rakhimova K., Batyrkhan B. THE ROLE OF MUHAMMAD ALI FOROUGI IN THE FORMATION OF A NEW INTELLECTUAL ENVIRONMENT IN IRAN.....	154
Ryskulov T. THE ROLE OF ABYLAI IN THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS BETWEEN THE KAZAKHS OF THE MIDDLE ZHUZ AND RUSSIA IN THE 1730S–1750S.....	169
Tokbolat S., Dzhursunbayev, Zhubanyshov B. CAMPAIGNING ACROSS THE STEPPE: THE VITAL ROLE OF THE JUNIOR ZHUZ KAZAKHS IN IMPERIAL RUSSIA'S 1839 KHIVA CAMPAIGN.....	184
Toraigyrov Y.M. KAZAKH-JUNGAR DIPLOMATIC, DYNASTY AND TRADE RELATIONS.....	202
Mukhatova O. Kh., Doskarayeva A.A., Sisenbayeva A.A. EDUCATIONAL ACTIVITIES AND VIEWS OF OTYNSHY ALZHANOV.....	218
Nouri M., Zhengis Zh., Alizade THE RESETTLEMENT OF KAZAKHS FROM THE MANGISTAU REGION TO IRAN IN THE 1930-s FROM THE TIME OF REZA SHAH TO THE PRESENT DAY.....	234

ANTHROPOLOGY

Dossymbetov N.A. AGRICULTURAL CULTURE OF KAZAKHS IN FOLKLORE DATA (EXPERIENCE OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH).....	247
Syeitkhan Sh. TYPES OF BRANDS (TAMGA) USED BY MONGOLIANS ON HORSES AND THE BRANDING TRADITIONS.....	261

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми

журналы 2024. 11 (1)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Жарияланған күні: 25.03.2024.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым
комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ
РМК Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй